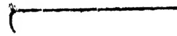
रामायणम्।

महर्षि वाल्मीकि प्रणीतम्।

बालकाण्डम्।

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्।

मूल्यम्विना वितरितञ्च।

“ जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी। ”

कलिकाता

राजधान्यां भारतयन्त्रे

श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८०२।

[illegible]	रामायणम् (आदिकाण्डम्, अयोध्याकाण्डञ्च)	वाल्मीकिमुनिः		Ed. Pratāpacandra Rāya, Calcutta, S'āka 1803	[illegible]

उत्सर्गपत्रम्।

प्रत्यन्त-नरपति-शिरश्चुम्बितचरण-भारतभूमिविभूषण-दश-
दिग्विलासिनी-कर्णपूरीकृत-सुरभियशःकुसुम--दीनदयालु-
दुर्ब्बलैक-सहाय-विरहितपालक-पालक-प्रातःस्मरणीय

श्रीलश्रीमन्महाराजाधिराजरणवीर सिंह बाहादूर

के, सि, एस, आइ,

कश्मीरप्रदेशाधिपति-सकल मङ्गलनिलयेषु

देव

यथालका नाकपृष्ठे सर्व्वोत्कर्षेण राजते।
तथा कश्मीरनगरी भाग्येन भुवि शोभते॥
तस्यां नरपते वीर रणधीर यशोधन।
साक्षादिन्द्रो देवराजो भवान् मर्त्त्येषु राजते॥

कालेनालं बहु किमिति भो राजशार्दूल वक्ष्ये
अस्तं यातः सुखशशधरो मर्त्त्य देवार्य्यकानाम्।
धर्मः क्षीणो रुदति ह ह हा पापपूर्णा धरित्री
आशा नान्या भवति नृपते त्वत्कृपामन्तरेण॥

दुष्टस्य शास्ता सुकृतस्य पाता
त्वं देव धर्मस्य सदैव गोप्ता।
त्वत्कीर्त्तिरेवं दिशमाप्नोति
कोऽहं तवाश्चर्य्यगुणान् वदामि॥

अनुग्रहस्त्वया देव कृतोऽस्मिन् पुण्यकर्मणि ।
प्रेमपाशेन बध्नाति भारतीयान् भवत्कृते ॥

भक्त्या भूप प्रणतशिरसा वन्दितौ ते पदान्तौ
हीनोहीनः कथमुपहरेद्दर्शनार्थार्घमर्घ्यम् ।
पूतन्त्वेदं दशरथतनूजस्य चित्रं चरित्रं
प्रीत्या नीतं जनयतु महीपालतोषं सुखी स्याम् ॥

भक्तिभावावनतः किंकरः

श्रीप्रतापचन्द्ररायः ।

भूमिका।

विदितमेवेदमाध्यतनयाना यदास्मिन् पुण्ये भारते वर्षे धर्माचारविप्लवरूपं महद्भयमापतितम्। न चास्य निदानं बुद्धिमतामगम्यम्। अर्थकरीति धिया बाल्यात् प्रभृति वैदेशिकशास्त्रालोचनं वैदेशं बुद्धिविभ्रंशं जनयति। अज्ञात्वा हि पूर्वेषां माहात्म्यादिकमस्मत्सजातीया गुरुजनेष्वकारणमास्थां परित्यजन्ति। विशेषेण कृतबुद्धयश्च म्लेच्छधर्मादिषु तेष्वेवासक्तिं प्रकुर्व्वन्ति। कालवशाद्धीनतामापन्नेऽस्मिन् भारते परितः प्रसृताभिः परकीय-माहात्म्यप्रभाभिरन्धीकृतमतयो भारतीयाः के वयमित्यजानन्तः सुतरामात्मनो हीनान् दृष्ट्वा जातिमपि विधूय नाशमभिधावन्ति। स्वावस्कन्दनमेव पौरुषं मन्यन्तेऽस्माकं कृतधियः। अहो वैदग्ध्यम्। स्वगौरवमजानतः क्व शिक्षा क्व च जीवितम्। हा मातर्भारतभूमे! तवापीदृशी दशापरिणतिः।

अथास्तां तावदनर्थं शोकोक्तेः प्रसरः। दूयते हि साधीयसां चेतः कोऽयमापतितो धर्माचारविप्लवरूपो महाननर्थः। चिन्तयति च नियतं धर्मनिष्ठः स्वजातिप्रणयी साधुः केनोपायेनास्य रोधो भवेदिति। चतुर्दशापीत्थं चिन्तयतैव मयैकदा स्थिरीकृतं यदस्माकं प्राचीनेषु पुराणादिशास्त्रेष्वस्मदीयानां बहूनां बहुपरिचयमन्तरेण नान्योपायोऽस्ति सम्यक्प्रतिरोधायास्य विप्लवस्य। बहूनां शास्त्रपरिचयश्च ग्रन्थसुलभतां विना न सम्भवति। मूल्यं विना वितरणमन्तरेण वा कुतोऽस्मिन् दुर्भाग्यवशात् निष्किञ्चनीकृते देशे साधारणस्य सुलभा भवन्ति धर्मग्रन्थाः। तिरोहितप्राया ह्यधुना धर्मचर्य्यायां प्रवृत्तिः; नापि च साम्प्रतमर्थमाहरति पौराणिकी पारमा-

र्थिकी वा विद्या। प्रभूतमर्थमन्तरेण वा कथमीदृश-बङ्ग-विस्तीर्णार्य्यधर्मशास्त्र-वितरणरूपं महत् कार्य्यं सम्पाद्यते। इत्यादिकं विचिन्त्य तादृशार्थाभावाल्लीनप्रायैव मे महती निश्चितिः।

अथातीते काले सहसा दैवदुर्विपाकवशाद्विसह्य-शोकावेगेनाहमाक्रान्तोऽभवम्। अशक्तश्च सोढुमतितीव्रमावेगं क्षिप्त इव गृहान्निर्गत्य पर्य्यटनमारभम्। पर्य्यटनक्रमेण च नाना जनपदेषु तिरस्कारमुखेन महत् सदुपदेशमाससाद। तदाहं चेतस्यकरवं यत् न कुत्रापि कदापि समारभन्ते किमपि साधारणहितं कर्म प्रायशः स्वसुखनिरता भोगविला-सिनो धनिकाः। मध्यवित्ता एव बहुशः सत्कार्य्यस्य साधका दृश्यन्ते। यतश्च जीवनमर्थसिद्धेः। अतोऽहं तथा यतेयं यथा आर्य्य इत्यभिधेयवान् स्वधर्मनिरतः सद्धर्मारामः सात्त्विको जनसाधारण एवास्य सहायतायामायाति धर्म-स्यानुष्ठानस्य।

एवं निश्चित्याहं कार्य्यमारभ्य प्रथमतो मत्प्रचारित-पूर्वस्य भारतानुवादस्य कतिपयान्यवशिष्टानि पर्व्वाण्यर्थिभ्यो दत्तवान्। ततः प्रत्याश्वस्तस्य जनसाधारणस्याग्रहातिशयं परिज्ञाय चादितो भारतस्य द्वितीयसंस्करणं खण्डशो वितरितुं प्रवृत्तः। अर्थसंग्रहार्थं च जीवितमपि तुच्छीकृत्य नाना-विदेशगमम्। अभिमानमपि परित्यज्य द्वारि द्वारि भिक्षु-रिव मुष्टिभिक्षामकरवम्। अधुनापि भिक्षयैवेदमतिविस्तीर्णं धर्म्यं कर्म सम्पाद्यते। धर्मधनाः सत्त्वनिष्ठाः सर्वभूत-हितैषिणो वदान्याः साधव एवास्य पोषकाः। तेषामेवानु-कम्पया आनुकूल्येन च मया द्वितीयसंस्करण-भारतवितरण-मतं साम्प्रतमुद्यापितम्। तृतीयसंस्करणमपि यद्वितर्य्यते,

तदपि तेषां कृपाकटाक्षबलादेवाद्धसमाप्तिं गतम्। हरिवंश-पर्व्वोऽपि तेषां प्रसादादेव वितर्य्यते। सम्प्रति तदानुकूल्यमेवापेक्ष्य पीयूषनिस्यन्दं रामायणं वितरितुमारब्धम्।

पूर्वं वङ्गानुवादमात्रवितरणमेवाभिप्रेतमासीत्। किन्तु वङ्गीयानां प्रायशो बुद्धिविभ्रंशस्य प्रभावातिशयदर्शनादीदृशे धर्म्म-कर्मणि सम्यगाभिमुख्यप्राप्तौ शङ्कितोऽहमासम्। वङ्गीयधनि-काश्च प्रायशः स्वजातौ वीतश्रद्धाः परसेवानिरताः परप्रसादलो-लुपाश्च दृश्यन्ते। पूर्वपुरुषाणां धर्माचारादिकं तेषामुपहास्यता-मायातम्। इत्थं केवलमेव वङ्गीयानामानुकूल्ये नैतत्कार्य्यस्य स्थायित्वे निरुत्साहितेन मया प्रथितयशसामार्य्यवंशावतंसानां निलयभूतस्य निखिलस्यैव भारतस्य सम्यगाभिमुख्यं काङ्क्षते, प्रार्थ्यते चास्मिन् पुण्यकर्मणि साधारणार्य्यसामाजिकानां पुण्यवतां हस्तालम्बः। अत इतः प्रभृति सर्वेषामेव भारती-यानामध्ययनार्हतामायातीति मूलमपि प्रतिश्लोकस्य नागराक्षरेण मुद्रितं वङ्गानुवादेन सह प्रकाशितव्यमित्यधुना स्थिरीकृतम्। तदनुसारेण च रामायणं प्रकाश्यते। इदानीमार्य्यधुरन्धर-शिरोरत्नभूतस्य दोर्दण्डप्रतापशालिनः पवित्रनाम्नो धर्मवीरस्य श्रीलश्रीमन्महाराजाधिराजकाश्मीरप्रदेशाधिपतेः कृपाकटाक्ष-पातेनास्मिन्ननुष्ठाने सम्यगेवाश्वस्तोऽस्मि यत्प्रकाशमागतेऽस्मिन् कर्मण्यविचारितमेवास्य स्थायितासम्पादनाय आगमिष्यन्त्यधुनापि प्राक्तनगौरवसम्पन्ना उदारचेतसो धर्मधनाः श्रीमद्धरिचरणा-तामरसरोलम्बा अस्माकं माननीयाः पाश्चात्त्या भ्रातर इति। अवलम्बितमेवेदं मे कर्म शश्वज्जीवतीत्यन्तरेण नान्यः कामो विद्यते। नाहं राजमानं प्रार्थये, नापि वित्तम्। नापि च मया शिक्षितं किमपि कौशलम्। सन्ति चास्मिन् वङ्गे कार्य्यकुशला धनिकाः ये न तथापि कौशलेन

महान्त इति परिचिता नाना सम्प्राड्भ्यः प्रसादीकृतानुपाधि-स्तूपाननायासेनैवाहरन्ति। अहन्तु दूरादेवैतान् नमस्करोमि ; शिरस्येवास्तामीदृशो मानलाभः। यदब्रवीत् जानकीहृदयकुमुद-चन्द्रमा रामचन्द्रः इयं स्वर्णपुरी लङ्का न मे रोचति लक्ष्मण। जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसीति मद्वाक्यं पुनरपि तस्य मर्म्म गृह्णन्त्वस्माकं देशीया इत्येव कामये। धिगस्मान् यदस्मत्पैतृकं वित्तमधुनास्मद्देशे स्वपोषणमप्राप्य पारावार मुत्तीर्य्यान्यान् तोषयति।

भवति चोपसंहारे वक्तव्यं यद् धूर्त्ता यथा न वञ्चयन्ति इति विचिन्त्य डाकयोगेनैव सर्व्वेभ्य एवार्थिभ्यः पुस्तकानि प्रेष्यन्ते डाकादिशुल्कार्थञ्च तेभ्यः प्रतिनिवन्धं किञ्चिद्गृह्यत इत्यलमति विस्तरेण।

दातव्यभारतकार्य्यालयः
योड़ासांको – कलिकाता
शकाब्दाः १८०३

श्रीप्रतापचन्द्ररायः

বর্ণ পরিচয়।

স্বরবর্ণ।

স্বরবর্ণ।

অ আ ই ঈ উ ঊ ঋ ৠ ঌ ৡ এ ঐ ও ঔ

অ আ ই ঈ উ ঊ ঋ ৠ ঌ ৡ এ ঐ ও ঔ

স্বরবর্ণপরিচয়ের পরীক্ষা।

অ এ ঋ ই ও ঌ ঐ উ ঔ ৡ ঈ আ উ

অ এ ঋ ই ও ঌ ঐ ঊ ঔ ৡ ঈ আ উ

ব্যঞ্জন বর্ণ।

ব্যঞ্জন বর্ণ।

ক খ গ ঘ ঙ। চ ছ জ ঝ ঞ। ট ঠ ড ঢ

ক খ গ ঘ ঙ। চ ছ জ ঝ ঞ। ট ঠ ড ঢ

ণ। ত থ দ ধ ন। প ফ ব ভ ম। য র ল ব

ণ। ত থ দ ধ ন। প ফ ব ভ ম। য র ল ব

শ ষ স হ ড় ঢ়

শ ষ স হ ড় ঢ়

ব্যঞ্জনবর্ণপরিচয়ের পরীক্ষা।

ব র ক ধ ঝ জ য য় ষ ঘ ম স খ

ব র ক ধ ঝ জ য য় ষ ঘ ম স খ

থ ফ চ ঠ ঢ ঢ় ট গ ল শ হ ছ

থ ফ চ ঠ ঢ ঢ় ট গ ল শ হ ছ

ড ড় ঙ ত ভ ঞ দ প ণ ন ঃ ৎ

ড ড় ঙ ত ভ ঞ দ প ণ ন ং ঃ ৎ

বর্ণযোজনা।

কর জল পথ রস খল দশ ফল বন ঘট নখ

কর জল পথ রস খল দশ ফল বন ঘট নখ

ভয় শঠ

ভয় শঠ

অচল অলস আদর ইতর অধম অবশ আলয়

অচল অলস আদর ইতর অধম অবশ আলয়

ঈষৎ অপর অসৎ আসন ঔষধ

ঈষৎ অপর অসৎ আসন ঔষধ

কপট দশম মরণ বসন গরল ধবল রজক শকট

কপট দশম মরণ বসন গরল ধবল রজক শকট

জগৎ নয়ন লবণ সরল

জগৎ নয়ন লবণ সরল

আকারযোগ।

আ া

আ া

ক আ কা ম আ মা

ক আ কা ম আ মা

উদাহরণ।

কাক তাল পাঠ লাভ গান দান ভাগ বাস ঘাস

কাক তাল পাঠ লাভ গান দান ভাগ বাস ঘাস

নাম মাস শাক

নাম মাস শাক

वाल्मीकिरामायणम्।

बालकाण्डम्।

श्रीरामः॥ ओं तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम्।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम्॥१॥ कोन्वस्मिन् साम्प्रतं
लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान्। धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो
दृढव्रतः॥ २॥ चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः।
विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकः प्रियदर्शनः॥ ३॥ आत्मवान्
कोजितक्रोधोद्युतिमान् कोऽनसूयकः। कस्य बिभ्यति देवाश्च
जातरोषस्य संयुगे॥ ४॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं
हि मे। महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम्॥ ५॥ श्रुत्वा
चैतत्त्रिलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः। श्रूयतामिति चामन्त्र्य
प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत्॥ ६॥ बहवोदुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता
गुणाः। मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः॥७॥ इक्ष्वाकु-
वंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः। नियतात्मा महावीर्य्योद्युति-
मान् धृतिमान्वशी॥८॥ बुद्धिमान् नीतिमान् वाग्मी श्रीमान्
शत्रुनिवर्हणः। विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः।
९॥ महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दमः। आजानुबाहुः
सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः॥१०॥ समः समविभक्ताङ्गः स्निग्ध-

वर्णः प्रतापवान्। पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः॥
११॥ धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानाञ्च हिते रतः। यशस्वी ज्ञान-
सम्पन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥१२॥ प्रजापतिसमः श्रीमान्
धाता रिपुनिसूदनः। रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता
॥१३॥ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता। वेदवेदाङ्ग-
तत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः॥१४॥ सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृति-
मान् प्रतिभानवान्। सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः॥
१५॥ सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः। आर्य्यः सर्व-
समश्चैव सदैव प्रियदर्शनः॥१६॥ स च सर्वगुणोपेतः कौशल्या-
नन्दवर्द्धनः। समुद्र इव गाम्भीर्य्ये धैर्य्येण हिमवानिव॥ १७॥
विष्णुना सदृशो वीर्य्ये सोमवत् प्रियदर्शनः। कालाग्निसदृशः
क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः॥१८॥ धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म
इवापरः। तमेवं गुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम्॥१९॥ ज्येष्ठं
श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम्। प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृति-
प्रियकाम्यया॥२०॥ यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत् प्रीत्या मही-
पतिः। तस्याभिषेकसम्भारान् दृष्ट्वा भार्य्याथ कैकयी॥ २१॥
पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत। विवासनञ्च रामस्य भरत-
स्याभिषेचनम्॥ २२॥ स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः।
विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम्॥ २३॥ स जगाम
वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन्। पितुर्वचननिर्देशात् कैकेय्याः
प्रियकारणात्॥ २४॥ तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगाम
ह। स्नेहाद्विनयसम्पन्नः सुमित्रानन्दवर्द्धनः॥ २५॥ भ्रातरं
दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन्। रामस्य दयिता भार्य्या
नित्यं प्राणसमा हिता॥२६॥ जनकस्य कुले जाता देवमायेव
निर्म्मिता। सर्व्वलक्षणसम्पन्ना नारीणामुत्तमा वधूः॥ २७॥
सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा। पौरैरनुगतो दूरं

पित्रा दशरथेन च ॥ २८ ॥ शृङ्गवेरपुरे सूतं गङ्गाकूले व्य-
सर्जयत् । गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥ २९ ॥
गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया । ते वनेन वनं गत्वा
नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥ ३० ॥ चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य
शासनात् । रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः ॥ ३१ ॥ देव-
गन्धर्वसङ्काशास्तत्र ते न्यवसन् सुखम् । चित्रकूटं गते रामे पुत्र-
शोकातुरस्तथा ॥ ३२ ॥ राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन्
सुतम् । गते तु तस्मिन् भरतो वशिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३३ ॥
नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद्राज्यं महाबलः । स जगाम वनं
वीरो रामपादप्रसादकः ॥ ३४ ॥ गत्वा तु स महात्मानं रामं
सत्यपराक्रमम् । अयाचद्भ्रातरं राममार्य्यभावपुरस्कृतः ॥३५॥
त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् । रामोऽपि परमो-
दारः सुमुखः सुमहायशाः ॥ ३६ ॥ न चैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं
रामो महाबलः । पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनः पुनः
॥ ३७ ॥ निवर्त्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः । स काम-
मनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन् ॥ ३८ ॥ नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं
रामागमनकाङ्क्षया । गते तु भरते श्रीमान् सत्यसन्धो जिते-
न्द्रियः ॥ ३९ ॥ रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च । तत्रा-
गमनमेकाग्रो दण्डकाम् प्रविवेश ह ॥ ४० ॥ प्रविश्य तु महा-
रण्यं रामो राजीवलोचनः । विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं
ददर्श ह ॥ ४१ ॥ सुतीक्ष्णञ्चाप्यगस्त्यञ्च अगस्त्यभ्रातरं तथा ।
अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैन्द्रं शरासनम् ॥ ४२ ॥ खड्गञ्च परमं
प्रीतस्तूणी चाक्षयसायकौ । वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह
॥ ४३ ॥ ऋषयोऽभ्यागमन् सर्वे वधायासुररक्षसाम् । स तेषां
प्रतिशुश्राव राक्षसानां तदा वने ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञातश्च रामेण
वधः संयति रक्षसाम् । ऋषीणामग्निकल्पानां दण्डकारण्य-

वासिनाम् ॥ ४५ ॥ तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी । विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४६ ॥ ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान् सर्वराक्षसान् । खरं त्रिशिरसं चैव दूषणञ्चैव राक्षसम् ॥ ४७ ॥ निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् । वने तस्मिन् निवसता जनस्थाननिवासिनाम् ॥ ४८ ॥ रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्दश । ततो ज्ञातिबधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४९ ॥ सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् । वार्य्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः ॥ ५० ॥ न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते । अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ ५१ ॥ जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा । तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ ॥ ५२ ॥ जहार भार्य्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम् । गृध्रञ्च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥ ५३ ॥ राघवो शोकसन्तप्तो विललापाकुलेन्द्रियः । ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ॥ ५४ ॥ मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्ददर्श ह । कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५५ ॥ तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः । स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् ॥ ५६ ॥ श्रमणां धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघव । सोऽभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः ॥ ५७ ॥ शबर्य्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः । पम्पातीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण ह ॥ ५८ ॥ हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः । सुग्रीवाय च तत् सर्वं शंसद्रामो महाबलः ॥ ५९ ॥ आदितस्तद्यथा वृत्तं सीतायाश्च विशेषतः । सुग्रीवश्चापि तत् सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ॥ ६० ॥ चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् । ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति ॥ ६१ ॥ रामायावेदितं सर्वं प्रणयाद्दुःखितेन च । प्रतिज्ञातञ्च रामेण तदा बालिबधं

प्रति ॥ ६२ ॥ बालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः । सुग्रीवः शङ्कितश्चासीन्नित्यं वीर्य्येण राघवे ॥ ६३ ॥ राघवप्रत्ययार्थन्तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् । दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः । पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सम्पूर्णं दशयोजनम् ॥ ६५ ॥ बिभेद च पुनस्तालान् सप्तैकेन महेषुणा । गिरिं रसातलञ्चैव जनयत् प्रत्ययं तदा ॥ ६६ ॥ ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्य स महाकपिः । किष्किन्धां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ॥ ६७ ॥ ततोऽगर्ज्जद्धरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः । तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः ॥ ६८ ॥ अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः । निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघवः ॥ ६९ ॥ ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा बालिनमाहवे । सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ७० ॥ स च सर्वान् समानीय वानरान्वानरर्षभः । दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ७१ ॥ ततो गृध्रस्य वचनात् सम्पातेर्हनुमान् बली । शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम् ॥ ७२ ॥ तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् । ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ ७३ ॥ निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य च । समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७४ ॥ पञ्च सेनाग्रगान् हत्वा सप्तमं त्रिसुतानपि । शूरमक्षञ्च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ ७५ ॥ अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् । मर्षयन् राक्षसान् वीरो यन्त्रिणस्तान् यदृच्छया ॥ ७६ ॥ ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीताञ्च मैथिलीम् । रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान्महाकपिः ॥ ७७ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् । न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ॥ ७८ ॥ ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः । शरीरं क्षोभयामास शरैरादित्य-

सन्निभैः ॥ ७९ ॥ दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः । समुद्रवचनाच्चैव नलः सेतुमकारयत् ॥ ८० ॥ तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे । रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ॥ ८१ ॥ तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि । अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥ ८२ ॥ ततोऽग्निवचनात् सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् । अग्रहीदमलां रामो वचनाच्च गुरोस्तदा ॥ ८३ ॥ कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ८३ ॥ सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः । बभौ रामः सम्प्रहृष्टः पूजितः सर्वदेवतैः ॥ ८४ ॥ अभिषिच्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८५ ॥ देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् । अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ॥ ८६ ॥ भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः । भरतस्यान्तिके रामो हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥ ८७ ॥ पुनराख्यायिकां जल्पन् सुग्रीवसहितस्तदा । पुष्पकं तत् समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ॥ ८८ ॥ नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः । रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८९ ॥ प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः । निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ९० ॥ न पुत्रमरणं केचिद्द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित् । नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ॥ ९१ ॥ न चाग्निजं भयं किञ्चिन्नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः । न वातजं भयं किञ्चिन्नापि ज्वरकृतं तथा ॥ ९२ ॥ न चापि क्षुद्भयं तत्र न तस्करभयं तथा । नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च ॥ ९३ ॥ नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा । अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथा बहुसुवर्णकैः ॥ ९४ ॥ गवां कोट्ययुतं दत्त्वा विद्वद्भ्यो विधिपूर्वकम् । असंख्येयं धनं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ॥ ९५ ॥ राजवंशाञ्छतगुणान्

स्थापयिष्यति राघवः। चातुर्वर्ण्यञ्च लोकेऽस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति॥ ९५ ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च। रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति॥ ९६ ॥ इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च सम्मितम्। यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ९७ ॥ एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः। सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते॥ ९८ ॥ पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात् स्यात् क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात्। वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात्॥ ९९ ॥

ओं इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये

बालकाण्डे प्रथमः सर्गः॥ १ ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः। पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिम्॥ १ ॥ यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तथा। आपृच्छ्यैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम्॥ २ ॥ समुहूर्त्तं गते तस्मिन् देवलोकं मुनिस्तदा। जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः॥ ३ ॥ स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा। शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम्॥ ४ ॥ अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय। रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा॥ ५ ॥ न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम। इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम्॥ ६ ॥ एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना। प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः॥७॥ स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं निय-

तेन्द्रियः । विचचार ह पश्यन्स्तत् सर्वतो विपुलं वनम् ॥८॥ तस्या-
भ्याशे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनम् । ददर्श भगवांस्तत्र क्रौ-
ञ्चयोश्चारुनिःस्वनम् ॥ ९ ॥ तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पाप-
निश्चयः । जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥ १० ॥ तं
शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले । भार्या तु निहतं दृष्ट्वा
रुराव करुणां गिरम् ॥ ११ ॥ वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन
सहचारिणा । ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ १२ ॥
तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् । ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य
कारुण्यं समपद्यत ॥ १३ ॥ ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति
द्विजः । निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुना-
देकमवधीः काममोहितम् ॥ १५ ॥ तस्येत्थं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव
हृदि वीक्षतः । शोकार्त्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥
१६ ॥ चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान्मतिम् । शिष्यं चैवा-
ब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ १७ ॥ शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे
श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥ शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्य-
मनुत्तमम् । प्रतिजग्राह सन्तुष्टस्तस्य तुष्टोऽभवन्मुनिः ॥ १९ ॥
सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन् यथाविधि । तमेव चिन्तय-
न्नर्थमुपावर्त्तत वै मुनिः ॥ २० ॥ भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः
श्रुतवान् गुरोः । कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ २१ ॥
स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् । उपविष्टः कथाश्चान्या-
श्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्त्ता
स्वयं प्रभुः । चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुन्तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥
वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः । प्राञ्जलिः प्रयतो
भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः ॥ २४ ॥ पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्या-
सनवन्दनैः । प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वा चैनं निरामयम् ॥ २५ ॥

तत्रोपविश्य भगवानासने परमार्च्चिते। वाल्मीकये च ऋषये
संदिदेशासनं ततः॥ २६॥ ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपाविश-
दासने। उपविष्टे तदा तस्मिन् साक्षाल्लोकपितामहे॥ २७॥
तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः। पापात्मना कृतं
कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना॥ २८॥ यस्तादृशं चारुरवं क्रौञ्चं हन्या-
दकारणात्। शोचन्नेव पुनः क्रौञ्चीमुपश्लोकमिमं जगौ॥ २९॥
पुनरन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः। तमुवाच ततो ब्रह्मा
प्रहसन् मुनिपुङ्गवम्॥ ३०॥ श्लोक एवास्त्वयं बद्धो नात्र कार्या
विचारणा। मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती॥ ३१॥
रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम। धर्मात्मनो गुणवतो
लोके रामस्य धीमतः॥ ३२॥ वृत्तं कथय रामस्य यथा ते
नारदाच्छ्रुतम्। रहस्यञ्च प्रकाशञ्च यद्वृत्तं तस्य धीमतः॥३३॥
रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानाञ्च सर्व्वशः। वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं
प्रकाशं यदि वा रहः॥ ३४॥ तच्चाप्यविदितं सर्व्वं विदितन्ते
भविष्यति। न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति॥ ३५॥
कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम्। यावत् स्थास्यन्ति
गिरयः सरितश्च महीतले॥ ३६॥ तावद्रामायणकथा लोकेषु
प्रचरिष्यति। यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति॥ ३७॥
तावदूर्द्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि। इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा
तत्रैवान्तरधीयत॥ ३८॥ ततः सशिष्यो भगवान् मुनिर्वि-
स्मयमाययौ। तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः।
मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः॥३९॥ समाक्षरै-
श्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा। सोऽनुव्याहरणाद्भूयः शोकः
श्लोकत्वमागतः॥ ४०॥ तस्य बुद्धिरियं जाता महर्षेर्भाविता-
त्मनः। कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम्॥ ४१॥
उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान्।

समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः ॥४१॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम्। रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च बधं निशामयध्वम् ॥ ४२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्वितीयः सर्गः।

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्धर्मार्थसहितं हितम्। व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ १॥ उपस्पृश्योदकं सम्यङ्मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः। प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते गतिम् ॥ २॥ रामलक्ष्मणसीताभीराज्ञा दशरथेन च। सभार्य्येण सराष्ट्रेण यत्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ ३॥ हसितं भाषितञ्चैव गतिर्यावच्च चेष्टितम्। तत्सर्वं धर्मवीर्य्येण यथावत्संप्रपश्यति ॥ ४॥ स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने। सत्यसन्धेन रामेण तत्सर्वञ्चान्ववेक्षत ॥ ५॥ ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः। पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ॥ ६॥ तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महामतिः। अभिरामस्य रामस्य तत्सर्वं कर्त्तुमुद्यतः ॥७॥ कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम्। समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८॥ स यथा कथितं पूर्व्वं नारदेन महात्मना। रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान् मुनिः ॥ ९॥ जन्म रामस्य सुमहद्वीर्य्यं सर्वानुकूलताम्। लोकस्य प्रियतां क्षान्तिः सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ १०॥ नानाचित्राः कथाश्चान्या विश्वामित्रसहायने। जानक्याश्च विवाहञ्च धनुषश्च विभेदनम् ॥ ११॥ रामरामविवादञ्च गुणान् दाशरथेस्तथा। तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावनाम् ॥ १२॥

विघातश्चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम्। राज्ञः शोकं विला-
पञ्च परलोकस्य चाश्रयम्॥ १३॥ प्रकृतीनां विषादश्च प्रकृ-
तीनां विसर्जनम्। निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्त्तनं तथा॥
१४॥ गङ्गायाश्चापि सन्तारं भरद्वाजस्य दर्शनम्। भरद्वाजा-
भ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम्॥ १५॥ वास्तुकर्मनिवेशञ्च भर-
तागमनं तथा। प्रसादनञ्च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम्॥१६॥
पादुकाग्र्याभिषेकञ्च नन्दिग्रामनिवासनम्। दण्डकारण्यगमनं
विराधस्य वधं तथा॥ १७॥ दर्शनं शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेन
समागमम्। अनसूयासमास्याञ्च अङ्गरागस्य चार्पणम्॥ १८॥
दर्शनं चाप्यगस्त्यस्य धनुषो ग्रहणं तथा। शूर्पणखायाश्च संवादं
विरूपकरणं तथा॥ १९॥ वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य
च। मारीचस्य वधञ्चैव वैदेह्या हरणं तथा॥ २०॥ राघवस्य
विलापञ्च गृध्रराजनिवर्हणम्। कबन्धदर्शनञ्चैव फलमूलाशनं
तथा। प्रलापञ्चैव पम्पायां हनुमद्दर्शनं तथा॥ २२॥ ऋष्य-
मूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम्। प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालि-
सुग्रीवविग्रहम्॥ २३॥ वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम्।
ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम्॥ २४॥ कोपं राघव-
सिंहस्य बलानामुपसंग्रहम्। दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च
निवेदनम्॥ २५॥ अंङ्गुलीयकदानञ्च ऋक्षस्य बिलदर्शनम्।
प्रायोपवेशनञ्चैव सम्पातेश्चापि दर्शनम्॥ २६॥ पर्वतारोहणं
चापि सागरस्यापि लङ्घनम्। समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च
दर्शनम्॥ २७॥ राक्षसीतर्ज्जनञ्चैव च्छायाग्राहस्य दर्शनम्।
सिंहिकायाश्च निधनं लङ्कामलयदर्शनम्॥ २८॥ रात्रौ लङ्का-
प्रवेशञ्च एकस्यापि विचिन्तनम्। आपानभूमिगमनमवरोधस्य
दर्शनम्॥ २९॥ दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम्।
अशोकवनिकायानं सीतायाश्चापि दर्शनम्॥ ३०॥ अभिज्ञान-

प्रदानञ्च सीतायाश्चापि भाषणम्। राक्षसीतर्जनञ्चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनम्॥ ३१॥ मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च। राक्षसीविद्रवञ्चैव किङ्कराणां निवर्हणम्॥ ३२॥ ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम्। प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा॥ ३३॥ राघवाश्वासनं चैवं मणिनिर्यातनं तथा। सङ्गमञ्च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम्॥ ३४॥ प्रतारञ्च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम्। विभीषणेन संसर्गं बधोपायनिवेदनम्॥ ३५॥ कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिवर्हणम्। रावणस्य विनाशञ्च सीतावाप्तिमरेः पुरे॥ ३६॥ विभीषणाभिषेकञ्च पुष्पकस्य च दर्शनम्। अयोध्यायाश्च गमनं भरद्वाजसमागमम्॥ ३७॥ प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन समागमम्। रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम्॥ ३८॥ स्वराष्ट्ररञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम्। अनागतञ्च यत्किञ्चिद्रामस्य वसुधातले। तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः॥ ३९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

तृतीयः सर्गः।

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः। चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवत्॥ १॥ चतुर्विंशत् सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः। तथा सर्गशतान् पञ्च षट्काण्डानि तथोत्तरम्॥ २॥ कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरम्। चिन्तयामास कोन्वेतत्प्रयुञ्जीयादिति प्रभुः॥ ३॥ तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः। अगृह्णीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ॥ ४॥ कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ। भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ॥ ५॥ स तु मेधा-

विज्ञौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ । वेदोपबृंहणार्थाय तावग्रा-
हयत प्रभुः ॥ ६ ॥ काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ।
पौलस्त्यवध इत्येवं चकार चरितव्रतः ॥ ७ ॥ पाठ्ये गेये च
मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् । जातिभिः सप्तभिर्युक्तं तन्त्रीलय
समन्वितम् ॥ ८ ॥ रसैः शृङ्गारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः ।
वीरादिभीरसैर्युक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥ ९ ॥ तौ तु गान्धर्व-
तत्त्वज्ञौ स्थानमूर्च्छनकोविदौ । भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्ध-
र्वाविव रूपिणौ ॥ १० ॥ रूपलक्षणसम्पन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ ।
बिम्बादिवोत्थितौ बिम्बौ रामदेहात्तथापरौ ॥ ११ ॥ तौ राज-
पुत्रौ कार्त्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् । वचोविधेयं तत् सर्वं
कृत्वा काव्यमनिन्दितौ ॥ १२ ॥ ऋषीणाञ्च द्विजातीनां साधू-
नाञ्च समागमे । यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ ॥
१३ ॥ महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ । तौ कदाचित्
समेतानामृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १४ ॥ मध्येसभं समीप-
स्थाविदं काव्यमगायताम् । तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्याकुले-
क्षणाः ॥ १५ ॥ साधु साध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः । ते
प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः ॥ १६ ॥ प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ
गायमानौ कुशीलवौ । अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानाञ्च विशे-
षतः ॥ १७ ॥ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् । प्रविश्य
तावुभौ सुष्ठु तथा भावमगायताम् ॥ १८ ॥ सहितौ मधुरं
रक्तं सम्पन्नं स्वरसम्पदा । एवं प्रशस्यमानौ तौ तपःश्लाघ्यैर्मह-
र्षिभिः ॥ १९ ॥ संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् । प्रीतः
कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ ॥ २० ॥ प्रसन्नो
वल्कलं कश्चिद्ददौ ताभ्यां महायशाः । अन्यः कृष्णाजिनमदा-
द्यज्ञसूत्रं तथापरः ॥ २१ ॥ कश्चित् कमण्डलुं प्रादान्मौञ्जीमन्यो
महामुनिः । बृसीमन्यस्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः ॥ २२ ॥

ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः । काषायमपरो वस्त्रञ्चीरमन्यो ददौ मुनिः ॥ २३ ॥ जटाबन्धनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदान्वितः । यज्ञभाण्डमृषिः कश्चित् काष्ठभारं तथापरः ॥ २४ ॥ औडुम्बरीं वृषीमन्यः स्वस्ति केचित्तदावदन् । आयुष-मपरे प्राहुर्मुदा तत्र महर्षयः ॥ २५ ॥ ददुश्चैवं वरान् सर्व्वे मुनयः सत्यवादिनः । आश्चर्य्यमिदमाख्यानं मुनीनां सम्प्रकी-र्त्तितम् ॥ २६ ॥ परं कवीनामाधारं समाप्तन्तु यथाक्रमम् । अभिगीतमिदं गीतं सर्व्वगीतेषु कोविदौ ॥ २७ ॥ आयुष्यं पुष्टि-जननं सर्व्वश्रुतिमनोहरम् । प्रशस्यमानौ सर्व्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ ॥ २८ ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः । स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुशीलवौ ॥ २९ ॥ पूजयामास पूजार्हौ रामः शत्रुनिवर्हणः । आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ॥ ३० ॥ उपोपविष्टैः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः । दृष्ट्वा तु रूपसम्पन्नौ विनीतौ भ्रातरावुभौ ॥ ३१ ॥ उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा । श्रूयतामेतदाख्यानमनयो-र्देववर्च्चसोः ॥ ३२ ॥ विचित्रार्थपदं सम्यक् गायकौ समचोदयत् । तौ चापि मधुरं रक्तं स्वचित्तायतनिस्वनम् ॥ ३३ ॥ तन्त्रीलय-वदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् । ह्लादयत् सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च ॥ ३४ ॥ श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तदभौ जनसंसदि । इमौ मुनीनिपार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ । ममापि तद्भूतिकरं प्रचक्षते महानुभावं चरितं निबोधत ॥ ३५ ॥ ततः सुतौ रामवचःप्रचोदितावगायतां मार्गविधानसम्पदा । स चापि रामः परिषद्गतः शनैर्बभूषयासक्तमना बभूव ह ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे बालकाण्डे

चतुर्थः सर्गः ।

सर्वापूर्वमियं येषामासीत् कृत्स्ना वसुन्धरा। प्रजापति-
मुपादाय नृपाणां जयशालिनाम्। येषां स सगरो नाम सागरो
येन खानितः। षष्टिपुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्य्यवारयत् ॥ २ ॥
इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम्। महदुत्पन्नमा-
ख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥ तदिदं वर्त्तयिष्यावः सर्वं
निखिलमादितः। धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयता ॥ ४ ॥
कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्। निविष्टः सरयू-
तीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५ ॥ अयोध्या नाम नगरी तत्रा-
सील्लोकविश्रुता। मनुनाम्ना नरेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥
६ ॥ आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी। श्रीमती
त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ७॥ राजमार्गेण महता
सुविभक्तेन शोभिता। मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः
॥ ८ ॥ तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः। पुरीमावास-
यामास दिवि देवपतिर्यथा ॥ ९ ॥ कपाटतोरणवतीं सुवि-
भक्तान्तरायणाम्। सर्वयन्त्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः ॥
१० ॥ सूतमागधसम्बाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम्। उच्चाट्टाल-
ध्वजवतीं शतघ्नीशतसङ्कुलाम् ॥ ११ । बधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां
सर्वतः पुरीं। उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥१२॥
दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम्। वाजिवारणसम्पूर्णां
गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ॥ १३ ॥ सामन्तराजसङ्घैश्च वलिकर्मभि-
रावृताम्। नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥
प्रासादैरत्नविकृतैः पर्वतैरिव शोभिताम्। कूटागारैश्च सम्पूर्णा-
मिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १५ ॥ चित्रामष्टापदाकारां वरनारी-
गणायुताम्। सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥
गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम्। शालितण्डु-
लसम्पूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् ॥ १७ ॥ दुन्दुभिभिर्मृदङ्गैश्च

नीषाभिः पद्मवैस्तथा। मार्दितां भ्रममत्यर्थं पृथिव्यां तामनु-
त्तमाम् ॥ १८ ॥ विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि।
सुनिवेशितवेश्मानां नरोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥ ये च बाणैर्न वि-
ध्यन्ति विविक्तमपरापरम्। शब्दवेध्यञ्च विततं लघुहस्ता विशा-
रदाः ॥ २० ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने।
हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥ २१ ॥ तादृशानां
सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः। पुरीमावासयामास राजा दश-
रथस्तदा ॥ २२ ॥ तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेद-
षडङ्गपारगैः। सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैः ऋषि-
भिश्च केवलैः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
पञ्चमः सर्गः।

तस्यां पूर्य्यामयोध्यायां वेदवित् सर्व्वसंग्रहः। दीर्घदर्शी
महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथो
यज्वा धर्मपरो वशी। महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः
॥ २ ॥ बलवान्निहतामित्रो मित्रवान्विजितेन्द्रियः। धनैश्च
सञ्चयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥ यथा मनुर्महातेजा लो-
कस्य परिरक्षिता। तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता
॥ ४ ॥ तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता। पालिता सा
पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती ॥ ५ ॥ तस्मिन् पुरवरे हृष्टा
धर्मात्मानो बहुश्रुताः। नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्य-
वादिनः ॥ ६ ॥ नाल्पसन्निचयः कश्चिदासीत्तस्मिन् पुरोत्तमे।
कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्व धनधान्यवान् ॥ ७ ॥ कामी
वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित्। द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां

नाविद्वान्न च नास्तिकः॥ ८॥ सर्वे नराश्च नार्य्यश्च धर्मशीलाः
सुसंयताः। मुदिता शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः॥ ९॥
नाकुण्डली नामुकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान्। नामृष्टो न न-
लिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते॥ १०॥ नामृष्टभोजी नादाता
नाप्यनङ्गदनिष्कधृक्। नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्म-
वान्॥ ११॥ नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः। कश्चि-
दासीदयोध्यायां न चावृत्तो न सङ्करः॥ १२॥ स्वकर्मनिरता
नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः। दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च
प्रतिग्रहे॥ १३॥ नास्तिको नानृतो वापि न कश्चिदबहुश्रुतः।
नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान्विद्यते क्वचित्॥ १४॥ नाषडङ्ग-
विदत्रास्ति नाव्रतो न सहस्रदः। न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्य-
थितो वापि कश्चन॥ १५॥ कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमा-
न्नाप्यरूपवान्। द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान्॥
१६॥ वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः। कृतज्ञाश्च वदा-
न्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः॥ १७॥ दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं
सत्यञ्च संश्रिताः। सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे
॥ १८॥ क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः। शूद्राः
स्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः॥ १९॥ सा तेनेक्ष्वाकु-
नाथेन पुरी सुपरिरक्षिता। यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धी-
मता॥ २०॥ योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम्।
सम्पूर्णाकृतविद्यानां गुहा केशरिणामिव॥ २१॥ काम्बोजविषये
जातैर्वाह्लीकैश्च हयोत्तमैः॥ २२॥ विन्ध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा
हैमवतैरपि। मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः॥ २३॥
ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा। अञ्जनादपि निष्क्रान्तै-
र्वामनादपि च द्विपैः॥ २४॥ भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगै-
स्तथा। भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी॥ २५॥ नित्य-

मत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः । सा योजने द्वे च भूयः
सत्यनामा प्रकाशते ॥ २६ ॥ तां पुरीं स महातेजा राजा दश-
रथो महान् । शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥२७॥
तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ।
पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥२८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षष्ठः सर्गः ।

तस्यामात्या गुणैरासन्निक्ष्वाकोः सुमहात्मनः । मन्त्रज्ञाश्चेङ्गि-
तज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः ॥ १ ॥ अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्या-
मात्या यशस्विनः । शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥२॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः । अकोपो धर्मपालश्च
सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥ ३ ॥ ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्ता-
मृषिसत्तमौ । वशिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथापरे ॥ ४
सुयज्ञोऽप्यथ जाबालिः काश्यपोऽप्यथ गौतमः । मार्कण्डेयस्तु
दीर्घायुस्तथा कात्यायनो द्विजः ॥ ५ ॥ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृ-
त्विजस्तस्य पौर्वकाः । विद्याविनीता ह्रीमन्तः कुशला नियते-
न्द्रियाः ॥ ६ ॥ श्रीमन्तश्च महात्मानः शस्त्रज्ञा दृढविक्रमाः ।
कीर्त्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ॥ ७ ॥ तेजःक्षमा-
यशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः । क्रोधकामार्थहेतोर्वा न
ब्रूयुरनृतं वचः ॥ ८ ॥ तेषामविदितं किञ्चित् स्वेषु नास्ति परेषु
वा । क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥ ९ ॥
कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः । प्राप्तकालं यथा दण्डं
धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ १० ॥ कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परि-

यक्के । अक्षितं चापि पुरुषं न क्षिंस्युरविदूषकम् ॥ ११ ॥ वी-
राश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः । शुचीनां रक्षितारश्च
नित्यं विषयवासिनाम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्रमहिंसन्तास्ते कोशं सम-
पूरयन् । सुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् ॥ १३ ॥
शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां सम्प्रजानताम् । नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा
मृषावादी नरः क्वचित् ॥ १४ ॥ कश्चिन्न दुष्टस्तत्रासीत् परदाररति-
र्नरः । प्रशान्तं सर्व्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरञ्च तत् ॥ १५ ॥ सुवा-
ससः सुवेषाश्च ते च सर्वे शुचिव्रताः । हितार्थाश्च नरेन्द्रस्य
जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ १६ ॥ गुरोर्गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च
पराक्रमैः । विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्व्वतो बुद्धिनिश्चयाः ॥१७॥
अभितो गुणवन्तश्च न चासन् गुणवर्ज्जिताः । सन्धिविग्रह-
तत्त्वज्ञाः प्रकृत्या सम्पदान्विताः ॥ १८ ॥ मन्त्रसम्बरणे शक्ताः
शक्ताः सूक्ष्मासु बुद्धिषु । नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रिय-
वादिनः ॥ १९ ॥ ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः । उप-
पन्नो गुणोपेतैरन्वशासद्वसुन्धराम् ॥ २० ॥ अवेक्ष्यमाणश्चारेण
प्रजाधर्मेण रक्षयन् । प्रजानां पालनं कुर्व्वन्न धर्मं परिवर्जयन्
॥ २१ ॥ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसङ्गरः । स तत्र
पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ २२ ॥ नाध्यगच्छद्विशिष्टं
वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः । मित्रवान्नतसामन्तः प्रतापहत-
कण्टकः । स शशास जगद्राजा दिवि देवपतिर्यथा ॥ २३ ॥ तै-
र्मन्त्रिभिर्मन्त्रहिते निविष्टैर्वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः । स
पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तमः सर्गः ।

तस्य चैवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः। सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः॥ १॥ चिन्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः। सुतार्थं वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम्॥ २॥ स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान्। मन्त्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरपि कृतात्मभिः॥ ३॥ ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम्। शीघ्रमानय मे सर्व्वान् गुरूंस्तान् सपुरोहितान्॥ ४॥ ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः। समानयत् स तान् सर्व्वान् समस्तान्वेदपारगान्॥ ५॥ सुयज्ञं वामदेवञ्च जाबालिमथ काश्यपम्। पुरोहितं वशिष्ठञ्च ये चान्ये द्विजसत्तमाः॥ ६॥ तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा। इदं धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत्॥ ७॥ मम लालप्यमानस्य सुतार्थं नास्ति वै सुखम्। तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम॥ ८॥ तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा। कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र विचिन्त्यताम्॥ ९॥ ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन्। वशिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखेरितम्॥ १०॥ ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः। सम्भाराः संभ्रियन्तान्ते तुरगश्च विमुच्यताम्॥ ११॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्। सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रानभिप्रेतांश्च पार्थिव॥ १२॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता। ततस्तुष्टोऽभवद्राजा श्रुत्वैतत् द्विजभाषितम्॥ १३॥ अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षव्याकुललोचनः। सम्भाराः संभ्रियन्तां मे गुरूणां वचनादिह॥ १४॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम्। सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्॥ १५॥ शान्तयश्चापि वर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि। शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता॥ १६॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे। छिद्रं हि मृगयन्ते स्म विद्वांसो

ब्रह्मराक्षसाः ॥ १७ ॥ विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्त्ता विनश्यति । तद्यथा विधिपूर्व्वं मे क्रतुरेषः समाप्यते ॥ १८ ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विति । तथेति चाब्रुवन् सर्व्वे मन्त्रिणः प्रतिपूजिताः ॥ १९ ॥ पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथापूर्वं निशम्य ते । तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्द्धयन्तो नृपोत्तमम् ॥ २० ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् । विसर्जयित्वा तान्विप्रान् सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ ऋत्विग्भिरुपसन्दिष्टो यथावत् क्रतुराप्यताम् । इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सचिवान् समुपस्थितान् ॥ २२ ॥ विसर्ज्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः । ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नरेन्द्रो हृदयङ्गमाः ॥२३॥ उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येऽहं सुतकारणात् । तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्च्चसाम् ॥२४॥ मुखपद्मान्यशोभन्त पद्मानीव हिमात्यये ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टमः सर्गः ।

एतत् श्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् । श्रूयतां यत् पुरावृत्तं पुराणे च मया श्रुतम् ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः । सनत्कुमारो भगवान् पूर्वं कथितवान् कथाम् ॥ २ ॥ ऋषीणां सन्निधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति काश्यपस्य च पुत्रोऽस्ति विभाण्डक इति श्रुतः ॥ ३॥ ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति । स वने नित्यसंवृद्धो मुनिर्वनचरः सदा ॥ ४ ॥ नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्त्तनात् द्वैविध्यं ब्रह्मचर्य्यस्य भविष्यति महात्मनः ॥ ५ ॥ लोकेषु प्रथितं राजन् विप्रैश्च कथितं सदा । तस्यैवं वर्त्तमानस्य कालः समभिवर्त्तत ॥ ६ ॥ अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरञ्च यशस्विनम् । एत-

स्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् ॥ ७ ॥ अङ्गेषु प्रथितो
राजा भविष्यति महाबलः। तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति
सुदारुणा ॥ ८ ॥ अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्व्वलोकभयावहा।
अनावृष्ट्यान्तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणान्
श्रुतसंवृद्धान् समानीय प्रवक्ष्यति। भवन्तः श्रुतकर्म्माणो लोक-
चारित्रवेदिनः ॥ १० ॥ समादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा
भवेत्। इत्युक्तास्ते ततो राज्ञा सर्व्वब्राह्मणसत्तमाः ॥ ११ ॥
वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः। विभाण्डकसुतं
राजन् सर्व्वोपायैरिहानय ॥ १२ ॥ आनाय्य तु महीपाल ऋष्य-
शृङ्गं सुसत्कृतम्। विभाण्डकसुतं राजन् ब्राह्मणं वेदपारगम्
॥ १३ ॥ प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सु समाहितः।
तेषान्तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते ॥ १४ ॥ केनोपायेन
वै शक्यमिहानेतुं स वीर्य्यवान् ॥ १५ ॥ ततो राजा विनिश्चित्य
सह मन्त्रिभिरात्मवान्। पुरोहितममात्यांश्च प्रेषयिष्यति सत्-
कृतान् ॥ १६ ॥ ते तु राज्ञो वचो श्रुत्वा व्यथितावनताननाः।
न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यन्ति तं नृपम् ॥ १७ ॥ वक्ष्यन्ति
चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तान् क्षमान्। आनेष्यामो वयं विप्रं
न च दोषो भविष्यति ॥ १८ ॥ एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभि
ऋषेः सुतः। आनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते ॥ १९ ॥
ऋष्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधास्यति। सनत्कुमारकथित-
मेतावद्व्याहृतं मया ॥ २० ॥ अथ हृष्टो दशरथः सुमन्त्रं प्रत्य-
भाषत। यथर्ष्यशृङ्गस्त्वानीतो येनोपायेन सोच्यताम् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
नवमः सर्गः।

सुमन्त्रेणोदितो राजा प्रोवाचेदं वचस्तदा । यथ ऋष्यशृङ्ग-स्त्वानीतो येनोपायेन मन्त्रिभिः । तन्मे निगदितं सर्वं शृणु मे मन्त्रिभिः सह ॥ १ ॥ लोमपादमुवाचेदं सहामात्यपुरोहितस्तः । निरपायोऽयमस्माभि रभिचिन्तितः ॥ २ ऋषपुत्त्रो वनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः । अनभिज्ञस्तु नारीणां उपायो विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥ इन्द्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः । पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रञ्चाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥ गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूपवत्यः स्वलङ्कृताः । प्रलोभ्य विविधोपायैरानेष्यन्तीह सत्कृताः ॥ ५ ॥ श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम् । पुरोहितं मन्त्रिणश्च तदा चक्रुश्च ते तथा ॥ ६ ॥ वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महत् । आश्रमस्याविदूरेऽस्मिन् यत्नं कुर्व्वन्ति दर्शने ॥ ७ ॥ ऋषेः पुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवा- सिनः पितुः स नित्यसन्तुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ॥ ८ ॥ न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना । स्त्री वा पुमान्वा यच्चान्यत्सत्त्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥ ततः कदाचित्तं देशमाज गाम यदृच्छया । विभाण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्वराङ्गनाः ॥ १० ॥ ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरम् । ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥ कस्त्वं किं वर्त्तसे ब्रह्मन् ज्ञातुमिच्छामहे वयम् । एकस्त्वं विजने दूरे वने चरसि शंस नः ॥ १२ ॥ अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः । हार्दात्तस्य मतिर्जाता आख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥ पिता विभाण्डकोऽस्माकं तस्याहं सुत औरसः ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥ इहाश्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभदर्शनाः । करिष्ये वोऽत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्व्वकम् ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्व्वासां मतिरास वै । तदाश्रमपदं द्रष्टुं

अगमुः सर्व्वास्ततोऽङ्गनाः ॥ १६ ॥ गतानान्तु ततः पूजामृषि-
पुत्रश्चकार ह । इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलं फलञ्च नः ॥ १७ ॥
प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः । ऋषेर्भीताश्च
शीघ्रन्तु गमनाय मतिं दधुः ॥ १८ ॥ अस्माकमपि मुख्यानि
फलानीमानि हे द्विज । गृहाण विप्र भद्रन्ते भक्षयस्व च माचि-
रम् ॥ १९ ॥ ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः ।
मोदकान् प्रददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधान् शुभान् ॥ २० ॥ तानि
चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स्म मन्यते । अनास्वादितपूर्वाणि
वने नित्यनिवासिनाम् ॥ २१ ॥ आपृच्छ्य च तदा विप्रं व्रत-
चर्य्यां निवेद्य च । गच्छन्ति स्मापदेशात्ता भीतास्तस्य पितुः
स्त्रियः ॥ २२ ॥ गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः ।
अस्वस्थहृदयश्चासीत् दुःखाय परिवर्त्तते ॥ २३ ॥ ततोऽपरे-
द्युस्तं देशमाजगाम स वीर्य्यवान् । विभाण्डकसुतः श्रीमान्
मनसा चिन्तयन्मुहुः ॥ २४ ॥ मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः
स्वलङ्कृताः । दृष्ट्वैव च ततो विप्रमायान्तं हृष्टमानसाः ॥ २५ ॥
उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः । एह्याश्रमपदं सौम्य
अस्माकमिति चाब्रुवन् ॥ २६ ॥ चित्राण्यत्र बहूनि स्युर्मूलानि च
फलानि च । तत्राप्येष विशेषेण विधिर्हि भविता ध्रुवम् ॥२७ ।
श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्व्वासां हृदयङ्गमम् । गमनाय मतिं चक्रे
तञ्च निन्युस्तथा स्त्रियः ॥ २८ ॥ तत्र चानीयमाने तु विप्रे त-
स्मिन् महात्मनि । ववर्ष सहसा देवो जगत्प्रह्लादयंस्तदा ॥२९॥
वर्षेणैव गतं विप्रं विषयं स नराधिपः । प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रह्वः
शिरसा च महीं गतः ॥ ३० ॥ अर्घञ्च प्रददौ तस्मै न्यायतः
सुसमाहितः । वव्रे प्रसादं विप्रेन्द्रात् माविप्रं मन्युराविशेत् ॥३१॥
अन्तःपुरं प्रवेश्यास्मै कन्यां दत्वा यथाविधि । शान्तां शान्तेन
मनसा राजा हर्षमवाप सः ॥ ३२ ॥ एवं स न्यवसत्तत्र

सर्वकामैः सुपूजितः। ऋष्यशृङ्गो महातेजाः शान्तया सह भार्य्यया॥ २३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
दशमः सर्गः।

भूय एवाह राजेन्द्र शृणु मे वचनं हितम्। यथा स
देवप्रवरः कथयामास बुद्धिमान्॥ १॥ इक्ष्वाकूणां कुले
जातो भविष्यति सुधार्मिकः। नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान्
सत्यप्रतिश्रवाः॥ २॥ अङ्गराजेन सख्यञ्च तस्य राज्ञो भवि-
ष्यति। कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति॥ ३॥
पुत्त्रस्त्वङ्गस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः। तं स राजा दश-
रथो गमिष्यति महायशाः॥ ४॥ अनपत्योऽस्मि धर्मात्मन्
शान्ताभर्त्ता मम क्रतुम्। आहरेत त्वयाज्ञप्तः सन्तानार्थं
कुलस्य च॥ ५॥ श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद् वाक्यं मनसा च वि-
चिन्त्य स। प्रदास्यते पुत्त्रवन्तं शान्ताभर्त्तारमात्मवान्॥ ६॥
प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः। आहरिष्यति तं
यज्ञं प्रहृष्टेनान्तरात्मना॥ ७॥ तञ्च राजा दशरथो यश-
स्कामः कृताञ्जलिः। ऋष्यशृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्म-
वित्॥ ८॥ यज्ञार्थं प्रसवार्थञ्च स्वर्गार्थञ्च नरेश्वरः। लभते
च स तं कामं द्विजमुख्याद्विशाम्पतिः॥ ९॥ पुत्राश्चास्य
भविष्यन्ति चत्वारोऽमितविक्रमाः। वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वभूतेषु
विश्रुताः॥ १०॥ एवं स देवप्रवरः पूर्व्वं कथितवान् कथाम्।
सनत्कुमारो भगवान् पुरा देवयुगे प्रभुः॥ ११॥ स त्वं पुरुष-
शार्दूल समानय सुसत्कृतम्। स्वयमेव महाराज गत्वा

सबलवाहनः ॥ १२ ॥ सुमन्त्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोऽभ-
वत् । अनुमान्य वशिष्ठञ्च सूतवाक्यं निशाम्य च ॥ १३ ॥
सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः । वनानि सरित-
श्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ १४ ॥ अभिचक्राम तं देशं यत्र वै
मुनिपुङ्गवः । आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् ॥ १५ ॥
ऋषिपुत्रं ददर्शाथ दीप्यमानमिवानलम् । ततो राजा यथा-
न्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ १६ ॥ सखित्वात् तस्य वै राज्ञः
प्रहृष्टेनान्तरात्मना । रोमपादेन चाख्यातम् ऋषिपुत्राय
धीमते ॥ १७ ॥ सख्यं सम्बन्धकञ्चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् । एवं
सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः ॥ १८ ॥ सप्ताष्ट दिवसान्
राजा राजानमिदमब्रवीत् । शान्ता तव सुता राजन् सह
भर्त्रा विशाम्पते ॥ १९ ॥ मदीयं नगरं यातु कार्य्यं हि महद्-
द्युतम् । तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः ॥ २० ॥
उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्य्यया । ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य
तथेत्याह नृपं तदा ॥ २१ ॥ स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह
भार्य्यया । तावन्योन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात् संश्लिष्य चोरसा ॥ २२ ॥
ननन्दतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्य्यवान् । ततः सुहृदमापृच्छ्य
प्रस्थितो रघुनन्दनः ॥ २३ ॥ पौरेषु प्रेषयामास दूतान् वै शीघ्र-
गामिनः । क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलङ्कृतम् ॥ २४ ॥
धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलङ्कृतम् ॥ ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते
श्रुत्वा राजानमागतम् ॥ २५ ॥ तथा चक्रुश्च तत् सर्व्वं राज्ञा
यत् प्रेषितं तदा । ततः स्वलङ्कृतं राजा नगरं प्रविवेश ह ॥
२६ ॥ शंखदुन्दुभिनिर्ह्रादैः पुरस्कृत्य द्विजर्षभम् । ततः प्रमु-
दिताः सर्व्वे दृष्ट्वा वै नागरा द्विजम् ॥ २७ ॥ प्रवेश्यमानं सत्कृत्य
नरेन्द्रेणेन्द्रकर्म्मणा । यथा दिवि सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण
काश्यपम् ॥ २८ ॥ अन्तःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा च शास्त्रतः ।

कृतकृत्यं तदात्मानं मेने तस्योपवाहनात् ॥ २९ ॥ अन्तःपुराणि सर्व्वाणि शान्तां दृष्ट्वा तथागताम् । सह भर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमन् ॥ ३० ॥ पूज्यमाना तु ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः । उवास तत्र सुखिता कञ्चित् कालं सह-द्विजा ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकादशः सर्गः ॥

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित् सुमनोहरे । वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत् ॥ १ ॥ ततः प्रणम्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम् । यज्ञाय वरयामास सन्तानार्थं कुलस्य च ॥ २ ॥ तथेति च स राजानमुवाच वसुधाधिपम् । सम्भाराः सम्भ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ३ ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् । ततोऽब्रवीन्नृपो वाक्यं ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥ ४ ॥ सुमन्त्रावाहय क्षिप्रम् ऋत्विजो ब्रह्मवादिनः । सुयज्ञं वामदेवञ्च जावालिमथ काश्यपम् ॥ ५ ॥ पुरोहितं वसिष्ठञ्च ये चान्ये द्विजसत्तमाः । ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ ६ ॥ समानयत् स तान् सर्वान् समस्तान् वेदपारगान् । तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ ७ ॥ धर्मार्थसहितं युक्तं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् । मम तातप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ ८ ॥ एतार्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम । तदहं यष्टुमिच्छामि हयमेधेन कर्मणा ॥ ९ ॥ ऋषिपुत्रप्रभावेन कामान् प्राप्स्यामि चाप्यहम् । ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ १० ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाच्छ्रुतम् । ऋष्यशृङ्गपुरोगाश्च

प्रत्यूचुर्नृपतिं तदा ॥ ११ ॥ सम्भाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च
विमुच्यताम् । सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥१२॥
सर्वथा प्राप्स्यते पुत्रांश्चत्वारोऽमितविक्रमान् । यस्य ते धार्मिकी
बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १३ ॥ ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा
तु द्विजभाषितम् । अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षेणेदं शुभाक्षरम् ॥
१४ ॥ गुरूणां वचनाच्छीघ्रं सम्भाराः संभ्रियन्तु मे । सम-
र्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १५ ॥ सरय्वा-
श्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् । शान्तयश्चाभिवर्द्धन्तां यथा-
कल्पं यथाविधि ॥ १६ ॥ शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि
महीक्षिता । नापराधो भवेत् कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे ॥१७॥
छिद्रं हि मृगयन्त्येते विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः । विधिहीनस्य
यज्ञस्य सद्यः कर्त्ता विनश्यति ॥ १८ ॥ तद्यथा विधिपूर्वं मे
क्रतुरेषः समाप्यते । तथाविधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥
१९ ॥ तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् । पार्थि-
वेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्व्वत ॥ २० ॥ ततो द्विजास्ते
धर्मज्ञमस्तुवन् पार्थिवर्षभम् । अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मु-
र्यथागतम् ॥ २१ ॥ गतानां तेषु विप्रेषु मन्त्रिणस्तान् नराधिपः ।
विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्वादशः सर्गः ।

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः सम्वत्सरोऽभवत् । प्रसवार्थं
गतो यष्टुं हयमेधेन वीर्य्यवान् ॥ १ ॥ अभिवाद्य वशिष्ठञ्च न्या-
यतः प्रतिपूज्य च । अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजो-
त्तमम् ॥ २ ॥ यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन् यथोक्तं मुनिपुङ्गव ।

यथा न विघ्नाः क्रियन्ते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥ भवान्
स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महान् । वोढव्यो भवता चैव
भारो यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥ तथेति च स राजानमब्रवीत् द्विज-
सत्तमः । करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत् समर्थितम् ॥ ५ ॥
ततोऽब्रवीत् द्विजान् वृद्धान् यज्ञकर्मसु निष्ठितान् । स्थापत्ये
निष्ठितांश्चैव वृद्धान् परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥ कर्मान्तिकान् शिल्प-
करान् वर्द्धकीन् खनकानपि । गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव
नटनर्त्तकान् ॥ ७ ॥ तथा शुचीन् शास्त्रविदः पुरुषान् सुबहु-
श्रुतान् । यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् ॥ ८ ॥
इष्टका बहुसाहस्री शीघ्रमानीयतामिति । औपकार्य्याः क्रि-
यन्तां च राज्ञो बहुगुणान्विताः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणावसथाश्चैव
कर्त्तव्याः शतशः शुभाः । भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनि-
ष्ठिताः ॥ १० ॥ पौरजानपदस्यापि कर्त्तव्याश्च सुविस्तराः ।
आगतानां सुदूराच्च पार्थिवानां पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥ वाजि-
वारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च । भटानां महदावासा
वैदेशिकनिवासिनाम् ॥ १२ ॥ आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामै-
रुपस्थिताः । तथा पौरजनस्यापि जनस्य बहुशोभनम् ॥ १३ ॥
दातव्यमन्नं विधिवत् सत्कृत्य न तु लीलया । सर्वे वर्णा यथा
पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ १४ ॥ न चावज्ञा प्रयोक्तव्या काम-
क्रोधवशादपि । यज्ञकर्मसु ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥
१५ ॥ तेषामपि विशेषेण पूजा कार्य्या यथाक्रमम् । ये स्युः
सम्पूजिताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १६ ॥ यथा सर्व्वं सुवि-
हितं न किञ्चित् परिहीयते । तथा भवन्तः कुर्व्वन्तु प्रीति-
स्निग्धेन चेतसा ॥ १७ ॥ ते च स्युः सुहृदः सर्व्वे वसुभिर्भोज-
नेन च । ततः सर्व्वे समागम्य वशिष्ठमिदमब्रुवन् । यथेष्टं
तत् सुविहितं न किञ्चित् परिहीयते ॥ १८ ॥ यथोक्तं तत्

करिष्यामो न किञ्चित् परिहास्यते। ततः सुमन्त्रमाहूय वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत्॥ १९ ॥ निमन्त्रयस्व नृपतीन् पृथिव्यां ये च धार्मिकाः। ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्चैव सहस्रशः॥ २०॥ समानयस्व सत्कृत्य सर्व्वदेशेषु मानवान्। मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यवादिनम्॥ २१॥ तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम्। पूर्व्वसम्बन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते॥ २२॥ तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम्। सद्वृत्तं देवसङ्काशं स्वयमेवानयस्व ह॥ २३॥ तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम्। श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय॥ २४ ॥ अङ्गेश्वरं महेष्वासं रोमपादं सुसत्कृतम्। वयस्यं राजसिंहस्य समानय यशस्विनम्॥ २५॥ तथा कोशलराजानं भानुमन्तं सुसत्कृतम्। मगधाधिपतिं शूरं सर्व्वशास्त्रविशारदम्॥ २६॥ प्राप्तिज्ञं परमोदारं सत्कृतं पुरुषर्षभम्। राज्ञः शासनमादाय चोदयस्व नृपर्षभान्॥ २७॥ प्राचीनान् सिन्धुसौवीरान् सौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान्। दाक्षिणात्यान् नरेन्द्रांश्च समस्तानानयस्व ह॥ २८॥ सन्ति स्निग्धाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले॥ २९॥ तानानय यथा क्षिप्रं सानुगान् सहबान्धवान्। एतान् दूतैर्महाभागैरानयस्व नृपाज्ञया॥ ३०॥ वशिष्ठवाक्यं तत् श्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितं तदा। व्यादिशत् पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान्॥ ३१॥ स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रययौ मुनिशासनात्। सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महीक्षितः॥ ३२॥ ते च कर्मान्तिकाः सर्व्वे वशिष्ठाय च धीमते। सर्वे निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम्॥ ३३॥ ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान् सर्वान् मुनिरब्रवीत्। अवज्ञया न दातव्यं कस्यचित् लीलयापि वा॥ ३४॥ अवज्ञया कृतं हन्यात् दातारं नात्र संशयः। ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः॥३५॥

बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य ह। ततो वशिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत्॥ ३६॥ उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात्। मयापि सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तमाः॥३७॥ यज्ञीयञ्च कृतं सर्व्वं पुरुषैः सुसमाहितैः। निर्यातु च भवान् यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात्॥ ३८॥ सर्व्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः। द्रष्टुमर्हसि राजेन्द्रः मनसेव विनिर्मितम्॥ ३९॥ तथा वशिष्ठवचनादृष्यशृङ्गस्य चोभयोः। दिवसे शुभनक्षत्रे निर्यातो जगतीपतिः॥ ४०॥ ततो वशिष्ठप्रमुखाः सर्व्व एव द्विजोत्तमाः। ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा॥ ४१॥ यज्ञवाटं गता सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि। श्रीमांश्च सह पत्नीभीराजा दीक्षामुपाविशत्॥ ४२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
त्रयोदशः सर्गः।

अथ सम्वत्सरे पूर्णे तस्मिन् प्राप्ते तुरङ्गमे। सरय्वाश्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्त्तत॥ १॥ ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः। अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः॥ २॥ कर्म कुर्व्वन्ति विधिवत् याजका वेदपारगाः। यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः॥ ३॥ प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः। चक्रुश्च विधिवत् सर्व्वमधिकं कर्म शास्त्रतः॥ ४॥ अभिपूज्य तदा हृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि। प्रातःसवनपूर्व्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः॥५॥ ऐन्द्रश्च विधिवद्दत्तो राजा चाभिषुतोऽनघः। मध्यन्दिनञ्च सवनं प्रावर्त्तत यथाक्रमम्॥ ६॥ तृतीयसवनञ्चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः। चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा

यथा ब्राह्मणपुङ्गवाः॥ ७॥ आह्वयाञ्चक्रिरे तत्र शक्रादीन्
विबुधोत्तमान्। ऋष्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः॥८॥
गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राह्वानैर्यथार्हतः। होतारो ददुरा-
वाह्य हविर्भागान् दिवौकसाम्॥ ९। न चाहुतमभूत् तत्र
स्खलितं वा न किञ्चन। दृश्यते ब्रह्मवत् सर्वं क्षेमयुक्तं हि
चक्रिरे॥ १०॥ न तेष्वहःसु श्रान्तो वा क्षुधितो वा न दृश्यते।
नाविद्वान् ब्राह्मणः कश्चिन्नाशतानुचरस्तथा॥ ११॥ ब्राह्मणा
भुञ्जते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते। तापसा भुञ्जते चापि श्रम-
णाश्चैव भुञ्जते॥ १२॥ वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रीबालाश्च तथैव
च। अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते॥ १३॥ दीयतां
दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च। इति सञ्चोदितास्तत्र
तथा चक्रुरनेकशः॥ १४॥ अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतो-
पमाः। दिवसे दिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत् तदा॥ १५॥
नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा। अन्नपानैः सुवि-
हितास्तस्मिन् यज्ञे महात्मनः॥ १६॥ अन्नं हि विधिवत् स्वादु
प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः। अहो तृप्ताः स्म भद्रं ते इति शुश्राव
राघवः॥ १७॥ स्वलङ्कृताश्च पुरुषाः ब्राह्मणान् पर्य्यवेषयन्।
उपासन्ते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः॥ १७॥ कर्मान्तरे
तदा विप्रा हेतुवादान् बहूनपि। प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः
परस्परजिगीषया॥ १८॥ दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला
द्विजाः। सर्व्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः॥ २०॥
नाषडङ्गविदत्रासीन्नाव्रतो नावहुश्रुतः। सदस्यास्तस्य वै राज्ञो
नावादकुशला द्विजाः। प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन् षड्बैल्वाः
खादिरास्तथा। तावन्तो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथापरे॥२१॥
श्लेष्मातकमयो दिष्टो देवदारुमयस्तथा। द्वावेव तत्र विहितौ
बाहुव्यस्तपरिग्रहौ॥ २२॥ कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञ-

कोविदैः । शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनालङ्कृताभवन् ॥ २४ ॥
एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः । वासोभिरेकविंशद्भिरे-
कैकं समलङ्कृताः ॥ २५ ॥ विन्यस्ता विधिवत् सर्व्वे शिल्पिभिः
सुदृढाः कृताः । अष्टास्रया सर्व्व एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः ॥२६॥
आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः । सप्तर्षयो
दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि ॥ २७ ॥ इष्टकाश्च यथान्यायं
कारिताश्च प्रमाणतः । चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शिल्प-
कर्मणि ॥ २८ ॥ स चित्यो राजसिंहस्य सञ्चितः कुशलैर्द्विजैः ।
गरुड़ो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशात्मकः ॥ २९ ॥ नियुक्तास्तत्र
पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् । उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं
प्रचोदिताः ॥ ३० ॥ शामित्रे तु हयस्तत्र तथा जलचराश्च ये ।
ऋत्विग्भिः सर्व्वमेवैतत् नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ ३१ ॥ पशूनां
त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा । अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो
दशरथस्य ह ॥ ३२ ॥ कौशल्या तं हयं तत्र परिचर्य्य सम-
न्ततः । कृपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ४३ ॥
पतत्त्रिणा तदा सार्द्धं सुस्थितेन च चेतसा । अवसद् रजनी-
मेकां कौशल्या धर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥ होताध्वर्युस्तथोद्गाता
हयेन समयोजयन् । महिष्या परिवृत्त्याथ वावातामपरां तथा
॥ ३५ ॥ पतत्त्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः । ऋत्विक्
परमसम्पन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ ३६ ॥ धूम गन्धं
वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः । यथाकालं यथान्यायं
निर्नुदन् पापमात्मनः ॥ ३७ ॥ हयस्य यानि चाङ्गानि
तानि सर्व्वाणि ब्राह्मणाः । अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत् समस्ताः
षोड़शर्त्विजः ॥ ३८ ॥ प्लक्षशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य वेतसो भाग इष्यते ॥ ३९ ॥ त्र्यहोऽश्वमेधः
सङ्ख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः । चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परि-

कल्पितम् ॥ ४० ॥ उक्थं द्वितीयं सङ्ख्यातमतिरात्रं तथो-
त्तरम् । कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ॥ ४१ ॥
ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ च निर्मितौ । अभिजिद्विश्व-
जिच्चैवमाप्तोर्यामो महाक्रतुः ॥ ४२ ॥ प्राचीं होत्रे ददौ राजा
दिशं स्वकुलवर्द्धनः । अध्वर्य्यवे प्रतीचीन्तु ब्रह्मणे दक्षिणां
दिशम् ॥ ४३ ॥ उद्गात्रे तु तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता ।
अश्वमेधे महायज्ञे स्वयम्भूविहिते पुरा ॥ ४४ ॥ क्रतुं समाप्य
तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः । ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां
तां कुलवर्द्धनः ॥ ४५ ॥ एवं दत्त्वा प्रहृष्टोऽभूत् श्रीमान् इक्ष्वाकु-
नन्दनः । ऋत्विजस्त्वब्रुवन् सर्व्वे राजानं गतकिल्बिषम् ॥ ४६ ॥
भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति । न भूम्या कार्य्य-
मस्माकं न हि शक्ताः स्म पालने ॥ ४७ ॥ रताः स्वाध्यायकरणे
वयं नित्यं हि भूमिप । निष्क्रयं किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवा-
निति ॥ ४८ ॥ मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम् ।
तत् प्रयच्छ नृपश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम् ॥ ४९ ॥ एवमुक्तो
नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो
ददौ नृपः । दशकोटिं सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणाम् ॥ ५० ॥
ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु । ऋष्यशृङ्गाय मुनये
वशिष्ठाय च धीमते ॥ ५१ ॥ ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं
द्विजोत्तमाः ॥ ५२ ॥ सुप्रीतमनसः सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम् ।
ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः ॥ ५३ ॥ जाम्बूनदं
कोटिसंख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा । दरिद्राय द्विजायाथ
हस्ताभरणमुत्तमम् । कस्मैचिद् याचमानाय ददौ राघवनन्दनः ॥
५४ ॥ ततः प्रीतेषु विधिवत् द्विजेषु द्विजवत्सलः । प्रणाम-
मकरोत्तेषां हर्षव्याकुलितेन्द्रियः ॥ ५५ ॥ तस्याशिषोऽथ
विविधा ब्राह्मणैः समुदाहृताः ॥५६॥ उदारस्य नृवीरस्य धरण्यां

पतितस्य च । ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् ॥५६॥५७॥
पापापहं स्वर्नयनं दुस्तरं पार्थिवर्षभैः । ततोऽब्रवीदृष्यशृङ्गं राजा
दशरथस्तदा ॥ ५८ ॥ कुलस्य वर्द्धनं तत्तु कर्त्तुमर्हसि सुव्रत ।
तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ भविष्यन्ति
सुता राजन् चत्वारस्ते कुलोद्वहाः ॥ ६० ॥ स तस्य वाक्यं मधुरं
निशम्य प्रणम्य तस्मै प्रयतो नृपेन्द्रः । जगाम हर्षं परमं महात्मा
तमृष्यशृङ्गं पुनरप्युवाच ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुर्दशः सर्गः ।

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किञ्चिदिदमुत्तरम् । लब्धसंज्ञ-
स्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥ इष्टिं तेऽहं करिष्यामि
पुत्त्रीयां पुत्त्रकारणात् । अथर्व्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां
विधानतः ॥ २ ॥ ततः प्राक्रमदिष्टिं तां पुत्त्रीयां पुत्त्रकारणात् ।
जुहावाग्नौ च तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३ ॥ ततो देवाः
सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । भागप्रतिग्रहार्थं समवेता
यथाविधि ॥ ४ ॥ ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन् सदसि दे-
वताः । अब्रुवन् लोककर्त्तारं ब्रह्माणं वचनं ततः ॥ ५ ॥ भगवं-
स्त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः । सर्वान् नो बाधते वीर्य्यात्
शासितुं तं न शक्नुमः ॥ ६ ॥ त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन
भगवंस्तदा । मानयन्तश्च तं नित्यं सर्व्वं तस्य क्षमामहे ॥ ७ ॥
उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान् द्वेष्टि दुर्मतिः । शक्रं त्रिदशरा-
जानं प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ८ ॥ ऋषीन् यक्षान् सगन्धर्व्वान्
ब्राह्मणानसुरांस्तथा । अतिक्रामति दुर्द्धर्षो वरदानेन मोहितः ॥
९ ॥ नैनं सूर्य्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः । चलोर्मि-

माली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कम्पते ॥ १० ॥ तन्महन्नो भयं तस्मात् राक्षसाद्‌ घोरदर्शनात् । बधार्थं तस्य भगवन् उपायं कर्त्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽब्रवीत् । हन्तायं विदितस्तस्य बधोपायो दुरात्मनः ॥ १२ ॥ तेन गन्धर्व्वयक्षाणां देवतानाञ्च राक्षसाम् । अबध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तश्च तन्मया ॥ १३ ॥ नाकीर्त्तयदवज्ञानात् तद्रक्षो मानुषांस्तदा । तस्मात् स मानुषाद्‌ बध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते ॥ १४ ॥ एतत् श्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् । देवा महर्षयः सर्व्वे प्रहृष्टास्तेऽभवंस्तदा ॥ १५ ॥ एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः । शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ १६ ॥ वैनतेयं समारुह्य भास्करस्तोयदं यथा । तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणा च समागत्य तत्र तस्थौ समाहितः । तमब्रुवन् सुराः सर्वे तमभिष्टूय सन्नताः ॥ १८ ॥ त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया । राज्ञो दशरथस्य त्वम् अयोध्याधिपतेर्विभो ॥ १९ ॥ धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः । अस्य भार्य्यासु तिसृषु ह्रीश्रीकीर्त्त्युपमासु च ॥ २० ॥ विष्णो पुत्त्रत्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम् । तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् ॥ २१ ॥ अबध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ २२ ॥ स हि देवान् सगन्धर्व्वान् सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् । राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्य्योद्रेकेन बाधते ॥ २३ ॥ ऋषयश्च ततस्तेन गन्धर्व्वाप्सरसस्तथा । क्रीडन्तो नन्दनवने रौद्रेण विनिपातिताः ॥ २४ ॥ बधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह । सिद्धगन्धर्व्वयक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः । त्वं गतिः परमा देव सर्व्वेषां नः परन्तप ॥ २५ ॥ बधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु । एवं स्तुतस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशपुङ्गवः ॥ २६ ॥ पितामहपुरोगां-

स्तान् सर्व्वलोकनमस्कृतः। अब्रवीत् त्रिदशान् सर्व्वान् समेतान् धर्मसंहितान्॥ २७॥ भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम्। सपुत्त्रपौत्त्रं सामात्यं समन्त्रिज्ञातिबान्धवम्॥ २८॥ हत्वा क्रूरं दुराधर्षं देवर्षीणां भयावहम्। दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च॥ २९॥ वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन् पृथिवीमिमाम्। एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान्॥ ३०॥ मानुष्ये चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः। ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधम्॥ ३१॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम्। ततो देवर्षिगन्धर्व्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः। स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम्॥ ३२॥ तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम्। विरावणं साधुतपस्विकण्टकं तपस्विनामुद्धर तं भयावहम्॥ ३३॥ तमेव हत्वा सबलं सबान्धवं विरावणं रावणमुग्रपौरुषम्। स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकल्मषम्॥ ३४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चदशः सर्गः।

ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः। जानन्नपि सुरानेवं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत्॥ १॥ उपायः को वधे तस्य राक्षसाधिपतेः सुराः। यमहं तं समास्थाय निहन्यामृषिकण्टकम्॥ २॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम्। मानुषं रूपमास्थाय रावणं जहि संयुगे॥ ३॥ स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिन्दम। येन तुष्टोऽभवद् ब्रह्मा लोककृल्लोकपूर्वजः॥ ४॥ सन्तुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं प्रभुः।

नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥ ५ ॥ अवज्ञाताः
पुरा तेन वरदाने हि मानवाः । एवं पितामहात् तस्मात् वर-
दानेन गर्वितः ॥ ६ ॥ उत्सादयति लोकांस्त्रीन् स्त्रियश्चाप्यप-
कर्षति । तस्मात् तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परन्तप ॥ ७ ॥
इत्येतद् वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् । पितरं रोचया-
मास तदा दशरथं नृपम् ॥ ८ ॥ स चाप्यपुत्त्रो नृपतिस्तस्मिन्
काले महाद्युतिः । अयजत् पुत्त्रियामिष्टिं पुत्त्रेप्सुररिसूदनः
॥ ९ ॥ स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामन्त्र्य च पितामहम् । अन्त-
र्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ १० ॥ ततो वै यज-
मानस्य पावकादतुलप्रभम् । प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्य्यं महा-
बलम् ॥ ११ ॥ कृष्णं रक्ताम्बरधरं रक्तास्यं दुन्दुभिस्वनम् । स्निग्ध-
हर्य्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्द्धजम् ॥ १२ ॥ शुभलक्षणसम्पन्नं
दिव्याभरणभूषितम् । शैलशृङ्गसमुत्सेधं दृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥
१३ ॥ दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम् । तप्तजाम्बू-
नदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम् ॥ १४ ॥ दिव्यपायससम्पूर्णां
पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम् । प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं माया-
मयीमिव ॥ १५ ॥ समवेक्ष्याब्रवीद् वाक्यमिदं दशरथं नृपम् ।
प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ॥ १६ ॥ ततः परं तदा
राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः । भगवन् स्वागतं तेऽस्तु किमहं
करवाणि ते ॥ १७ ॥ अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरो-
ऽब्रवीत् । राजन्नर्च्चयता देवान् अद्य प्राप्तमिदं त्वया ॥ १८ ॥
इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् । प्रजाकरं गृहाण त्वं
धन्यमारोग्यवर्द्धनम् ॥ १९ ॥ भार्य्याणामनुरूपाणां अश्नी-
तेति प्रयच्छ वै । तासु त्वं लप्स्यसे पुत्त्रान् यदर्थं यजसे नृप ॥
२० ॥ तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् । पात्रीं
देवान्नसम्पूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीम् ॥ २१ ॥ अभिवाद्य च तद्

भूतम् अद्भुतं प्रियदर्शनम्। मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रद-
क्षिणम्॥ २२॥ ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम्।
बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः॥ २३॥ ततस्तदद्भुत-
प्रख्यं भूतं परमभास्वरम्। संवर्त्तयित्वा तत् कर्म तत्रैवान्तर-
धीयत॥ २४॥ हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरमाबभौ।
शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्येव नभोंऽशुभिः॥ २५॥ सोऽन्तः-
पुरं प्रविश्यैव कौशल्यामिदमब्रवीत्। पायसं प्रतिगृह्णीष्व
पुत्त्रीयन्त्विदमात्मनः॥ २६॥ कौशल्यायै नरपतिः पायसार्द्धं
ददौ तदा। अर्द्धादर्द्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः॥२७॥
कैकेय्यै चावशिष्टार्द्धं ददौ पुत्त्रार्थकारणात्। प्रददौ चावशि-
ष्टार्द्धं पायसस्यामृतोपमम्॥ २८॥ अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुन-
रेव महामतिः। एवं तासां ददौ राजा भार्य्याणां पायसं
पृथक्॥ २९॥ तास्त्वेवं पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः।
सम्मानं मेनिरे सर्व्वाः प्रहर्षोदितचेतसः॥ ३०॥ ततस्तु ताः
प्राश्य तदुत्तमाः स्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक्। हुताश-
नादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा॥ ३१॥
ततस्तु राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमा-
नसः। बभूव हृष्टस्त्रिदिवे यथा हरिः सुरेन्द्रसिद्धर्षिगणाभि-
पूजितः॥ ३२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षोड़शः सर्गः॥

पुत्त्रत्वन्तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः। उवाच देवताः
सर्व्वाः स्वयम्भूर्भगवानिदम्॥ १॥ सत्यसन्धस्य वीरस्य सर्व्वेषां

मो हितैषिणः । विष्णोः सहायान् बलिनः सृजध्वं कामरूपिणः ।
॥ २॥ मायाविदश्च शूरांश्च वायुवेगसमान् जवे। नयज्ञान्
बुद्धिसम्पन्नान् विष्णुतुल्यपराक्रमान्॥ ३ ॥ असंहार्य्यानुपायज्ञान्
दिव्यसंहननान्वितान् । सर्व्वास्त्रगुणसम्पन्नान् अमृतप्राशना-
निव ॥ ४ ॥ अप्सरःसु च मुख्यासु गन्धर्वीणां तनूषु च । यक्ष-
पन्नगकन्यासु ऋक्षविद्याधरीषु च ॥ ५ ॥ किन्नरीणाञ्च गात्रेषु
वानरीणां तनूषु च । सृजध्वं हरिरूपेण पुत्त्रांस्तुल्यपराक्र-
मान् ॥ ६ ॥ पूर्वमेव मया सृष्टो जाम्बवान् ऋक्षपुङ्गवः । जृम्भ-
माणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत ॥ ७ ॥ ते तथोक्ता भगवता
तत् प्रतिश्रुत्य शासनम् । जनयामासुरेवं ते पुत्त्रान् वानर-
रूपिणः ॥ ८ ॥ ऋषयश्च महात्मनः सिद्धविद्याधरोरगाः । चार-
णाश्च सुतान् वीरान् ससृजुर्वनचारिणः ॥ ९ ॥ वानरेन्द्रं
महेन्द्राभमिन्द्रो वालिनमात्मजम् । सुग्रीवं जनयामास तपन-
स्तपतां वरः ॥ १०॥ बृहस्पतिस्त्वजनयत् तारं नाम महा-
कपिम् । सर्व्ववानरमुख्यानां बुद्धिमन्तमनुत्तमम् ॥ ११ ॥
धनदस्य सुतः श्रीमान् वानरो गन्धमादनः । विश्वकर्मा त्वज-
नयत् नलं नाम महाकपिम् ॥ १२ ॥ पावकस्य सुतः श्रीमान्
नीलोऽग्निसदृशप्रभः । तेजसा यशसा वीर्य्यादत्यरिच्यत वीर्य्य-
वान् ॥ १३ ॥ रूपद्रविणसम्पन्नावश्विनौ रूपसम्मतौ । मैन्दञ्च
द्विविदञ्चैव जनयामासतुः स्वयम् ॥ १४ ॥ वरुणो जनया-
मास सुषेणं नाम वानरम् । शरभं जनयामास पर्ज-
न्यस्तु महाबलः ॥ १५ ॥ मारुतस्यौरसः श्रीमान् हनूमान्
नाम वानरः । वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे ॥ १६ ॥
सर्व्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान् बलवानपि । ते सृष्टा बहुसाहस्रा
दशग्रीववधोद्यताः ॥ १७ ॥ अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः काम-
रूपिणः । ते गजाचलसङ्काशा वपुष्मन्तो महाबलाः ॥ १८ ॥

ऋक्ष-वानर-गोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे। यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यश्च पराक्रमः॥ १९॥ अजायत समं तेन तस्य तस्य पृथक् पृथक्। गोलाङ्गूलेषु चोत्पन्नाः किञ्चिदुन्नतविक्रमाः॥ २०॥ ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च। देवा महर्षिगन्धर्वास्तार्क्ष्या यक्षा यशस्विनः॥ २१॥ नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः। बहवो जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः॥२२॥ चारणाश्च सुतान् वीरान् ससृजुर्वनचारिणः। वानरान् सुमहाकायान् सर्व्वान् वै वनचारिणः॥ २३॥ अप्सरःसु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च। नागकन्यासु च तदा गन्धर्व्वीणां तनूषु च। कामरूपबलोपेता यथाकामविचारिणः॥ २४॥ सिंहशार्दूलसदृशा दर्पेण च बलेन च। शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पर्वतयोधिनः॥ २५॥ नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः। विचालयेयुः शैलेन्द्रान् भेदयेयुः स्थिरान् द्रुमान्॥ २६॥ क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिम्। दारयेयुः क्षितिं पद्भ्याम् आप्लवेयुर्महार्णवान्॥ २७॥ नभस्तलं विशेयुश्च गृह्णीयुरपि तोयदान्। गृह्णीयुरपि मातङ्गान् मत्तान् प्रव्रजतो वने॥ २८॥ नर्दमानांश्च नादेन पातयेयुर्विहङ्गमान्। ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां कामरूपिणाम्॥ २९॥ शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम्। ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः॥ ३०॥ बभूवुर्यूथपश्रेष्ठान् वीरांश्चाजनयन् हरीन्। अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः॥ ३१॥ अन्ये नानाविधान् शैलान् काननानि च भेजिरे। सूर्य्यपुत्त्रञ्च सुग्रीवं शक्रपुत्त्रञ्च वालिनम्॥ ३२॥ भ्रातारावुपतस्थुस्ते सर्वे च हरियूथपाः। नलं नीलं हनूमन्तम् अन्यांश्च हरियूथपान्॥ ३३॥ ते तार्क्ष्यबलसम्पन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः। विचरन्तोऽर्दयन् सर्वान् सिंहव्याघ्रमहोरगान्॥ ३४॥ महाबलो महाबाहुर्वाली विपुलविक्रमः।

जुगोप भुजवीर्य्येण त्र्यंशगोपुच्छवामरान्॥ ३५॥ तैरियं पृथिवी शूरैः सपर्वतवनार्णवा। कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यञ्जनलक्षणैः॥ ३६॥ तैर्मेघवृन्दाचलकूटसन्निभैर्महाबलैर्वानरयूथपाधिपैः। बभूव भूर्भीमशरीररूपैः समावृता रामसहायहेतोः॥ ३७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तदशः सर्गः।

निवृत्ते तु क्रतौ तस्मिन् हयमेधे महात्मनः। प्रतिगृह्यामरा भागान् प्रतिजग्मुर्यथागतम्॥ १॥ समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः। प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्यबलवाहनः॥२॥ यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा च पृथिवीश्वराः। मुदिताः प्रययुर्देशान् प्रणम्य मुनिपुङ्गवम्॥ ३॥ श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वगृहाणि पुरात्ततः। बलानि राज्ञां शुभ्राणि प्रहृष्टानि चकाशिरे॥ ४॥ गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथः पुनः। प्रविवेश पुरीं श्रीमान् पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान्॥ ५॥ शान्तया प्रययौ सार्द्धम् ऋष्यशृङ्गः सुपूजितः। अनुगम्यमानो राज्ञा च सानुयात्रेण धीमता॥ ६॥ एवं विसृज्य तान् सर्वान् राजा सम्पूर्णमानसः। उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन्॥७॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् समत्ययुः। ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ॥ ८॥ नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पञ्चसु। ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह॥ ९॥

प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम्। कौशल्याऽजनयद्रामं
दिव्यलक्षणसंयुक्तम् ॥ १० ॥ विष्णोरर्द्धं महाभागं पुत्रमैक्ष्वाकु-
नन्दनम्। लोहिताक्षं महाबाहुं रक्तोष्ठं दुन्दुभिस्वनम् ॥११॥
कौशल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा। यथा वरेण देवा-
नामदितिर्वज्रपाणिना ॥ १२ ॥ भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे
सत्यपराक्रमः। साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥१३॥
अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ। वीरौ सर्वास्त्रकुशलौ
विष्णोरर्द्धसमन्वितौ ॥ १४ ॥ पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने
प्रसन्नधीः। सार्पे जातौ तु सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥१५॥
राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक्। गुणवन्तः सुरू-
पाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १६ ॥ जगुः कलञ्च गन्धर्वा
ननृतुश्चाप्सरोगणाः। देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खात् प-
तत् ॥ १७ ॥ उत्सवश्च महानासीद् अयोध्यायां जनाकुलः।
रथ्याश्च जनसम्बाधा नटनर्त्तकसङ्कुलाः ॥ १८ ॥ गायनैश्च
विराविण्यो वादनैश्च तथापरैः। विरेजुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्न-
समन्विताः ॥ १९ ॥ प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधवन्दिनाम्।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ॥ २० ॥ अतीत्यै-
कादशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत्। ज्येष्ठं रामं महात्मानं
भरतं कैकेयीसुतम् ॥ २१ ॥ सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्न-
मपरं तथा। वशिष्ठः परमप्रीतो नामानि कुरुते तदा ॥ २२ ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास पौरजानपदानपि। अददत् ब्राह्म-
णानां च रत्नौघममलं बहु ॥ २३ ॥ तेषां जन्मक्रियादीनि सर्व-
कर्माण्यकारयत्। तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः
पितुः ॥ २४ ॥ बभूव भूयो भूतानां स्वयम्भूरिव सम्मतः।
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः ॥ २५ ॥ सर्वे ज्ञानोप-
सम्पन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः। तेषामपि महातेजा रामः

सत्यपराक्रमः ॥ २६ ॥ इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः। गजस्कन्धेऽश्वपृष्ठे च रथचर्य्यासु सम्मतः ॥ २७ ॥ धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः। बाल्यात् प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्द्धनः ॥ २८ ॥ रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः। सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ॥ २९ ॥ लक्ष्मणो लक्ष्मिसम्पन्नो वहिःप्राण इवापरः। न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ॥ ३० ॥ मृष्टमन्नमुपानीतम् अश्नाति न हि तं विना। यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः ॥ ३१ ॥ अथैनं पृष्ठतोऽभ्येति सधनुः परिपालयन्। भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ॥ ३२ ॥ प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत् तथा प्रियः। स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ॥ ३३ ॥ बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः। ते यदा ज्ञानसम्पन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ॥३४॥ ह्रीमन्तः कीर्त्तिमन्तश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः। तेषामेवम्प्रभावाणां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ॥ ३५ ॥ पिता दशरथो हृष्टो ब्रह्मा लोकाधिपो यथा। ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रताः ॥ ३६ ॥ पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः। अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ॥ ३७ ॥ चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः। तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मनः ॥ ३८ ॥ अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः। स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ॥ ३९ ॥ शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम्। तत् श्रुत्वा वचनं तस्य राज्ञो वेश्म प्रदुद्रुवुः ॥ ४० ॥ सम्भ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः। ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा ॥ ४१ ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायैक्ष्वाकवे तदा। तेषां तद् वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ॥ ४२ ॥ प्रत्युज्जगाम

संहृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः। स दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम्॥ ४३॥ प्रहृष्टवदनो राजा ततोऽर्घ्यमुपहारयत्। स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा॥ ४४॥ कुशलं चाव्ययं चैव पर्य्यपृच्छन्नराधिपम्। पुरे कोशे जनपदे बान्धवेषु सुहृत्सु च॥ ४५॥ कुशलं कौशिको राज्ञः पर्य्यपृच्छत् सुधार्मिकः। अपि ते सन्नताः सर्वे सामन्ता रिपवो जिताः॥४६॥ दैवञ्च मानुषं चैव कर्म ते साध्वनुष्ठितम्। वशिष्ठञ्च समागम्य कुशलं मुनिपुङ्गवः॥ ४७॥ ऋषींश्च तान् यथान्यायं महाभाग उवाच ह। ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम्॥ ४८॥ विविशुः पूजितास्तेन निषेदुश्च यथार्हतः। अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम्॥ ४९॥ उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन्। यथाऽमृतस्य सम्प्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके॥ ५०॥ यथा सदृशदारेषु पुत्त्रजन्माप्रजस्य वै। प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदयः॥ ५१॥ तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने। कञ्च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः॥ ५२॥ पात्रभूतोऽसि मे ब्रह्मन् दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद। अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम्॥ ५३॥ यस्माद् विप्रेन्द्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम। पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः॥ ५४॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योऽसि बहुधा मया। तदद्भुतमभूद् विप्र पवित्रं परमं मम॥ ५५॥ शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव सन्दर्शनात् प्रभो। ब्रूहि यत् प्रार्थितं तुभ्यं कार्य्यमागमनं प्रति॥ ५६॥ इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थपरिवृद्धये। कार्य्यस्य न विमर्शञ्च गन्तुमर्हसि सुव्रत॥ ५७॥ कर्त्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान् मम। मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज। तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो द्विज॥ ५८॥ इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम्।

प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः परम ऋषिः परमं जगाम हर्षम्॥ ५८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टादशः सर्गः।

तत् श्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम्। हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत॥ १॥ सदृशं राजशार्दूल तवैतत् भुवि नान्यतः। महावंशप्रसूतस्य वशिष्ठव्यपदेशिनः॥ २॥ यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्य्यस्य निश्चयम्। कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः॥ ३॥ अहं नियममातिष्ठे सिध्यर्थं पुरुषर्षभ। तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ॥ ४॥ व्रते तु बहुशश्चीर्णे समाप्त्यां राक्षसाविमौ। मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्य्यवन्तौ सुशिक्षितौ॥ ५॥ तौ मांसरुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम्। अवधूते तथाभूते तस्मिन् नियमनिश्चये॥ ६॥ कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे। न च मे क्रोधमुत्स्रष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव॥ ७॥ तथाभूता हि सा चर्य्या न शापस्तत्र मुच्यते। स्वपुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम्। ८॥ काकपक्षधरं वीरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि। शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा॥ ९॥ राक्षसां ये विकर्त्तारस्तेषामपि विनाशने। श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः॥ १०॥ त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति। न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्थातुं कथञ्चन॥ ११॥ न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान्। वीर्य्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ॥ १२॥ रामस्य राजशार्दूल न पर्य्याप्तौ महात्मनः। न च पुत्रगतं स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव॥ १३॥

दशरात्रन्तु यज्ञस्य तस्मिन् रामेण राक्षसौ। हन्तव्यौ विघ्नकर्त्तारौ मम यज्ञस्य वैरिणौ ॥ १४ ॥ अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ। अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १५ ॥ वशिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः। यदि ते धर्मलाभन्तु यशश्च परमं भुवि ॥ १६ ॥ स्थिरमिच्छसि राजेन्द्र रामं मे दातुमर्हसि। यद्यभ्यनुज्ञां काकुत्स्थ ददते तव मन्त्रिणः ॥ १७ ॥ वशिष्ठप्रमुखाः सर्वे ततो रामं विसर्ज्जय। अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि ॥ १८ ॥ दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम्। नात्येति कालो यज्ञस्य यथायं मम राघव ॥ १९ ॥ तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः। इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ॥ २० ॥ विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामतिः। स तं निशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः शुभम् ॥ २१ ॥ शोकेन महताविष्टश्चचाल च मुमोह च। लब्धसंज्ञस्ततोत्थाय व्यषीदत भयान्वितः ॥ २२ ॥ इति सहृदयमनोविदारणं मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान्। नरपतिरभवन्महान् महात्मा व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

ऊनविंशः सर्गः ॥

तत् श्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम्। मुहूर्त्तमिव निःसंज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः। न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ । इयमक्षौहिणी सेना यस्याहं पतिरीश्वरः।

अनया सहितौ गत्वा योद्धाहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥ इमे शूराश्च विक्रान्ता भृत्या मेऽस्त्रविशारदाः। योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥ अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्द्धनि। यावत् प्राणान् धरिष्यामि तावत् योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५ ॥ निर्विघ्ना व्रतचर्य्या सा भविष्यति सुरक्षिता। अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥ बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम्। न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः ॥ ७ ॥ न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि राक्षसाः। विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्त्तमपि नोत्सहे ॥ ८ ॥ जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि। यदि वा राघवं ब्रह्मन् नेतुमिच्छसि सुव्रत ॥ ९ ॥ चतुरङ्गसमायुक्तं मया सह च तं नय। षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ॥ १० ॥ कृच्छ्रेणोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि। चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम ॥ ११ ॥ ज्येष्ठे धर्मप्रधाने च न रामं नेतुमर्हसि। किंवीर्य्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्त्राश्च के च ते ॥ १२ ॥ कथम्प्रमाणाः के चैतान् रक्षन्ति मुनिपुङ्गव। कथञ्च प्रतिकर्त्तव्यं तेषां रामेण राक्षसाम् ॥ १३ ॥ मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन् मया वा कूटयोधिनाम्। सर्वं मे शंस भगवन् कथं तेषां मया रणे ॥ १४ ॥ स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्य्योत्सिक्ता हि राक्षसाः। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः। स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ १६ ॥ महाबलो महावीर्य्यो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः। श्रूयते च महाराज रावणो राक्षसाधिपः ॥ १७ ॥ साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्त्रो विश्रवसो मुनेः। यदा न खलु यज्ञस्य विघ्नकर्त्ता महाबलः ॥ १८ ॥ तेन सञ्चोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ। मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ १९ ॥ इत्युक्तो मुनिना तेन राजो-

वाच मुनिं तदा । न हि शक्तोऽस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ २० ॥ स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुरुष्व मम पुत्रके । मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान् गुरुः ॥ २१ ॥ देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतगपन्नगाः । न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २२ ॥ स तु वीर्य्यवतां वीर्य्यमादत्ते युधि रावणः । तेन चाहं न शक्तोऽस्मि संयोद्धुं तस्य वा बलैः ॥ २३ ॥ सबलो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः । कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् ॥ २४ ॥ बालं मे तनयं ब्रह्मन् नैव दास्यामि पुत्रकम् । अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २५ ॥ यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् । मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्य्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥ २६ ॥ तयोरन्यतरं योद्धुं यास्यामिससुहृद्गणः । अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवन्तं ससुहृद्गणः ॥२७॥ इति नरपतिजल्पनात् द्विजेन्द्रं कुशिकसुतं सुमहान् विवेश मन्युः । सुहुत इव मखेऽग्निराज्यसिक्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

विंशः सर्गः ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्य्याकुलाक्षरम् । समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १ ॥ पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि । राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्य्ययः ॥ २ ॥ यदीदं ते क्षमं राजन् गमिष्यामि यथागतम् । मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सुहृद्वृतः ॥ ३ ॥ तस्य रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः । चचाल वसुधा कृत्स्ना देवानाञ्च भयं महत् ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपं तु विज्ञाय जगत् सर्वं महान्

ऋषिः। नृपतिं सुव्रतो धीरो वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत्॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षात् धर्म इवापरः। धृतिमान् सुव्रतः श्रीमान् न धर्मं हातुमर्हसि॥ ६ ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः। स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि॥ ७ ॥ प्रतिश्रुत्य करिष्येति उक्तं वाक्यमकुर्वतः। इष्टापूर्त्तवधो भूयात् तस्मात् रामं विसर्जय॥ ८ ॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यन्ति राक्षसाः। गुप्तं कुशिकपुत्त्रेण ज्वलनेनामृतं यथा॥ ९ ॥ एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्य्यवतां वरः। एष विद्याधिको लोके तपसश्च परायणम्॥ १० ॥ एषोऽस्त्रान् विविधान् वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे। नैनमन्यः पुमान् वेत्ति न च वेत्स्यन्ति के च न॥ ११ ॥ न देवाः नषयः केचित् नामरा न च राक्षसाः। गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः॥१२॥ सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्त्राः परमधार्मिकाः। कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति॥ १३ ॥ तेऽपि पुत्त्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुताः। नैकरूपा महावीर्य्या दीप्तिमन्तो भयावहाः॥ १४ ॥ जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे। ते सूतेऽस्त्राणि शस्त्राणि शतं परमभास्वरम्॥ १५ ॥ पञ्चाशतं सुतान् लेभे जया लब्धवरा वरान्। बधायासुरसैन्यानामप्रमेयानरूपिणः॥ १६ ॥ सुप्रभा जनयच्चापि पुत्त्रान् पञ्चशतं पुनः। संहारान् नाम दुर्धर्षान् दुराक्रामान् बलीयसः॥ १७ ॥ तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत् कुशिकात्मजः। अपूर्व्वाणाञ्च जनने शक्तो भूयश्च धर्मवित्॥ १८ ॥ तेनास्य मुनिमुख्यस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः। न किञ्चिदस्त्यविदितं भूतं भव्यञ्च राघव॥ १९ ॥ एवंवीर्य्यो महातेजाः विश्वामित्रो महायशाः। न रामगमने राजन् संशयं गन्तुमर्हसि॥ २० ॥ तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः। तव पुत्त्रहितार्थाय त्वामु-

पेत्याभियाचते ॥ २१ ॥ इति मुनिवचनात् प्रसन्नचित्तो रघु-वृषभस्तु मुमोद पार्थिवः । गमनमभिरुरोच राघवस्य प्रथित-यशाः कुशिकात्मजाय बुद्ध्या ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकविंशः सर्गः ।

तथा वशिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः स्वयम् । प्रहृष्टवदनो राम माजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च । पुरोधसा वशिष्टेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥ स पुत्रं मूर्द्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथस्तदा । ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ३ ॥ ततो वायुः सुखस्पर्शो नीरजस्कोऽववौ तदा । विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ४ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिःस्वनम् । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ ५ ॥ विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो महायशाः । काकपक्षधरो धन्वी तञ्च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ६ ॥ कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश । विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥ ७ ॥ अनुजग्मतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ । अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयन्ताव-निन्दितौ ॥ ८ ॥ तदा कुशिकपुत्रन्तु धनुष्पाणी स्वलङ्कृतौ । बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ॥ ९ ॥ कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयेतामनिन्दितौ ॥ १० ॥ स्थाणुं देवमिवाचिन्त्यं कुमारा-विव पावकौ । अध्यर्द्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ॥ ११ ॥ रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । गृहाण वत्स

सलिलं माभूत्कालविपर्य्ययः ॥ १२ ॥ मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा। न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्य्ययः ॥ १३ ॥ न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः। न बाह्वोः सदृशो वीर्य्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन ॥ १४ ॥ त्रिषु लोकेषु वा राम न भवेत् सदृशस्तव। बलामतिबलाञ्चैव पठतस्तात राघव ॥ १५ ॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये। नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १६ ॥ एतद्विद्याद्वये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव। बला चातिबला चैव सर्व्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्ये ते नरोत्तम। बलामतिबलाञ्चैव पठतस्तात राघव ॥ १८ ॥ विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाथ भवेद्भुवि। पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते ॥ १९ ॥ प्रदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि पार्थिव। कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः ॥ २० ॥ तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः। ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ २१ ॥ प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः। विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भीमविक्रमः ॥ २२ ॥ सहस्ररश्मिर्भगवान् शरदीव दिवाकरः। गुरुकार्य्याणि सर्व्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे। ऊषुस्तां रजनीं तत्र सरय्वां सुसुखं त्रयः ॥ २३ ॥ दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुचिते तदोषिताभ्याम्। कुशिकसुतवचोऽनुलालिताभ्यां सुखमिव सा विबभौ विभावरी ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्वाविंशः सर्गः।

—:०:—

प्रभातायां तु शर्व्वर्यां विश्वामित्रो महामुनिः । अभ्यभाषत
काकुत्स्थौ शयानौ पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥ कौशल्यासु प्रजा राम
पूर्व्वा सन्ध्या प्रवर्त्तते । उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्त्तव्यं दैवमा-
ह्निकम् ॥ २ ॥ तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ।
स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥ कृता-
ह्निकौ महावीर्य्यौ विश्वामित्रं तपोधनम् । अभिवाद्यातिसं-
हृष्टौ गमनायाभितस्थतुः ॥ ४ ॥ तौ प्रयातौ महावीर्य्यौ दिव्यां
त्रिपथगां नदीम् । ददृशाते ततस्तत्र सरय्वाः सङ्गमे शुभे ॥५॥
तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणां भावितात्मनाम् । बहुवर्षसहस्राणि
तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्य-
माश्रमम् । ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥ ७ ॥
कस्यायमाश्रयः पुण्यः कोन्वस्मिन्वसते पुमान् । भगवन्
श्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥ तयोस्तद्वचनं
श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः । अब्रवीच्छ्रूयतां राम यस्यायं पूर्व्व
आश्रमः ॥ ९ ॥ कन्दर्पो मूर्त्तिमानासीत् काम इत्युच्यते बुधैः ।
तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम् ॥ १० ॥ कृतोद्वा-
हन्तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्गणम् । धर्षयामास दुर्म्मेधा हुङ्कृ-
तश्च महात्मना ॥ ११ ॥ अवध्यातश्च रुद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन ।
व्यशीर्य्यन्त शरीरात् स्वात् सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥ तत्र
गात्रं हतं तस्य निर्दग्धस्य महात्मना । अशरीरः कृतः कामः
क्रोधाद्देवेश्वरेण ह ॥ १३ ॥ अनङ्ग इति विख्यातस्तदा प्रभृति
राघव । स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह ॥ १४ ॥
तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा । शिष्याधर्मपरा वीर
तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥ इहाद्य रजनीं राम वसेम शुभ-
दर्शन । पुण्ययोः सरितोर्मध्ये स्वस्तरिष्यामहे वयम् ॥ १६ ॥
अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम् । इह वासः परो-

ऽस्माकं सुखं वत्स्यामहे निशाम् ॥ १७ ॥ स्नाताश्च कृतजप्याश्च कृतहवा नरोत्तम । तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ १८ ॥ विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन् । अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे ॥ १९ ॥ रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् । सत्कारं समनुप्राप्य कथाभिरभिरञ्जयन् ॥ २० ॥ यथार्हमजपन् सन्ध्यामृषयस्ते समाहिताः । तत्र वासिभिरानीता मुनिभिः सुव्रतैः सह ॥ २१ ॥ न्यवसन् स सुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा । कथाभिरभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ ॥ २२ ॥ रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुङ्गवः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रयोविंशः सर्गः ॥

ततः प्रभाते विमले कृताह्निकमरिन्दमौ । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥ ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः । उपस्थाप्याशुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ आरोहतु भवान्नावं राजपुत्रपुरस्कृतः । अरिष्टं गच्छ पन्थानं माभूत्कालस्य पर्य्ययः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीन् प्रतिपूज्य च । ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरंगमाम् ॥ ४ ॥ तत्र शुश्राव वै शब्दन्तोयसंरम्भवर्द्धितम् । मध्यमा गम्यतो यस्य तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ५ ॥ ज्ञातु कामो महातेजाः सह रामः कनीयसा । अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ६ ॥ वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः । राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ ७ ॥

कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् । कैलासपर्व्वते
राम मनसा निर्म्मितं परम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं
मानसं सरः । तस्मात् सुस्राव सरसः सायोध्यामुपगूहते ॥ ९ ॥
सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता । तस्यायमतुलः शब्दो
जाह्नवीमभिवर्त्तते ॥ १० ॥ वारिसङ्क्षोभजो राम प्रणामं
नियतः कुरु । ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्म्मिकौ ॥११॥
तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ । स वनं घोरसङ्काशं
दृष्ट्वा नरवरात्मजः ॥ १२ ॥ अविप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनि-
पुङ्गवम् । अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणसंयुतम् ॥ १३ ॥
भैरवैः श्वापदैः कीर्णं शकुन्तैर्दारुणारवैः । नानाप्रकारैः शकुनै-
र्वाश्यद्भिर्भैरवस्वनैः ॥ १४ ॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चापि
शोभितम् । धवाश्वकर्ण ककुभैर्विल्वतिन्दुकपाटलैः ॥ १५ ॥
सङ्कीर्णं वदरीभिश्च किन्विदं दारुणं वनम् । तमुवाचो महा-
तेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १६ ॥ श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ
यस्यैतद्दारुणं वनम् । एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्व्वमास्तां नरो-
त्तम ॥ १७ ॥ मलदाश्च करूषाश्च देवनिर्म्माणनिर्म्मितौ । पुरा
वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतम् ॥ १८ ॥ क्षुधा चैव सहस्राक्षं
ब्रह्महत्या समाविशत् । तमिन्द्रं मलिनं देवा ऋषयश्च तपो-
धनाः ॥ १९ ॥ कलशैः स्नापयामासुर्मलञ्चास्य प्रमोचयन् ।
इह भूम्यां मलं दत्वा देवाः कारूषमेव च ॥ २० ॥ शरीरजं
महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे । निर्म्मलो निष्करूषश्च शुद्ध इन्द्रो
यदाभवत् ॥ २१ ॥ ततो देशस्य सुप्रीतो वरं प्रादादनुत्तमम् ।
इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ॥ २२ ॥ मलदाश्च
करूषाश्च ममाङ्गमलधारिणौ । साधु साध्विति तं देवाः पाक-
शासनमब्रुवन् ॥ २३ ॥ देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण
धीमता । एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिन्दम ॥ २४ ॥

मलदाश्च करूषाश्च मुदिता धनधान्यतः। कस्य चित्त्वथ कालस्य यक्षिणी कामरूपिणी॥ २५॥ बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती तदा ह्यभूत्। ताड़का नाम भद्रन्ते भार्य्या सुन्दस्य धीमतः॥ २६॥ मारीचो राक्षसः पुत्त्रो यस्याः शक्रपराक्रमः। वृत्तबाहुर्महाशीर्षो विपुलास्यंतनुर्महान्॥ २७॥ राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः। इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव॥ २८॥ मलदांश्च करूषांश्च ताड़का दुष्टचारिणी। सेयं पन्थानमावृत्य वसत्यत्यर्द्धयोजने॥ २९॥ अतएव च गन्तव्यं ताड़काया वनं यतः। स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम्॥ ३०॥ मन्नियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्टकं पुनः। न हि कश्चिदिमं देशं शक्तो ह्यागन्तुमीदृशम्॥ ३१॥ यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसह्यया। एतत्ते सर्वमाख्यातं यथैतद्दारुणं वनम्। यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्त्तते॥ ३२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुर्विंशः सर्गः।

अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम्। श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच शुभाङ्गिरम्॥ १॥ अल्पवीर्य्या यदा यक्षी श्रूयते मुनिपुङ्गव। कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम्॥२॥ इत्युक्तं वचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः। हर्षयन् श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमरिन्दमम्॥ ३॥ विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्कटा। वरदानकृतं वीर्य्यं धारयत्यबला बलम्॥ ४॥ पूर्बमासीत् महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्य्यवान्। अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महातपः॥ ५॥ पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य

यक्षपतेस्तदा । कन्यारत्नं ददौ राम ताड़कां नाम नामतः ॥६॥ ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः । नत्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ चासौ महायशाः ॥ ७॥ तां तु बालां विवर्द्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् । जम्भपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्य्यां यशस्विनीम् ॥ ८ ॥ कस्य चित्त्वथ कालस्य यक्षीपुत्रं व्यजायत । मारीचं नाम दुर्द्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत् ॥ ९ ॥ सुन्दे तु निहते राम सागस्त्यमृषिसत्तमम् । ताड़का सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥ भक्ष्यार्थं जातसंरम्भा गर्ज्जन्ती साभ्यधावत । आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ११ ॥ राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः । अगस्त्यः परमामर्षस्ताड़कामपि शप्तवान् ॥ १२ ॥ पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १३ ॥ सैषा शापकृतामर्षा ताड़का क्रोधमूर्च्छिता । देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभम् ॥ १४ ॥ एतां राघव दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् । गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥१५॥ नह्येनां शापसंसृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् । निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १६ ॥ न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्य्या नरोत्तम । चातुर्वर्ण्यहितार्थं हि कर्त्तव्यं राजसूनुना ॥ १७ ॥ नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् । पातकं वा सदोषं वा कर्त्तव्यं रक्षता सदा ॥ १८ ॥ राज्यभारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः । अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ धर्मोह्यस्या न विद्यते ॥ १९ ॥ श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप । पृथिवीं हन्तुमिच्छन्तीं मन्थरामभ्यसूदयत् ॥ २० ॥ विष्णुना च पुरा राम भृगुपत्नी पतिव्रता । अनिन्द्यं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता ॥ २१ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभीराजपुत्रैर्महात्मभिः । अधर्मसहिता नार्य्यो हताः

पुरुषसत्तमैः। तस्मादेनां दुष्टां त्यक्त्वा जहि मच्छास-
नान्नृप ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
पञ्चविंशः सर्गः।

मुनेर्वचनमक्लीवं श्रुत्वा नरवरात्मजः। राघवः प्राञ्जलि-
र्भूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात् पितुर्वचन-
गौरवात्। वचनं कौशिकस्येति कर्त्तव्यमविशङ्कया ॥ २ ॥
अनुशिष्टो स्म्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना। पिता दशरथे-
नाहं नावज्ञेयं हि तद्वचः ॥ ३ ॥ सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शास-
नाद्ब्रह्मवादिनः। करिष्यामि न सन्देहस्ताड़कावधमुत्तमम् ॥ ४ ॥
गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्य च हिताय च। तव चैवाप्रमेयस्य
वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बध्वा मुष्टिमरि-
न्दमः। ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ६ ॥
तेन शब्देन वित्रस्तास्ताड़कावनवासिनः। ताड़का च सुसंक्रुद्धा
तेन शब्देन मोहिता ॥ ७ ॥ तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी
क्रोधमूर्च्छिता। श्रुत्वा चाभ्यद्रवत् क्रुद्धा यत्र शब्दो विनिः-
सृतः ॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विकृतां विकृताननाम्।
प्रमाणेनातिवृद्धां च लक्ष्मणं सोऽभ्यभाषत ॥ ९ ॥ पश्य लक्ष्मण
यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः। भिद्येरन्दर्शनादस्या भीरूणां
हृदयानि च ॥ १० ॥ एतां पश्य दुराधर्षां मायाबलसमन्वि-
ताम्। विनिवृत्तां करोम्यद्य हृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ ११ ॥
न ह्येनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम्। वीर्यञ्चास्य
गतिञ्चैव हन्यामिति हि मे मतिः ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणे रामे तु
ताड़का क्रोधमूर्च्छिता। उद्यम्य बाहुं गर्ज्जन्ती राममेवाभ्य-

धावत ॥ १३ ॥ विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हुङ्कारेणाभिभर्त्स्य ताम् । स्वस्ति राघवयोरस्तु जयञ्चैवाभ्यभाषत ॥ १४ ॥ उद्धून्वाना रजो घोरं ताड़का राघवावुभौ । रजोमेघेन महता मुहूर्त्तं सा व्यमोहयत् ॥ १५ ॥ ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ । अवाकिरत् सुमहता ततश्चुक्रोध राघवः ॥ १६ ॥ शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण राघवः । प्रतिवार्य्योपधावन्त्याः करौ चिच्छेद पत्रिभिः ॥ १७ ॥ ततश्छिन्नभुजाग्रान्तामभ्यासे परिगर्जतीम् । सौमित्रिरकरोत् क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥१८॥ कामरूपधरा सा तु कृत्वा रूपाण्यनेकशः । अन्तर्द्धानं गता यक्षी मोहयन्ती स्वमायया ॥ १९ ॥ अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचचार सा । ततस्तावश्मवर्षेण कीर्य्यमाणौ समन्ततः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् । अलन्ते घृणया राम पापैषा दुष्टचारिणी ॥ २१ ॥ यज्ञविघ्नकरा यक्षी पुरा वर्धेत मायया । वध्यतां तावदेवैषा पुरा सन्ध्या प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥ रक्षांसि सन्ध्याकाले तु दुर्द्धर्षाणि भवन्ति हि । इत्युक्तः स तु तां यक्षीमश्मवृष्ट्याभिमर्षिणीम् ॥ २३ ॥ दर्शयन् शब्दवेधित्वं तां रुरोध स सायकैः । सारुद्धा बाणजालेन मायाबलसमन्विता ॥ २४ ॥ अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणञ्च विनेदुषी । तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव ॥ २५ ॥ शरेणोरसि विव्याध पपात च ममार च । तां हतां भीमसङ्काशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ॥२६॥ साधु साध्विति काकुत्स्थं सुराश्चाप्यभिपूजयन् । उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥२७॥ सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन् । मुने कौशिक भद्रन्ते सेन्द्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥२८॥ तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे । प्रजापतेः कृशाश्वस्य पुत्रान् सत्यपराक्रमान् ॥ २९ ॥ तपोबलभृतो ब्रह्मन् राघवाय निवेदय । पात्रभूतश्च ते ब्रह्मंस्तवानुगमने रतः ॥ ३० ॥

कर्त्तव्यं सुमहत्कर्म सुराणां राजसूनुना । एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मुर्हृष्टा विहायसम् ॥ ३१ ॥ विश्वामित्रं पूजयन्तस्ततः सन्ध्या प्रवर्त्तते । ततो मुनिवरः प्रीतस्ताड़कावधतोषितः ॥३२॥ मूर्ध्नि राममुपाघ्राय इदं वचनमब्रवीत् । इहाद्य रजनीं राम वसाम शुभदर्शन ॥३३॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम । विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ॥३४॥ उवास रजनीं तत्र ताड़काया वने सुखम् । मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ॥ ३५ ॥ रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् । निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसङ्घैः । उवास तस्मिन्मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षड्विंशः सर्गः ॥

अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशाः । प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुरस्वरम् ॥ १ ॥ परितुष्टोऽस्मि भद्रन्ते राजपुत्र महायशः । प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ २ ॥ देवासुरगणान्वापि सगन्धर्वोरगान्युधि । यैरमित्रान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥ ३ ॥ तानि दिव्यानि भद्रन्ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः । दण्डचक्रं महद्दिव्यं तव दास्यामि राघव ॥ ४ ॥ धर्मचक्रं ततो वीर कालचक्रं तथैव च । विष्णुचक्रं तथात्युग्रमैन्द्रचक्रं तथैव च ॥ ५ ॥ वज्रमस्त्रं नरश्रेष्ठ शैवं शूलवरं तथा । अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव ॥ ६ ॥ ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् । गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी शुभे ॥ ७ ॥ प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज । धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च ॥ ८ ॥

वारुणं पाशमस्त्रञ्च ददाम्यहमनुत्तमम्। अशनी द्वे प्रयच्छामि
शुष्कार्द्रे रघुनन्दन ॥ ९ ॥ ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारा-
यणं तथा। आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः ॥ १० ॥
वायव्यं प्रथमं राम ददामि तव चानघ। अस्त्रं हयशिरो नाम
क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ११ ॥ शक्तिद्वयञ्च काकुत्स्थ ददामि
तव राघव। कङ्कालं मुसलं घोरं कापालमथ किङ्किणीम् ॥ १२ ॥
बधार्थं रक्षसां यानि ददाम्येतानि सर्वशः। वैद्याधरं महास्त्रञ्च
नन्दनं नाम नामतः ॥ १३ ॥ असिरत्नं महाबाहो ददामि
नृवरात्मज। गान्धर्वमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः ॥ १४ ॥
प्रस्वापनं प्रशमनं दद्मि सौम्यञ्च राघव। वर्षणं शोषणञ्चैव
सन्तापनविलापने ॥ १५ ॥ मदनञ्चैव दुर्द्धर्षं कन्दर्पदयितं
तथा। गान्धर्वमस्त्रन्दयितं मानवं नाम नामतः ॥ १६ ॥
पैशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः। प्रतीच्छ नरशार्दूल
राजपुत्त्र महायशः ॥ १७ ॥ तामसं नरशार्दूल सौमनञ्च
महाबलम्। सम्बर्त्तञ्चैव दुर्द्धर्षं मौषलञ्च नृपात्मज ॥ १८ ॥
सत्यमस्त्रं महाबाहो तथा मायामयं परम्। सौरन्तेजःप्रभं
नाम परतेजोपकर्षणम् ॥ १९ ॥ सोमास्त्रं शिशिरं नाम त्वाष्ट्र-
मस्त्रं सुदारुणम्। दारुणञ्च भगस्यापि शीतेषुमथ माद-
नम् ॥ २० ॥ एतान् राम महाबाहो कामरूपान् महाबलान्।
गृहाण परमोदारान् क्षिप्रमेव नृपात्मज ॥ २१ ॥ स्थितस्तु
प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा। ददौ रामाय सुप्रीतो
मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २२ ॥ सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्ल-
भम्। तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २३ ॥
जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः। उपतस्थुर्महार्हाणि
सर्व्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २४ ॥ ऊचुश्च मुदिता रामं सर्वे
प्राञ्जलयस्तदा। इमे च परमोदार किङ्करास्तव राघव ॥ २५ ॥

यथेदिच्छसि भद्रन्ते तत्सर्वं करवाम वै । ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबलः ॥ २६ ॥ प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना ॥ २७ ॥ ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम् । अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तविंशतिः सर्गः ।

प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः । गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन् दुराधर्षः सुरैरपि । अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारान् मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥ एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महातपाः । संहारान् व्याजहाराथ धृतिमान् सुव्रतः शुचिः ॥ ३ ॥ सत्यवन्तं सत्यकीर्त्तिं धृष्टं रभसमेव च । प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४ ॥ लक्ष्यालक्ष्याविमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ । दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥ पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ । ज्योतिषं शकुनञ्चैव नैराश्यविमलावुभौ ॥ ६ ॥ यौगन्धरविनिद्रौ च दैत्यप्रमथनौ तथा । शुचिबाहुर्महाबाहुर्निष्कलिर्विरुचस्तथा ॥ ७ ॥ सार्च्चिमाली धृतिमाली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा । पित्र्यः सौमनसश्चैव विधूतमकरावुभौ । करवीरं रतिञ्चैव धनधान्यौ च राघव ॥ ८ ॥ कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा । जृम्भकं सर्पनाथञ्च पन्थानवरुणौ तथा ॥ ९ ॥ कृशाश्वतनयान् राम भास्वरान् कामरूपिणः । प्रतीच्छ मम भद्रन्ते पात्रभूतोसि राघव ॥ १० ॥ वाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्त्तिमन्तः सुखप्रदाः ॥ ११ ॥ केचिदङ्गार-

सदृशाः केचिद्धूमोपमास्तथा । चन्द्रार्कसदृशाः केचित् प्रह्वाञ्जलि-
पुटास्तथा ॥ १२ ॥ रामं प्राञ्जलयो भूत्वाब्रुवन् मधुरभाषिणः ।
इमे स्म नरशार्दूल शाधि किङ्करवाम ते ॥ १३ ॥ गम्यतामिति
तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः । मानसाः कार्य्यकालेषु साहाय्यं
मे करिष्यथ ॥ १४ ॥ अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रद-
क्षिणम् । एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ १५ ॥
स च तान् राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिम् । गच्छन्ने-
वाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ किमेतन्मेघसङ्काशं
पर्वतस्याविदूरतः । वृक्षषण्डमितो भाति परं कौतूहलं हि
मे ॥ १७ ॥ दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च । नाना-
प्रकारैः शकुनैर्वल्गुभावैरलङ्कृतम् ॥१८॥ निःसृता स्म मुनि-
श्रेष्ठ कान्ताराद्रोमहर्षणात् । अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुख-
वत्तया ॥ १९ ॥ सर्वं मे शंस भगवन् कस्याश्रमपदं त्विदम् ।
सम्प्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः ॥ २० ॥ तव यज्ञस्य
विघ्नाय दुरात्मानो महामुने । भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव
याज्ञिकी ॥ २१ ॥ रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन् मया बध्याश्च रा-
क्षसाः । एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टाविंशः सर्गः ।

—:०:—

अथ तस्याप्रमेयस्य वचनं परिपृच्छतः । विश्वामित्रो महा-
तेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ इह राम महाबाहो विष्णु-
र्देवनमस्कृतः । वर्षाणि सुबहून्यत्र तथा युगशतानि च ॥ २ ॥
तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः । एष पूर्व्वाश्रमो राम
वामनस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धा ह्यत्र

महातपाः। एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः॥४॥ निर्जित्य दैवतगणान् सेन्द्रान् सहमरुद्गणान्। कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्॥५॥ यज्ञञ्चकार सुमहानसुरेन्द्रो महाबलः। बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः। समागम्य स्वयञ्चैव विष्णुमूचुरिहाश्रमे॥६॥ बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम्। असमाप्तव्रते तस्मिन् स्वकार्यमभिपद्यताम्॥७॥ ये चैनमभिवर्त्तन्ते याचितार इतस्ततः। यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति॥८॥ स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपाश्रितः। वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम्॥ ९॥ एतस्मिन्नन्तरे राम कश्यपोऽग्निसमप्रभः। अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा॥ १०॥ देवीसहायो भगवान् दिव्यं वर्षसहस्रकम्। व्रतं समाप्य वरदन्तुष्टाव मधुसूदनम्॥११॥ तपोमयन्तपोराशिन्तपोमूर्त्तिन्तपात्मकम्। तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम्॥१२॥ शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो। त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः॥१३॥ तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धूतकल्मषम्। वरं वरय भद्रन्ते वरार्होऽसि मतो मम॥१४॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत्। अदित्या देवतानाञ्च मम चैवानुयाचितम्॥ १५॥ वरं वरद सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत। पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम चानघ॥१६॥ भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन। शोकार्त्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि॥१७॥ अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादात्ते भविष्यति। सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः॥१८॥ अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत। वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत्॥१९॥ त्रीन् पदानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मेदिनीम्। आक्रम्य लोकान् लोकार्थी सर्वलोकहिते

•रत: ॥ २० ॥ महेन्द्राय पुन: प्रादान्नियम्य बलिमोजसा । त्रैलोक्यं
स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुन: ॥ २१ ॥ तेनैव पूर्वमाक्रान्त
आश्रम: श्रमनाशन: । मयापि भक्त्या तस्यैव वामनस्योपभु-
ज्यते ॥ २२ ॥ एतमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिण: ।
अत्र ते पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिण: ॥ २३ ॥ अद्य गच्छा-
महे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् । तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा
मम ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं सलक्ष्मणम् ।
प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनि: ॥ २५ ॥ शशीव गत-
नीहार: पुनर्वसुसमन्वित: । तं दृष्ट्वा मुनय: सर्वे सिद्धाश्रम-
निवासिन: । उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ २६ ॥
यथार्हं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते । तथैव राजपुत्त्रा-
भ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ २७ ॥ मुहूर्त्तमथ विश्रान्तौ राज-
पुत्त्रावरिन्दमौ । प्राञ्जली मुनिशार्दूलमूचतू रघुनन्दनौ ॥२८॥
अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रन्ते मुनिपुङ्गव । सिद्धाश्रमोऽयं सिद्ध:
स्यात् सत्यमस्तु वचस्तव ॥ २९ ॥ एवमुक्तो महातेजा विश्वा-
मित्रो महानृषि: । प्रविवेश तदा दीक्षां नियतो नियते-
न्द्रिय: ॥ ३० ॥ कुमाराविव तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ ।
प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वां सन्ध्यामुपास्य च ॥ ३१ ॥ प्रशुची
परमं जाप्यं समाप्य नियमेन च । हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वा-
मित्रमवन्दताम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकोनत्रिंश: सर्ग: ।

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्त्रावरिन्दमौ । देशकाले च
वाक्यज्ञावब्रूतां कौशिकं वच: ॥ १ ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छावो

यस्मिन् काले निशाचरौ। संरक्षणीयौ तौ ब्रूहि नातिवर्त्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥ एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया। सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥ अद्य प्रभृति षड्रात्रं रक्षतं राघवौ युवाम्। दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥ तौ तु तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्त्रौ यशस्विनौ। अनिद्रं षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥ उपासाञ्चक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ। ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिन्दमम् ॥ ६ ॥ अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि तथागते। सौमित्रिमब्रवीद्रामो यत्तो भव समाहितः ॥७॥ रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया। प्रजज्वाल ततो वेदिः सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥ सदर्भचमसस्रुक्का ससमित्कुसुमोच्चया। विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्जज्वाल सर्त्विजा ॥ ९ ॥ मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञोऽसौ सम्प्रवर्त्तत। आकाशे च महान् शब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥ आवार्य्य गगनं मेघो यथा प्रावृषि दृश्यते। तथा मायां विकुर्व्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचरास्तथा। आगम्य भीमसङ्काशा रुधिरौघमवासृजन् ॥ १२ ॥ तां तेन रुधिरौघेण वेदिं वीक्ष्य समुक्षिताम्। सहसाभिद्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥ तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः। लक्ष्मणन्त्वभिसम्प्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्तान् राक्षसान् पिशिताशनान्। मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥ करिष्यामि न सन्देहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान्। इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापे सन्धाय वेगवान् ॥ १६ ॥ मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम्। चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १७ ॥ स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः। सम्पूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंप्लवे ॥ १८ ॥ विचेतनं

विघूर्णन्तं शीतेषुबलपीड़ितम्। निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत्॥ १९॥ पश्य लक्ष्मण शीतेषु मानवं मनुसंहितम्। मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वियुज्यते॥ २०॥ इमानपि बधिष्यामि निर्घृणान् दुष्टचारिणः। राक्षसान् पापकर्मस्थान् यज्ञघ्नान् रुधिराशनान्॥ २१॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणञ्चाशु लाघवं दर्शयन्निव। विगृह्य सुमहच्चास्त्रमाग्नेयं रघुनन्दनः॥२२॥ सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि। शेषान् वायव्यमादाय निजघान महायशाः। राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन्॥ २३॥ स हत्वा राक्षसान् सर्व्वान् यज्ञघ्नान् रघुनन्दनः। ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा॥ २४॥ अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः। निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत्॥ २५॥ कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया। सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं वीर महायशाः। स हि रामं प्रशस्यैवं ताभ्यां सन्ध्यामुपागमत्॥ २६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रिंशः सर्गः।

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ। ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना॥ १॥ प्रभातायान्तु शर्व्वर्यां कृतपूर्वाह्णिकक्रियौ। विश्वामित्रमृषींश्चान्यान् सहितावभिजग्मतुः॥ २॥ अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम्। ऊचतुर्मधुरोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ॥ ३॥ इमौ स्म मुनिशार्दूल किङ्करौ समुपागतौ। आज्ञापय मुनिश्रेष्ठ शासनं करवाव किम्॥ ४॥ एवमुक्ते तयोर्वाक्ये सर्व्व एव महर्षयः।

विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति । यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ६ ॥ त्वं चैव नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि । अद्भुतञ्च धनूरत्नं तत्र त्वं द्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥ तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदसि दैवतैः । अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८ ॥ नास्य देवा न गन्धर्वा नासुरा नच राक्षसाः । कर्तुमारोपणं शक्ता न कथञ्च न मानुषाः ॥ ९ ॥ धनुषस्तस्य वीर्य्यं हि जिज्ञासन्तो महीक्षितः । न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥ १० ॥ तद्धनुर्नरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः । तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ यज्ञञ्च परमाद्भुतम् ॥ ११ ॥ तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः । याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्व्वदैवतैः ॥ १२ ॥ आयागभूतं नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव । अर्च्चितं विविधैर्गन्धैर्धूपैश्चागुरुगन्धिभिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा । सर्षिसङ्घः सकाकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवताः ॥ १४ ॥ स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् । उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलः कौशिकः स तपोधनः । उत्तरां दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ तं व्रजन्तं मुनिवरमन्वगादनुसारिणाम् । शकटीशतमात्रन्तु प्रयाणे ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥ मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः । अनुजग्मुर्महात्मानो विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥ निवर्त्तयामास ततः सर्षिसङ्घः स पक्षिणः । ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे ॥ १९ ॥ वासञ्चक्रुर्मुनिगणाः शोणाकूले समाहिताः । तेऽस्तं गते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः ॥ २० ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः । रामोऽपि सहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्य च ॥ २१ ॥ अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः । अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं तपो-

निधिम् ॥ २२ ॥ पप्रच्छ मुनिशार्दूलं कौतूहलसमन्वितः। भगवन् कोन्वयं देशः समृद्धवनशोभितः ॥ २३ ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रन्ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः। नोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः। तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २४ ॥

इति श्रीरामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
एकत्रिंशः सर्गः।

ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशो नाम महातपा। अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥ स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहाबलान्। वैदर्भ्यां जनयामास चतुरः सदृशान् सुतान् ॥ २ ॥ कुशांबं कुशनाभञ्च अमूर्त्तरजसं वसुम्। दीप्तियुक्तान्महोत्साहान् क्षत्रधर्मचिकीर्षया ॥ ३ ॥ तानुवाच कुशः पुत्त्रान् धर्मिष्ठान् सत्यवादिनः। क्रियतां पालनं पुत्त्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥ ४ ॥ कुशस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसत्तमाः। निवेशञ्चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ५ ॥ कुशांबस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्। कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ६ ॥ अमूर्त्तरजसो नाम धर्मारण्यं महामतिः। चक्रे पुरवरं राजा वसुर्नाम गिरिव्रजम् ॥७॥ एषा वसुमती नाम वसोस्तस्य महात्मनः। एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥ ८ ॥ सुमागधी नदी रम्या मगधान्विश्रुता ययौ। पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ९ ॥ सैषा हि मगधी राम वसोस्तस्य महात्मनः। पूर्व्वाभिचरिता राम सुक्षेत्रा शस्यमालिनी ॥ १० ॥ कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम्। जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन ॥ ११ ॥ तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलङ्कृताः। उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतह्रदाः ॥ १२ ॥ गायन्त्यो नृत्य-

मानाश्च वादयन्त्यस्तु राघव। आमोदं परमं जग्मुर्वराभरण-
भूषिताः॥ १३ ॥ अथ ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि।
उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे॥ १४॥ ताः सर्व्वा
गुणसम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः। दृष्ट्वा सर्व्वात्मको वायुरिदं वचन-
मब्रवीत्॥ १५॥ अहं वः कामये सर्व्वा भार्य्या मम भविष्यथ।
मानुषस्त्यजतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ॥ १६॥ चलं हि
यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः। अक्षयं यौवनं प्राप्ता अम-
र्य्यश्च भविष्यथ॥ १७॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टक-
र्मणः। अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत्॥ १८॥
अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम। प्रभावज्ञाश्च ते सर्व्वाः
किमर्थमवमन्यसे॥ १९॥ कुशनाभसुता देव समस्ताः सुर-
सत्तम। स्थानात् च्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम्॥ २०॥
माभूत् स कालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनम्। अवमन्य स्वध-
र्मेण स्वयं वरमुपास्महे॥ २१॥ पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं
परमञ्च सः। यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्त्ता भवि-
ष्यति॥ २२॥ तासां तु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः।
प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः॥ २३॥ ताः कन्या
वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम्। प्रविश्य च सुसम्भ्रान्ताः स-
लज्जाः साश्रुलोचनाः॥ २४॥ स च ता दयिता भग्नाः कन्याः
परमशोभनाः। दृष्ट्वा दीनास्तदा राजा सम्भ्रान्त इदमब्रवीत्॥२५॥
किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते। कुब्जाः केन कृताः
सर्व्वाश्चेष्टन्त्यो नाभिभाषत॥ २६॥ एवं राजा विनिश्वस्य
समाधिं सन्दधे ततः॥ २७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्वात्रिंशः सर्गः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः। शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥ वायुः सर्व्वात्मको राजन् प्रधर्षयितुमिच्छति। अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥ पितृमत्यः स्म भद्रन्ते स्वच्छन्देन वयं स्थिताः। पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥ तेन पापानुबन्धेन वचनं न प्रतीच्छता। एवं ब्रुवत्यः सर्व्वाः स्म वायुनाभिहता भृशम् ॥४॥ तासां तु वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः। प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ क्षान्तं क्षमावतां पुत्र्यः कर्त्तव्यं सुमहत् कृतम्। ऐकमत्यमुपागम्य कुलञ्चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥ अलङ्कारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा। दुष्करं तच्च वै क्षान्तं त्रिदशेषु विशेषतः ॥ ७ ॥ यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्व्वासामाविशेषतः। क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञश्च पुत्रिकाः ॥८॥ क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमायां धिष्ठितं जगत्। विसृज्य कन्याः काकुत्स्थ राजा त्रिदशविक्रमः ॥ ९ ॥ मन्त्रज्ञो मन्त्रयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः। देशे काले च कर्त्तव्यं सदृशे प्रतिपादनम् ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महाद्युतिः। ऊर्द्धरेताः शुभाचारी ब्राह्मं तप उपागमत् ॥ ११ ॥ तपस्यन्तमृषिं तत्र गन्धर्व्वी पर्य्युपासते। सोमदा नाम भद्रन्ते ऊर्मिलातनया तदा ॥ १२ ॥ सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा। उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥ स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन। परितुष्टोस्मि भद्रन्ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १४ ॥ परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्व्वी मधुरस्वरम्। उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥१५॥ लक्ष्म्या समुदिता ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो महातपाः। ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्त्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६ ॥ अपतिश्चास्मि भद्रन्ते भार्य्या चास्मि न कस्यचित्। ब्राह्मेणोपगतस्याद्य

दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १७ ॥ तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ ब्राह्मसमनुत्तमम्। ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥ स राजा ब्रह्मदत्तस्तु पुरीमध्येऽवसत्तदा। कांपिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १९ ॥ सुबुद्धिं कृतवान् राजा कुशनाभः सुधार्मिकः। ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥ तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः। ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥ यथाक्रमं तदा पाणिं जग्राह रघुनन्दन। ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२ ॥ स्पृष्टमात्रे तदा पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः। युक्तं परमया लक्ष्म्या बभौ कन्याशतं तदा ॥ २३ ॥ स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः। बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनः पुनः ॥ २४ ॥ कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिम्। सदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५ ॥ सोमदापि सुतं दृष्ट्वा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम्। यथान्यायञ्च गन्धर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनन्दत ॥२७॥ स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
त्रयस्त्रिंशः सर्गः।

कृतोद्वाहे गते तस्मिन् ब्रह्मदत्ते च राघव। अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥ इष्ट्यान्तु वर्त्तमानायां कुशनाभं महीपतिम्। उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥ पुत्रस्ते सदृशः पुत्र भविष्यति सुधार्मिकः। गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्त्तिं लोके च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम्। जगामाकाशमाविश्य

ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥ कस्य चित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः। जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥ स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधार्मिकः। कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ॥ ६ ॥ पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुव्रता। नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥ सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी। कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥ दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता। लोकस्य हितकार्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥ ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम्। भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥ सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता। पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितांवरा ॥ ११ ॥ अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां समुपागतः। सिद्धाश्रममनुप्राप्य सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२ ॥ एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्त्तिता। देशस्य हि महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥ गतार्धरात्रं काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम। निद्रामभ्येहि भद्रन्ते माभूद्विघ्नोऽध्वनीह नः ॥ १४ ॥ निष्पन्दास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः। नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥ १५ ॥ शनैर्विसृज्यते संध्या नभो नेत्रैरिवावृतम्। नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठते च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः। ह्लादयन् प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया स्वया ॥ १७ ॥ नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः। यक्षराक्षससङ्घाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः। साधुसाध्वीति ते सर्वे मुनयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥ कुशिकानामयं वंशो महान्धर्मपरः सदा। ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥ विशेषेण भवानेव विश्वामित्र महायशः। कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्यो-

तकरी तव ॥ २१ ॥ मुदितैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः ।
निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगत इवांशुमान् ॥ २२ ॥ रामोऽपि
सहसौमित्रिः किंचिदागतविस्मयः । प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां
समुपसेवते ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणाकूले महर्षिभिः । निशायां सुप्रभा-
तायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ सुप्रभाता निशा राम पूर्वा
संध्या प्रवर्त्तते । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय ॥ २ ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतपूर्वाह्णिकक्रियः । गमनं रोचयामास
वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ अयं शोणः शुभजलोऽगाधः पुलिन-
मण्डितः । कतरेण पथा ब्रह्मन् संतरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् । एष पन्था मयो-
द्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्द्धदि-
वसे तदा । जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ६ ॥
तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् । बभूवुर्मुनयः सर्वे
मुदिताः सहराघवाः ॥ ७ ॥ तस्यास्तीरे तदा सर्वे चक्रुर्वास-
परिग्रहम् । ततः स्नात्वा यथान्यायं सन्तर्प्य पितृदेवताः ॥ ८ ॥
हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्धविः । विविशुर्जाह्न-
वीतीरे शुभा मुदितमानसाः ॥ ९ ॥ विश्वामित्रं महात्मानं परि-
वार्य्य समंततः । विष्टिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथा-
र्हतः ॥ १० ॥ संप्रहृष्टमना रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् । भग-
वन् श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् । त्रैलोक्यं कथमा-

क्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ ११ ॥ चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः । वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥१२॥ शैलेन्द्रो हिमवान् राम धातूनामाकरो महान् । तस्य कन्याद्वयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३ ॥ या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा । नाम्ना मेना मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १४ ॥ तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता । उमा नाम द्वितीयाभूदन्या तस्यैव राघव ॥ १५ ॥ अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवकार्य्यचिकीर्षया । शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १६ ॥ ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीम् । स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकाङ्क्षिणः । गङ्गामादाय तेऽगच्छन् कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ १८ ॥ या चान्या शैलदुहिता कन्यासीद्रघुनन्दन । उग्रं सुव्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना ॥ १९ ॥ उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् । रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २० ॥ एते ते शैलराज्यस्य सुते लोकनमस्कृते । गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ॥ २१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगामिनी । स्वर्गता प्रथमं तात गतिर्गतिमतांवर ॥ २२ ॥ सुरलोकं समारूढा विपापा जलवाहिनी ॥२३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ । प्रतिनंद्य कथां वीरावूचतुर्मुनिपुंगवम् ॥ १ ॥ धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन् कथितं परमं त्वया । दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

विस्तरेण्विस्तरज्ञोऽसि दिव्यमानुषसम्भवम्। त्रीन् पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी ॥ ३ ॥ कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा। त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ॥ ४ ॥ तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः। निखिलेन कथां सर्वा-मृषिमध्ये न्यवेदयत् ॥ ५ ॥ पुरा राम कृतोद्वाहः शितिकण्ठो महातपाः। दृष्ट्वा च भगवान्देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ ६ ॥ तस्य संक्रीड़मानस्य महादेवस्य धीमतः। शितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतं ॥ ७ ॥ न चापि तनयो राम तस्यामासीत्परं-तप। सर्वदेवाः समुद्युक्ताः पितामहपुरोगमाः ॥ ८ ॥ यदि ह्योत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रतिसहिष्यति। अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ९ ॥ देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत। सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम। ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ ११ ॥ त्रैलोक्यहितकामार्थन्तेजस्तेजसि धारय। रक्ष सर्वानिमान् लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः। बाढ़मित्यब्रवीत्सर्वान् पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १३ ॥ धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजसैव सहोमया। त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १४ ॥ यदिदं क्षुभितं स्थाना-न्मम तेजो ह्यनुत्तमम्। धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवन्तु सुरस-त्तमाः ॥ १५ ॥ एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम्। यत्तेजः क्षुभितं तेऽद्य तद्धरा धारयिष्यति ॥ १६ ॥ एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महाबलः। तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १७ ॥ ततो देवाः पुनरिदमूचुश्चापि हुताशनं। आविश त्वं महातेजा रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १८ ॥ तदग्निना पुन-र्व्याप्तं सञ्जातं श्वेतपर्वतम्। दिव्यं शरवनञ्चैव पावकादित्य-सन्निभम् ॥ १९ ॥ यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोग्निसम्भवः।

अथोमाञ्च शिवञ्चैव देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ २० ॥ पूजयामा-
सुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्तदा । अथ शैलसुता राम त्रिदशानिद-
मब्रवीत् ॥ २१ ॥ समन्युरशपत्सर्वान् क्रोधसंरक्तलोचना ।
यस्मान्निवारिता चाहं सङ्गता पुत्रकाम्यया ॥ २२ ॥ अपत्यं स्वेषु
दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ । अद्य प्रभृति युष्माकमप्रजाः
संतु पत्नयः ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा सुरान् सर्वान् शशाप पृथिवीमपि ।
अवनि नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥ २४ ॥ न च पुत्रकृतां
प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता । प्राप्स्यसे त्वं सुदुर्मेधे मम पुत्रमनि-
च्छती ॥ २५ ॥ तान् सर्वान् पीडितान् दृष्ट्वा सुरान् सुरपतिस्तदा ।
गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २६ ॥ स गत्वा तप
आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योत्तरे गिरेः । हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सह देव्या महे-
श्वरः ॥ २७ ॥ एष ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः । गङ्गायाः
प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मणः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षट्त्रिंशः सर्गः ।

तप्यमाने तदा देवे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः । सेनापतिमभी-
प्सन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥ ततोऽब्रुवन् सुराः सर्वे भगवन्तं
पितामहम् । प्रणिपत्य सुरा राम सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥
येन सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा । स तपः परमास्थाय तप्य-
ते स्म सहोमया ॥ ३ ॥ तदत्रानन्तरं कार्य्यं लोकानां हितका-
म्यया । संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ४ ॥ देव-
तानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः । सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशा-
निदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ शैलपुत्र्या यदुक्तं तन्नप्रजाः स्वासु पत्निषु ।

तस्याः वचनमक्लिष्टं सत्यमेव न संशयः ॥ ६ ॥ इयमाकाशगंगा च यस्यां पुत्रं हुताशनः । जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिन्दमम् ॥ ७ ॥ ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तं सुतम् । उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन । प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥ ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥ देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ ११ ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १२ ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवशीर्यत ॥ १३ ॥ समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः । सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ १४ ॥ तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोगमम् । अशक्ता धारणे देव तेजस्तव समुद्धतम् ॥ १५ ॥ दह्यमानाग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना । अथाब्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः ॥ १६ ॥ इह हैमवते पार्श्वे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम् । श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिभास्वरम् ॥ १७ ॥ उत्ससर्ज महातेजः स्रोतोभ्यो हि तदानघ । यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥ १८ ॥ काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यमतुलप्रभम् । ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्याद्देवाभिजायत ॥ १९ ॥ मलं तस्याभवत्तत्र त्रपुसीसकमेव च । तदेतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥ निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् । सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥ जातरूपमिति ख्यातं तदाप्रभृति राघव । सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभम् ॥ २२ ॥ तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सहमरुद्गणाः । क्षीरसम्भावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् ॥ २३ ॥ ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा

समयमुत्तमम्। ददुः पुत्त्रोऽयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ॥२४
ततस्तु देवताः सर्वाः कार्त्तिकेय इति ब्रुवन्। पुत्त्रस्त्रैलोक्य-
विख्यातो भविष्यति न संशयः ॥ २५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा
स्कन्नं गर्भपरिस्रवे। स्नापयन् परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथा-
नलम् ॥ २६ ॥ स्कन्द इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्रवे। कार्त्ति-
केयं महाबाहुं काकुत्स्थ ज्वलनोपमम् ॥ २७ ॥ प्रादुर्भूतं ततः
क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम्। षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह
स्तनजम्पयः ॥ २८ ॥ गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा।
अजयत् स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान्विभुः ॥ २९ ॥ सुरसेनागण-
पतिमभ्यषिञ्चन्महाद्युतिम्। ततस्तममराः सर्वे समेत्याग्नि-
पुरोगमाः ॥ ३० ॥ एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया।
कुमारसम्भवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३१ ॥ भक्तश्च यः कार्त्ति-
केये काकुत्स्थ भुवि मानवः। आयुष्मान्पुत्त्रपौत्त्रैश्च स्कन्दसालो-
क्यतां व्रजेत् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तत्रिंशः सर्गः।

तां कथां कौशिको रामे निवेद्य मधुराक्षराम्। पुनरेव परं
वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयोध्याधिपतिर्वीरः पूर्व-
मासीन्नराधिपः। सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः ॥२॥
वैदर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः। ज्येष्ठा सगरपत्नी
सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिदुहिता सुपर्णभगि-
नी तु सा। द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥
ताभ्यां सह महाराजः पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः। हिमवन्तं समा-

साद्य भृगुप्रस्रवणे गिरौ ॥ ५ ॥ अथ वर्षशते पूर्णे तपसाराधितो
मुनिः । सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतां वरः ॥ ६ ॥अपत्यलाभः
सुमहान् भविष्यति तवानघ । कीर्त्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे
पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव ।
षष्टिंपुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥ भाषमाणं नर-
व्याघ्रं राजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् । ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे
तदा ॥ ९ ॥ एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन् का बहून् जनयिष्यति ।
श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन् सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥ तयोस्तद्वचनं
श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः । उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोऽ-
त्र विधीयताम् ॥ ११ ॥ एको वंशकरो वाम् बहवो वा महाबलाः ।
कीर्तिमन्तो महोत्साहाः का वा कम्वरमिच्छति ॥ १२ ॥ मुनेस्तु
वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन । पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपस-
न्निधौ ॥ १३ ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणां सुपर्णभगिनी तदा । महो-
त्साहान् कीर्तिमन्तो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमृषिं
कृत्वा शिरसभिप्रणम्य तम् । जगाम स्वपुरं राजा सभार्य्यो
रघुनन्दन ॥ १५ ॥ अथ काले गते तस्य ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ।
असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥ सुमतिस्तु
नरव्याघ्र गर्भतुम्बं व्यजायत॰। षष्टिं पुत्रसहस्राणि तुम्बभेदा-
द्विनिःसृताः ॥ १७ ॥ घृतपूर्णेषु कुम्भेषु धात्र्यस्तान् समवर्धयन् ।
कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥ अथ दीर्घेण
कालेन रूपयौवनशालिनः । षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्या-
भवंस्तदा ॥ १९ ॥ स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठः सगरस्यात्मसम्भवः ।
बालान् गृहीत्वा तु जले सरय्वां रघुनन्दन ॥ २० ॥ प्रक्षिप्य प्राह-
सन्नित्यं मज्जतस्तान्निरीक्ष्य वै । एवं पापसमाचारः सज्जन-
प्रतिबाधकः ॥ २१ ॥ पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः
पुरात् । तस्य पुत्रोंऽशुमान्नाम असमञ्जस्य वीर्य्यवान् ॥ २२ ॥

सम्मतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियम्वदः । ततः कालेन महता मतिः समभिजायत ॥ २३ ॥ सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता । स कृत्वा निश्चयं राजा सोपाध्यायगणस्तदा ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः । उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रन्ते विस्तरेण कथामिमाम् । पूर्वजो मे कथं ब्रह्मन् यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः । विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ॥ ३ ॥ श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः । शङ्करश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ ४ ॥ विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् । तयोर्मध्ये समभवद्यज्ञः स पुरुषोत्तम ॥ ५ ॥ स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि । यश्वचर्यां तु काकुत्स्थ दृढधन्वा महारथः ॥ ६ ॥ अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मतेस्थितः । तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः ॥ ७ ॥ राक्षसीन्तनुमास्थाय यज्ञियाश्वमपाहरत् । ह्रियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः ॥ ८ ॥ उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन् । अयं पर्वणि वेगेन यज्ञियोऽश्वोपनीयते ॥ ९ ॥ हर्त्तारं जहि काकुत्स्थ हयश्चैवोपनीयताम् । यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवायनः ॥ १० ॥ तत्तथा क्रियतां राजन्यज्ञोऽच्छिद्रः कृतो भवेत् । सोपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन् सदसि पार्थिवः ॥ ११ ॥ षष्टिं पुत्त्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ।

गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः ॥ १२ ॥ मन्त्रपूतैर्महाभागैरास्थितोऽपि महाक्रतुः । तद्गच्छथ विचिन्वध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः ॥ १३ ॥ समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छथ । एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छथ ॥ १४ ॥ यावत्तुरगसन्दर्शस्तावत् खनत मेदिनीम् । तमेव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥ दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणस्त्वहम् । इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥ ते सर्वे हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः । जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयन्त्रिताः ॥ १७ ॥ योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलम् । बिभिदुः पुरुषव्याघ्र वज्रस्पर्शसमैर्भुजैः ॥ १८ ॥ शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः । भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन ॥ १९ ॥ नागानां वध्यमानानामसुराणाञ्च राघव । राक्षसानां दुराधर्षं सत्वानां निनदोऽभवत् ॥ २० ॥ योजनानां सहस्राणि षष्टिन्तु रघुनन्दन । बिभिदुर्धरणीं राम रसातलमनुत्तमम् ॥ २१ ॥ एवं पर्वतसम्बाधं जम्बुद्वीपं नृपात्मजाः । खनन्तो नृपशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुराः सहपन्नगाः । सम्भ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥ ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा । ऊचुः परमसन्त्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥ भगवन् पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः । बहवश्च महात्मानो वध्यन्ते जलचारिणः ॥ २५ ॥ अयं यज्ञहरोऽस्माकमनेनाश्वोपनीयते । इति ते सर्वभूतानि हिंसन्ति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्वै पितामहः। प्रत्युवाच सुस-
न्त्रस्तान् कृतान्तबलमोहितान् ॥ १॥ यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासु-
देवस्य धीमतः। महिषी माधवस्यैषा स एष भगवान् प्रभुः ॥२॥
कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम्। तस्य कोपाग्निना
दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः॥ ३ ॥ पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव
सनातनः। सगरस्य च पुत्राणां विनाशो दीर्घदर्शिनाम् ॥ ४ ॥
पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिन्दमाः। देवाः परमसंहृष्टाः
पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ५ ॥ सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महा-
स्वनः। पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घातसमनिःस्वनः ॥ ६ ॥
ततो भित्वा महीं सर्वां कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। सहिताः
सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥ परिक्रान्ता मही सर्वा
सत्ववन्तश्च सूदिताः। देवदानवरक्षांसि पिशाचोरगपन्नगाः ॥८॥
न च पश्यामहेऽश्वन्तं अश्वहर्तारमेव च। किं करिष्याम भद्रन्ते
बुद्धिरत्र विचार्य्यताम् ॥ ९ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राज-
सत्तमः। समन्युरब्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनन्दन ॥ १० ॥ भूयः खनत
भद्रं वो निर्भिद्य वसुधातलम्। अश्वहर्त्तारमासाद्य कृतार्थाश्च
निवर्तथ ॥ ११ ॥ पितुर्वचनमासाद्य सगरस्य महात्मनः। षष्टिः
पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥ खन्यमाने ततस्तस्मि-
न्ददृशुः पर्वतोपमम्। दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम्
॥ १३ ॥ सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन। धारयामा-
स शिरसा विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥ यदा पर्वणि काकुत्स्थ
विश्रामार्थं महागजः। खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकम्पस्तदा
भवेत् ॥ १५ तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम्।
मानयन्तो हि ते राम जग्मुर्भित्वा रसातलम् ॥ १६ ॥ ततः पूर्वां
दिशं हित्वा दक्षिणां विभिदुः पुनः। दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते
महागजम् ॥ १७ ॥ महापद्मं महात्मानं सुमहापर्वतोपमम्।

शिरसा धारयन्तं गां विस्मयं जग्मुरुत्तमम् ॥ १८ ॥ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः । षष्टिः पुत्त्रसहस्राणि पश्चिमां बिभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥ पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् । दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा दृष्ट्वा चापि निरामयम् । खनन्तः समुपाक्रान्ता दिशं सोमवतीं तदा ॥ २१ ॥ उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डुरम् । भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् । २२ ॥ समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणं । षष्टिं पुत्त्रसहस्राणि बिभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥ ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम् । रोषादभ्यखनन् सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः । २४॥ ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः । ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥ हयञ्च तस्य देवस्य चरन्तमवि दूरतः । प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥ २६ ॥ ते तं यज्ञहनं ज्ञात्वा क्रोधपर्य्याकुलेक्षणाः । खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः ॥ २७ ॥ अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रुवन् । अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञियं हृतवानसि ॥ २८ । दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् । श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ॥ २९ ॥ रोषेण महताविष्टो हुङ्कारमकरोत्तदा । ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना । भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चत्वारिंशः सर्गः ।

पुत्रांश्चिरगतान् ज्ञात्वा सगरो रघुनन्दन । नप्तारमब्रवीद्रा-

आ दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥ शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योसि
तेजसा। पितॄणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोऽपवाहितः ॥ २ ॥
अन्तर्भौमानि सत्वानि वीर्य्यवन्ति महान्ति च। तेषान्तु प्रतिघा-
तार्थं सासिं गृह्णीष्व कार्मुकम् ॥ ३ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांश्च हत्वा
विघ्नकरानपि। सिद्धार्थः सन्निवर्त्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥४॥
एवमुक्तोंऽशुमान् सम्यक् सगरेण महात्मना। धनुरादाय
खड्गञ्च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥ स खातं पितृभिर्मार्गमन्त-
र्भौमं महात्मभिः। प्रापद्यत नरश्रेष्ठ तेन राज्ञाभिचोदितः ॥६॥
देवदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः। पूज्यमानं महातेजा
दिशागजमपश्यत ॥ ७ ॥ स तं प्रदक्षिणं कृत्वा दृष्ट्वा चैव निरा-
मयम्। पितॄन् स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥८॥ दिशागजस्तु
तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाच महामतिः। आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्र-
मेष्यति ॥ ८ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशोगजान्। यथा-
क्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥ तैश्च सर्वैर्दिशापालै-
र्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः। पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः
॥ ११ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः। भस्मराशीकृता यत्र
पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥ स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्त-
दा। चुक्रोश परमार्त्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥ यज्ञियश्च
हयं तत्र चरन्तमविदूरतः। ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसम-
न्वितः ॥ १४ ॥ स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम्।
स जलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥ विसार्य्य
निपुणां दृष्टिं ततोपश्यत् खगाधिपम्। पितॄणां मातुलं राम
सुपर्णमनिलोपमम् ॥ १६ ॥ स चैनमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महा-
बलः। माशुचः पुरुषव्याघ्र वधोऽयं लोकसम्मतः ॥ १७ ॥ कपिले-
नाप्रमेयेन दग्धा हीमे महाबलाः। सलिलं नार्हसे प्राज्ञ दातु-
मेषां हि लौकिकम् ॥ १८ ॥ गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता

पुरुषर्षभ । तस्यां कुरु महाबाहो पितृणां सलिलक्रियाम् ॥१८॥ भस्मराशीकृतानेतान् प्लावयेल्लोकपावनी । तया क्लिन्नमिदं भस्म गङ्गया लोककान्तया ॥ २० षष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं गमिष्यति । निर्गच्छाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ । यज्ञं पैतामहं वीर निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ सुपर्णवचनं श्रुत्वा सोंऽशुमानतिवीर्यवान् । त्वरितं हयमादाय पुनरायान्महातपाः ॥ २२ ॥ ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन । न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यमंशुमतो नृप । यज्ञं निर्वर्त्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २४ ॥ स्वपुरं त्वगमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः । गङ्गायाश्चनिचागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥२५॥ अगत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् । त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २६ ॥

इतार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृती जनाः । राजानं रोचयामासुरंशुमन्तं सुधार्मिकम् ॥१॥ स राजा सुमहानासीदंशुमान् रघुनन्दन । तस्य पुत्रो महानासीद्दिलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥ तस्मै राज्यं समादिश्य दिलीपे रघुनन्दन । हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशच्छतसाहस्रं वर्षाणि सुमहायशाः । तपोवनगतो राजा स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥४॥ दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् । दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५॥ कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया । तारयेयं कथं चैतानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६ ॥ तस्य

चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः। पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः॥ ७॥ दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान्। त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत्॥ ८॥ अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति। व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान्॥ ९॥ इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा। राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः॥ १०॥ भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन। अनपत्यो महाराजः प्रजाकामः स चाप्रजाः॥ ११॥ मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः। तपो दीर्घं समातिष्ठद्गोकर्णे रघुनन्दन॥ १२॥ ऊर्द्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः। तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः॥ १३॥ अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः। सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः॥ १४॥ ततः सुरगणैः सार्द्धमुपागम्य पितामहः। भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत्॥ १५॥ भगीरथ महाराज प्रीतस्तेऽहं जनाधिप। तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत॥१६॥ तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम्। भगीरथो महाबाहुः कृताञ्जलिपुटः स्थितः॥ १७॥ यदि मे भगवान् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम्। सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः॥१८॥ गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम्। स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे च प्रपितामहाः॥ १९॥ देया याचे ह सन्तत्यै नावसीदेत्कुलञ्च नः। इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः॥ २०॥ उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः। प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम्॥ २१॥ मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ। एवम्भवतु भद्रन्ते इक्ष्वाकुकुलवर्द्धन॥२२॥ इयं हैमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता। तां वै धारयितुं राजन् हरस्तत्र नियुज्यताम्॥ २३॥ गङ्गायाः पतनं राजन् पृथिवी न सहिष्यते।

तां वै धारयितुं राजन्नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २४ ॥ तमेव-मुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत् । जगाम त्रिदिवं देवैः सर्वैः सह मरुद्गणैः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम् । कृत्वा वसुमतीं राम वत्सरं समुपासत ॥ १ ॥ अथ सम्वत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः । उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम् । शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥ ३ ॥ ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता । तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम् ॥ ४ ॥ आकाशादपतद्राम शिवे शिवशिरस्युत । अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ॥ ५ ॥ विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् । तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुं बुद्धिञ्चक्रे त्रिनयनस्तदा । सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि ॥ ७ ॥ हिमवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगह्वरे । सा कथंचिन्महीं गन्तुं नाशक्नोद्यत्नमास्थिता ॥ ८ ॥ नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमन्ततः । तत्रैवाबम्भमद्देवी सम्वत्सरगणान्बहून् ॥ ९ ॥ तामपश्यत्पुनस्तत्र तपः परममास्थितः । स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन ॥ १० ॥ विससर्ज ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति । तस्यां विसृज्यमानायां सप्तस्रोतांसि जज्ञिरे ॥ ११ ॥ ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च । तिस्रः प्राची दिशं जग्मुर्गाङ्गाः शिवजलाः

शुभाः ॥ १२ ॥ सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी । तिस्र-
श्चैता दिशं जग्मुः प्रतीचीन्तु शुभोदकाः ॥ १३ ॥ सप्तमी चान्व-
गात्तासां भगीरथरथं तदा । भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यस्यन्दन-
मास्थितः ॥ १४ ॥ प्रायादग्रे महातेजा गङ्गा तं चाप्यनुव्रजत् ।
गगनाच्छङ्करशिरस्ततो धरणिमागता ॥ १५ ॥ असर्पत जलं
तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् । मत्स्यकच्छपसंघैश्च शिशुमारगणै-
स्तथा ॥ १६ ॥ पतद्भिः पतितैश्चैव व्यरोचत वसुन्धरा । ततो
देवर्षिगन्धर्वा यक्षसिद्धगणास्तथा ॥ १७ ॥ व्यलोकयन्त ते तत्र
गगनाद्गाङ्गतां तदा । विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा ॥ १८ ॥
पारिप्लवगताश्चापि देवतास्तत्र विष्ठिताः । तदद्भुतमिमं लोके
गङ्गावतरमुत्तमम् ॥ १९ ॥ दिदृक्षवो देवगणाः समीयुरमितौ-
जसः । सम्पतद्भिः सुरगणैस्तेषाञ्चाभरणौजसा ॥ २० ॥ शतादि-
त्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् । शिशुमारोरगगणैर्मीनैर-
पि च चञ्चलैः ॥ २१ ॥ विद्युद्भिरिव विक्षिप्तैराकाशमभवत्तदा ।
पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ॥ २२ ॥ शारदाभ्रै-
रिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः । क्वचिद्द्रुततरं याति कुटिलं क्वचि-
दायतम् ॥ २३ ॥ विनतं क्वचिदुद्भूतं क्वचिद्याति शनैः शनैः ।
सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः ॥ २४ ॥ मुहुरूर्ध्वपथं गत्वा
पपात वसुधां पुनः ॥ २५ ॥ तच्छङ्करशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमि-
तले पुनः । व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् । तत्रर्षि-
गणगन्धर्वा वसुधातलवासिनः ॥ २६ ॥ भवाङ्गपतितं तोयं
पवित्रमिति पस्पृशुः । शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्वसुधात-
लम् ॥ २७ ॥ कृत्वा तत्राभिषेकन्ते बभूवुर्गतकल्मषाः । धूत-
पापाः पुनस्तेन तोयेनाथ शुभान्विताः ॥ २८ ॥ पुनराकाशमा-
विश्य स्वान् लोकान् प्रतिपेदिरे । मुमुदे मुदितो लोकस्तेन
तोयेन भास्वता ॥ ३९ ॥ कृताभिषेको गङ्गायां बभूव गतकल्मषः ।

भगीरथो हि राजर्षिर्दिव्यस्यन्दनमास्थितः ॥ ३० ॥ प्रायादग्रे महाराजस्तं गङ्गा पृष्ठतोऽन्वगात् । देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ३१ ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः । सर्वाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाः ॥ ३२ ॥ गङ्गामन्वगमन् प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये । यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी ॥ ३३ जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी । ततो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः ॥ ३४॥ गङ्गा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः । तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च राघव ॥ ३५ ॥ अपिबत्तु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् । ततो देवाः सगन्धर्वाः ऋषयश्च सुविस्मिताः ॥ ३६ ॥ पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् । गङ्गां चापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ ३७ ॥ ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत्प्रभुः । तस्माज्जह्नुसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ ३८ ॥ जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा । सागरञ्चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ॥ ३९ ॥ रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थं तस्य कर्मणः । भगीरथोऽपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः ॥४०॥ पितामहान् भस्मकृतानपश्यन्नष्टचेतनः । अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ प्लावयद्धूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा । प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥ भस्मन्यथाप्लुते राम गङ्गायाः सलिलेन वै । सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥२॥ तारि-

ता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् । षष्टिः पुत्रसहस्राणि
सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ सागरस्य जलं लोके यावत् स्थास्यति
पार्थिव । सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यन्ति देववत् ॥ ४ ॥
इयञ्च दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति । त्वत्कृतेन च नाम्नाथ
लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥ गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या
भागीरथीति च । त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा
स्मृता ॥ ६ ॥ पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप । कुरुष्व
सलिलं राजन् प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥ पूर्वकेण हि ते राजं-
स्तेनातियशसा तदा । धर्मिणां प्रवरेणाथ नैष प्राप्तो मनो-
रथः ॥ ८ ॥ तथैवांशुमता वत्स लोकेऽप्रतिमतेजसा । गङ्गां
प्रार्थयतानेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९ ॥ राजर्षिणा गुणवता
महर्षिसमतेजसा । मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च ॥१०॥
दिलीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा । पुनर्न शकितानेतुं
गङ्गा प्रार्थयतानघ ॥ ११ ॥ सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुष-
र्षभ । प्राप्नोसि परमं लोके यशः परमसम्मतम् ॥ १२ ॥ तच्च
गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिन्दम । अनेन च भवान् प्राप्तो धर्म-
स्यायतनं महत् ॥ १३ ॥ प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते ।
सलिले पुरुषश्रेष्ठः शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥ पितामहानां
सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं
लोकं गम्यतां नृप ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः ।
यथागतं तथागच्छद्देवलोकं महायशाः ॥ १६ ॥ भगीरथस्तु राजर्षिः
कृत्वा सलिलमुत्तमम् । यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महा-
यशाः ॥ १७ ॥ कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह । समृ-
द्धार्थो नरश्रेष्ठः स्वराज्यं प्रशशास ह ॥ १८ ॥ प्रमुमोद च लोकस्तं
नृपमासाद्य राघव । नष्टशोकः समृद्धार्थो बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥
एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया । स्वस्ति प्राप्नुहि

भद्रन्ते सन्ध्याकालोऽतिवर्त्तते ॥ २० ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुत्र्यं
स्वर्ग्यमथापिच । यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च ॥ २१ ॥
प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च । इदमाख्यानमायुष्यं
गङ्गावतरणं शुभम् ॥ २२ ॥ यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान्
कामानवाप्नुयात् । सर्वे पापाः प्रणश्यन्ति आयुः कीर्त्तिश्च
वर्द्धते ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः । विस्मयं परमं
गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् कथितं
परमं त्वया । गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥
क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं परन्तप । इमां चिन्तयतः सर्वां
निखिलेन कथान्तव ॥ ३ ॥ तस्य सा शर्वरी सर्वा मम सौमि-
त्रिणा सह । जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्रकथां शुभाम् ॥ ४ ॥
ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं तपोधनम् । उवाच राघवो वाक्यं
कृताह्निकमरिन्दमः ॥५॥ गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमंश्रुतम्
तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ६ ॥ नौरेषा
हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् । भगवन्तमिह प्राप्तं
ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महा-
त्मनः । सन्तारं कारयामास सर्षिसङ्घस्य कौशिकः ॥ ८ ॥
उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं ततः । गङ्गाकूले निविष्टास्ते
विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥ ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सह-
राघवः । विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥

अथ राम महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम् । पप्रच्छ प्राञ्ज-
लिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥ कतमो राजवंशोऽयं
वैशालायां महामुने । श्रोतुमिच्छामि भद्रन्ते परं कौतूहलं
हि मे ॥१२॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः । आख्यातुं
तत्समारेभे विशालस्य पुरातनम् ॥ १३ ॥ श्रूयतां राम शक्रस्य
कथां कथयतः श्रुताम् । अस्मिन्देशे हि यद्वृत्तं शृणु तत्वेन
राघव ॥ १४ ॥ पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः । अदि-
तेश्च महाभागा वीर्य्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १५ ॥ ततस्तेषां नर-
व्याघ्र बुद्धिरासीन्महात्मनाम् । अमरा विज्वराश्चैव कथं स्यामो
निरामयाः ॥ १६ ॥ तेषां चिन्तयतां तत्र बुद्धिरासीद्विपश्चिताम् ।
क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १७ ॥ ततो निश्चित्य
मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् । मन्थानं मन्दरं कृत्वा मम-
न्थुरमितौजसः ॥ १८ ॥ (अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रसर्पशिरांसि च ।
वमन्तोतिविषं तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १९ ॥ उत्पपाताग्नि-
सङ्काशं हालाहलमहाविषम् । तेन दग्धञ्जगत्सर्वं सदेवासुर-
मानुषम् ॥ २० ॥ अथ देवा महादेवं शङ्करं शरणार्थिनः । जग्मुः
पशुपतिं रुद्रं त्राहि त्राहीति तुष्टुवुः ॥२१॥ एवमुक्तस्ततो देवैर्देव-
देवेश्वरः प्रभुः । प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः ॥ २२ ॥
उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूलधरं हरिः । दैवतैर्मथ्यमाने
तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् ॥ २३ ॥ तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणाम-
ग्रतो हि यत् । अग्रपूजामिह स्थित्वा गृहाणेदं विषं प्रभो ॥ २४ ॥
इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत । देवतानां भयं दृष्ट्वा
श्रुत्वा वाक्यन्तु शार्ङ्गिणः ॥ २५ ॥ हालाहलविषं घोरं सञ्जग्राहा-
मृतोपमम् । देवान्विसृज्य देवेशो जगाम भगवान् हरः ॥२६॥
ततो देवाः सुराः सर्वे ममन्थू रघुनन्दन । प्रविवेशाथ पातालं
मन्थानः पर्वतोत्तमः ॥ २७ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूद-

नम्। त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम्॥ २८॥ पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि। इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः॥ २९॥ पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये तत्रोदधौ हरिः। पर्वताग्रन्तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः॥ ३०॥ देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्थ पुरुषोत्तमः। अथ वर्षसहस्रेण आयुर्वेदमयः पुमान्॥३१॥ उदतिष्ठत्सुधर्मात्मा सदण्डः सकमण्डलुः। अथ धन्वन्तरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चसः॥३२॥ अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः। उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन्।३३॥ षष्टिः कोट्योऽभवन्तासामप्सरसां सुवर्चसाम्। असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः॥ ३४॥ न ताः स्म प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः। अप्रतिग्रहणादेव ता वै साधारणाः स्मृताः॥ ३५॥ वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन। उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहम्॥ ३६॥ दितेः पुत्त्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम्। अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिन्दिताम्॥ ३७॥ असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः। हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः॥ ३८॥ उच्चैःश्रवा हयः श्रेष्ठो मणिरत्नञ्च कौस्तुभम्। उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम्॥ ३९॥ अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः। अदितेस्तु ततः पुत्त्रा दितिपुत्त्रानयोधयन्॥४०॥ एकतामगमन् सर्वे असुरा राक्षसैः सह। युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम्॥ ४१॥ यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः। अमृतं सोऽहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम्॥ ४२॥ ये गताभिमुखं विष्णुमक्षरं पुरुषोत्तमम्। संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना॥ ४३॥ अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्त्रान्निजघ्निरे। अस्मिन् घोरे महायुद्धे दैतेयादित्ययोर्भृशम्॥ ४४॥ निहत्य दितिपुत्त्रांस्तु राज्य

प्राप्य पुरन्दरः। शशास मुदितो लोकान् सर्षिसङ्घान् सचार-
णान् ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः।

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता। मारीचं कश्यपं
नाम भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ हतपुत्रास्मि भगवंस्तव पुत्रै-
र्महात्मभिः। शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोऽर्जितम् ॥ २ ॥
साहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि। ईश्वरं शक्रहन्तारं
त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यप-
स्तदा। प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥
एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने। जनयिष्यसि पुत्रन्त्वं
शक्रहन्तारमाहवे ॥ ५ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भवि-
ष्यसि। पुत्रं त्रैलोक्यहन्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥ एव-
मुक्त्वा महातेजाः पाणिना संममार्ज्ज ताम्। तामालभ्य ततः
स्वस्ति इत्युक्त्वा तपसे ययौ ॥ ७ ॥ गते तस्मिन्नरश्रेष्ठ दितिः
परमहर्षिता। कुशप्लवं समासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥ तप-
स्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्यां चकार ह। सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ
परया गुणसम्पदा ॥ ९ ॥ अग्निं कुशान् काष्ठमपः फलंमूलं तथै-
वच। न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १० ॥
गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा। शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं
परिचचार ह ॥ ११ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे सा दशोने रघुनन्दन।
दितिः परमसंहृष्टा सहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ तपश्चरन्त्या
वर्षाणि दश वीर्य्यवतां वर। अवशिष्टानि भद्रन्ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे

ततः ॥ १३ ॥ यमहं त्वत्कृते पुत्र तमाधास्ये जयोत्सुकम् ।
त्रैलोक्यविजयं पुत्र सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १४ ॥ याचितेन
सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना । वरो वर्षसहस्रान्ते मम दत्तः
सुतं प्रति ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा च दितिस्तत्र प्राप्ते मध्यं दिनेश्वरे ।
निद्रयापहृता देवी पादौ कृत्वाथ शीर्षतः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा ताम-
शुचिं शक्रः पादयोः कृतमूर्धजाम् । शिरःस्थाने कृतौ पादौ
जहास स मुमोद च ॥ १७ ॥ तस्याः शरीरविवरं प्रविवेश पुर-
न्दरः । गर्भञ्च सप्तधा राम चिच्छेद परमात्मवान् ॥ १८ ॥
भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा । रुरोद सुस्वरं
राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥ मारुदो मारुदस्येति गर्भं
शक्रोऽभ्यभाषत । बिभेद च महातेजा रुदन्तमपि वासवः ॥२०॥
न हन्तव्यन्न हन्तव्यमित्येव दितिरब्रवीत् । निष्पपात ततः
शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥ प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं
शक्रोऽभ्यभाषत । अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥२२॥
तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे । अभिन्दं सप्तधा देवि
तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता । सहस्राक्षं दुरा-
धर्षं वाक्यं सानुनयाब्रवीत् ॥ १ ॥ ममापराधाद्गर्भोऽयं सप्तधा
शकलीकृतः । नापराधो हि देवेश तवात्र बलसूदन ॥ २ ॥
प्रियं त्वत्कृतमिच्छामि मम गर्भविपर्यये । मरुतां सप्त सप्तानां
स्थानपाला भवन्तु ते ॥ ३ ॥ वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि

पुत्रक। मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥ ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथापरः। दिव्यवायुरिति ख्यातस्तृतीयोऽपि महायशाः ॥ ५ ॥ चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात्। सञ्चरिष्यन्ति भद्रन्ते कालेन हि ममात्मजाः ॥ ६ ॥ त्वत्कृतेनैव नाम्ना वै मारुता इति विश्रुताः। तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ ७ ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यमितीदं बलसूदनः। सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥ विचरिष्यन्ति भद्रन्ते देवरूपास्तवात्मजाः। एवं तौ निश्चयं कृत्वा माता पुत्रौ तपोवने ॥ ९ ॥ जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम्। एष देशः स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा ॥ १० ॥ दितिं यत्र तपःसिद्धामेवं परिचचार सः। इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ११ ॥ अलम्बुषायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः। तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता ॥ १२ ॥ विशालस्य सुतो राम हेमचन्द्रो महाबलः। सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरः॥१३॥ सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः। धूम्राश्वतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत। सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेवः प्रतापवान्। कृशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः ॥ १५ ॥ कृशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान्। सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ १६ ॥ तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम्। आवसत्परमप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७ ॥ इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः। दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १८ ॥ इहाद्य रजनीमेकां सुखं वत्स्यामहे वयम्। श्वः प्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९ ॥ सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम्। श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्यागच्छन्महायशाः ॥ २० ॥ पूजाञ्च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सबान्धवः। प्राञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वा-

मित्रमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुने। संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मम ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
सप्तचत्वारिंशः सर्गः।

दृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे। कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् ॥ १ ॥ इमौ कुमारौ भद्रन्ते देवतुल्य-पराक्रमौ। गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ। अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥ यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवा-मरौ। कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥ भूषय-न्ताविमं देशं चन्द्रसूर्य्याविवांवरम्। परस्परेण सदृशौ प्रमाणे-ङ्गितचेष्टितैः ॥ ५ ॥ किमर्थञ्च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि। वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्वतः ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत्। विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परम-विस्मितः ॥ ७ ॥ अतिथी परमं प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ। पूजयामास विधिवत्सत्कारार्हौ महाबलौ ॥ ८ ॥ ततः परम-सत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ। उष्य तत्र निशामेकां जग्मतु-र्मिथिलां ततः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम्। साधुसाध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् ॥ १० ॥ मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः। पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ११ ॥ इदमाश्रमसङ्काशं किं त्विदं मुनि-वर्जितम्। श्रोतुमिच्छामि भगवन् कस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः। प्रत्युवाच महातेजा

विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १३ ॥ हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव । यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कोपान्महात्मनः ॥ १४ ॥ गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः । आश्रमो दिव्यसङ्काशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १५ ॥ स चात्र तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा । वर्षपूगान्यनेकानि राजपुत्र महायशाः ॥ १६ ॥ तस्यान्तरं विदित्वा च सहस्राक्षः शचीपतिः । मुनिवेशधरो भूत्वा अहल्यामिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते । सङ्गमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १८ ॥ मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन । मतिञ्चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥ अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनान्तरात्मना । कृतार्थोसि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २० ॥ आत्मनं मां च देवेश सर्वथा रक्ष गौरवात् । इन्द्रस्तु प्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सुश्रोणि परितुष्टोस्मि गमिष्यामि यथागतम् । एवं सङ्गम्य तु तदा निश्चक्रामोटजात्ततः ॥ २२ ॥ स संभ्रमात्त्वरन् राम शङ्कितो गौतमं प्रति । गौतमं सन्ददर्शाथ प्रविशन्तं महामुनिम् ॥ २३ ॥ देवदानवदुर्द्धर्षंतपोबलसमन्वितम् । तीर्थोदकपरिक्लिन्नं दीप्यमानमिवानलम् ॥ २४ ॥ गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुङ्गवम् । दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विषण्णवदनोभवत् ॥ २५ ॥ अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः । दुर्वृत्तं वृत्तसम्पन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २६ मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते । अकर्त्तव्यमिदं यस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २७ ॥ गौतमेनैव मुक्तस्य सरोषेण महात्मना । पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ २८ ॥ तथा दृष्ट्वा स वै शप्त्वा भार्य्यामपिच शप्तवान् । इह वर्षसहस्राणि बहूनि निवत्स्यसि ॥ २९ ॥ वातभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी । अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेस्मिन्निवत्स्यसि ॥ ३० ॥ यदा त्वेत-

हृतं घोरं रामो दशरथात्मजः । आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ॥ ३३ ॥ हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोगमान् । अब्रवीत्त्रस्तनयनः सिद्धगन्धर्वचारणान् ॥ १ ॥ कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः । क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥ अफलोऽस्मि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता । शापमोक्षेण महता तपोऽस्यापहृतं मया ॥ ३ ॥ तन्मां सुरवराः सर्वे सर्षिसङ्घाः सचारणाः । सुरकार्यकरं यूयं सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥ शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः । पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥५॥ अयं मेषः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः । मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छत ॥६॥ अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति । भवतां हर्षणार्थञ्च ये च दास्यन्ति मानवाः । अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम् ॥ ७ ॥ अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः । उत्पाट्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ ८ ॥ तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः । अफलान् भुञ्जते मेषान् फलैस्तेषामयोजयन् ॥ ९ ॥ इन्द्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव । गौतमस्य प्रभावेण तपसा च महात्मनः ॥ १० ॥ तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः । तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीम् ॥ ११ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा

राघवः सहलक्ष्मणः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य आश्रमं प्रविवेश
ह ॥ १२ ॥ ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् । लोकै-
रपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः ॥ १३ ॥ प्रयत्नान्निर्मितां
धात्रा दिव्यां मायामयीमिव । धूमेनाभिपरीतांगीं दीप्तामग्नि-
शिखामिव ॥ १४ ॥ सतुषाराहृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव ।
मध्येऽम्भसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्य्यप्रभामिव ॥ १५ ॥ त्रयाणामपि
लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् ॥ १६ ॥ शापस्यान्तमुपागम्य तेषां
दर्शनमागता ॥ १७ ॥ राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृहतु-
र्मुदा । स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा हि तौ ॥ १८ ॥
पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार सुसमाहिता । प्रतिजग्राह काकु-
त्स्थौ विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १९ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दु-
भिनिःस्वनैः । गन्धर्वाप्सरसां चैव महानासीत्समुत्सवः ॥ २० ॥
साधुसाध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् । तपोबलविशुद्धाङ्गीं
गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २१ ॥ गौतमोऽपि महातेजा अहल्या-
सहितः सुखी । रामं संपूज्य विधिवत्तपस्तेपे महातपाः ॥ २२ ॥
रामोऽपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः । सकाशाद्विधिवत्प्राप्य
जगाम मिथिलां ततः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकोनपञ्चाशत्सर्गः ।

ततः प्रागुत्तरां कृत्वा रामः सौमित्रिणा सह । विश्वामित्रं
पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥ रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच
सहलक्ष्मणः । साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥२ ॥
बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् । ब्राह्मणानां महा-

भाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥ ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटी-शतसंकुलाः । देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः । निवासमकरोद्देशे विविक्ते सलिलान्विते ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमुनिं प्राप्तं श्रुत्वा नृपवरस्तदा । शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितः ॥ ६ ॥ ऋत्विजोऽपि महात्मानस्त्वर्घ्यमादाय सत्वरम् । प्रत्युज्जगाम सह सा विनयेन समन्वितः ॥ ७ ॥ विश्वामित्राय धर्मेण ददौ धर्म-पुरस्कृतम् । प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ ८ ॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् । स तांश्चाथ मुनीन् पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ॥ ९ ॥ यथार्हमृषिभिः सर्वैः समागच्छ-त्प्रहृष्टवत् । अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १० ॥ आसने भगवानास्तां सहैभिर्मुनिपुङ्गवैः । जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद महामुनिः ॥ ११ ॥ पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह-मन्त्रिभिः । आसनेषु यथान्यायमुपविष्टाः समन्ततः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् । अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता ॥१३॥ अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया । धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गवः ॥ १४ ॥ यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह । द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे दीक्षामाहु-र्मनस्विनः ॥ १५ ॥ ततो भागार्थिनो देवान् द्रष्टुमर्हसि कौशिक । इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा ॥ १६ ॥ पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः । इमौ कुमारौ भद्रन्ते देवतुल्यपरा-क्रमौ ॥ १७ ॥ गजतुल्यगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ । अश्वि-नाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥ यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ । कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥१९॥ वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने । भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् ॥२०॥ परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गित-

वेष्टितैः। काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्वतः॥ २१॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः। निवेदयदमेयात्मा-
पुत्त्रौ दशरथस्य तौ॥ २२॥ सिद्धाश्रमनिवासञ्च राक्षसानां वधं
तथा। तत्रागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम्॥ २३॥ अहल्या-
दर्शनं चैव गौतमेन समागमम्। महाधनुषि जिज्ञासां कर्त्तु-
मागमनं तथा॥ २४॥ एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने।
निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चाशत्सर्गः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः। हृष्टरोमा
महातेजा शतानन्दो महातपाः॥ १॥ गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तप-
सा द्योतितप्रभः। राममन्दर्शनादेव परं विस्मयमागतः॥ २॥
एतौ निषण्णौ संप्रेक्ष्य शतानन्दो नृपात्मजौ। सुखासीनौ मुनिश्रेष्ठं
विश्वामित्रमथाब्रवीत्॥ ३॥ अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यश-
स्विनी। वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम्॥ ५॥ अपि
रामाय कथितं यद्वृत्तं तत्पुरातनम्। मम मातुर्महातेजो
देवेन दुरनुष्ठितम्॥ ६॥ अपि कौशिक भद्रन्ते गुरुणा मम
सङ्गता। मम माता मुनिश्रेष्ठ राममन्दर्शनादितः॥ ७॥ अपि
मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज। इहागतो महातेजाः
पूजां प्राप्य महात्मनः॥ ८॥ अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशि-
कात्मज। इहागतेन रामेण पूजितेनाभिवादितः॥ ९॥ तच्छ्रुत्वा
वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः। प्रत्युवाच शतानन्दं वाक्यज्ञो
वाक्यकोविदम्॥ १०॥ नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्त्तव्यं कृतं

मया। सङ्गता मुनिना पत्नी भार्गवेणेव रेणुका ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः । शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव। विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिमपराजितम् ॥ १३॥ अचिन्त्य-कर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरमितप्रभः । विश्वामित्रो महातेजा वेत्स्येनं परमां गतिम् ॥१४॥ नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोन्यो भुवि कश्चन। गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ १५ ॥ श्रूयतां चाभि-धास्यामि कौशिकस्य महात्मनः । यथा बलं यथा तत्त्वं तन्मे निग-दतः शृणु ॥ १६ ॥ राजासीदेष धर्मात्मा दीर्घकालमरिन्दमः । धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥ प्रजापति-सुतस्त्वासीत् कुशनामा महीपतिः । कुशस्य पुत्रो बलवान् कुश-नाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥ कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येव विश्रुतः। गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥ विश्वा-मित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् । बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥ कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् । अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥२१॥ नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च महागिरीन् । आश्रमान् क्रमशो राजा विचरन्नाजगाम ह ॥ २२ वसिष्ठस्याश्रमपदं नानापुष्प-लताद्रुमम् । नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥ देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् । प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसङ्घनिषेवितम् ॥ २४ । ब्रह्मर्षिगणसङ्कीर्णं देवर्षिगण-सेवितम्। तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥ स-ततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः । अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥ २६ ॥ फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितदोषै-र्जितेन्द्रियैः । ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ॥ २७ ॥ अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोभितम् । वसिष्ठस्याश्रमपदं

ब्रह्मलोकमिवापरम् । ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महा-
बलः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
एकपञ्चाशत्सर्गः ।

तं दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः । प्रणतो विनया-
द्वीरो वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ १ ॥ स्वागतं तव चेत्युक्तो वशिष्ठेन
महात्मना । आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥
उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते । यथान्यायं मुनिवरः
फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां वसिष्ठाद्राज-
सत्तमः । तपोग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्य्यपृच्छत ॥ ४ ॥ विश्वा-
मित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तदा । सर्वत्र कुशलं प्राह वसिष्ठो
राजसत्तमम् ॥ ५ ॥ सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ।
पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥६॥ कच्चित्ते कुशलं
राजन् कच्चिद्धर्मेण रञ्जयन् । प्रजाः पालयसे राजन् राजवृत्तेन
धार्मिकः ॥ ७ ॥ कच्चित्ते संभृता भृत्याः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ।
कच्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन । ८॥ कच्चिद्बलेषु कोशेषु
मित्रेषु च परन्तप । कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्त्रपौत्रे तथानघ ॥९॥
सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् । विश्वामित्रो महा-
तेजा वसिष्ठं विनयान्वितम् ॥ १० ॥ कृत्वा तौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ
ताः कथास्तदा । मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतान्तौ परस्परम् ॥११॥
ततो वसिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दन । विश्वामित्रमिदं
वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥ आतिथ्यं कर्त्तुमिच्छामि
बलस्यास्य महाबल । तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे

॥१३॥ सत्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छतु मया कृताम्। राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामुनिः। कृतमित्यब्रवीद्राजा पूजा वाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥ फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे। पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥ सर्वथा च महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः। नमस्तेऽस्तु गमिष्यामि मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ १७ ॥ एवं ब्रुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि। न्यमन्त्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥ बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह। यथाप्रियं भगवतस्तथास्तु मुनिपुङ्गव ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तथा तेन वसिष्ठो जयतांवरः। आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धूतकल्मषाम् ॥ २० ॥ एह्येहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम। सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥ भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे। यस्य यस्य यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितम् ॥ २२ ॥ तत्सर्वं कामधुग्दिव्ये अभिवर्ष कृते मम। रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम्। अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वर ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्विपञ्चाशत्सर्गः।

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन। विदधे कामधुक्कामान् यस्य यस्येप्सितं यथा ॥ १ ॥ इक्षून्मधूंस्तथा लाजान्मैरेयांश्च वरासवान्। पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चवचानपि ॥२॥ उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः। मृष्टान्यन्नानि सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३ ॥ नानास्वादुरसानाञ्च खाण्डवानां

तथैवच । भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥४॥ सर्वमासीत्सुसन्तुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् । विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेन सुतर्पितम् ॥ ५ ॥ विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् । सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ॥ ६ ॥ सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा । युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७॥ पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् पूजार्हेण सुसत्कृतः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८ ॥ गवां शतसहस्रेण दीयतां शवला मम । रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ॥ ९ ॥ तस्मान्मे शवलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज । एवमुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो मुनिपुङ्गवः ॥१०॥ विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् । नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ॥ ११ ॥ राजन्दास्यामि शवलां राशिभीरजतस्य वा । न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम ॥१२॥ शाश्वती शवला मह्यं कीर्त्तिरात्मवती यथा । अस्यां हव्यं च कव्यञ्च प्राणयात्रा तथैव च ॥ १३ ॥ आयत्तमग्निहोत्रञ्च वलिर्होमस्तथैव च । स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा ॥ १४ ॥ आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः । सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी तथा ॥ १५ ॥ कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शवलां तव । वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्तदा ॥ १६ ॥ संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः । हैरण्यकक्ष्यग्रैवेयान् सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ॥ १७ ददामि कुञ्जराणान्ते सहस्राणि चतुर्दश । हैरण्यानां रथानाञ्च श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् ॥१८॥ ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणीकविभूषितान् । हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् ॥ १९ ॥ सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत । नानावर्णविभक्तानां वयस्थानां तथैवच ॥२०॥ ददाम्येकां गवां कोटिं शवला दीयतां मम । यावदिच्छसि रत्नानि हिरण्यम्वा द्विजोत्तम ॥ २१ ॥ तावद्ददामि ते

सर्वं दीयतां शवला मम । एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता
॥ २२ ॥ न दास्यामीति शवलां प्राह राजन् कथञ्चन । एतदेव
हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ॥२३॥ एतदेव हि सर्वस्वं एतदेव हि
जीवितम् । दर्शश्च पौर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणा ॥२४॥ एत-
देव हि मे राजन्विविधाश्च क्रियास्तथा । अतो मूलाः क्रियाः
सर्वाः मम राजन्नसंशयः ॥ २५ ॥ बहुना किं प्रलापेन न दास्ये
कामदोहिनीम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रिपञ्चाशत्सर्गः ।

कामधेनुं वसिष्ठोपि यदा न त्यजते मुनिः । तदास्य शवलां
राम विश्वामित्रोऽन्वकर्षत ॥ १ ॥ नीयमाना तु शवला राम राज्ञा
महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककर्षिता ॥ २ ॥
परित्यक्ता वशिष्ठेन किमहं सुमहात्मना । याहं राजभृतैर्दीना
ह्रियेयं भृशदुःखिता ॥ ३ ॥ किं मयापकृतं तस्य महितस्य महा-
त्मनः । यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥ इति
सञ्चिन्तयित्वा तु निश्वस्य च पुनः पुनः । जगाम वेगेन तदा
वसिष्ठं परमौजसम् ॥ ५ ॥ निर्धूय तांस्तदा भृत्यान् शतशः शत्रु-
सूदन । जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ६ ॥ शवला
सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् । वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुद-
न्ती मेघनिस्वना ॥ ७ ॥ भगवन् किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः
सुत । यस्माद्राजभटा मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥ एव-
मुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् । शोकसन्तप्तहृदयां स्वसार-
मिव दुःखिताम् ॥ ९ ॥ न त्वां त्यजामि शवले नापि मेऽपकृतं

त्वया । एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबल: ॥१०॥ न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषत: । बली राजा चत्रियश्च पृथिव्या: पतिरेव च ॥ ११ ॥ इयमक्षौहिणी पूर्णा गजवाजिरथाकुला । हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तम: ॥ १२ ॥ एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् ॥ १३ ॥ न बलं चत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तरा: । ब्रह्मन् ब्रह्मबलं दिव्यं चत्राच्च बलवत्तरम् ॥१४॥ अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तर: । विश्वामित्रो महावीर्य्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥१५॥ नियुङ्च्व मां महातेजस्त्वं ब्रह्मबलसंभृताम् । तस्य दर्पं बलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मन: ॥ १६ ॥ इत्युक्तस्तु तया राम वशिष्ठस्तु महायशा: । सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलार्दनम् ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभि: सासृजत्तदा । तस्या हुंभारवोत्सृष्टा: पह्लवा: शतशो नृप ॥१८॥ नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यत: । स राजा परमक्रुद्ध: क्रोधविस्फारितेक्षण: ॥१९॥ पह्लवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि । विश्वामित्रार्दितान् दृष्ट्वा पह्लवान् शतशस्तदा ॥ २० ॥ भूय एवासृजद्घोरांश्छकान्यवनमिश्रितान् । तैरासीत्संवृता भूमि: शकैर्यवनमिश्रितै: ॥ २१ ॥ प्रभावद्भिर्महावीर्यै: हेमकिञ्जल्कसन्निभै: । तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णांबरावृतै: ॥ २२ ॥ निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकै: । ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह ॥ २३ ॥ तैस्ते यवनकाम्बोजा वर्वराश्चाकुलीकृता: ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतु:पञ्चाशत्सर्ग: ।

ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान्। वशि-
ष्ठश्चोदयामास कामधुक् सृज योगतः ॥१॥ तस्या हुङ्कारतो जाताः
काम्बोजा रविसन्निभाः। ऊधसश्चाथ सम्भूता वर्वराः शस्त्रपाणयः
॥ २ ॥ योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकाः स्मृताः। रोम-
कूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः ॥ ३ ॥ तैस्तन्निषूदितं सर्वं
विश्वामित्रस्य तत्क्षणात्। सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुन-
न्दन ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वशिष्ठेन महात्मना। विश्वा-
मित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥ ५ ॥ अभ्यधावतसंक्रुद्धं
वशिष्ठं जपतां वरम्। हुङ्कारेणैव तान् सर्वान् निर्ददाह महा-
नृषिः ॥ ६ ॥ ते साश्वरथपादाता वशिष्ठेन महात्मना। भस्मी-
कृता मुहूर्त्तेन विश्वामित्रसुतास्तथा ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा विनाशितान्
सर्वान् बलं च सुमहायशाः। सव्रीडं चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभव-
त्तदा ॥ ८ ॥ समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः। उपरक्त
इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥९। हतपुत्त्रबलो दीनो लून-
पक्ष इव द्विजः। हतसर्वबलोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥
स पुत्त्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च। पृथिवीं क्षत्रधर्मेण
वनमेवाभ्यपद्यत ॥ ११ ॥ स गत्वा हिमवत्पार्श्वे किन्नरोरगसेविते।
महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२ ॥ केनचित्त्वथ कालेन
देवेशो वृषभध्वजः। दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महा-
मुनिम् ॥ १३ ॥ किमर्थं तप्यसे राजन् ब्रूहि यत्ते विवक्षितम्।
वरदोऽस्मि वरो यस्ते कांक्षितः सोऽभिधीयताम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु
देवेन विश्वामित्रो महातपाः। प्रणिपत्य महादेवं विश्वामित्रो-
ऽब्रवीदिदम् ॥ १५ ॥ यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ।
सांगोपाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥ यानि देवेषु
चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु। गन्धर्वयक्षरक्षःसु प्रतिभान्तु ममानघ
॥ १७ ॥ तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम्। एवमस्त्विति

देवेभ्यो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ ॥ प्राप्य शास्त्राणि देवेभ्यो विश्वामित्रो महाबलः। दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ ॥ विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि। हतं मेने तदा राम वसिष्ठं ऋषिसत्तमम् ॥ २० ॥ ततो गत्वाश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः। यैस्तत्तपोवनं नाम निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥२१॥ उदीर्य्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः। दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्य च ये शिष्या ये च वै मृगपक्षिणः। विद्रवन्ति भयाद्भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥२३॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः। मुहूर्त्तमिव निःशब्दमासीदीरिणसन्निभम् ॥ २४ ॥ वदतो वै वसिष्ठस्य माभैरिति मुहुर्मुहुः। नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतांवरः। विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि। दुराचारो हि यन्मूढस्तस्मात्त्वं न भविष्यसि ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः। विधूम इव कालाग्निर्यमदण्डमिवापरम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चपञ्चाशत्सर्गः।

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः। आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रह्मदण्डं समुद्यम्य कालदण्डमिवापरम्। वसिष्ठो भगवान् क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो स्थितोऽस्म्येष यद्बलं तद्विदर्शय। नाशयाम्यद्य ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥ क्व च ते क्षत्रियबलं क्व च ब्रह्मबलं

महत् । पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥ तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुत्तमम् । ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वेग इवांभसा ॥ ५ ॥ वारुणञ्चैव रौद्रञ्च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा । ऐषीकञ्चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥ मानवं मोहनं चैव गान्धर्वं स्वपनं तथा । जृम्भणं मोहनं चैव सन्तापनविलापने ॥ ७ ॥ शोषणं दारणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् । ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥ पिनाकमस्त्रं दयितं शुष्कार्द्रे अशनी तथा । दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैवच ॥ ९ ॥ धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैवच । वायव्यं मथनञ्चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥ शक्तिद्वयञ्च चिक्षेप कङ्कालं मुसलं तथा । वैद्याधरं महास्त्रञ्च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥ ११ ॥ त्रिशूलमस्त्रं घोरञ्च कापालमथ कङ्कणम् । एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥१२॥ वसिष्ठे जपतां श्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् । तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ १३ ॥ तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान् गाधिनन्दनः । तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ १४ ॥ देवर्षयश्च सम्भ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः । त्रैलोक्यमासीत्सन्त्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १५ ॥ तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा । वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघव ॥ १६ ॥ ब्रह्मास्त्रं ग्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः । त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १७ ॥ रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः । मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ १८ ॥ प्राज्वलद्ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः । विधूम इव कालाग्निर्यमदण्ड इवापरः ॥ १९ ॥ ततोऽस्तुवन्मुनिगणा वसिष्ठं जपतांवरम् । अमोघन्ते बलं ब्रह्मंस्तेजो धारय तेजसा ॥ २० ॥ निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन् विश्वामित्रो महाबलः । अमोघन्ते बलं श्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ २१ ॥ एवमुक्तो

महातेजाः शमं चक्रे महातपाः। विश्वामित्रो विनिकृतो विनिश्वस्येदमब्रवीत्॥ २२॥ धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम्। एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे॥ २३॥ तदेतत्प्रसमीक्ष्याहं प्रसन्नेन्द्रियमानसः। तपो महत्समास्थास्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम्॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षट्पञ्चाशत्सर्गः।

ततः सन्तप्तहृदयः स्मरन्निग्रहमात्मनः। विनिश्वस्य विनिश्वस्य कृतवैरो महात्मना॥ १॥ स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव। ततापं परमं घोरं विश्वामित्रो महातपाः॥ २॥ फलमूलाशनो दान्तश्चचार परमन्तपः। अथास्य जज्ञिरे पुत्त्राः सत्यधर्मपरायणाः॥ ३॥ हविष्यन्दो मधुष्यन्दो दृढनेत्रो महारथः। पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः॥४॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम्। जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज॥ ५॥ अनेन तपसा त्वां हि राजर्षिरिति विद्महे। एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः॥ ६॥ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः। विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः॥ ७॥ दुःखेन महताविष्टः समन्युरिदमब्रवीत्। तपश्च सुमहत्तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः॥ ८॥ देवाः सर्षिगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम्। एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः॥ ९॥ तपश्चचार धर्मात्मा काकुत्स्थ परमात्मवान्। एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः॥ १०॥ त्रिशंकुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्द्धनः। तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति

राघव ॥ ११ ॥ गच्छेयं सशरीरेण देवतानां परां गतिम् ॥ १२ ॥ अशक्यमिति चाप्युक्तो वशिष्ठेन महात्मना । प्रत्याख्यतो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशम् ॥ १३ ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः । वासिष्ठा दीर्घतपसस्तपो यत्र हि तेपिरे ॥ १४ त्रिशंकुस्तु महातेजाः शतं परमभास्वरम् । वसिष्ठपुत्रान्ददृशे तप्यमानान्मनस्विनः ॥ १५ ॥ सोभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् । अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ १६ ॥ अब्रवीत्स महात्मानः सर्वानेव कृतांजलिः । शरणं वः प्रपन्नोहं शरण्यान् शरणं गतः ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना । यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १८ ॥ गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये । शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् ॥ १९ ॥ ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः । सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ २० ॥ प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः । गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि काञ्चन ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः । तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तपञ्चाशत्सर्गः ।

ततस्त्रिशंकोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् । ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रत्याख्यातोसि दुर्मेधो गुरुणा सत्यवादिना । तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः । न चातिक्रमितुं

शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥ अशक्यमिति सोवाच वसिष्ठो
भगवानृषिः। तं वयं वै समाहर्त्तुं क्रतुं शक्ताः कथञ्चन ॥ ४ ॥
बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः। याजने भगवान् शक्त-
स्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥ अवमानं कथं कर्त्तुं तस्य शक्ष्या-
महे वयम्। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्य्याकुलाक्षरम् ॥ ६ ॥
स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत्। प्रत्याख्यातो भगवता
गुरुपुत्रैस्तथैव हि ॥ ७ ॥ अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोस्तु
तपोधनाः। ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ ८ ॥
शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि। इत्युक्त्वा ते महात्मानो
विविशुः स्वं स्वमाश्रमम् ॥ ९ ॥ अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा
चण्डालतां गतः। नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः ॥ १० ॥
चितमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोभवत्। तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः
सर्वे त्यज्यचण्डालरूपिणम् ॥ ११ ॥ प्राद्रवन् सहिता राम पौरा
येस्यानुगामिनः। एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्म-
वान् ॥ १२ ॥ दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम्।
विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ॥ १३ ॥ चण्डालरू-
पिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः। कारुण्यात्स महातेजा वाक्यं
परमधार्मिकः ॥ १४ ॥ इदं जगाद भद्रन्ते राजानं घोरदर्शनम्।
किमागमनकार्य्यन्ते राजपुत्त्र महाबल ॥ १५ ॥ अयोध्याधिपते
वीर शापाच्चण्डालतां गतः। अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चण्डा-
लतां गतः ॥ १६ ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोवि-
दम्। प्रत्याख्यातोस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैवच ॥ १७ ॥ अन-
वाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्य्ययः। सशरीरो दिवं यायामिति
मे सौम्यदर्शन ॥ १८ ॥ मया चेष्टं क्रतुशतं तथा तन्नाप्यते फलम्।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ १९ ॥ कृच्छ्रेष्वपि गतः
सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शपे। यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालि-

ता: ॥२०॥ गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिता:। धर्म्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्त्तुमिच्छत: ॥ २१ ॥ परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव। दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥२२॥ दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः। तस्य मे परमार्त्तस्य प्रसादमभिकांक्षत:। कर्त्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्म्मणः ॥२३॥ नान्यं गतिं गमिष्यामि नान्यत् शरणमस्ति मे। दैवं पुरुषकारेण निवर्त्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टपञ्चाशत्सर्गः।

उक्तवाक्यन्तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः। अब्रवीत् मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालतां गतं ॥१॥ इक्ष्वाको स्वागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्म्मिकं। शरण्यं ते प्रदास्यामि माभैषीर्नृपपुङ्गव ॥ २ ॥ अहमामन्त्रये सर्व्वान् महर्षीन् पुण्यकर्म्मणः। यज्ञसाह्यकरान् राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ॥ ३ ॥ गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्त्तते। अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप। यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्त्रान् परमधार्म्मिकान्। व्यादिदेश महाप्रज्ञान् यज्ञसम्भारकारणात् ॥ ६ ॥ सर्व्वान् शिष्यान् समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह। सर्व्वान् ऋषीन् सवाशिष्ठानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ७ ॥ सशिष्यान् सुहृदश्चैव सर्त्विजः सुबहुश्रुतान्। यदन्यो वचनं ब्रूयात् महावाक्यबलचोदितः ॥८॥ तत् सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतं। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया ॥ ९ ॥ आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो

ब्रह्मवादिन:। ते च शिष्या: समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसं ॥१०॥ अचुश्च वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मवादिनां। श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समायान्ति द्विजातय:॥ ११॥ सर्वदेशेषु चागच्छन् वर्जयित्वा महोदयं। वाशिष्ठं यच्छतं सर्वं क्रोधपर्य्याकुलाक्षरं॥ १२॥ यथाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव। क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषत:॥ १३॥ कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षय:। ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चाण्डालभोजनं॥ १४॥ कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिता:। एतद्वचननैष्ठुर्य्यमूचु: संरक्तलोचना:॥ १५॥ वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे सह-महोदया:। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुङ्गव:॥ १६॥ क्रोधसंरक्तनयन: सरोषमिदमब्रवीत्। यद्दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितं॥ १७॥ भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशय:। अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयं॥ १८॥ सप्तजातिशतान्येव स्वतपा: सम्भवन्तु ते। श्वमांसनियताहारा मुष्टिकानाम निर्घृणा:॥१९। विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्विमान्। महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत्॥ २०॥ दूषित: सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति। प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गत:॥ २१॥ दीर्घकालं मम क्रोधात् दुर्गतिं वर्त्तयिष्यति। एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपा:। विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनि:॥ २२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकोनषष्टितम: सर्ग:।

तपोबलहतान् ज्ञात्वा वाशिष्ठान् समहोदयान्। ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः। धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च माञ्चैव शरणं गतः ॥ २ ॥ स्वेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया। यथायं सशरीरेण देवलोकं गमिष्यति ॥ ३ ॥ तथा प्रवर्त्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह। विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥४॥ ऊचुः समेताः सहसा धर्मज्ञा धर्मसंहितं। अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ ५ ॥ यदाह वचनं सम्यगेतत् कार्य्यं न संशयः। अग्निकल्पो हि भगवान् शापं दास्यति रोषतः ॥६॥ तस्मात् प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवि। गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ ७ ॥ ततः प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सर्वे समभितिष्ठत। एवमुक्त्वा च ऋषयः संजह्रुस्ताः क्रियास्तदा ॥ ८ ॥ याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ। ऋत्विजश्चानुपूर्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ ९ ॥ चक्रुः सर्व्वाणि कर्म्माणि यथाकल्पं यथाविधि। ततःकालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ॥ १० ॥ चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः। नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं ताश्च देवताः ॥ ११ ॥ ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः। स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्य मे तपसो वीर्य्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर। एष त्वां सशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ॥ १३ ॥ दुष्प्रापं सशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर। स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलं ॥ १४ ॥ राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज। उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः ॥ १५ ॥ दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा। स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशंकुं पाकशासनः ॥ १६ ॥ सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत्। त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ॥१७॥ गुरुशापहतो

मूढ पत भूमिमवाक्शिराः । एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत् पुनः ॥ १८ ॥ विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् । तत् श्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ॥ १९ ॥ रोषमाहारयत् तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः ॥ २० ॥ सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनः । नक्षत्रवंशमपरमसृजत् क्रोधमूर्च्छितः ॥ २१ ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशाः । सृष्ट्वा नक्षत्रवंशञ्च क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ २२ ॥ अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः । दैवतान्यपि स क्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २३ ॥ ततः परमसंभ्रान्ताः सर्षिसंघाः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः ॥ २४ ॥ अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिक्षतः । सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ॥ २५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः । अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २६ ॥ सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः । आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्त्तुमुत्सहे ॥ २७ ॥ स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः । नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २८ ॥ यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः । मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २९ ॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम् । एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः ॥ ३० ॥ गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः । नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन् ॥ ३१ ॥ अवाक्शिरास्त्रिशंकुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः । अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् ॥ ३२ ॥ कृतार्थं कीर्त्तिमन्तञ्च स्वर्गलोकगतं यथा । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ॥ ३३ ॥ ऋषिमध्ये महातेजा बाढमित्येव देवताः । ततो देवा महात्मानः ऋष-

च्च तपोधनाः ॥ ३४ ॥ जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्थान्ते नरो-
त्तम ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षष्टितमः सर्गः।

विश्वामित्रो महातेजाः प्रस्थितान् वीक्ष्य तानृषीन्। अब्रवीत् नरशार्दूल सर्वांस्तान् वनवासिनः ॥ १ ॥ महान् विघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम्। दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः ॥ २ ॥ पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महात्मनः। सुखं तपश्चरिष्यामः सुखं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः। तप उग्रं दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान्। अम्बरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥ तस्य वै यजमानस्य पशुरिन्द्रो जहार ह। प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पशुरभ्याहृतो राजन् प्रनष्टस्तव दुर्नयात्। अरक्षितारं राजानं घ्नन्ति दोषा नरेश्वर ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तं महद्ध्येतत् नरं वा पुरुषर्षभ। आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत् कर्म प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥ उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ। अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥ देशान् जनपदांस्तांस्तान् नगराणि वनानि च। आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥ सपुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनन्दन। भृगुतुङ्गे समासीनमृचीकं सन्ददर्श ह ॥ ११ ॥ तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च। ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः ॥ १२ ॥ पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं

वचः । गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ॥ १३ ॥ पशो-
रर्थे महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव । सर्वे परिगता देशा य-
ज्ञीयं न लभे पशुम् ॥ १४ ॥ दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो
मम । एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ नाहं
ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथञ्चन । ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा
तेषां माता महात्मनाम् ॥ १६ ॥ उवाच नरशार्दूलं अम्बरीष-
मिदं वचः । अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ॥ १७ ॥
ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं प्रभो । तस्मात् कनीयसं
पुत्त्रं न दास्ये तव पार्थिव ॥ १८ ॥ प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः
पितृषु वल्लभाः । मातॄणाञ्च कनीयांसस्तस्माद्रक्षे कनीयसम् ॥१९
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् मुनिपत्न्यां तथैव च । शुनःशेफः स्वयं
राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता
चाह कनीयसम् । विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजपुत्त्र नयस्व माम्
॥ २१ ॥ अथ राजा महाबाहो वाक्यान्ते ब्रह्मवादिनः । हिर-
ण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभीरत्नराशिभिः ॥२२॥ गवां शतसहस्रेण
शुनःशेफं नरेश्वरः । गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥२३
अम्बरीषस्तु राजर्षीरथमारोप्य सत्वरः । शुनःशेफं महातेजा
जगामाशु महायशाः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकषष्टितमः सर्गः ।

शुनःशेफं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशाः । व्यश्रमत् पुष्करे
राजा मध्याह्ने रघुनन्दन ॥१॥ तस्य विश्राममाणस्य शुनःशेफो
महायशाः । पुष्करं ज्येष्ठमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥ २ ॥

तप्यन्तमृषिभि: सार्द्धं मातुलं परमातुर:। विषसवदनो दीन-
स्तृष्णाया च श्रमेण च॥ ३॥ पपाताङ्के मुने राम वाक्यं चेद-
मुवाच ह। न मेऽस्ति माता न पिता ज्ञातयो बान्धवा: कुत:॥४
त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुङ्गव। त्राता त्वं हि नर-
श्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावन:॥५॥ राजा च कृतकार्य्य: स्यादहं
दीर्घायुरव्यय:। स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम्॥६॥
स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा। पितेव पुत्त्रं धर्मा-
त्मन् त्रातुमर्हसि किल्बिषात्॥७॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो
महातपा:। सान्त्वयित्वा बहुविधं पुत्त्रानिदमुवाच ह॥ ८॥
यत्कृते पितर: पुत्त्रान् जनयन्ति शुभार्थिन:। परलोकहिता-
र्थाय तस्य कालोऽयमागत:॥ ९॥ अयं मुनिसुतो बालो मत्त:
शरणमिच्छति। अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रका:॥१०॥
सर्वे सुकृतकर्म्माण: सर्वे धर्मपरायणा:। पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्ति-
मग्ने: प्रयच्छत॥११॥ नाथवांश्च शुन:शेफो यज्ञश्चाविघ्नतो भ-
वेत्। देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वच:॥१२॥ मुने-
स्तद्वचनं श्रुत्वा मधुच्छन्दादय: सुता:। साभिमानं नरश्रेष्ठ
सलीलमिदमब्रुवन्॥ १३॥ कथमात्मसुतान् हित्वा त्रायसेऽन्यसुतं
विभो। अकार्य्यमिव पश्याम: श्वमांसमिव भोजने॥ १४॥ तेषां
तद्वचनं श्रुत्वा पुत्त्राणां मुनिपुङ्गव:। क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तु-
मुपचक्रमे॥ १५॥ नि:साध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम्।
अतिक्रम्य तु तद्वाक्यं दारुणं रोमहर्षणम्॥ १६॥ श्वमांस-
भोजिन: सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु। पूर्णं वर्षसहस्रन्तु पृथिव्या-
मनुवर्त्स्यत॥ १७॥ कृत्वा शापसमायुक्तान् पुत्रान् मुनिवरस्तदा।
शुन:शेफमुवाचार्त्तं कृत्वा रक्षां निरामयाम्॥ १८॥ पवित्र-
पाशैराबद्धो रक्तमाल्यानुलेपन:। वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्नि-
मुदाहर॥ १९॥ इमे च गाथे द्वे दिव्ये गायेथा मुनिपुत्रक।

अम्बरीषस्य यज्ञे ऽस्मिंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ शुनःशेफो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः। त्वरया राजसिंहन्तमम्बरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥ राजसिंह महाबुद्धे शीघ्रं गच्छामहे वयम्। निवर्त्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाहर ॥ २२ ॥ तद्वाक्यं ऋषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमन्वितः। जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २३ ॥ सदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम्। पशुं रक्ताम्बरं कृत्वा यूपे तं समबन्धयत् ॥ २४ ॥ स बद्धो वाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाव वै सुरौ। इन्द्रमिन्द्रानुजञ्चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥ ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितोषितः। दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनःशेफाय वासवः ॥ २६ ॥ स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान्। फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः। पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्विषष्टितमः सर्गः।

पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिम्। अभ्यगच्छन् सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥ अब्रवीत्सुमहातेजा ब्रह्मा सुरुचिरं वचः। ऋषिस्त्वमसि भद्रन्ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥ तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात्। विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ॥३॥ ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः। पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥४॥ तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः। रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥ कन्दर्पदर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत्। अप्सरः स्वागतं

तेषु वस चेह ममाश्रमे ॥ ६ ॥ अनुगृह्णीष्व भद्रन्ते मदनेन विमो-हितम्। इत्युक्ता सा वरारोहा तत्रावासमथाकरोत्। ७॥ तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागमत्। तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्च पञ्च च राघव ।८॥ विश्वामित्राश्रमे सौम्य सुखेन व्यतिच-क्रमु:। अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो महामुनि: ॥९॥ स-व्रीड़ इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायण:। बुद्धिर्मुने: समुत्पन्ना सामर्षा रघुनन्दन ॥१०॥ सर्वं सुराणां कर्मैतत्तपोपहरणं महत्। अहो-रात्रापदेशेन गता: संवत्सरा दश ॥११॥ काममोहाभिभूतस्य विघ्नोयं प्रत्युपस्थित:। स नि:श्वसन्मुनिवर: पश्चात्तापेन दु:खित: ॥१२॥ भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्राञ्जलिंस्थिताम्। मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मज: ॥ १३ ॥ उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह। स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महा-यशा: ॥ १४ ॥ कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे दुरासदम्। तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तप उपासत: ॥ १५ ॥ उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम्। आमन्त्रयन् समागम्य सर्वे सर्षिगणा: सुरा: ॥ १६ ॥ महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मज:। देव-तानां वच: श्रुत्वा सर्वलोकपितामह: ॥ १७ ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम्। महर्षे स्वागतं वत्स तपसोग्रेण तोषित: ॥ १८ । महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक। ब्रह्मणस्तु वच: श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधन: ॥ १९ । प्राञ्जलि: प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहम्। ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितै: कर्मभि: शुभै: ॥ २० ॥ यदि मे भगवानाह ततोहं विजिते-न्द्रिय:। तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत्त्वं जितेन्द्रिय: ॥ २१ ॥ यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गत:। विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनि: ॥ २२ ॥ ऊर्द्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्ष-स्तपश्चरन्। घर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रय: ॥ २३ ॥

शिशिरे सलिले शायी रात्र्यहानि तपोधनः । एवं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् ॥ २४ ॥ तस्मिन् सन्तप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ । सन्तापः सुमहानासीत् सुराणां वासवस्य च ॥२५॥ रम्भामप्सरसं शक्रः सर्वैः सह मरुद्गणैः । उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

सुरकार्य्यमिदं रम्भे कर्त्तव्यं सुमहत्त्वया । लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥ तथोक्ता साप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता । व्रीडिता प्राञ्जलिर्वाक्यं प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥ अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः । क्रोधमुत्स्रक्ष्यते घोरं मयि देव न संशयः ॥ ३ ॥ ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्त्तुमर्हसि । एवमुक्तस्तया राम सभयं भीतया तदा ॥ ४ ॥ तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् । माभैषी रम्भे भद्रन्ते कुरुष्व मम शासनम् ॥ ५ ॥ कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे । अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तव पार्श्वतः ॥ ६ ॥ त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् । तमृषिं कौशिकं भद्रे भेदयस्व तपस्विनम् ॥ ७ ॥ सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् । लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ॥ ८ ॥ कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम् । संप्रहृष्टेन मनसा स चैनामन्ववैक्षत ॥ ९ ॥ अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च । दर्शनेन च रम्भाया मुनिः सन्देहमागतः ॥ १० ॥ सहस्राक्षस्य तत्सर्वं विज्ञाय मुनिपुङ्गवः । रम्भां क्रोध-

समाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ ११ ॥ यस्मां लोभयसे रम्भे
कामक्रोधजयैषिणम् । दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे
॥ १२ ॥ ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः । उद्धरिष्यति
रम्भे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा
विश्वामित्रो महामुनिः । अशक्नुवन् धारयितुं कोपं सन्ताप-
मात्मनः ॥ १४ ॥ तस्य शापेन महता रम्भा शैली तदाभवत् ।
वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १५ ॥ कोपेन च
महातेजास्तपोपहरणे कृते । इन्द्रियैरजितैराम न लेभे शान्ति-
मात्मनः ॥ १६ ॥ बभूवास्य मनश्चिन्ता तपोपहरणे कृते । नैवं
क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथञ्चन ॥ १७ ॥ अथवा नोच्छ्वसि-
ष्यामि संवत्सरशतान्यपि । अहं हि शोषयिष्यामि आत्मानं
विजितेन्द्रियः ॥ १८ ॥ तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसा-
र्जितम् । अनुच्छ्वसन्न भुञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः ॥ १९ ॥
न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्त्तयः । एवं वर्षसह-
स्रस्य दीक्षां स मुनिपुङ्गवः । चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां
रघुनन्दन ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः । पूर्वां दिशमनु-
प्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥ मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रत-
मनुत्तमम् । चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥ पूर्णे
वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम् । विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो
नान्तरमाविशत् ॥ ३ ॥ स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठता-

व्ययम् । तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ॥४॥ भोक्तुमारब्ध-
वान् अन्नं तस्मिन् काले रघूत्तम । इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्ध-
मन्नमयाचत ॥५॥ तस्मै दत्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ।
निःशेषितेऽन्ने भगवानभुक्त्वैव महातपाः ॥६॥ न किञ्चिदवदद्विप्रं
मौनव्रतमुपाश्रितः । तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह ॥७॥
अथ वर्षसहस्रञ्च नोच्छ्वसन्मुनिपुङ्गवः । तस्यानुच्छ्वसमानस्य
मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ॥८॥ त्रैलोक्यं येन सम्भ्रान्तमातापितमिवा-
भवत् । ततो देवर्षिगन्धर्वाः पन्नगोरगराक्षसाः ॥९॥ मोहिता-
स्तपसा तस्य तेजसा मन्दरश्मयः । कश्मलोपहताः सर्वे पितामह-
मथाब्रुवन् ॥१०॥ बहुभिः कारणैर्देव विश्वामित्रो महामुनिः ।
लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्द्धते ॥११॥ न ह्यस्य वृजिनं
किञ्चिद्दृश्यते सूक्ष्ममप्युत । न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभी-
प्सितम् ॥१२॥ विनाशयति त्रैलोक्यन्तपसा सचराचरम् । व्याकु-
लाश्च दिशः सर्वा न च किञ्चित्प्रकाशते ॥१३॥ सागराः क्षुभिताः
सर्वे विशीर्य्यन्ते च पर्वताः । प्रकम्पते च वसुधा वायुर्वातीह
संकुलः ॥१४॥ ब्रह्मन्न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ।
संमूढमिव त्रैलोक्यं संप्रक्षुभितमानसम् ॥१५॥ भास्करो निष्प्रभ-
श्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा । बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव महा-
मुनिः ॥ १६ ॥ तावत्प्रसाद्यो भगवानग्निरूपो महाद्युतिः ।
कालाग्निना यथापूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽखिलम् ॥ १७ ॥ देव-
राज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मनः । ततः सुरगणाः सर्वे
पितामहपुरोगमाः ॥ १८ ॥ विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं
मधुरमब्रुवन् । ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्म सुतोषिताः ॥ १९ ॥
ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक । दीर्घमायुश्च ते ब्रह्म-
न्ददामि समरुद्गणः ॥२०॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रन्ते गच्छ सौम्य
यथासुखम् । पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥२१॥

कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः । ब्राह्मण्यं यदि मे
प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ॥ २२ ॥ ओँकारोथ वषट्कारो वेदाश्च
वरयन्तु माम् । चत्रवेदविदां श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ॥ २३ ॥
ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः । यद्येवं परमः कामः
कृतो यान्तु सुरर्षभाः ॥ २४ ॥ ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जप-
तांवरः । सख्यञ्चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥
ब्रह्मर्षिस्त्वं न सन्देहः सर्वं सम्पद्यते तव । इत्युक्त्वा देवताश्चापि
सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २६ ॥ विश्वामित्रोपि धर्मात्मा लब्ध्वा
ब्राह्मण्यमुत्तमम् । पूजयामास ब्रह्मर्षिर्वसिष्ठं जपताम्बरम् ॥२७॥
कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः । एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं
प्राप्तं राम महात्मना ॥२८॥ एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवां-
स्तपः । एष धर्मपरो नित्यं वीर्य्यस्यैष परायणम् ॥२९॥ एव-
मुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः । शतानन्दवचः श्रुत्वा
रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥३०॥ जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशिका-
त्मजम् । धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ ३१ ॥
यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि कौशिक । पावितोहं त्वया
ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने ॥३२॥ गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव सन्द-
र्शनान्मया । विस्तरेण च वै ब्रह्मन् कीर्त्तमानं महत्तपः ॥३३
श्रुतं मया महत्तेजो रामेण च महात्मना । सदस्यैः प्राप्य च
सदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥ ३४ ॥ अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयञ्च
ते बलम् । अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यन्ते कुशिकात्मज ॥३५॥ तृप्ति-
राश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो । कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ
लम्बते रविमण्डलम् ॥ ३६॥ श्वःप्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां
पुनः । स्वागतं जपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३७ ॥ एव-
मुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् । विससर्जाशु जनकं प्रीतं
प्रीतमनास्तदा ॥३८॥ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ।

भद्दिणाश्चकाराशु सोपाध्याय: सबान्धव: । २९ ॥ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा सहराम: सलक्ष्मण: । स्ववासमभिचक्राम पूज्यमानो महात्मभि: ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चषष्टितम: सर्ग: ।

तत: प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिप: । विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवम् ॥ १ ॥ तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥ भगवन् स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ । भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त: स धर्मात्मा जनकेन महात्मना । प्रत्युवाच मुनिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारद: ॥४॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ । द्रष्टुकामौ धनु:श्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ॥५ ॥ एतद्दर्शय भद्रन्ते कृतकामौ नृपात्मजौ । दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतिपत्स्यत: ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु जनक: प्रत्युवाच महामुनिम् । श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥ देवरात इतिख्यातो निमेर्ज्येष्ठो महीपति: । न्यासोयन्तस्य भगवन् हस्ते दत्तो महात्मन: ॥ ८ ॥ दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् । विध्वंस्य त्रिदशान् रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥९॥ यस्माद्भागार्थिनो भागन्न कल्पयत मे सुरा: । वराङ्गानि महार्हाणि धनुषा शातयामि व: ॥ १० ॥ ततो विमनस: सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव । प्रसादयन्त देवेशं तेषां प्रीतोभवद्भव: ॥ ११ ॥ प्रीतियुक्तस्तु सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् । तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मन: ॥१२॥ न्यासभूतं तदा न्यस्त-

मस्माकं पूर्वजे विभो। अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः ॥ १३ ॥ क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता। भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥१४॥ वीर्य्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा। भूतलादुत्थितां तान्तु वर्द्धमानां ममात्मजाम् ॥ १५ ॥ वरयामासुरागत्य राजानो मुनिपुङ्गव। तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ॥१६॥ वीर्य्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम्। ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुङ्गव ॥१७॥ मिथिलामभ्युपागम्य वीर्य्यं जिज्ञासवस्तदा। तेषां जिज्ञासमानानां शैवं धनुरुपाहृतम् ॥१८॥ न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा। तेषां वीर्य्यवतां वीर्य्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ॥ १९ ॥ प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन। ततः परमकोपेन राजानो मुनिपुङ्गव ॥ २० ॥ अरुन्धन्मिथिलां सर्वे वीर्य्यसन्देहमागताः। आत्मानमवधूतं मे विज्ञाय नृपपुङ्गवाः ॥ २१ ॥ रोषेण महताविष्टाः पीड़यन् मिथिलां पुरीम्। ततः सम्वत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः ॥२२॥ साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः। ततो देवगणान् सर्वांस्तपसाहं प्रसादयम् ॥२३॥ ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः। ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ॥२४॥ अवीर्य्या वीर्य्यसन्दिग्धाः सामात्याः पापकारिणः। तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् ॥ २५ ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत। यद्यस्य धनुषो रामः कुर्य्यादारोपणं मुने ॥ २६ ॥ सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षट्षष्टितमः सर्गः ।

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः। धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १॥ ततः स राजा जनकः सचिवान् व्यादिदेश ह । धनुरानीयतां दिव्यं गन्धमाल्यानुलेपितम् ॥ २ ॥ जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्रविशन् पुरम् । तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुरमितौजसः ॥ ३ ॥ नृणां शतानि पञ्चाशद्व्यायतानां महात्मनाम् । मञ्जूषामष्टचक्रान्तां समूहुस्ते कथञ्चन ॥ ४ ॥ तामादाय सुमञ्जूषामायसीं यत्र तद्धनुः । सुरोपमं ते जनकमुचुर्नृपतिं मन्त्रिणः ॥५॥ इदं धनुर्वरं राजन् पूजितं सर्वराजभिः। मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदीच्छसि ।।६॥ तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत । विश्वामित्रं महात्मानं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ इदं धनुर्वरं ब्रह्मन् जनकैरभिपूजितम्। राजभिश्च महावीर्यैरशक्तैः पूरितं तदा ॥ ८ ॥ नैतत् सुरगणाः सर्वे सासुरा न च राक्षसाः । गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥ क गतिर्मानुषाणाञ्च धनुषोऽस्य प्रपूरणे । आरोपणे समायोगे वेपने तोलने तथा ॥ १० ॥ तदेतद्धनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुङ्गव । दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रः सरामस्तु श्रुत्वा जनकभाषितम् । वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥ महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः । मञ्जूषान्तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ इदं धनुर्वरं दिव्यं संस्पृशामीह पाणिना । यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा ॥ १४ ॥ वाढमित्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत । लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुने ॥ १५ ॥ पश्यतां नृसहस्राणां वह्नां रघुनन्दन । आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः ॥ १६ ॥ आरोपयित्वा मौर्वीञ्च पूरयामास तद्धनुः । तद्बभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥१७॥ तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिस्वनः । भूमिकम्पश्च सुम-

ष्वान् पर्वतस्येव दीर्यतः ॥१८॥ निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः । वर्जयित्वा मुनिवरं राजानन्तौ च राघवौ ॥ १९ ॥ प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन् राजा विगतसाध्वसः । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥२०॥ भगवन् दृष्टवीर्य्यो मे रामो दशरथात्मजः । अत्यद्भुतमचिन्त्यञ्च अतर्कितमिदं मया ॥ २१ ॥ जनकानां कुले कीर्त्तिमाहरिष्यति मे सुता । सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥२२॥ मम सत्यप्रतिज्ञा सा वीर्य्यशुल्केति कौशिक । सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥ भवतोनुमते ब्रह्मन् शीघ्रङ्गच्छन्तु मन्त्रिणः । मम कौशिक भद्रन्ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥ २४ ॥ राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम । प्रदानं वीर्य्यशुल्काया: कथयन्तु च सर्वशः ॥२५॥ मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै । प्रीतियुक्तं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥ कौशिकस्तु तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः । अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् ॥ २७ ॥ यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुञ्च नृपन्तथा ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः । त्रिरात्रमुषिता मार्गे अयोध्यां प्राविशन् पुरीम् ॥१॥ ते राजवचनाद्गत्वा राजवेश्म प्रवेशिताः । ददृशुर्देवसङ्काशं वृद्धन्दशरथं नृपम् ॥ २ ॥ बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः । राजानं प्रश्रितं वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥ मैथिलो जनको राजा साग्निहोत्र-

पुरस्कृतः। मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसंरक्तया गिरा ॥४॥ कुशलं
चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम्। जनकस्त्वां महाराज
पृच्छते सपुरःसरम् ॥५॥ पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिला-
धिपः। कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पूर्वं
प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा। राजानश्च कृतामर्षा
निर्वीर्य्या विमुखीकृताः ॥ ७ ॥ सेयं मम सुता राजन्विश्वा-
मित्रपुरस्कृतैः। यदृच्छयागतैराजन्निर्जिता तव पुत्रकैः ॥ ८ ॥
तच्च रत्नं धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना। रामेण हि महा-
बाहो महत्यां जनसंसदि ॥ ९ ॥ अस्मै देया मया सीता वीर्य-
शुल्का महात्मने। प्रतिज्ञां तर्त्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥१०॥
सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्कृतः। शीघ्रमागच्छ भद्रन्ते
द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ १० ॥ प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र निर्वर्त्तयितु
मर्हसि। पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलप्स्यसे ॥ १२ ॥ एवं
विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत्। विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शता-
नन्दमते स्थितः ॥ १३॥ दूतवाक्यन्तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः।
वसिष्ठं वामदेवञ्च मन्त्रिणश्चैवमब्रवीत् ॥ १४ ॥ गुप्तः कुशिक-
पुत्रेण कौशल्यानन्दवर्द्धनः। लक्ष्मणेन सह भ्राता विदेहेषु
वसत्यसौ ॥ १५ ॥ दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना।
संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्त्तुमिच्छति ॥ १५ ॥ यदि वो रोचते
वृत्तं जनकस्य महात्मनः। पुरीं गच्छामहे शीघ्रंमाभूत्कालस्य
पर्य्ययः ॥ १७ ॥ मन्त्रिणो बाढमित्याहु सह सर्वैर्महर्षिभिः।
सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वोया त्रे ति च मन्त्रिणः ॥१८॥ मन्त्रिणस्तु
नरेन्द्रस्य रात्रिम्परमसंत्कृताः। ऊषुः प्रमुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैः
समन्विता ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
अष्टषष्टितमः सर्गः।

ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबान्धवः । राजा दशरथो हृष्टः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥१॥ अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् । व्रजन्त्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥ चतुरङ्गबलञ्चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः । ममाज्ञासमकालञ्च यानं युग्ममनुत्तमम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जावालिरथ काश्यपः । मार्कण्डेयस्तु दीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा ॥४॥ एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनं योजयस्व मे । यथा कालात्ययो न स्यात् दूता हि त्वरयन्ति माम् ॥५॥ वचनाच्च नरेन्द्रस्य सेना च चतुरङ्गिणी । राजानमृषिभिः सार्द्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥६॥ गत्वा चतुरहं मार्गे विदेहानभ्युपेयिवान् । राजा च जनकः श्रीमान् श्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥ ७ ॥ ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् । मुदितो जनको राजा प्रहर्षं परमं ययौ ॥ ८ ॥ उवाच वचनं श्रेष्ठं नरश्रेष्ठ मुदान्वितम् । स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ ९॥ पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् । दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥१०॥ सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः । दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ॥११॥ राघवैः सह सम्बन्धाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः । श्वःप्रभाते नरेन्द्र त्वं सम्वर्त्तयितुमर्हसि ॥१२॥ यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसत्तमैः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः ॥ १३ ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् । प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ॥ १४ ॥ यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् । तद्धर्मिष्ठं यशस्यञ्च वचनं सत्यवादिनः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः । ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ॥ १६ ॥ हर्षेण महता युक्तास्तां रात्रिमवसन् सुखम् । राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः ॥ १७॥ उवास परमप्रीतो जनके-

वाभिपूजितः। जनकोपि महातेजाः क्रियाधर्मेण तत्त्ववित्।
यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृता रात्रिमुवास ह ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकोनसप्ततितमः सर्गः।

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः। उवाच वाक्यं
वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहितम् ॥ १ ॥ भ्राता मम महातेजा वीर्य-
वानतिधार्मिकः। कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम्
॥ २ ॥ वार्य्याफलकपर्य्यन्तां पिबन्निक्षुमतीं नदीम्। सांकाश्यां
पुण्यसङ्काशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३ ॥ तमहं द्रष्टुमिच्छामि
यज्ञगोप्ता स मे मतः। प्रीतिंसोपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह
॥ ४ ॥ एवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सन्निधौ। आगताः केचिद-
व्यग्रा जनकस्तान् समादिशत् ॥ ५ ॥ शासनात्तु नरेन्द्रस्य प्रययुः
शीघ्रवाजिभिः। समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥
साङ्काश्यान्ते समागम्य ददृशुश्च कुशध्वजम्। न्यवेदयन्यथावृत्तं
जनकस्य च चिन्तितम् ॥ ७ ॥ तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठै-
र्महाजवैः। आज्ञया तु नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥८॥ स
ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम्। सोभिवाद्य शतानन्दं जनकं
चातिधार्मिकम् ॥ ९ ॥ राजार्हं परमं दिव्यमासनं सोध्यरोहत।
उपविष्टावुभौ तौ तु भ्रातरावमितद्युती ॥ १० ॥ प्रेषयामास-
तुर्वीरौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम्। गच्छ मन्त्रिपते शीघ्रमिक्ष्वा-
कुममितप्रभम् ॥ ११ ॥ आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व समन्त्रिणाम्।
औपकार्य्यां स गत्वा तु रघूणां कुलवर्द्धनम् ॥१२॥ ददर्श शिर-
सा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत्। अयोध्याधिपते वीर विदेहो मिथि-

लाधिपः ॥ १३ ॥ स त्वां दृष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम्।
मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षिगणस्तदा ॥१४॥ सबन्धुरगम-
त्तत्र जनको यत्र वर्त्तते। राजा च मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः
सबान्धवः ॥ १५ ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत्।
विदितन्ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ १६ ॥ वक्ता सर्वेषु
कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः। विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्म-
हर्षिभिः ॥ १७ ॥ एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम्।
तूष्णीम्भूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं
वाक्यज्ञो वैदेहं सपुरोधसम्। अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य
अव्ययः ॥ १९ ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः।
विवस्वान् काश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ॥ २० ॥ मनुः प्रजा-
पतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः। तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं
विद्धि पूर्वकम् ॥२१ इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः।
कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत ॥ २२ ॥ विकुक्षेस्तु महा-
तेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान्। बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः
प्रतापवान् ॥२३॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशंकुस्तु पृथोरपि। त्रिशं-
कोरभवत्पुत्रो धुन्धुमारो महायशाः ॥ २४ ॥ धुन्धुमारान्महातेजा
युवनाश्वो महारथः। युवनाश्वसुतश्चासीन्मान्धाता पृथिवीपतिः
॥ २५ ॥ मान्धातुस्तु सुतः श्रीमान् सुसन्धिरुदपद्यत। सुसन्धेरपि
पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ २६ ॥ यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो
नाम नामतः। भरतात्तु महातेजा असितो नाम जायत ॥२७॥
यस्यैते प्रति राजान उदपद्यन्त शत्रवः। हैहयास्तालजङ्घाश्च
शूराश्च शशविन्दवः ॥ २८॥ तांश्च संप्रतियुध्यन्वै युद्धे राजा
प्रवासितः। हिमवन्तमुपागम्य भार्य्याभ्यां सहितस्तदा ॥ २९ ॥
असितोल्पबलो राजा धर्मकालमुपेयिवान्। द्वे चास्य भार्य्ये गर्भिण्यौ
बभूवतुरितिश्रुतिः ॥ ३० ॥ एका गर्भविनाशार्थं सपत्न्यै सगर-

न्हदौ । ततः शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥३१॥ भार्गव-
श्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः । तत्र चैका महाभागा भार्गवं
देववर्चसम् ॥३२॥ ववन्दे पद्मपत्राक्षी कांक्षन्ती सुतमुत्तमम् ।
तमृषिं साभ्युपागम्य कालिन्दी चाभ्यवादयत् ॥३३॥ स तामभ्य-
वदद्विप्रः पुत्रेप्सुं पुत्रजन्मनि । तव कुक्षौ महाभागे सुपुत्रः
सुमहाबलः ॥३४॥ महावीर्यो महातेजा अचिरात्संजनिष्यति ।
गरेण सहितः श्रीमान्माशुचः कमलेक्षणे ॥३५॥ च्यवनञ्च नमस्कृत्य
राजपुत्री पतिव्रता । पतिना रहिता तस्मात्पुत्रं देवी व्यजायत
॥३६॥ सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया । सह तेन
गरेणैव सञ्जातो सगरोऽभवत् ॥३७॥ सगरस्यासमंजस्तु असमञ्जा-
दथांशुमान् । दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥३८॥
भगीरथात् ककुत्स्थश्च ककुत्स्थाच्च रघुस्तथा । रघोस्तु पुत्रो
तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥३९॥ कल्माषपादोऽप्यभवत्तस्माज्जातस्तु
शंखणः । सुदर्शनः शङ्खणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ ४० ॥
शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः । मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासी-
दम्बरीषः प्रशुश्रुकात् ॥ ४१ ॥ अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषश्च मही-
पतिः । नहुषस्य ययातिस्तु नाभागस्तु ययातिजः ॥४२॥ नाभा-
गस्य बभूवाजः अजाद्दशरथोऽभवत् । अस्माद्दशरथाज्जातौ भ्रा-
तरौ रामलक्ष्मणौ ॥४३॥ आदिवंशविशुद्धानां राज्ञाम्परमधर्मि-
णाम् ॥४४॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप । सदृशाभ्यां
नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्ततितमः सर्गः ।

एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः। श्रोतुमर्हसि भद्रन्ते कुलं नः परिकीर्त्तितम्॥ १॥ प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः। वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामते॥२॥ राजाभूत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा। निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्ववतांवरः॥३॥ तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः। प्रथमो जनको राजा जनकादप्युदावसुः॥ ४॥ उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्द्धनः। नन्दिवर्द्धसुतः शूरः सुकेतुर्नाम नामतः॥ ५॥ सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः। देवरातस्य राजर्षेर्वृहद्रथ इति स्मृतः॥६॥ वृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रतापवान्। महावीरस्य धृतिमान् सुधृतिः सत्यविक्रमः॥ ७॥ सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः सुधार्मिकः। धृष्टकेतोश्च राजर्षेर्हर्य्यश्व इति विश्रुतः॥८॥ हर्य्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्धकः। प्रतीन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्त्तिरथः सुतः॥ ९॥ पुत्रः कीर्त्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः। देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः॥१०॥ महीध्रकसुतो राजा कीर्त्तिरातो महाबलः। कीर्त्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत॥१२॥ महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत। स्वर्णरोम्नस्तु राजर्षेर्ह्रस्वरोमा व्यजायत॥ १२॥ तस्य पुत्रद्वयं राज्ञो धर्मज्ञस्य महात्मनः। ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः॥ १३॥ मान्तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोऽभिषिच्य पिता मम। कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः॥ १४॥ वृद्धे पितरि स्वर्याते धर्मेण धुरमावहम्। भ्रातरं देवसङ्काशं स्नेहात्पश्यन् कुशध्वजम्॥१५॥ कस्यचित्वथ कालस्य साङ्काश्यादागतः पुरात्। सुधन्वा वीर्य्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः॥ १६॥ स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम्। सीता च कन्या पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति॥१७॥ तस्याप्रदानाद्ब्रह्मर्षे युद्धमासीन्मया सह।

स हतो विमुखो राजा सुधन्वा तु महारणे ॥ १८ ॥ निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम् । साङ्काश्ये भ्रातरं शूरमभिषिञ्च कुशध्वजम् ॥१८॥ कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने । ददामि परमप्रीतो बध्वौ ते मुनिपुङ्गव ॥२०॥ सीतां रामाय भद्रन्ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय वै । वीर्य्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥२१॥ द्वितीयामूर्मिलाञ्चैव त्रिर्वदामि न संशयः । ददामि परमप्रीतो बध्वौ ते मुनिपुङ्गव ॥ २२ ॥ रामलक्ष्मणयो राजन् गोदानं कारयस्व ह । पितृकार्यञ्च भद्रन्ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥२३॥ मघा ह्यद्य महाबाहो तृतीयदिवसे प्रभो । फाल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन् वैवाहिकं कुरु ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे दानं कार्य्यं सुखोदयम् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकसप्ततितमः सर्गः ।

तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महामुनिः । उवाच वचनं वीरं वशिष्ठसहितो नृपम् ॥१॥ अचिन्त्यान्यप्रमेयाणि कुलानि नरपुङ्गव । इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योऽस्ति कश्चन ॥२॥ सदृशो धर्मसम्बन्धः सदृशो रूपसम्पदा । रामलक्ष्मणयो राजन् सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥ वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम । भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ॥ ४ ॥ अस्य धर्मात्मनो राजन् रूपेणाप्रतिमम्भुवि । सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥ भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः ।

वरये ते सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥ पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः। लोकपालसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥ उभयोरपि राजेन्द्र सम्बन्धेनानुबध्यताम्। इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रं भवन्तः पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा। जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुङ्गवौ ॥ ९ ॥ कुलं धन्यमिदं मन्ये येषान्तौ मुनिपुङ्गवौ। सदृशं कुलसम्बन्धं यदाज्ञापयतः स्वयम् ॥ १० ॥ एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे। पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ११ एकाह्ना राजपुत्रीणाञ्चतसृणां महामुने। पाणीन् गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥ १२ ॥ उत्तरे दिवसे ब्रह्मन् फाल्गुनीभ्यां मनीषिणः। वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः। उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ परो धर्मः कृतो मह्यं शिष्योऽस्मि भवतोस्तथा। इमान्यासनमुख्यानि आस्यतां मुनिपुङ्गवौ ॥ १५ ॥ यथा दशरथस्येयं तथायोध्यापुरी मम। प्रभुत्वे नास्ति सन्देहो यथार्हं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥ तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः। राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥ युवामसंख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ। ऋषयो राजसङ्घाश्च भवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रन्ते गमिष्यामः स्वमालयम्। श्राद्धकर्माणि विधिवद्विधास्य इति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥ तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा। मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः ॥ २० ॥ स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः। प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥ गवां शतसहस्रञ्च ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः। एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥ वित्तमन्यच्च सुवह्नु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः। ददौ गोदानमुद्दिश्य

पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥ स सुतैः कृतगोदानैर्वृतः सन्नृपतस्तदा । लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
द्विसप्ततितमः सर्गः ।

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् । तस्मिंस्तु दिवसे वीरो युधाजित्समुपेयिवान् ॥ १ ॥ पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः । दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ केकयाधिपती राजा स्नेहात् कुशलमब्रवीत् । येषां कुशलकामोऽसि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥ स्वस्रीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः । तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ॥४॥ श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् । मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ॥५॥ त्वरयाभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् । अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ॥६ ॥ दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् । ततस्तामुषितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्माणि तत्त्ववित् । ऋषींस्तदा पुरस्कृत्य महर्षीनपरानपि ॥ वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहमिदमब्रवीत् ॥१०॥ राजा दशरथो राजन् कृतकौतुकमङ्गलैः । पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठो दातारमभिकांक्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्थाः सम्भवन्ति हि । स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥ इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना । प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥१३॥ कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञां संप्रतीक्षते । स्वगृहे को विचारोऽस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १४ ॥ कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः । मम कन्या मुनिश्रेष्ठ दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः ॥ १५ ॥ सद्योऽहं त्वत्प्रतीक्षोऽस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः ।

अविघ्नं क्रियतां सर्वं किमर्थं हि विलम्ब्यते ॥ १६ ॥ तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा। प्रवेशयामास सुतान् सर्वानृषिगणानपि ॥ १७ ॥ ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत्। कारयस्व ऋषे सर्वामृषिभिः सह धार्मिकः ॥ १८ ॥ रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो। तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दञ्च धार्मिकम्। प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः ॥ २० ॥ अलंचकार तां वेदिं गन्धपुष्पैः समन्ततः। सुवर्णपालिकाभिश्च चित्रकुम्भैश्च सांकुरैः ॥ २१ ॥ अङ्कुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः। शङ्खपात्रैः स्रुवैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्यादिपूजितैः ॥ ॥ २२ ॥ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरपि संस्कृतैः। दर्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २३ ॥ अग्निमाधाय तां वेद्यां विधिमन्त्रपुरस्कृतम्। जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो मुनिपुङ्गवः। २४ ॥ ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम्। समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ॥२५॥ अब्रवीज्जनको राजा कौशल्यानन्दवर्द्धनम्। इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ॥२६॥ प्रतीच्छ चैनां भद्रन्ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना। पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ॥२७॥ इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मन्त्रपूतं जलं तदा। साधु साध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा ॥२८॥ देवदुन्दुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत्। एवं दत्त्वा सुतां सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् ॥२९। अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः। लक्ष्मणागच्छ भद्रन्ते ऊर्मिलामुद्यतां मया। ३० ॥ प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व माभूत्कालस्य पर्ययः। तमेवमुक्त्वा जनको भरतञ्चाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन। शत्रुघ्नञ्चापि धर्मात्मा अब्रवीन्मिथिलेश्वरः ॥ ३२ ॥ श्रुतकीर्तेर्महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व

प्राणिना । सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ३३ ॥ पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था माभूत्कालस्य पर्य्ययः । जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन् पाणिभिरस्पृशन् ॥ ३४ ॥ चत्वारस्ते चतुर्णां वसिष्ठस्य मते स्थिताः । अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा वेदीं राजानमेव च ॥ ३५ ॥ ऋषींश्चापि महात्मानः सहभार्य्या रघूद्वहाः । यथोक्तेन ततश्चक्रुर्विवाहं विधिपूर्व्वकम् ॥ ३६ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरीक्षात्सुभास्वरा । दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादितनिस्वनैः ॥३७॥ ननृतुश्चाप्सरःसङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् । विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥३८॥ ईदृशे वर्त्तमाने तु तूर्य्योद्घुष्टनिनादिते । त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्य्या महौजसः । ३९॥ अथोपकार्य्यं जग्मुस्ते सभार्य्या रघुनन्दनाः । राजाप्यनुययौ पश्यन् सर्षिसङ्घः सबान्धवः ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः । आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् । आपृष्ट्वैव जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥ अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु । गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः ॥ ३ ॥ कम्बलानाञ्च मुख्यानां क्षौमान् कोट्यम्बराणि च । हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं स्वलंकृतम् ॥ ४ ॥ ददौ कन्याशतं तासां दासीदासमनुत्तमम् । हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ॥ ५ ॥ ददौ राजा सुसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् । दत्वा बहुविधं

राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम्॥ ६ ॥ प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां
मिथिलेश्वरः। राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥७॥
ऋषीन् सर्वान् पुरस्कृत्य जगाम सबलानुगः। गच्छन्तन्तु नर-
व्याघ्रं सर्षिसङ्घं सराघवम्॥ ८॥ घोरास्तु पक्षिणो वाचो व्याह-
रन्ति समन्ततः। भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्तिस्म प्रदक्षिणम्
॥ ६ ॥ तान् दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत। असौम्याः
पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ॥ १० ॥ किमिदं हृदयोत्क-
म्पि मनो मम विषीदति। राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं
महानृषिः ॥ ११॥ उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम्।
उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाच्च्युतम्॥ १२॥ मृगाः
प्रशमयन्त्येते सन्तापस्त्यज्यतामयम्। तेषां संवदतां तत्र वायुः
प्रादुर्बभूव ह ॥ १३ ॥ कम्पयन्मेदिनीं सर्वां पातयंश्च महाद्रुमान्।
तमसा संवृतः सूर्यः सर्वे नावेदिषुर्दिशः ॥ १४ ॥ भस्मना चावृतं
सर्वं संमूढमिव तद्बलम्। वसिष्ठ ऋषयश्चान्ये राजा च ससुत-
स्तदा ॥ १५ ॥ विसंज्ञा इव तत्रासन् सर्वमन्यद्विचेतनम्। तस्मिं-
स्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः ॥ १६॥ ददर्श भीमसङ्काशं
जटामण्डलधारिणम्। भार्गवं जामदग्न्येयं राजा राजविमर्द-
नम्॥ १७ ॥ कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्निमिव दुःसहम्। ज्वलन्त
मिव तेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यं पृथग्जनैः ॥ १८॥ स्कन्धे चासज्य परशुं
धनुर्विद्युद्गणोपमम्। प्रगृह्य शरमुग्रञ्च त्रिपुरघ्नं यथा शिवम्
॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा भीमसङ्काशं ज्वलन्तमिव पावकम्। वसिष्ठ-
प्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥२०॥ सङ्गता मुनयः सर्वे सञ्ज-
जल्पुरथो मिथः। कच्चित्पितृवधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥२१॥
पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः। क्षत्रस्योत्सादनं भूयो
न खल्वस्य चिकीर्षितम्॥ २२॥ एवमुक्त्वार्घ्यमादाय भार्गवं भीम-
दर्शनम्। ऋषयो राम रामेति मधुरं वाक्यमब्रुवन् ॥ २३ ॥

प्रतिगृह्य तु तां पूजां ऋषिदत्तां प्रतापवान् । रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

राम दाशरथे वीर वीर्य्यन्ते श्रूयतेऽद्भुतम् । धनुषोभेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥१॥ यदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्तथा । तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरं शुभम् ॥ २ ॥ तदिदं घोरसङ्काशं जामदग्न्यं महद्धनुः । पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥ तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽप्यस्य पूरणे । द्वन्द्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्य्यश्लाघ्यमहं तव ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा । विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥५॥ क्षत्ररोषात् प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महातपाः । बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् । सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं प्रक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥ स त्वं धर्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम् । दत्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥ मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने । न चैकस्मिन् हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥९॥ ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् । अनादृत्य तु तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥ १० ॥ इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिपूजिते । दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥११॥ अनुसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे । त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया ॥१२॥ इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः । तदिदं वैष्णवं राम धनुः परपुरञ्जयम् ॥ १३ ॥ समानसारं काकुत्स्थ

रौद्रेण धनुषा त्विदम् । तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् ॥१४॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया । अभिप्रायन्तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ॥१५॥ विरोधं जनयामास तपःसत्यवतांवरः । विरोधे तु महायुद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥१६॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषिणोः । तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् ॥१७॥ हुङ्कारेण महादेवस्तम्भितोथ त्रिलोचनः । देवैस्तदा समागम्य सर्षिसंघैः सचारणैः ॥१८ याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ । जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ॥१९ ॥ अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तथा । धनूरुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः ॥ २० ॥ देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकं । इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरञ्जयम् ॥ २१ ॥ ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः संन्यासमुत्तमम् । ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः । पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ २२ ॥ न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते । अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ २३ ॥ वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणं । क्षत्रमुत्सादयं रोषाज्जाताजातमनेकशः ॥ २४ ॥ पृथिवीं चाखिलां प्राप्य कश्यपाय महात्मने । यज्ञस्यान्ते ददौ राम दक्षिणां पुण्यकर्मणे ॥२५॥ दत्त्वा महेन्द्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः । श्रुत्वा तु धनुषो भेदं ततोहं द्रुतमागतः ॥ २६ ॥ तदिदं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् । क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृह्णीष्व धनुरुत्तमम् ॥ २७ ॥ योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरञ्जयम् । यदि शक्तोसि काकुत्स्थ द्वन्द्वं दास्यामि ते ततः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा । गौरवाद्यन्त्रितकथः पितूरामममथाब्रवीत् ॥१॥ श्रुतवानस्मि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव । अनुरुध्यामहे ब्रह्मन् पितुरानृण्यमास्थितः ॥२॥ वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव । अवजानासि मे तेजः पश्य मेद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधं । शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥४॥ आरोप्य स धनूरामः शरं सज्यं चकार ह । जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोब्रवीदिदम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोसीतिपूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च । तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥६॥ इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमार्जितान् । लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ ७ ॥ न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरंजयः । मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥ वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः । पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सर्वशः ॥ ९ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिंनराः । यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतम् ॥ १० ॥ जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्द्धरे । निर्वीर्यो जामदग्न्योसौ रामो राममुदैक्षत ॥ ११ । तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः । रामं कमलपत्राक्षं मन्दमन्दमुवाच ह ॥ १२ ॥ काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुन्धरा । विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोब्रवीत् ॥ १३ ॥ सोहं गुरुवचः कुर्वन् पृथिव्यां न वसे निशां । तदा प्रभृति काकुत्स्थ कृता मे काश्यपस्य ह ॥ १४ ॥ तामिमां मद्गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव । मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥ लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया । जहि तान्छर मुख्येन माभूत्कालस्य पर्य्ययः ॥१६॥ अक्षय्यं मधुहंतारं जानामि त्वां सुरेश्वरं । धनुषोस्य परामर्शात् स्वस्ति तेस्तु परंतप । १७ ॥ एते सुरगणाः सर्वे निरीक्ष-

ते समागताः । त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १८ ॥
न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति । त्वया त्रैलोक्यनाथे-
न यदहं विमुखीकृतः ॥ १९ ॥ शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि
सुव्रत । शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २० ॥
तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् । रामो दाशरथिः
श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥२१॥ स हतान् दृश्य रामेण स्वान् लो-
कांस्तपसार्ज्जितान् । जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम्
॥ २२ ॥ ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा । सुराः
सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुधम् ॥ २३ ॥ रामं दाशरथिं रामो
जामदग्न्यः प्रपूजितः । ततः प्रदक्षिणीकृत्य जगामात्मगतिं
प्रभुः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षट्सप्ततितमः सर्गः ।

गते रामे प्रशांतात्मा रामो दाशरथिर्धनुः । वरुणायाप्रमे-
याय ददौ हस्ते महायशाः ॥ १ ॥ अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठ-
प्रमुखानृषीन् । पितरं विकलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ २ ॥
जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरंगिणी । अयोध्याभिमुखी
सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा
दशरथः सुतं । बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्न्युपाघ्राय राघवं ॥ ४ ॥
गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः । पुनर्जातं तदा मेने
पुत्रमात्मानमेव च ॥ ५ ॥ चोदयामास तां सेनां जगामाशु
ततः पुरीम् । पताकाध्वजिनीरम्यां तूर्य्योद्घुष्टनिनादितां ॥६॥
सिक्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्करां । राजप्रवेशसुमु-

खैः पौरैर्मंगलपाणिभिः ॥ ७ ॥ संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलंकृतां । पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ॥ ८ ॥ पुत्रैरनुगतः श्रीमान् श्रीमद्भिश्च महायशाः । प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं प्रियम् ॥ ९ ॥ ननन्द स्वजनै राजा गृहे कामैः सुपूजितः । कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सुमध्यमा ॥१०॥ वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः । ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम् ॥ ११ ॥ कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपयोषितः । मङ्गलालापनैर्होमैः शोभिताः क्षौमवाससः ॥ १२ ॥ देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् । अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा ॥१३॥ रेमिरे मुदिताः सर्वा भर्तृभिः सहिता रहः । कृतदारा कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ॥१४॥ शुश्रूषमाणाः पितरं वर्त्तयन्ति नरर्षभाः । कस्य चित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ॥१५॥ भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनन्दनः । अयं कैकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ॥ १६॥ त्वां नेतुमागतो वीरो युधाजिन्मातुलस्तव । श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीसुतः ॥ १७ ॥ गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा । आपृच्छ्य पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ १८ ॥ मातॄश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ । युधाजित्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः ॥ १९ ॥ स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह । गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २० ॥ पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा । पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्य्याणि सर्वशः ॥ २१ ॥ चकार रामः सर्वाणि प्रियाणि च हितानि च । मातृभ्यो मातृकार्य्याणि कृत्वा परमयंत्रितः ॥ २२ ॥ गुरूणां गुरुकार्य्याणि काले कालेऽन्ववैक्षत । एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ॥२३॥ रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः । तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ स्वयंभूरिव भू-

तानां बभूव गुणवत्तरः। रामश्च सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् ॥ २५ ॥ मनस्वी तद्गतमनास्तस्या हृदि समर्पितः। प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ॥ २६ ॥ गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयो विवर्द्धते। तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ॥ २७ ॥ अन्तर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा। तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा। देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ २८ ॥ तया स राजर्षिसुतोऽभिकामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया। अतीव रामः शुशुभे मुदान्वितो विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तसप्ततितमः सर्गः ।

बालकाण्डं समाप्तम् ।

रामायणम्।

महर्षि वाल्मीकि प्रणीतम्।

अयोध्याकाण्डम्।

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्।

मूल्यम्विना वितरितञ्च।

"जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।"

कलिकाता

राजधान्यां भारतयन्त्रे

श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८०३।

वाल्मीकिरामायणम्।

अयोध्याकाण्डम्।

श्रीगणेशाय नमः। गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः॥ १॥ स तत्र न्यवसत्
भ्रात्रा सह सत्कारसत्कृतः। मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन
लालितः॥२॥ तत्रापि निवसन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः।
भ्रातरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम्॥ ३॥ राजापि तौ
महातेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ। उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्र-
वरुणोपमौ॥४॥ सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभाः। स्वश-
रीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः॥ ५॥ तेषामपि महातेजा
रामो रतिकरः पितुः। स्वयम्भूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः॥६॥
स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः। अर्थितो मानुषे
लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः॥७॥ कौशल्या शुशुभे तेन पुत्रेणा-
मिततेजसा। यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना॥ ८॥ स
हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः। भूमावनुपमः सूनुर्गुणै-
र्दशरथोपमः॥९॥ स च नित्यं प्रशान्तात्मा मृदुपूर्वं च भाषते।
उच्यमानोपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते॥१०॥ कदाचिदुपकारेण
कृतेनैकेन तुष्यति। न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया॥११॥

शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः। कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्र-
योग्यान्तरेष्वपि ॥१२॥ बुद्धिमान्मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः।
वीर्य्यवान्न च वीर्य्येण महता स्वेन विस्मितः॥ १३ ॥ न चानृत-
कथो विद्वान् वृद्धानां प्रतिपूजकः। अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजा-
श्चाप्यनुरज्यते ॥१४॥ सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः।
दीनानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवान् शुचिः ॥१५॥ कुलोचित-
मतिः चात्रं स्वधर्मं बहु मन्यते। मन्यते परया कीर्त्या महत्
स्वर्गफलं ततः ॥१६॥ नाश्रेयसि रतो यश्च न विरुद्धकथारुचिः।
उत्तरोत्तरयुक्तीनां वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ १७ ॥ अरोगस्तरुणो
वाग्मी वपुष्मान्देशकालवित्। लोके पुरुषसारज्ञः साधुरेको
विनिर्मितः ॥१८॥ स तु श्रेष्ठगुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः।
बहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ॥ १९ ॥ सर्वविद्याव्रत-
स्नातो यथावत्साङ्गवेदवित्। इष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव
भरताग्रजः ॥२०॥ कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः।
वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥२१॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः
स्मृतिमान् प्रतिभानवान्। लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशा-
रदः ॥ २२ ॥ निभृतः संवृताकारो गुप्तमन्त्रः सहायवान्।
अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंयमकालवित् ॥२३॥ दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो
नासद्ग्राही न दुर्वचः। निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदोषापरदोष-
वित् ॥२४॥ शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः। यः प्रग्र-
हानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः ॥२५॥ सत्संग्रहानुग्रहणे स्थान-
विन्निग्रहस्य च। आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित् ॥२६॥
श्रैष्ठ्यं शास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेषु च। अर्थधर्मौ च संगृह्य
सुखतन्त्रो न चालसः ॥२७॥ वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थ-
विभागवित्। आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम् ॥२८॥
धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेतिरथसंमतः। अभियाता प्रहर्ता च

सेनानयविशारदः ॥ २९ ॥ अप्रधृष्यश्च संग्रामे क्रुद्धैरपि सुरा-
सुरैः। अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी ॥३०॥ नावज्ञे-
यश्च भूतानां न च कालवशानुगः। एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां
पार्थिवात्मजः ॥ ३१ ॥ सम्मतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः।
बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये चापि शचीपतेः ॥३२॥ तथा सर्वप्रजा-
कान्तैः प्रीतिसंजननैः पितुः। गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य
इवांशुभिः ॥ ३३ ॥ तमेवं वृत्तसम्पन्नमप्रधृष्यपराक्रमम्। लो-
कनाथोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ३४ ॥ एतैस्तु बहुभि-
र्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम्। दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परं-
तपः ॥ ३५ ॥ अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः। प्रीतिरेषा
कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥३६॥ एषा ह्यस्य परा प्रीति-
र्हृदि संपरिवर्त्तते। कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम्
॥ ३७ ॥ वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पकः। मत्तः प्रिय-
तरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३८॥ यमशक्रसमो वीर्ये बृह-
स्पतिसमो मतौ। महीधरसमो धृत्या मत्तश्च गुणवत्तरः ॥ ३९ ॥
महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम्। अनेन वयसा दृष्ट्वा
यथा स्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ ४० ॥ इत्येवं विविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिव-
दुर्लभैः। शिष्टैरपरिमेयैश्च लोके लोकोत्तमैर्गुणैः। तं समीक्ष्य तदा
राजा युक्तं समुदितैर्गुणैः।' निश्चित्य सचिवैः सार्द्धं यौवराज्य-
ममन्यत ॥ ४२ ॥ दिव्यन्तरीक्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम्।
सञ्चचक्षेऽथ मेधावी शरीरे चात्मनो जराम् ॥ ४३ ॥ पूर्णचन्द्रान-
नस्याथ शोकापनुदमात्मनः। लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्वं महा-
त्मनः ॥४४॥ आत्मनश्च प्रजानां च श्रेयसे च प्रियेण च। प्राप्ते काले
स धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवान्नृपः ॥ ४५ ॥ नानानगरवास्तव्यान्
पृथक् जानपदानपि। समानिनाय मेदिन्यां प्रधानान् पृथिवीपतिः
॥ ४६ ॥ तान् वेश्मनानाभरणैर्यथार्हं प्रतिपूजितान्। ददर्शाल-

कृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ ४७ ॥ न तु कैकयराजानं जनकं वा नराधिपः । त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः प्रियम् ॥ ४८ अथोपविष्टे नृपतौ तस्मिन् परपुरार्दने । ततः प्रविविशुः शेषा राजानो लोकसम्मताः ॥ ४९ ॥ अथ राजवितीर्णेषु विविधे-ष्वासनेषु च । राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः ॥५०॥ स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः । उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥५१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

प्रथमः सर्गः ।

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः । हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥ १ ॥ दुन्दुभिस्वरकल्पेन गम्भीरेणा-नुनादिना । स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् ॥ २ ॥ राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च । उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ॥ ३ ॥ विदितं भवतामेतद्यथा मे राज्य-मुत्तमम् । पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत्परिपालितम् ॥ ४॥ सोऽहमिक्ष्वाकुभिः सर्वैर्नरेन्द्रैः प्रतिपालितम् । श्रेयसा योक्तुमिच्छामि सुखार्हमखिलं जगत् ॥ ५ ॥ मयाप्याचरितं पूर्वैः पन्थानमनुग-च्छता । प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥ ६ ॥ इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् । पाण्डरस्यात-पत्रस्य छायायां जरितं मया ॥ ७ ॥ प्राप्य वर्षसहस्राणि बह्न्या-युंषि जीवितः। जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥८॥ राजप्रभावजुष्टाञ्च दुर्वहामजितेन्द्रियैः । परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वीं धर्मधुरं वहन् ॥९॥ सोऽहं विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजा-

ञ्चितम्। सन्निकृष्टानिमान् सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ॥ १० ॥ अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैः श्रेष्ठो ममात्मजः। पुरन्दरसमो वीर्ये राम: परपुरञ्जयः ॥११॥ तं चन्द्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतां वरम्। यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रातः पुरुषपुङ्गवम् ॥ १२ ॥ अनुरूपः स वो नाथो लक्ष्मीमान् लक्ष्मणाग्रजः। त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ॥१३॥ अनेन श्रेयसा सद्यः संयोक्ष्येऽहमिमां महीम्। गतक्लमो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ॥ १४ ॥ यदिदं मेनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम्। भवन्तो मेनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ॥ १५ ॥ यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम्। अन्या मध्यस्थचिन्ता तु विमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १६ ॥ इति ब्रुवन्तं मुदिता प्रत्यनन्दन्नृपा नृपम्। वृष्टिमन्तं महामेघं नदन्त इव बर्हिणः ॥ १७ ॥ स्निग्धोनुनादः सञ्जज्ञे ततो हर्षसमीरितः। जनौघोद्घुष्टसन्नादो मेदिनीं कम्पयन्निव ॥ १८ ॥ तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः। ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ॥ १९ ॥ समेत्य ते मन्त्रयितुं समतागतबुद्धयः। ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २० ॥ अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव। स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व पार्थिव ॥ २१ ॥ इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम्। गजेन महता यान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥ २२ ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम्। अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ श्रुत्वैतद्वचनं मन्ये राघवं पतिमिच्छथ। राजानः संशयोयं मे तदिदं ब्रूत तत्वतः ॥ २४ ॥ कथन्नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति। भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं महाबलम् ॥ २५ ॥ ते तमूचुर्महात्मानः पौरजानपदैः सह। बहवो नृप कल्याणगुणाः सन्ति सुतस्य ते ॥ २६ ॥ गुणान् गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः। प्रियाना-

नन्दनान् कृत्स्नान् प्रवक्ष्यामोद्य तान् शृणु ॥२७॥ दिव्यैर्गुणैः शक्र-
समो रामः सत्यपराक्रमः । इक्ष्वाकुभ्योपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो
विशाम्पते ॥ २८ ॥ रामः सत्पुरुषो लोके सत्यः सत्यपरायणः
साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तौ धर्मश्चापि श्रिया सह ॥ २९ ॥ प्रजासुखत्वे
चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः । बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्यै साक्षा-
च्छचीपतिः ॥ ३० ॥ धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च शीलवाननसूयकः ।
क्षान्तः सान्त्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥ मृदुश्च
स्थिरचित्तश्च सदा भव्योनसूयकः । प्रियवादी च भूतानां
सत्यवादी च राघवः ॥ ३२ ॥ बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणाना-
मुपासिता । तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्द्धते ॥ ३३ ॥
देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः । सम्यग्विद्याव्रतस्नातो
यथावत्साङ्गवेदवित् ॥३४॥ गान्धर्वे च भुवि श्रेष्ठो बभूव भरता-
ग्रजः । कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ॥ ३५ ॥
द्विजैरभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः । यदा व्रजति संग्रामं
ग्रामार्थे नगरस्य वा ॥ ३६ ॥ गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य
निवर्त्तते । संग्रामात् पुनरागत्य कुञ्जरेण रथेन वा ॥ ३७ ॥
पौरान् स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति । पुत्रेष्वग्निषु दारेषु
प्रेष्यशिष्यगणेषु च ॥ ३८ ॥ निखिलेनानुपूर्व्या च पिता पुत्रानि-
वौरसान् । शुश्रूषन्ते वचः शिष्याः कच्चिद्वर्मसुदंशिताः ॥ ३९ ॥
इति नः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोभिभाषते । व्यसनेषु मनुष्याणां
भृशं भवति दुःखितः ॥४०॥ उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ।
सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ॥ ४१ ॥ स्मितपूर्वाभि-
भाषी च धर्मं सर्वात्मनाश्रितः । सम्यग्योक्ता श्रेयसाञ्च न
विगृह्यकथारुचिः ॥ ४२ ॥ उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पति-
र्यथा । सुभ्रूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ॥ ४३ ॥
रामो लोकाभिरामोयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः । प्रजापालन-

संयुक्तो न रागोपहितेन्द्रियः॥ ४४॥ शक्तस्त्रैलोक्यमप्येष भोक्तुं
किन्नु महीमिमाम्। नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदा-
चन॥ ४५॥ हन्त्येष नियमाद्वध्यानवध्येषु न कुप्यति। युन-
क्त्यर्थैः प्रहृष्टैश्च तमसौ यत्र तुष्यति॥४६॥ दान्तैः सर्वप्रजाकान्तैः
प्रीतिसञ्जननैर्नृणाम्। गुणैर्विरोचते रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः॥ ४७॥ तमेवं गुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम्। लोक-
पालोपमन्नाथमकामयत मेदिनी॥ ४८॥ वत्सः श्रेयसि जातस्ते
दिष्ट्यासौ तव राघव। दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव
कश्यपः॥ ४९॥ बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः। देवा-
सुरमनुष्येषु सगन्धर्वोरगेषु च॥ ५०॥ आशंसते जनः सर्व्वो
राष्ट्रे पुरवरे तथा। आभ्यन्तरश्च बाह्यश्च पौरजानपदो जनः
॥ ५१॥ स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायम्प्रातः समाहिताः॥ ५२॥
सर्वदेवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थे मनस्विनः। तेषां तद्याचितं
देव त्वत्प्रसादात्समृद्ध्यताम्॥ ५३॥ राममिन्दीवरश्यामं सर्वशत्रु-
निवर्हणम्। पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम्॥५४॥
तं देवदेवोपममात्मजस्ते सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम्। हिता-
यनः क्षिप्रमुदारजुष्टं मुदाभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि॥ ५५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

द्वितीयः सर्गः।

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः। प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः॥ १॥ अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम। यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ॥ २॥ इति प्रत्यर्चितान् राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत्। वशिष्ठं

वामदेवश्च तेषामेवोपशृखताम् ॥ ३ ॥ चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः । यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥ ४॥ राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् । शनैस्तस्मिन् प्रशान्ते च जनघोषे जनाधिपः ॥ ५ ॥ वशिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् । अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम् ॥ ६ ॥ तदद्य भगवन् सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि । तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥७॥ आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान् कृताञ्जलीन् । सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन् सर्वौषधीरपि ॥ ८ ॥ शुक्लमाल्यानि लाजांश्च पृथक् च मधुसर्पिषी । अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि ॥ ९ ॥ चतुरङ्गबलञ्चैव गजञ्च शुभलक्षणम् । चामरव्यजने चोभे ध्वजं छत्रञ्च पाण्डुरम् । शतञ्च शातकुम्भानां कुम्भानामग्निवर्च्चसाम् । हिरण्यशृङ्गमृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च ॥११॥ यच्चान्यत्किञ्चिद्देष्टव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम् । उपस्थापयत प्रातरग्न्यागारे महीपतेः ॥ १२ ॥ अन्तःपुरस्य द्वाराणि सर्वस्य नगरस्य च । चन्दनस्रग्भिरर्च्यन्तां धूपैश्च घ्राणहारिभिः ॥ १३ ॥ प्रशस्तमन्नं गुणवद्दधिक्षीरोपसेचनम् । द्विजानां शतसाहस्रं यत्प्रकाममलं भवेत् ॥ १४ ॥ सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीयताम् । घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः ॥१५॥ सूर्य्येऽभ्युदितमात्रे श्वो भविता स्वस्तिवाचनम् । ब्राह्मणाश्च निमन्त्र्यन्तां कल्प्यन्तामासनानि च ॥ १६ ॥ आबध्यन्तां पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यताम् । सर्वे च तालापचरा गणिकाश्च स्वलंकृताः । कक्ष्यां द्वितीयामासाद्य तिष्ठन्तु नृपवेश्मनः । देवायतनचैत्येषु सान्नभक्ष्याः सदक्षिणाः ॥१८। उपस्थापयितव्याः सुमाल्ययोग्याः पृथक् पृथक् । दीर्घासिबद्धा योधाश्च सन्नद्धा मृष्टवाससः ॥१९॥ महाराजाङ्गणं शूराः प्रविशन्तु महोदयम् । एवं व्यादिश्य वि-

यौ तौ क्रियास्तत्र विनिश्चितौ ॥२०॥ चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थि-
वाय निवेद्य च । कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम् ॥२१॥
यथोक्तवचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजर्षभौ । ततः सुमन्त्रं द्युतिमान्
राजा वचनमब्रवीत् ॥२२॥ रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानी-
यतामिति । स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ॥ २३॥
रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनाम्बरम् । अथ तत्र सहासीना-
स्तदा दशरथं नृपम् ॥२४॥ प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणा-
त्याश्च भूमिपाः । म्लेच्छाश्चार्याश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः ॥
२५ ॥ उपासां चक्रिरे सर्वे तं देवा वासवं यथा । तेषां मध्ये
सराजर्षिर्मरुतामिव वासवः ॥२६। प्रासादस्थो दशरथो दद-
र्शायान्तमात्मजम् । गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ॥
२७ ॥ दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम् । चन्द्रकान्ता-
ननं राममतीव प्रियदर्शनम् ॥२८॥ रूपौदार्य्यगुणैः पुंसां दृष्टि-
चित्तापहारिणम् । घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः
॥ २९ ॥ न ततर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः । अवतार्य्य
सुमन्त्रस्तु राघवं स्यन्दनोत्तमात् ॥ ३० ॥ पितुः समीपं गच्छन्तं
प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् । स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं रघुनन्दनः ॥
३१ ॥ आरुरोह नृपं द्रष्टुं सहसा तेन राघवः । स प्राञ्जलि-
रभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिके ॥ ३२ ॥ नाम स्वं श्रावयन् रामो
ववन्दे चरणौ पितुः । तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः ॥
३३ ॥ गृह्याञ्जलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजम् । तस्मा-
श्चाभ्युद्यतं सम्यक् मणिकाञ्चनभूषितम् ॥ ३४ ॥ दिदेश राजा
रुचिरं रामाय परमासनम् । तथासनवरं प्राप्य व्यदीपयत रा-
घवः ॥३५॥ स्वयैव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः । तेन विभ्रा-
जिता तत्र सा सभापि व्यरोचत ॥३६॥ विमलग्रहनक्षत्रा शारदी
द्यौरिवेन्दुना । तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजम् ॥३७॥

अलङ्कृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् । स तं सुस्थितमाभाष्य
पुत्रं पुत्रवतांवरः ॥३८॥ उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः।
ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ॥ ३९ ॥ उत्पन्नस्त्वं
गुणैर्ज्येष्ठो मम रामात्मजः प्रियः । त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणै-
रनुरञ्जिताः ॥४०॥ तस्मात्त्वं पुष्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ।
कामतस्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतो गुणवानिति ।४१॥ गुणवत्य-
पि तु स्नेहात् पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् । भूयो विनयमास्थाय भव
नित्यं जितेन्द्रियः ॥४२॥ कामक्रोधसमुत्थानि त्यजेथा व्यसनानि
च । परोक्षयावर्त्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा ॥ ४३ ॥ अमात्य-
प्रभृतीः सर्वाः प्रजाश्चैवानुरञ्जय । कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वा
सन्निचयान्बहून् ॥ ४४ ॥ तुष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदि-
नीम् । तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वामृतमिवामराः ॥ ४५ ॥
तस्मात्पुत्र त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचर । तत्श्रुत्वा सुहृदस्तस्य
रामस्य प्रियकांक्षिणः ॥४६॥ त्वरिताः शीघ्रमागत्य कौशल्यायै
न्यवेदयन् । सा हिरण्यञ्च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च ॥४७॥
व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौशल्या प्रमदोत्तमा । अथाभिवाद्य रा-
जानं रथमारुह्य राघवः । ययौ स्वं द्युतिमद्वेश्म जनौघैः प्रति-
पूजितः ॥ ४८ ॥ ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वा तदालाभमि-
वेष्टमाशु । नरेन्द्रमामन्त्र्य गृहाणि गत्वा देवान् समानर्चुरभि-
प्रहृष्टाः ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

तृतीयः सर्गः ।

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः। मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम् ॥१॥ श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्यस्तु मे सुतः। रामो राजीवपत्राक्षो युवराज इति प्रभुः ॥ २ ॥ अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा। सूतमामन्त्रयामास रामं पुनरिहानय ॥३॥ प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ। रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४ ॥ द्वास्थैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः। श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तशङ्कान्वितोऽभवत् ॥५॥ प्रवेश्य चैनं त्वरितो रामो वचनमब्रवीत्। यदागमनकृत्यन्ते भूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ॥ ६ ॥ तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति। श्रुत्वा प्रमाणं तत्र त्वं गमनायेतराय वा ॥७॥ इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽपि त्वरयान्वितः। प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरेश्वरम् ॥८॥ तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः। प्रवेशयामास गृहं विवक्षुः प्रियमुत्तमम् ॥९॥ प्रविशन्नेव च श्रीमान् राघवो भवनं पितुः। ददर्श पितरं दूरात् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १० ॥ प्रणमन्तं तमुत्थाप्य सम्परिष्वज्य भूमिपः। प्रदिश्य चासनञ्चास्मै रामञ्च पुनरब्रवीत् ॥११॥ राम वृद्धोऽस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा यथेप्सिताः। अन्नवद्भिः क्रतुशतैर्यथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥ जातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्यानुपमं भुवि। दत्तमिष्टमधीतञ्च मया पुरुषसत्तम ॥१३॥ अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर सुखान्यपि। देवर्षिपितृविप्राणामनृणोऽस्मि तथात्मनः ॥१४॥ न किञ्चिन्मम कर्त्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात्। अतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम्। अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥ १६ ॥ अपि चाद्याशुभान् पुत्र स्वप्नान् पश्यामि राघव। सनिर्घाता दिवोल्काश्च पतन्ति हि महास्वनाः ॥ १७ ॥ अवष्टब्धञ्च मे राम नक्षत्रं दारुणग्रहैः। आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्यां-

ङ्गारकराहुभिः ॥ १८ ॥ प्रायेणैव निमित्तानामीदृशानां समु-
द्भवे । राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां चापदमृच्छति ॥ १९ ॥
तद्यावदेव मे चेतो न विमुह्यति राघव । तावदेवाभिषिञ्चस्व चला
हि प्राणिनां मतिः ॥२०॥ अद्यैव चन्द्रोभ्युपगमत्पुष्यात् पूर्वं पुन-
र्वसुम् । श्वः पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः ॥ २१ ॥
तत्र पुष्येभिषिञ्चस्व मनस्त्वरयतीव मां । श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि
यौवराज्ये परन्तप ॥ २२ ॥ तस्मात्त्वयाद्यप्रभृति निशेयं नियता-
त्मना । सह वध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३ ॥ सुहृद-
श्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य समन्ततः । भवन्ति बहुविघ्नानि कार्य्या-
ण्येवंविधानि हि ॥ २४ ॥ विप्रोषितश्च भरतोयावदेवपुरादितः ।
तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालोमतो मम ॥ २५ ॥ कामं खलु स-
तां वृत्ते भ्राता ते भरतस्थितः । ज्येष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानु-
क्रोशो जितेन्द्रियः ॥ २६ ॥ किं तु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति
मे मतिः । सताञ्च धर्मनित्यानां कृतशोभि च राघव ॥ २७ ॥
इत्युक्तः सोभ्यनुज्ञातः श्वोभाविन्यभिषेचने । व्रजेति रामः
पितरमभिवाद्याभ्ययाद्गृहम् ॥ २८ ॥ प्रविश्य चात्मनोवेश्म राज्ञा-
दिष्टेभिषेचने । तत्क्षणादेव निष्क्रम्य मातुरन्तःपुरं ययौ
॥ २९ ॥ तत्र तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम् । वाग्यतां
देवतागारे ददर्शायाचतीं श्रियम् ॥ ३० ॥ प्रागेव चागता तत्र
सुमित्रा लक्ष्मणस्तथा । सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामा-
भिषेचनम् ॥ ३१ ॥ तस्मिन् कालेपि कौशल्यास्तस्थावामीलिते-
क्षणा । सुमित्रयान्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३२ ॥
श्रुत्वा पुष्ये च पुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनम् । प्राणायामेन
पुरुषं ध्यायमाना जनार्द्दनम् ॥ ३३ ॥ तथा सनियमामेव सोभि-
गम्याभिवाद्य च । उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तामिदं वरम्
॥ ३४ ॥ अम्ब पित्रा नियुक्तोस्मि प्रजापालनकर्म्मणि । भविता-

श्वोभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ॥ ३५ ॥ सीतयाप्युपवस्त-
व्या रजनीयं मया सह । एवमुक्तमुपाध्यायैः स हि मामुक्तवान्
पिता ॥ ३६ ॥ यानि यान्यत्र योग्यानि श्वो भाविन्यभिषेचने ।
तानि मे मङ्गलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु
कौशल्या चिरकालाभिकांक्षितम् । हर्षबाष्पाकुलं वाक्यमिदं
राममभाषत ॥ ३८ ॥ वत्स राम चिरंजीव हतास्ते परिपन्थिनः ।
ज्ञातीन्मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय ॥३९॥ कल्याणे बत
नक्षत्रे मया जातोसि पुत्रक । येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः
पिता ।।४०।। अमोघं बत मे क्षान्तं पुरुषे पुष्करेक्षणे । येयमि-
क्ष्वाकुराज्यश्रीः पुत्र त्वां संश्रयिष्यति ।। ४१ ॥ इत्येवमुक्तो मात्रा
तु रामो भ्रातरमब्रवीत् । प्राञ्जलिं प्रह्वमासीनमभिवीक्ष्य स्म-
यन्निव ॥४२॥ लक्ष्मणेमां मया सार्द्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धराम् । द्वि-
तीयं मेन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरुपस्थिता ॥ ४३ ॥ सौमित्रे
भुंक्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान् राज्यफलानि च । जीवितञ्चापि राज्यञ्च
त्वदर्थमभिकामये ॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य
च । अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च ययौ स्वं च निवेशनम् ।। ४५ ।।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

चतुर्थः सर्गः ।

सन्दिश्य रामं नृपतिः श्वो भाविन्यभिषेचने । पुरोहितं
समाहूय वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छोपवासं काकुत्स्थं कार-
याद्य तपोधन । श्रेयसे राज्यलाभाय वध्वा सह यतव्रत ॥ २ ॥
तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदांवरः । स्वयं वशिष्ठो भगवान्ययौ
रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥ उपवासयितुं वीरं मन्त्रविन्मन्त्रकोवि-

र्हम् । ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय सुदृढव्रतः ॥ ४ ॥ स रामभवनं
प्राप्य पाण्डुराभ्रघनप्रभम् । तिस्रः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिस-
त्तमः ॥ ५ ॥ तमागतमृषिं रामस्त्वरन्निव ससंभ्रमम् । मानयिष्यन्
स मानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ६ ॥ अभ्येत्य त्वरमाणोथ रथा-
भ्याशं मनीषिणः । ततोवतरयामास परिगृह्य रथात्स्वयम्
॥ ७ ॥ स चैनं प्रहृतं दृष्ट्वा सम्भाष्याभिप्रसाद्य च । प्रियार्हं
हर्षयन् राममित्युवाच पुरोहितः ॥ ८ ॥ प्रसन्नस्ते पिता राम
यत्त्वं राज्यमवाप्स्यसि । उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया
॥ ९ ॥ प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः । पिता
दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा स तद
राममुपवासं यतव्रतः । मन्त्रवत्कारयामास वैदेह्या सहितं
शुचिः ॥ ११ ॥ ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरुरर्चितः । अभ्य-
नुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात् ॥ १२ ॥ सुहृद्भिस्तत्र
रामोपि सहासीनः प्रियम्वदैः । सभाजितो विवेशाथ ताननुज्ञाप्य
सर्वशः ॥ १३ ॥ हृष्टनारीनरयुतं रामवेश्म तदा बभौ । यथा
मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥ १४ ॥ स राजभवनप्रख्यात्त-
स्माद्रामनिवेशनात् । निर्गत्य ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम्
॥ १५ ॥ वृन्दवृन्दैरयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः । बभूवुरभि-
सम्बाधाः कुतूहलजनैर्वृताः ॥ १६ ॥ जनवृन्दोर्मिसङ्घर्षहर्षस्व-
नवतस्तदा । बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ १७ ॥
सिक्तसंमृष्टरथ्या हि तथा च वनमालिनी । आसीदयोध्या तदहः
समुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १८ ॥ तदा ह्ययोध्यानिलयः सस्त्रीबाला-
कुलो जनः । रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षन्नुदयं रवेः ॥ १९ ॥
प्रजालङ्कारभूतं च जनस्यानन्दवर्द्धनम् । उत्सुकोभूज्जनो द्रष्टु-
मयोध्यामहोत्सवम् ॥ २० ॥ एवं तज्जनसम्बाधं राजमार्गं
पुरोहितः । व्यूहन्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ ॥ २१ ॥

सिताभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य च। समीयाय नरेन्द्रेण
शक्रेणेव बृहस्पतिः ॥ २२ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं
नृपः। पप्रच्छ स्वमतं तस्मै कृतमित्यभिवेदयत् ॥ २३ ॥ तेन
चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः। आसनेभ्यः समुत्तस्थुः
पूजयन्तः पुरोहितम् ॥ २४ ॥ गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं
विसृज्य तम्। विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥२५॥
तदग्र्यवेशप्रमदाजनाकुलं। महेन्द्रवेश्मप्रतिमन्निवेशनम्। व्यदी-
पयंश्चारु विवेश पार्थिवः शशीव तारागणसंकुलं नभः ॥२६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चमः सर्गः।

गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः। सहपत्न्या
विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ॥१॥ प्रगृह्य शिरसा पात्रीं हवि-
षो विधिवत्ततः। महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितानले ॥२॥
शेषञ्च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियं। ध्यायन्नारायणं
देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥३॥ वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियत-
मानसः। श्रीमत्या यतने, विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ॥४॥
एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुध्य सः। अलङ्कारविधिं
सम्यक्कारयामास वेश्मनः ॥५॥ तत्र शृण्वन् सुखा वाचः
सूतमागधवन्दिनाम्। पूर्वां सन्ध्यामुपासीनो जजाप सुस-
माहितः ॥६॥ तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम्।
विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास स द्विजान् ॥ ७ ॥ तेषां
पुण्याहघोषोऽथ गम्भीरमधुरस्तथा। अयोध्यां पूरयामास तूर्यघो-
षानुनादितः ॥८॥ कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघ-

वम् । अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ॥ ९ ॥ ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् । प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं पुरीम् ॥१०॥ सिताभ्रशिखराभेषु देवतायतनेषु च । चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वट्टालकेषु च ॥ ११ ॥ नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च । कुटुम्बिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥ सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च । ध्वजाः समुच्छ्रिताः साधु पताकाश्चाभवंस्तथा ॥ १३ ॥ नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम् । मनःकर्णसुखा वाचः शुश्राव जनता ततः ॥१४॥ रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः । रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥ बाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु सङ्घशः । रामाभिषवसंयुक्ताश्चक्रुरेव कथा मिथः ॥१६॥ कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः । राजमार्गः कृतः श्रीमान् पौरैरामाभिषेचने ॥ १७ ॥ प्रकाशीकरणार्थञ्च निशागमनशङ्कया । दीपवृक्षांस्तथा चक्रुरनुरथ्यासु सर्वशः ॥ १८ ॥ अलङ्कारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः । आकांक्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥१९॥ समेत्य संघशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च । कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपम् ॥ २० ॥ अहो महात्मा राजायमिक्ष्वाकुकुलनन्दनः । ज्ञात्वा वृद्धं स्वमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २१ ॥ सर्वेऽप्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः । चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥ अनुद्धतमना विद्वान्धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः । यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः ॥२३॥ चिरञ्जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः । यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ॥२४॥ एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुः परे । दिग्भ्यो विश्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः ॥ २५ ॥ ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् । रामस्य पूरयामासुः पुरीं जान-

पदा जना: ॥ २६ ॥ जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निस्वनः ।
पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २७ ॥ ततस्तदिन्द्रक्षय-
सन्निभं पुरं दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपाहितैः । समन्ततः सस्वम-
माकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षष्ठः सर्गः ।

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्या तु सहोषिता । प्रासादं
चन्द्रसङ्काशमारुरोह यदृच्छया ॥ १ ॥ सिक्तराजपथां कृत्स्नां
प्रकीर्णकमलोत्पलाम् । अयोध्यां मन्थरा तस्मात्प्रासादादन्ववै-
क्षत ॥ २ ॥ पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्च समलंकृताम् । कृतां
छन्नपथैश्चापि स्वच्छन्दकपथैर्वृताम् । सिक्तां चन्दनतोयैश्च शिरः-
स्नातजनैर्युताम् ॥ ३ ॥ माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेन्द्रैरभिनादि-
ताम् । शुक्लदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनादिताम् ॥ ४ ॥ संप्रहृष्ट-
जनाकीर्णां ब्रह्मघोषनिनादिताम् । प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां संप्रणर्दित-
गोवृषाम् ॥ ५ ॥ हृष्टप्रमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् ।
अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥ ६ ॥ सा हर्षोत्फुल्ल-
नयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम् । अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं
पप्रच्छ मन्थरा ॥ ७ ॥ उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ।
राममाता धनं किन्नु जनेभ्यः संप्रयच्छति ॥ ८ ॥ अतिमात्रः
प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंस मे । कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो
महीपतिः ॥ ९ ॥ विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ।
आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवे श्रियम् ॥ १० ॥ श्वः पुष्येण
जितक्रोधं यौवराज्येन चानघम् । राजा दशरथो राममभि-

प्रेक्षाहि राघवम् ॥ ११ ॥ धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रम-मर्षिता । कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥ सा द-ह्यमाना क्रोधेन मन्थरा पापदर्शिनी । शयानामेव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्त्तते । उपप्लुतमघौघेन नात्मानमवबुध्यसे ॥ १४ ॥ अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकत्थसे । चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवो-ष्णगे ॥ १५ ॥ एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः । कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् ॥ १६ ॥ कैकेयी त्वब्रवीदित्थं कच्चित्क्षेमन्न मन्थरे । विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखि-ताम् ॥ १७ ॥ मन्थरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् । उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥ सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्या हितैषिणी । विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ॥ १९ ॥ अक्षयं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् । रामन्दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २० ॥ साऽस्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता । दह्यमानानलेनेव त्वद्धितार्थ-मिहागता ॥ २१ ॥ तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् । त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदिह न संशयः ॥ २२ ॥ नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः । उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे ॥ २३ ॥ धर्मवादी शठो भर्त्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः । शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसन्धिता ॥ २४ ॥ उपस्थितः प्रयु-ञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् । अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौशल्यां योजयिष्यति ॥ २५ ॥ अपवाह्य तु दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु । काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥२६॥ शत्रुः पतिप्र-वादेन मात्रेव हितकाम्यया । आशीविष इवाङ्केन बाले परिधृत-स्त्वया ॥२७। यथाहि कुर्य्यात्सर्पो वा शत्रुर्वा प्रत्युपेक्षितः । राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २८ ॥ पापेनानृ-

तथा त्वेन बाले नित्यं सुखोचिता। रामं स्थापयता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि ॥ २९ ॥ सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव। त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥ ३० ॥ मन्थराया वचः श्रुत्वा शयनात्सा शुभानना। उत्तस्थौ हर्षसम्पूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ॥ ३१ ॥ अतीव सा तु सन्तुष्टा कैकेयी विस्मयान्विता। दिव्यमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् ॥ ३२ ॥ दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा। कैकेयी मन्थरां हृष्टा पुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥ इदन्तु मन्थरे मह्यमाख्यातं परमम्प्रियम्। एतन्मे प्रियमाख्यातं किम्भूयो वा करोमि ते ॥ ३४ ॥ रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये। तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३५ ॥ न मे परं किञ्चिदितो वरं पुनः प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचोऽमृतम्। तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं वरं परं ते प्रददामि तं वृणु ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तमः सर्गः।

मन्थरा त्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणं हि तत्। उवाचेदन्ततो वाक्यं शोकदुःखसमन्विता ॥ १ ॥ हर्षं किमर्थमस्थाने कृतवत्यसि बालिशे। शोकसागरमध्यस्थमात्मानमवबुध्यसे ॥ २ ॥ मनसा प्रहसामि त्वां देवि दुःखार्दिता सती। यच्छोचितव्ये हृष्टासि प्राप्य त्वं व्यसनं महत् ॥ ३ ॥ शोचामि दुर्मतित्वन्ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत्। अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ॥ ४ ॥ भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद्भयम्। तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि

भयं भीताद्विजायते ॥५॥ लक्ष्मणो हि महाबाहू रामं सर्वात्मना गतः। शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा॥ ६ ॥ प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि। राज्यक्रमो विप्रकृष्टस्तयोस्तावद्यवीयसोः॥ ७॥ विदुषः क्षत्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः। भयात्प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम्॥ ८॥ सुभगा किल कौशल्या यस्याः पुत्त्रोभिषेक्ष्यते। यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः॥ ९॥ प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषाम्। उपस्थास्यसि कौशल्यां दासीव त्वं कृतांजलिः॥१०॥ एवं च त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेष्या भविष्यसि। पुत्त्रश्च तव रामस्य प्रेष्यत्वं हि गमिष्यति॥ ११॥ हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमा स्त्रियः। अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥१२॥ तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्थरान्ततः। रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रशशंस ह॥ १३॥ धर्मज्ञो गुणवान्दान्तः कृतज्ञः सत्यवाञ्छुचिः। रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोर्हति॥१४॥ भ्रातॄन्पुत्रांश्च दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति। सन्तप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम्॥ १५॥ भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम्॥ पितृपैतामहं राज्यमवाप्स्यति नरर्षभः॥ १६॥ सा त्वमभ्युदये प्राप्ते दह्यमानेव मन्थरे। भविष्यति च कल्याणे किमिदं परितप्यसे॥ १७॥ यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोपि राघवः। कौशल्यातोतिरिक्तं च मम शुश्रूषते बहु॥१८॥ राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तदा। मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातॄंस्तु राघवः॥१९॥ कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता। दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत्॥ २०॥ अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे। शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्तीं दुःखसागरे॥२१॥ भविता राघवो राजा राघवस्य च यः सुतः। राज-

वंशात्तु भरतः कैकेयि परिहास्यसे ॥ २२ ॥ न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि। स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥ २३ ॥ तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः। स्थापयन्त्यनवद्याङ्गि गुणवत्स्वितरेष्वपि ॥२४॥ असावत्यन्तनिर्भग्नस्तव पुत्रो भविष्यति। अनाथवत्सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ॥२५॥ साहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे। सपत्नीवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमर्हसि ॥ २६ ॥ ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम्। देशान्तरं नापयिता लोकान्तरमथापि वा ॥ २७ ॥ बाल एव तु मातुल्यं भरतो नापितस्त्वया। सन्निकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्विव ॥ २८ ॥ भरतानुगतः सोपि शत्रुघ्नस्तत्समङ्गतः। लक्ष्मणोपि यथा रामस्तथायं भरतङ्गतः ॥ २९ ॥ श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीवनैः। सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भयात् ॥ ३०॥ गोप्ता हि रामं सौमित्रिर्लक्ष्मणं चापि राघवः। अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३१ ॥ तस्मात् न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित्करिष्यति। रामस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ॥ ३२ ॥ तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु राघवः। एतद्धि रोचते मह्यं भृशञ्चापि हितं तव ॥ ३३ ॥ एवन्ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति। यदि चेद्भरतो धर्मात् पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥ स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः। समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ॥ ३५ ॥ अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम्। प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया। राममाता सपत्नी ते कथं वैरन्नयापयेत् ॥३७॥ यदा च रामः पृथिवीमवाप्स्यति प्रभूतरत्नाकरशैलसंयुताम्। तदा गमिष्यस्यशुभं पराभवं सहैव दीना भरतेन भामिनि ॥ ३८ ॥ यदा हि रामः पृथिवी-

मवाप्स्यति ध्रुवं प्रनष्टो भरतो भविष्यति। अतो हि संचिन्तय राज्यमात्मजे परस्य चैवास्य विवासकारणम् ॥३८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टमः सर्गः ।

एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलितानना। दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम्। यौवराज्येन भरतं क्षिप्रमद्याभिषेचये ॥२॥ इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन साधये। भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथञ्चन ॥ ३॥ एवमुक्ता तु सा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी। रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ हन्तेदानीं प्रपश्य त्वं कैकेयि श्रूयतां मे। यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥५॥ किन्न स्मरसि कैकेयि स्मरन्ती वा निगूहसे। यदुच्यमानमात्मार्थमतस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥ मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि। श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥ ७॥ श्रुत्वैवं वचनन्तस्या मन्थरायास्तु कैकयी। किञ्चिदुत्थाय शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथयस्व ममोपायं केनोपायेन मन्थरे। भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथञ्चन ॥ ९ ॥ एवमुक्ता तदा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी। रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ पुरा देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः। अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥ ११ ॥ दिशमास्थाय कैकेयि दक्षिणां दण्डकान् प्रति। वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥ १२ ॥ स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः।

ददौ शक्रस्य संग्रामं देवसंघैरनिन्दितः ॥ १३ ॥ तस्मिन्महति संग्रामे पुरुषान् क्षतविक्षतान्। रात्रौ प्रसुप्तान् घ्नन्ति स्म तरसापास्य राक्षसाः ॥ १४ ॥ तत्राकरोन्महायुद्धं राजा दशरथस्तदा। असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः ॥ १५ ॥ अपवाह्य त्वया देवि संग्रामान्नष्टचेतनः। तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥ तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने। स त्वयोक्तः पतिर्देवि यदिच्छेयं तदा वरम् ॥ १७ ॥ गृह्णीयान्तु तदा भर्त्तस्तथेत्युक्तं महात्मना। अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथितं पुरा ॥ १८ ॥ कथैषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्य्यते मया। रामाभिषेकसम्भारान्निगृह्य विनिवर्त्तय ॥ १९ ॥ तौ च याचस्व भर्तारं भरतस्याभिषेचनम्। प्रव्राजनञ्च रामस्य वर्षाणि च चतुर्दश ॥ २० ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम्। प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥ २१ ॥ क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते। शेष्वानंतर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥ २२ ॥ मास्मैनं प्रत्युदीक्षेथाः माचैनमभिभाषथा। रुदन्ती पार्थिवं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥ २३ ॥ दयिता त्वं सदा भर्त्तुरत्र मे नास्ति संशयः। त्वत्कृते च महाराजो विशेदपि हुताशनम् ॥ २४ ॥ न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम्। तव प्रियार्थं राजा तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ २५ ॥ न ह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः। मन्दस्वभावे बुध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥ मणिमुक्तासुवर्णानि रत्नानि विविधानि च। दद्याद्दशरथो राजा मास्म तेषु मनः कृथाः ॥ २७ ॥ यौ तौ देवासुरे युद्धे वरौ दशरथो ददौ। तौ स्मारय महाभागे सोऽर्थो मा त्वामतिक्रमेत् ॥ २८ ॥ यदा तु ते वरं दद्यात् स्वयमुत्थाप्य राघवः। व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुये वरम् ॥ २९ ॥ रामप्रव्रजनं दूरं नववर्षाणि पञ्च च।

भरतः क्रियतां राजा पृथिव्यां पार्थिवर्षभ ॥ ३० ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्रजिते वनम् । रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः ॥ ३१ ॥ रामप्रव्राजनञ्चैव देवि याचस्व तं वरम् । एवं सेत्स्यन्ति पुत्रस्य सर्वार्थास्तव कामिनि ॥३२॥ एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति । भरतश्च गतामित्रस्तव राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥ येन कालेन रामश्च वनात्प्रत्यागमिष्यति । अन्तर्बहिश्च पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ॥ ३४ ॥ संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः साकमात्मवान् । प्राप्तकालं तु मन्येऽहं राजानं वीतसाध्वसा ॥ ३५ ॥ रामाभिषेकसङ्कल्पान्निगृह्य विनिवर्त्तय । अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया ॥ ३६ ॥ हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् । सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता ॥ ३७ ॥ कैकेयी विस्मयं प्राप्य परं परमदर्शना । प्रज्ञान्ते नावजानामि श्रेष्ठे श्रेष्ठाभिधायिनि ॥ ३८ ॥ पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये । त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी ॥ ३९ ॥ नाहं समवबुध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितम् । सन्ति दुःसंस्थिताः सर्वे वक्राः परमपापिकाः ॥ ४० ॥ त्वं पद्ममिव वातेन सन्नता प्रियदर्शना । उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत् स्कन्धात्समुन्नतम् ॥४१॥ अधस्ताच्चोदरं शान्तं सुनाभमिव लज्जितम् । प्रतिपूर्णञ्च जघनं सुपीनौ च पयोधरौ ॥४२॥ विमलेन्दुसमं वक्त्रमहो राजसि मन्थरे । जघनं तव निर्घुष्टं रशनादामभूषितम् ॥ ४३ ॥ जङ्घे भृशमुपन्यस्ते पादौ च व्यायतावुभौ । त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मन्थरे क्षौमवासिनी ॥ ४४ ॥ अग्रतो मम गच्छन्ती राजसेतीव शोभने । आसन्याः शम्बरे माया सहस्रमसुराधिपे ॥ ४५ ॥ हृदये ते निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः । तदेव स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम् ॥४६ । मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते । अत तेऽहं प्रमोक्ष्यामि मालां

कुब्जे हिरण्मयीम् ॥ ४७ ॥ अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं
गते । जातेन च सुवर्णेन सुनिष्टप्तेन सुन्दरि ॥ ४८ ॥ लब्धार्था
च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु । मुखे च तिलकं चित्रं
जातरूपमयं शुभम् ॥ ४९ ॥ कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्या-
भरणानि च । परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि ॥ ५० ॥
चन्द्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना । गमिष्यसि गतिं मुख्यां
गर्वयन्ती द्विषज्जने ॥५१॥ तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरण-
भूषिताः । पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ॥ ५२ ॥
इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत् । शयानां शयने शुभ्रे
वेद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३ ॥ गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणं
विधीयते । उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानमनुदर्शय ॥ ५४ ॥
तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह । क्रोधागारं विशा-
लाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ॥ ५५ ॥ अनेकशतसाहस्रं मुक्ता-
हारं वराङ्गना । अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ॥५६॥
तदा हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशङ्गता । संविश्य भूमौ कैकेयी
मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ५७॥ इह वा मां मृतां कुब्जे नृपायावेदयि-
ष्यसि । वनन्तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यते क्षितिम् ॥ ५८॥
सुवर्णेन न मे ह्यर्थो न रत्नैर्न च भोजनैः । एष मे जीवितस्यान्तो
रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ५९ ॥ अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितो
वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः । उवाच कुब्जा भरतस्य मातरं
हितं वचो राममुपेत्य चाहितम् ॥ ६० ॥ प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि
राघवो यदि ध्रुवं त्वं ससुता च तप्स्यसे । ततो हि कल्याणि
यतस्व तत्तथा यथा सुतस्ते भरतोऽभिषिच्यते ॥ ६१ ॥ तथा-
तिविद्धा महिषीति कुब्जया समाहता वागिषुभिर्मुहुर्मुहुः । वि-
धाय हस्तौ हृदयेऽतिविस्मिता शशंस कुब्जां कुपिता पुनः पुनः
॥६२॥ यमस्य वा मां विषयं गतामितो निशम्य कुब्जे प्रतिवेद-

ष्यसि । वनं गते वा सुचिराय राघवो समृद्धकामो भरतो भविष्यति ॥ ६३ ॥ अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो न चन्दनं नाञ्जनपानभोजनम् । न किञ्चिदिच्छामि न चेह जीवितं न चेदितो गच्छति राघवो वनम् ॥६४॥ अथैवमुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी । असंस्कृतामास्तरणेन मेदिनीं तदाधिशिश्ये पतितेव किन्नरी ॥ ६५ ॥ उदीर्णसंरम्भतमोवृताननो तदावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा । नरेन्द्रपत्नी विमना बभूव सा तमोवृता द्यौरिव मग्नतारका ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

नवमः सर्गः ।

विदर्शिता यदा देवी कुब्जया पापया भृशम् । तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्धविद्धेव किन्नरी । निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्यगिति भामिनी । मन्थरायै शनैः सर्वमाचचक्षे विचक्षणा ॥२॥ सा दीना निश्चयं कृत्वा मन्थरा वाक्यमोहिता । नागकन्येव निश्वस्य दीर्घमुष्णं च भामिनी ॥३॥ मुहूर्त्तश्चिन्तयामास मार्गमात्मसुखावहम् । सा सुहृच्चार्थकामा च तं निशम्य विनिश्चयम् ॥ ॥ ४ ॥ बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मन्थरा । अथ सा रुषिता देवी सम्यक्कृत्वा विनिश्चयम् ॥ ५ ॥ संविवेशाबला भूमौ निवेश्य भ्रुकुटिं मुखे । ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ६ ॥ अपविद्धानि कैकेय्या तानि भूमिं प्रपेदिरे । तथा तान्यपविद्धानि माल्यानाभरणानि च ॥ ७ ॥ अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः । क्रोधागारे च पतिता सा बभौ मलिनाम्बरा ॥८॥ एकवेणीं दृढां बध्वा गतसत्वेव किन्नरी ।

आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ॥ ९ ॥ उपस्थानमनु-
ज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनत्। अद्य रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति
जज्ञिवान् ॥१०॥ प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी।
स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ॥ ११ ॥ पाण्डुराभ्र-
मिवाकाशं राहुयुक्तं निशाकरः। शुकबर्हिसमायुक्तं क्रौञ्चहंस-
रुता युतम् ॥१२॥ वादित्ररवसंघुष्टं कुब्जावामनिकायुतम्। लता-
गृहैश्चित्रगृहैश्चम्पकाशोकशोभितैः ॥ १३ ॥ दान्तराजतसौवर्ण-
वेदिकाभिः समायुतम्। नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुपशोभितम्॥
॥ १४ ॥ दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः। विविधैरन्न-
पानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥ १५ ॥ उपपन्नं महार्हैश्च भूषणैः-
स्त्रिदिवोपमम्। स प्रविश्य महाराजः स्वमन्तःपुरमृद्धिमत् ॥१६॥
न ददर्श स्त्रियं राजा कैकेयीं शयनोत्तमे। स कामबलसंयुक्तो
रत्यर्थी मनुजाधिपः ॥१७॥ अपश्यन्दयितां भार्यां पप्रच्छ विष-
साद च। न हि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्त्तत॥ १८ ॥
न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन। ततो गृहगतो राजा
कैकेयीं पर्य्यपृच्छत ॥ १९ ॥ यथा पुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमप-
ण्डिताम्। प्रतीहारी त्वथोवाच संत्रस्ता तु कृताञ्जलिः ॥ २० ॥
देव देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता। प्रतिहार्य्या वचः
श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ॥ २१॥ विषसाद पुनर्भूयो लुलित-
व्याकुलेन्द्रियः। तत्र तां पतितां भूमौ शयानामयथोचिताम् ॥
॥ २२ ॥ प्रतप्त इव दुःखेन सोपश्यज्जगतीपतिः। स वृद्ध-
स्तरुणीं भार्य्यां प्राणेभ्योपि गरीयसीम्॥ २३ ॥ अपापः पाप-
सङ्कल्पां ददर्श धरणीतले। लतामिव विनिष्छिन्नां पतितां
देवतामिव ॥२४॥ किन्नरीमिव निर्धूतां च्युतामप्सरसं यथा।
मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ॥ २५ ॥ करेणुमिव
दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने। महागज इवारण्ये स्नेहात्परमः

दुःखितः ॥२६॥ परिमृज्य च पाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः । कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ २७ ॥ न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् । देवि केनाभियुक्तासि केन वासि विमानिता ॥२८॥ यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांशुषु । भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ॥२९॥ भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनी । सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः ॥३०॥ सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि । कस्य वापि प्रियं कार्य्यं केन वा विप्रियं कृतम् ॥३१॥ कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् । मा रोदीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि सम्परिशोषणम् ॥ ३२ ॥ अवध्यो बध्यतां को वा बध्यः को वा विमुच्यताम् । दरिद्रः को भवेदाढ्यो द्रव्यवान्वाप्यकिञ्चनः ॥३३॥ अहञ्च हि मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः । न ते कञ्चिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥३४॥ आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसि स्थितम् । बलमात्मनि जानन्ती न मां शंकितुमर्हसि ॥ ३५ ॥ करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे । यावदावर्त्तते चक्रं तावती मे वसुन्धरा । ३६ ॥ द्राविडाः सिन्धुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः । वङ्गाङ्गमागधा मत्स्याः समृद्धाः काशिकोशलाः ।३७ तत्र जातं बहु द्रव्यं धनधान्यमजाविकम् । ततो वृणीष्व कैकेयि यद्यत्त्वं मनसेच्छसि ।। ३८ ॥ किमायासेन ते भीरु उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने । तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि यतस्ते भयमागतम् ।।३९। तत्ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् । तथोक्ता सा समाश्वस्ता वक्तुकामा तदप्रियम् ॥४०॥ परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
दशमः सर्गः ।

———

तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् । उवाच पृथिवीपालं
कैकेयी दारुणं वचः ॥ १ ॥ नास्मि विप्रकृता देव केनचिन्नावमा-
निता । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तमिच्छामि त्वया कृतम् ॥ २ ॥
प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि । अथ तं व्याहरि-
ष्यामि यथाभिप्रार्थितं मया ॥३॥ तामुवाच महाराजः कैकेयी-
मीषदुत्स्मयः । कामी हस्तेन संगृह्य मूर्धजेषु भुवि स्थिताम् ॥४॥
अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मम । मनुजो मनुजव्याघ्रा-
द्रामादन्यो न विद्यते ॥ ५ ॥ तेनाजय्येन मुख्येन राघवेण महा-
त्मना । शपे ते जीवनार्हेण ब्रूहि यन्मनसेप्सितम् ॥ ६ ॥ यं
मुहूर्त्तमपश्यंस्तु न जीवेयमहं ध्रुवम् । तेन रामेण कैकेयि शपे ते
वचनक्रियाम् ॥ ७ ॥ आत्मना चात्मजैश्चान्यैर्वृणोयं मनुजर्षभम् ।
तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥८॥ भद्रे हृदयमप्येत-
दनुमृश्योद्धरस्व मे । एतत्समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे ॥९॥
बलमात्मनि पश्यन्ती न विशङ्कितुमर्हसि । करिष्यामि तव प्रीतिं
सुकृतेनापि ते शपे ॥१०॥ सा तदर्थमना देवी तमभिप्रायमाग-
तम् । निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च बभाषे दुर्वचं वचः ॥ ११ ॥ तेन
वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमात्मनः । व्याजहार महाघोरमभ्या-
गतमिवान्तकम् ॥ १२॥ यथा क्रमेण शपसे वरं मम ददासि च ।
तच्छृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशद्देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ॥ १३ ॥ चन्द्रादित्यौ
नभश्चैव ग्रहरात्र्यहनी दिशः । जगच्च पृथिवी चेयं सगन्धर्वा स-
राक्षसा ॥१४॥ निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः । यानि
चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव ॥ १५ ॥ सत्यसन्धो महा-
तेजा धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः । वरं मम ददात्येष सर्वे शृण्वन्तु
देवताः ॥ १६ ॥ इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशस्य च । ततः
परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ १७ ॥ स्मर राजन् पुरावृत्तं
तस्मिन्देवासुरे रणे । तत्र त्वां च्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा

॥१८॥ तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः । जाग्रत्या यत-
मानायास्ततो मे प्रददौ वरौ ॥ १९ ॥ तौ दत्तौ च वरौ देव
निक्षेपौ मृगयाम्यहम् । तवैव पृथिवीपाल सकाशे रघुनन्दन ॥२०
तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् । अद्यैव हि प्रहास्यामि
जीवितं त्वद्विमानिता ॥२१॥ वाङ्मात्रेण तदा राजा कैकेय्या
स्ववशे कृतः । प्रचस्कन्द विनाशाय पाशं मृग इवात्मनः ॥२२ ॥
ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् । वरौ देयौ त्वया देव
तदा दत्तौ महीपते ॥ २३ ॥ तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे
वचः । अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः ॥ २४ ॥ अने-
नैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम् । यो द्वितीयो वरो देव
दत्तः प्रीतेन मे त्वया ॥२५॥ तदा देवासुरे युद्धे तस्य कालोऽयमा-
गतः । नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ २६ ॥
चीराजिनधरो धीरो रामो भवतु तापसः । भरतो भजतामद्य
यौवराज्यमकण्टकम् ॥ २७ ॥ एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं
वृणे । अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वने ॥२८॥ स राज-
राजो भव सत्यसङ्गरः कुलं च शीलञ्च हि जन्म रक्ष च । परत्र
वासे हि वदन्त्यनुत्तमं तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकादशः सर्गः ।

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः । चिन्तामभि-
समापेदे मुहूर्त्तं प्रतताप च ॥१॥ किं नु मेयं दिवास्वप्नः चित्त-
मोहोऽपि वा मम । अनुभूतोपसर्गो वा मनसो वाप्युपद्रवः ॥२।
इति संचिन्त्य तद्राजा नाध्यगच्छत्तदा सुखम् । प्रतिलभ्य ततः

संज्ञां कैकेयीवाक्यतापितः ॥३॥ व्यथितो विक्लवश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः । असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ ४ ॥ मण्डले पन्नगो रुद्धो मन्त्रैरिव महाविषः । अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ॥५॥ मोहमापेदिवान् भूयः शोकोपहतचेतनः । चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ॥ ६ ॥ कैकेयीमब्रवीत् क्रुद्धो निर्दहन्निव तेजसा । नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि ॥ ७ ॥ किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा । सदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ॥ ८ ॥ तस्यैवं त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता । त्वं मयात्मविनाशाय भवनं स्वं निवेशिता ॥९॥ अविज्ञानान्नृपसुता व्याली तीक्ष्णविषा यथा । जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ॥ १० ॥ अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम् । कौशल्यां च सुमित्रां च त्यजेयमपि वा श्रियम् ॥ ११ ॥ जीवितं चात्मना रामं न त्वेव पितृवत्सलम् । परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ॥१२ ॥ अपश्यतस्तु मे रामं नष्टं भवति चेतनम् । तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं शस्यं वा सलिलं विना ॥ १३ ॥ न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् । तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ॥१४॥ अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे । किमर्थं चिन्तितं पापे त्वया परमदारुणम् ॥ १५ ॥ अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये । अस्तु यत्तत्त्वया सर्वं व्याहृतं राघवं प्रति । ॥ १६ ॥ स मे ज्येष्ठसुतः श्रीमान्धर्मज्येष्ठ इतीव मे । तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा शोकसन्तप्ता सन्तापयसि मां भृशम् । आविष्टासि गृहे शून्ये सा त्वं परवशं गता ॥१८॥ इक्ष्वाकूणां कुले देवि सम्प्राप्तः सुमहानयम् । अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विकृता मतिः ॥ १९ ॥ न हि किञ्चिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम । अकरोस्त्वं विशालाक्षि

तेन न श्रद्दधामि ते ॥२०॥ ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना। बहुशो हि स्म बाले त्वं कथाः कथयसे मम ॥२१॥ तस्य धर्मात्मनो देवि वने वासं यशस्विनः। कथं रोचयसे भीरु नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २२ ॥ अत्यन्तसुकुमारस्य तस्य धर्मकृतात्मनः। कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ॥ २३ ॥ रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने। तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनम् ॥ २४ ॥ रामो हि भरताद्भूयस्तव शुश्रूषते सदा। विशेषं त्वयि तस्मात्तु भरतस्य न लक्षये ॥ २५ ॥ शुश्रूषां गौरवञ्चैव प्रमाणं वचनक्रियाम्। कस्तु भूयस्तरं कुर्यादन्यत्र पुरुषर्षभात् ॥ २६ ॥ बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम्। परिवादोपवादो वा राघवे नोपपद्यते ॥२७॥ सान्त्वयन् सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा। गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्विषयवासिनः ॥२८॥ सत्येन लोकान् जयति द्विजान्दानेन राघवः। गुरून् शुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥ २९॥ सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम्। विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि राघवे ॥ ३० ॥ तस्मिन्नार्जवसम्पन्ने देवि देवोपमे कथम्। पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥ न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः। स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ॥ ३२ ॥ क्षमा यस्मिंस्तपस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता। अप्यहिंसा च भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ ३३ ॥ मम वृद्धस्य कैकेयि गतान्तस्य तपस्विनः। दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्त्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥ पृथिव्यां सागरान्तायां यत्किञ्चिदधिगम्यते। तत्सर्वं तव दास्यामि मा च त्वं मृत्युमाविश ॥ ३५ ॥ अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते। शरणं भव रामस्य मा धर्मो मामिह स्पृशेत् ॥३६॥ इति दुःखाभिसन्तप्तं विलपन्तमचेतनम्। घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ॥ ३७ ॥

परं शोकार्णवस्याशु प्रलपन्तं पुनः पुनः। प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः॥ ३८॥ यदि दत्त्वा वरं राजन् पुनः प्रत्यनुतप्यसे। धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि॥ ३९॥ यदा समेता बहवस्त्वया राजर्षयः सह। कथयिष्यन्ति धर्मज्ञ तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि॥४०॥ यस्याः प्रसादे जीवामि या च मामभ्यपालयत्। तस्याः कृता मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि॥४१॥ किल्बिषत्वं नरेन्द्राणां करिष्यसि नराधिप। यो दत्त्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे॥ ४२॥ शैब्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ। अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम्॥४३॥ सागरः समयं कृत्वा न वेलामतिवर्त्तते। समयं मानृतं कार्षीः पूर्ववृत्तमनुस्मरन्॥४४॥ सत्यं धर्मं परित्यज्य रामं राज्येऽभिषिच्य च। सह कौशल्यया नित्यं रन्तुमिच्छसि दुर्मते॥४५॥ भवत्वधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि वानृतम्। यत्त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः॥ ४६॥ अहं हि विषमद्यैव पीत्वा बहु तवाग्रतः। पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते॥ ४७॥ एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम्। अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं न क्रियां समुपाददे॥४८॥ भरतेनात्मना चाहं शपे ते मनुजाधिप। यथा नान्येन तुष्येयमृते रामविवासनात्॥ ४९॥ एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह। विलपन्तं च राजानं न प्रतिव्याजहार सा॥ ५०॥ श्रुत्वा तु राजा कैकेय्या वाक्यं परमशोभनम्। रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च॥ ५१॥ नाभ्यभाषत कैकेयीं मुहूर्त्तं व्याकुलेन्द्रियः। प्रेक्षतानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीम्॥ ५२॥ तां हि वज्रसमां वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम्। दुःखशोकमयीं श्रुत्वा राजा न सुखितोऽभवत्॥ ५३॥ स देव्या व्यवसायञ्च घोरञ्च शपथं कृतम्। ध्यात्वा रामेति निश्वस्यच्छिन्नस्तरुरिवापतत्॥ ५४॥ नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो यथा-

तुरः । हृततेजा यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ॥५५॥ दीनया-
तुरया वाचा इतीदमोवाच कैकयीम् । अनर्थमिममर्थाभं केन
त्वमुपदेशिता ॥५६॥ भूतोपहतचित्तेव ब्रुवन्ती मां न लज्जसे ।
शीलव्यसनमेतत्ते नाभिजानाम्यहं पुरा ॥ ५७ ॥ बालायास्त-
त्त्विदानीन्ते लक्षये विपरीतवत् । कुतो वा ते भयं जातं या त्व-
मेवंविधं वरम् ॥५८॥ राष्ट्रे भरतमासीनं वृणीषे राघवं वने ।
विरमैतेन भावेन त्वमेतेनानृतेन वा ॥ ५९ ॥ यदि भर्तुः प्रियं
कार्य्यं लोकस्य भरतस्य च । नृशंसे पापसङ्कल्पे क्षुद्रे दुष्कृत-
कारिणि । किन्नु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यसि ॥ ६० ॥
न कथंचिदृते रामाद्भरतो राज्यमावसेत् । रामादपि हि तं मन्ये
धर्मतो बलवत्तरम् ॥ ६१ ॥ कथं द्रक्ष्यामि रामस्य वनं गच्छेति
भाषिते । मुखवर्णं विवर्णन्तु यथैवेन्दुमुपप्लुतम् ॥६२॥ तां तु मे
सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् । कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्तां
परैरिव हताञ्चमूम् ॥ ६३ ॥ किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नाना-
दिग्भ्यः समागताः । बालो बतायमैक्ष्वाकुश्चिरं राज्यमकारयत् ॥
॥ ६४ ॥ यदा हि बहवो वृद्धा गुणवन्तो बहुश्रुताः । परिप्रक्ष्यन्ति
काकुत्स्थं वक्ष्यामि किमहन्तदा ॥ ६५ ॥ कैकेय्या क्लिश्यमानेन
रामः प्रव्राजितो मया । यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भवि-
ष्यति ॥ ६६ ॥ किं मां वक्ष्यति कौशल्या राघवे वनमास्थिते ।
किञ्चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥६७॥ यदा यदा च
कौशल्या दासीवच्च सखीव च । भार्य्यावद्भगिनीवच्च मातृव-
च्चोपतिष्ठते ॥ ६८ ॥ सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्त्रा प्रियंवदा ।
न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव ॥ ६९ ॥ इदानीं
तत्तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि । अपथ्यं व्यञ्जनोपेतं भुक्त-
मन्नमिवातुरम् ॥७०॥ विप्रकारञ्च रामस्य संप्रयाणं वनस्य च ।
सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति ॥ ७१ ॥ कृपणं

व्रत वैदेही श्रोष्यति हृदयमप्रियम्। मां च पञ्चत्वमापन्नं रामञ्च वनमाश्रितम् ॥ ७२ ॥ वैदेही बत मे प्राणान् शोचन्ती क्षपयिष्यति। हीना हिमवतः पार्श्वे किन्नरेणेव किन्नरी ॥ ७३ ॥ न हि राममहं दृष्ट्वा प्रवसन्तं महावने। चिरञ्जीवितुमाशंसे रुदन्तीं चापि मैथिलीम् ॥७४॥ सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्त्रा कारयिष्यसि। रामे प्रव्राजिते देवि नाहं जीवितुमुत्सहे ॥७५ सतीं त्वामहमत्यन्तं व्यवसाम्यसतीं सतीम्। रूपिणीं विषसंयुक्तां पीत्वेव मदिरां नरः ॥७६॥ अनृतैर्वत मां सान्त्वैः सान्त्वयन्तीव भाषसे। गीतशब्देन संरुद्ध्य लुब्धो मृगमिवावधीः ॥ ॥ ७७ ॥ अनार्य्य इति मामार्य्याः पुत्त्रविक्रायिकं ध्रुवम्। विकरिष्यन्ति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा ॥ ७८ ॥ अहो दुःखमहो कष्टं यत्र वाचः क्षमे तव। दुःखेनैवंविधं प्राप्तं पुराकृतमिवाशुभम् ॥ ७९ ॥ चिरं खलु मया पापे त्वं पापेनाभिरक्षिता। अज्ञानादुपसम्पन्ना रज्जुरुद्बन्धनी यथा ॥ ८० ॥ रममाणस्त्वया सार्द्धं मृत्युं त्वां नाभि लक्षये। बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८१ ॥ तं तु मां जीवलोकोऽयं नूनमाक्रोष्टुमर्हति। मया ह्यपितृकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना ॥ ८२ ॥ बालिशो बत कामात्मा राजा दशरथो भृशम्। स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ॥ ८३ ॥ व्रतैश्च ब्रह्मचर्य्यैश्च गुरुभिश्चोपकर्षितः। भोगकाले महत् कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ॥ ८४ ॥ नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रतिभाषितुम्। स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥८५॥ यदि मे राघवः कुर्य्याद्वनं गच्छेति चोदितः। प्रतिकूलं प्रियं मे स्यान्न तु वत्स करिष्यति ॥ ८६ ॥ शुद्धभावो हि भावं मे न तु ज्ञास्यति राघवः। वनं पुत्त्र व्रजेत्युक्तो नैवान्यत्प्रतिवक्ष्यति ॥ ८७ । राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिक्कृतम्। मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ८८ ॥ मृते

मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे । इष्टे मम जने शेषे किं पापं
प्रतिपत्स्यसे ॥ ८६ ॥ कौशल्या मां च रामं च पुत्रौ च यदि
हास्यति । दुःखान्यसहती देवी मामेवानुगमिष्यति ॥ ९० ॥
कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह । प्रक्षिप्य नरके
सा त्वं कैकेयी सुखिनी भव ॥९१॥ मया रामेण च त्यक्तं शाश्वतं
सत्कृतं गुणैः । इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ॥९२॥
प्रियं चेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत् । मास्म मे भरतः कार्षीत्
प्रेतकृत्यं गतायुषः ॥ ९३ ॥ हन्तानार्य्ये ममामित्रे सकामा भव
कैकयि । मृते मयि गते रामे वनं पुरुषपुङ्गवे ॥ ९३ ॥ सेदानीं
विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि । त्वं राजपुत्रि दैवेन न्यव-
सो मम वेश्मनि ॥ ९४ ॥ अकीर्त्तिश्चातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च
मे । सर्वभूतेषु चावज्ञा यथा पापकृतस्तथा ॥ ९५ ॥ कथं
रथैर्विभुर्यात्वा गजाश्वैश्च मुहुर्मुहुः । पद्भ्यां रामो महारण्ये
वत्सो मे विचरिष्यति ॥९५॥ यस्य चाहारसमये सूदाः कुण्डल-
धारिणः । अहंपूर्वाः पचन्तिस्म प्रशस्तं पानभोजनम् ।९७॥
स कथन्नु कषायाणि तिक्तानि कटुकानि च । भक्षयन्वन्यमाहारं
सुतो मे वर्त्तयिष्यति ॥ ९८ ॥ महार्हवस्त्रसंवीतो भूत्वा चिर-
सुखोचितः । काषायपरिधानस्तु कथं भूमौ निवत्स्यति ॥९९॥
कस्यैतद्दारुणं वाक्यमेवंविधमपीरितम् । रामस्यारण्यगमनं भर-
तस्याभिषेचनम् ॥ १०० ॥ धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थ-
परायणाः । न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ।१०१॥
अनर्थभावेर्थपरे नृशंसे ममानुतापाय निविष्टभावे । किमप्रियं प-
श्यसि मन्निमित्तं हितानुकारिण्ययवापि रामे ॥१०२॥ परित्यजेयुः
पितरोपि पुत्रान् भार्य्याः पतींश्चापि कृतानुरागाः । कृत्स्नं हि
सर्वं कुपितं जगत्स्यां दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥१०३॥ अहं
पुनर्देवकुमाररूपमलङ्कृतं तं सुतमाव्रजन्तम् । नन्दामि पश्य-

न्निव दर्शनेन भवामि दृष्ट्वैव पुनर्युवेव ॥१०४॥ विना हि सूर्य्येण
भवेत्प्रवृत्तिरवर्षता वज्रधरेण वापि। रामं तु गच्छन्तमितः
समीक्ष्य जीवेन्न कश्चिद्दिति चेतना मे ॥ १०५ ॥ विनाशकामा-
महितामभित्रामावासयं मृत्युमिवात्मनस्त्वां। चिरं वताङ्केन धृता
हि सर्पी महाविषा तेन हतोस्मि मोहात् ॥१०६॥ मया च रा-
मेण सलक्ष्मणेन प्रशास्तु हीनो भरतस्त्वया सह। पुरञ्च राष्ट्रञ्च
निहत्य वान्धवान्ममाहितानां च भवाभिभाषिणी ॥१०७॥ नृशंस-
वृत्ते व्यसनप्रहारिणि प्रसह्य वाक्यं यदिहाद्य भाषसे। न नाम ते
केन मुखात्पतन्त्यधो विशीर्य्यमाणा दशनाः सहस्रधा ॥ १०८ ॥
न किंचिदाहाहितमप्रियं वचो नवेति रामः परुषाणि भाषि-
तुम्। कथं तु रामे ह्यभिरामवादिनि ब्रवीषि दोषान् गुणनित्य-
संमते ॥ १०९ ॥ प्रताम्य वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा सहस्रशो वा
स्फुटितां महीं व्रज। न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं ममाहितं
कैकयराजघातिनि ॥ ११० ॥ सुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां
प्रदुष्टभावां स्वकुलोपघातिनीम्। न जीवितुं त्वां विसहे मनो-
रमां दिधक्षमाणां हृदयं सवन्धनम् ॥ १११ ॥ न जीवितं मेस्ति
कुतः पुनः सुखं विनात्मजेनात्मवता कुतो रतिः। समाहितं
देवि न कर्तुमर्हसि स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे। ११२ ॥ स
भूमिपालो विलपन्ननाथवत् स्त्रिया गृहीतो हृदयेतिमात्रया।
पपात देव्याश्चरणौ प्रसारितावुभावसंस्पृश्य यथातुरस्तथा। ११३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

द्वादशः सर्गः।

———

अतदर्हं महाराजं शयानमतथोचितम् । ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् ॥ १ ॥ अनर्थरूपासिद्धार्था ह्यभीता भयदर्शिनी । पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना ॥२॥ त्वं कत्थसे महाराज सत्यवादी दृढव्रतः । मम चेमं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥३॥ एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा । प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विह्वलन्निव ॥ ४ ॥ मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे । हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ॥ ॥ ५ ॥ स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् । प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं तव ॥ ६ ॥ कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो वनम् । यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥७॥ अपुत्रेण मया पुत्रः श्रमेण महता महान् । रामो लब्धो महाबाहुः स कथं त्यज्यते मया ॥ ८ ॥ शूरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः । कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ॥ ९ ॥ कथमिन्दीवरश्यामं दीर्घबाहुं महाबलम् । अभिराममहं रामं प्रेषयिष्यामि दण्डकान् ॥ १० ॥ सुखानामुचितस्यैव दुःखैरनुचितस्य च । दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः ॥ ११ ॥ यदि दुःखमकृत्वा तु मम संक्रमणं भवेत् । अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम् ॥१२॥ नृशंसे पापसङ्कल्पे रामं सत्यपराक्रमम् । किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम ॥१३॥ अकीर्त्तिरतुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे। तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः । अस्तमभ्यगतः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्त्तत ॥ १४ ॥ सा त्रियामा तथा तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता । राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥१५॥ तदैवोष्णं विनिश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः । विललापार्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचनः ॥१६॥ न प्रभातं तवेच्छामि निशे नक्षत्रभूषिते । क्रियतां मे दया भद्रे मयायं रचिताञ्जलिः ॥ १७ ॥ अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि

निष्टगाम्। नृशंसां कैकयीं दृष्टुं यत्कृते व्यसनं महत्॥ १८॥ एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयताञ्जलिः। प्रसादयामास पुनः कैकेयीं चेदमब्रवीत्॥१९॥ साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः। प्रसादः क्रियतां भद्रे देवि राज्ञो विशेषतः॥२०॥ शून्येन खलु सुश्रोणि मयेदं समुदाहृतम्। कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि॥२१॥ प्रसीद देवि रामोऽपि त्वद्दत्तं राज्यमव्ययम्। लभतामसितापाङ्गे यशः परमवाप्नुहि॥ २२॥ मम रामस्य लोकस्य गुरूणां भरतस्य च। प्रियमेतद्गुरुश्रोणि कुरु चारुमुखेक्षणे॥२३॥ विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा ताम्रेक्षणस्याश्रुकलस्य राज्ञः। श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम्॥ २४॥ ततः स राजा पुनरेव मूर्च्छितः प्रियामतुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम्। समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः॥ २५॥ इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा जगाम घोरं श्वसतो मनस्विनः। विबोध्यमानः प्रतिबोधनं तदा निवारयामास स राजसत्तमः॥ २६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

त्रयोदशः सर्गः।

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि। विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्य सैक्ष्वाकुमिदमब्रवीत्॥ १॥ पापं कृत्वेव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम्। शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि॥२॥ आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः। सत्यमाश्रित्य हि मया त्वं धर्मं प्रति चोदितः॥ ३॥ संश्रुत्य शैव्यः श्येनाय स्वान्तनुं जगतीपतिः। प्रदाय पक्षिणे राजा जगाम

गतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥ तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे। याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्या विमना ददौ ॥५॥ सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्य्यादां सत्यमन्वितः। सत्यानुरोधात् समये वेलां स्वां नातिवर्त्तते ॥ ६ ॥ सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः। सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनावाप्यते परम् ॥ ७॥ सत्यं समनुवर्त्तस्व यदि धर्मे धृता मतिः। स वरः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तम: ॥ ८॥ धर्मस्यैवाभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात्। प्रव्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥९॥ समयञ्च ममार्य्येमं यदि त्वं न करिष्यसि। अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १० ॥ एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया। नाशकत्पाशमुन्मोक्तुं वलिरिन्द्रकृतं यथा ॥ ११ ॥ उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोभवत्। स धुर्यो वै परिस्पन्दन् युगचक्रान्तरं यथा ॥ १२ ॥ विह्वलाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः। कृच्छ्राद्धैर्य्येण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ यस्ते मन्त्रकृतः पाणिरग्नौ पापे मया धृतः। संत्यजामि स्वजञ्चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥१४॥ प्रयाता रजनी देवि सूर्य्यस्योदयनं प्रति। अभिषेकं गुरुजनस्त्वरयिष्यति मां ध्रुवम् ॥ १५ ॥ रामाभिषेकसम्भारैस्तदर्थमुपकल्पितैः। रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥ सपुत्रया त्वया नैव कर्त्तव्या सलिलक्रिया। व्याहन्तास्यशुभाचारे यदि रामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥ न शक्तोद्यास्म्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वा पूर्वं तथा सुखम्। हतहर्षं निरानन्दं पुनर्जनमवाङ्मुखम् ॥ १८ ॥ तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः। प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्रनक्षत्रमालिनी ॥ १९ ॥ ततः पापसमाचारा कैकेयी पार्थिवं पुनः। उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्च्छिता ॥ २० ॥ किमिदं भाषसे राजन्वाक्यं गरुजोपमम्। आनाययितुमक्लिष्टं पुत्रं राममिहार्हसि ॥ २१ ॥ स्थाप्य राज्ये मम सुतं

कृत्वा रामवनेचरम् । निःसपत्नां च मां कृत्वा कृतकृत्यो भवि-
ष्यसि ॥ २२ ॥ स तत्र इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः । राजा
प्रचोदितोभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ धर्मबन्धेन बद्धो-
ऽस्मि नष्टा च मम चेतना । ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि
धार्मिकम् ॥ २४ ॥ ततः प्रभातां रजनीमुदिते च दिवाकरे ।
पुष्ये नक्षत्रयोगे च मुहूर्त्ते च समागते ॥ २५ ॥ वशिष्ठो गुण-
सम्पन्नः शिष्यैः परिवृतस्तदा । उपगृह्याशु सम्भारान् प्रविवेश
पुरोत्तमम् ॥ २६ ॥ सिक्तसम्मार्जितपथां पताकोत्तमभूषिताम् ।
संहृष्टमनुजोपेतां समृद्धविपणापणाम् ॥ २७ ॥ महोत्सवसमा-
कीर्णां राघवार्थे समुत्सुकाम् । चन्दनागुरुधूपैश्च सर्वतः परि-
धूपिताम् ॥ २८ ॥ तां पुरीं समतिक्रम्य पुरन्दरपुरोपमाम् ।
ददर्शान्तःपुरं श्रीमन्नानाध्वजगणायुतम् ॥ २९ ॥ पौरजान-
पदाकीर्णं ब्राह्मणैरुपशोभितम् । यज्ञविद्भिः सुसंपूर्णं सदस्यैः
परमार्चितैः ॥ ३० ॥ तदन्तःपुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम् ।
वशिष्ठः परमप्रीतः परमर्षिभिरावृतः ॥ ३१ ॥ स त्वपश्यद्विनिष्क्रा-
न्तं सुमन्त्रं नाम सारथिम् । द्वारे मनुजसिंहस्य सचिवं प्रिय-
दर्शनम् ॥ ३२ ॥ तमुवाच महातेजाः सूतपुत्रं विशारदम् ।
वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्मामिहागतम् ॥ ३३ ॥ इमे गङ्गोदक-
घटाः सागरेभ्यश्च काञ्चनाः । औदुम्बरं भद्रपीठमभिषेकार्थ-
माहृतम् ॥ ३४ ॥ सर्वबीजानि गन्धाश्च रत्नानि विविधानि च ।
क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥३५॥ अष्टौ च कन्या
रुचिरा मत्तश्च वरवारणः । चतुरश्वो रथः श्रीमान्निस्त्रिंश-
श्चो धनुरुत्तमम् ॥ ३६ ॥ वाहनं नरसंयुक्तं छत्रञ्च शशिसन्निभम् ।
श्वेते च बालव्यजने भृङ्गारश्च हिरण्मयम् ॥३७॥ हेमदामपिनद्धश्च
ककुद्मान् पाण्डुरो वृषः । केशरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्रेष्ठो महाबलः
॥ ३८ ॥ सिंहासनं व्याघ्रतनुःसमिधश्च हुताशनः । सर्वे वादित्र-

कृष्णाश्च वेश्याश्चालंकृतास्त्रियः ॥ ३९ ॥ आचार्य्या ब्राह्मणा गावः
पुण्याश्च मृगपक्षिणः । पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह
॥ ४० ॥ एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियम्वदा ॥४०॥ अभिषे-
काय रामस्य सह तिष्ठन्ति पार्थिवैः ॥ ४१ ॥ त्वरयस्व महाराजं
यथा समुदितेऽहनि । पुष्ये नक्षत्रयोगे च रामो राज्यमवाप्नुयात्
॥ ४२ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महात्मनः । स्तुवन्नृपति-
शार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४३ ॥ तन्तु पूर्वोदितं वृद्धं द्वारस्था
राजसम्मताः । न शेकुरभिसंरोद्धुं राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥४४॥
स समीपस्थितो राज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् । वाग्भिः परम-
तुष्टाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ॥ ४५ ॥ ततः सूतो यथाकालं पार्थि-
वस्य निवेशने । सुमन्त्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम्
॥ ४६ ॥ यथा नन्दति तेजस्वी सागरो भास्करोदये । प्रीतः
प्रीतेन मनसा तथा नन्दय नस्ततः ॥४७॥ इन्द्रमस्यां तु वेलाया-
मभितुष्टाव मातलिः । सोऽजयद्दानवान् सर्वांस्तथा त्वां बोधया-
म्यहम् ॥ ४८ ॥ वेदाः सहाङ्गा विद्याश्च यथा ह्यात्मभुवं प्रभुम् ।
ब्रह्माणं बोधयन्त्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥४९॥ आदित्यः सह
चन्द्रेण यथा भूतधरां शुभाम् । बोधयत्यद्य पृथिवीं तथा त्वां
बोधयाम्यहम् ॥ ५० ॥ उत्तिष्ठ सुमहाराज कृतकौतुकमङ्गलः ।
विराजमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः ॥ ५१ ॥ सोमसूर्यौ च
काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि । वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं
प्रदिशन्तु ते ॥ ५२ ॥ गता भगवती रात्रिरहः शिवमुपस्थितम् ।
प्रतिबुध्यस्व राजर्षे कृत्यं महदुपस्थितम् ॥ ५३ ॥ उदतिष्ठत
रामस्य समग्रमभिषेचनम् । पौरजानपदैश्चापि नैगमैश्च कृता-
ञ्जलिभिः ॥ ५४ ॥ अयं वसिष्ठो भगवान् ब्राह्मणैः सह तिष्ठति ।
क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजन् राघवस्याभिषेचनम् ॥५५॥ यथा ह्यपालाः
पशवो यथा सेना ह्यनायका । यथा चन्द्रं विना रात्रिर्यथा गावो

विना वृषम् ॥ ५६॥ एवं हि भविता राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमिवार्थवत् ॥ ५७ ॥ अभ्यकीर्यत
त शोकेन भूय एव महीपतिः । ततस्तु राजा तं सूतं सन्नहर्षः सुतं
प्रति ॥ ५८ ॥ शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुद्वीक्ष्योवाच धार्मिकः ।
वाक्यैस्तु खलु मर्माणि मम भूयो निकृन्तसि ॥ ५९ ॥ सुमन्त्रः
करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनञ्च पार्थिवम् । प्रगृहीतांजलिः किञ्चि-
त्तस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ ६० ॥ यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्नशशाक
महीपतिः । तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ ६१ ॥
सुमन्त्र राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः । प्रजागरपरिश्रान्तो
निद्राया वशमागतः ॥ ६२ ॥ तद्गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यश-
स्विनम् । राममानय भद्रन्ते नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ६३ ॥
अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि । तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो
वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत् ॥ ६४ ॥ सुमन्त्र रामं द्रक्ष्यामि
शीघ्रमानय सुन्दरम् । स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननन्द
च ॥६५॥ निर्जगाम च स प्रीत्या त्वरितो राजशासनात् । सुमन्त्र-
श्चिन्तयामास त्वरितं चोदितस्तया ॥६६॥ व्यक्तं रामाभिषेकार्थ-
मिहायास्यति धर्मभाक् । इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता-
वृतः ॥ ६७॥ निर्जगाम महातेजा राघवस्य दिदृक्षया । सागर-
ह्रदसङ्काशात्सुमन्त्रोऽन्तःपुराच्छुभात् ॥ ६८ ॥ ततः पुरस्तात्सह-
सा विनिःसृतो महीपतेर्द्वारगतान्विलोकयन् । ददर्श पौरा-
न्विविधान्महाजनानुपस्थितान् द्वारमुपेत्य विष्ठितान् ॥६९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

चतुर्दशः सर्गः ।

ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः । उपतस्थुरुपस्थानं सहराजपुरोहिताः ॥ १ ॥ अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च । राघवस्याभिषेकार्थे प्रीयमाणाः सुसङ्गताः ॥ २ ॥ उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि । लग्ने कर्कटके प्राप्ते जन्मे रामस्य च स्थिते ॥ ३ ॥ अभिषेकाय रामस्य द्विजेन्द्रैरुपकल्पितम् । काञ्चना जलकुम्भाश्च भद्रपीठं स्वलंकृतम् ॥ ४ ॥ रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा । गङ्गायमुनयोः पुण्यात्सङ्गमादाहृतं जलम् ॥५॥ याश्चान्याः सरितः पुण्याः ह्रदाः कूपाः सरांसि च । प्राग्वाहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्य्यग्वाहाश्च क्षीरिणः ॥ ॥ ६ ॥ ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः । क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ ७ ॥ अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः । सजलाः क्षीरिभिश्छन्ना घटाः काञ्चनराजताः ॥ ८ ॥ पद्मोत्पलयुता भान्ति पूर्णाः परमवारिणा । चन्द्रांशुविकचप्रख्यं काञ्चनं रत्नभूषितम् ॥ ९ ॥ सज्जन्तिष्ठति रामस्य वालव्यजनमुत्तमम् । चन्द्रमण्डलसङ्काशमातपत्रञ्च पाण्डुरम् ॥१०॥ सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरःसरम् । पाण्डुरश्च वृषः सज्जः पाण्डुराश्वश्च संस्थितः ॥ ११ ॥ प्रस्तुतश्च गजः श्रीमानौपवाह्यः प्रतीक्षते । अष्टौ कन्याश्च माङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः ॥१२॥ वादित्राणि च सर्वाणि वन्दिनश्च तथापरे । इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये सम्भ्रियेताभिषेचनम् ॥१३॥ तथा जातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम् । ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम् ॥ १४ ॥ अपश्यन्तोऽब्रुवन् को नु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत् । न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः । १५ ॥ यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः । इति तेषु ब्रुवाणेषु सार्वभौमान्महीपतीन् ॥१६॥ अब्रवीत्तानिदं वाक्यं सुमन्त्रो राजसत्कृतः । रामं राज्ञो नियोगेन त्वरया प्रस्थितो ह्यहम् ॥१७॥ पूज्या राज्ञो भव-

न्तश्च रामस्य तु विशेषत: । अयं पृच्छामि वचनात् सुखमायुष्म-
तामहम् ॥१८॥ राज्ञ: संप्रति बुद्धस्य यच्चानागमकारणम् ।
इत्युक्त्वान्त:पुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ।।१९।। सदासक्तञ्च तद्वेश्म
सुमन्त्र: प्रविवेश ह । तुष्टावास्य तदा वंशं सुमन्त्र: स विशाम्पते:
२०।। शयनीयं नरेन्द्रस्य तदासाद्य व्यतिष्ठत । सोत्यासाद्य तु तद्वेश्म
तिरस्करणिमन्तरा ।।२१।। आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टाव राघ-
वम् ।।२२।। सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि । वरुणा-
श्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशंतु ते ।।२३।। यथा साङ्गाश्च वेदा वै
ब्रह्माणं बोधयन्ति ते । तथा त्वां धीर बोध्यामि उत्तिष्ठ पुरुष-
र्षभ ॥ २३ ॥ गता भगवती रात्रिरह: शिवमुपस्थितम् । बुध्यस्व
नरशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ।।२४।। ब्राह्मणा बलमुख्याश्च
नैगमाश्चागता नृपा: । दर्शनन्तेभिकांक्षंते प्रतिबुध्यस्व
राघव ॥ २५ ।। स्तुवंतं तं तदा सूतं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ।
प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ राममानय
सूतेति यदस्यभिहितोनया । किमिदं कारणं येन ममाज्ञा
प्रतिहन्यते ।।२७।। न चैव संप्रसुप्तोहमानयेहाशु राघ-
वम् । इति राजा दशरथ: सूतं तत्रान्वशात्पुन: ।। २८ ।। स
राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् । निर्जगाम नृपावासा-
न्मन्यमान: प्रियं महत् ।। २९ ।। प्रपन्नो राजमार्गञ्च पताका-
ध्वजशोभितम् । हृष्ट: प्रमुदित: सूतो जगामाशु विलोकयन् ।।३०
स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणा: कथा: । अभिषेचनसंयुक्ता:
सर्वलोकस्य हृष्टवत् ।। ३१ ।। ततो ददर्श रुचिरं कैलाससदृश-
प्रभम् । रामवेश्म सुमन्त्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् ।।३२।। महा-
कपाटपिहितं वितर्दिशतशोभितम् । काञ्चनप्रतिमैकाग्रं मणि-
विद्रुमतोरणम् ।।३३।। शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तं मेरुगुहासमम् ।
मणिभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिरलङ्कृतम् ॥ ३४ ॥ मुक्तामणि-

भिराकीर्णां चन्दनागरुभूषितम् । गन्धान्मनोज्ञान् विसृजद्दा-र्दुरं शिखरं यथा ॥ ३५ ॥ सारसैश्च मयूरैश्च विनदद्भिर्विराजि-तम् । सुकृतेहामृगाकीर्णमुत्कीर्णं भक्तिभिस्तथा ॥ ३६ ॥ मनश्चक्षुश्च भूतानामाददत्तिग्मतेजसा । चन्द्रभास्करसंकाशं कुबेरभवनोपमम् ॥ ३७ ॥ महेन्द्रधामप्रतिमं नानापक्षिसमा-कुलम् । मेरुशृङ्गसमं सूतो रामवेश्म ददर्श ह ॥३८॥ उपस्थितैः समाकीर्णां जनैरञ्जलिकारिभिः । उपादाय समाक्रान्तैस्तदा जानपदैर्जनैः ॥ ३९ ॥ रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैः समलङ्कृतम् । महामेघसमप्रख्यमुदग्रं सुविराजितम् ॥ ४० ॥ नानारत्नसमा-कीर्णं कुब्जकैरपि चावृतं । स वाजियुक्तेन रथेन सारथिर्नरा-कुलं राजकुलं विराजयन् । वरूथिना रामगृहाभियायिना पुरस्य सर्वस्य मनांसि हर्षयन् ॥ ४१ ॥ ततः समासाद्य महाधनं महत् प्रहृष्टरोमा स बभूव सारथिः । मृगैर्मयूरैश्च समाकुलोल्बणं गृहं वरार्हस्य शचीपतेरिव ॥ ४२ ॥ स तत्र कैलासनिभाः स्वलं-कृताः प्रविश्य कक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः । प्रियान्वरान् राममते-स्थितान्बहून् व्यपोह्य शुद्धांतमुपस्थितो रथी ॥ ४३ ॥ स तत्र शुश्राव च हर्षयुक्ता रामाभिषेकार्थकृतां जनानां । नरेन्द्र-सूनोरभिमङ्गलार्थाः सर्वस्य लोकस्य गिरः प्रहृष्टाः ॥ ४४ ॥ महेन्द्रसद्मप्रतिमं तु वेश्म रामस्य रम्यं मृगपक्षिजुष्टं । ददर्श मे-रोरिव शृङ्गमुच्चैर्विभ्राजमानं प्रभया सुमन्त्रः ॥ ४५ ॥ उपस्थितै-रञ्जलिकारिभिश्च सोपायनैर्जानपदैर्जनैश्च । कोट्योपरार्धैश्च विमुक्तयानैः समाकुलं द्वारपदं ददर्श ॥ ४६ ॥ ततो महामेघमही-धराभं प्रभिन्नमत्यंकुशमप्रसह्यं । रामोपवाह्यं रुचिरं ददर्श शत्रुं-जयं नागमुदग्रकायं ॥ ४७ ॥ स्वलङ्कृतान् साश्वरथान् सकुञ्जरान् मातङ्गमुख्यांश्च ददर्श वल्लभान् । व्यपोह्य सूतः स हि तान् समंततः समृद्धमन्तःपुरमाविवेश ॥ ४८ ॥ तदद्रिकूटाचलमेघसन्निभं महा-

विमानोत्तमवेश्मसंघवत् । अवार्य्यमाणः प्रविवेश सारथिः प्रभूत-रत्नं मकरो यथार्णवम् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चदशः सर्गः ।

स तदन्तःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् । प्रविविक्तां ततः कक्ष्यामाससाद पुराणवित् ॥ १ ॥ प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्ट-कुण्डलैः । अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वनुरक्तैरधिष्ठिताम् ॥ २ ॥ तत्र काषायिणो वृद्धान्वेत्रपाणीन् स्वलंकृतान् । ददर्श विष्ठितान् द्वारि त्र्यध्यक्षान् सुसमाहितान् ॥३॥ ते समीक्ष्य समायान्तं रामप्रियचिकीर्षवः । सहसोत्पतिताः सर्वे ह्यासनेभ्यः ससंभ्रमाः ॥ ४ ॥ तानुवाच विनीतात्मा सूतपुत्रः प्रदक्षिणः । क्षिप्रमाख्यात रामाय सुमन्त्रो द्वारि तिष्ठति ॥ ५ ॥ ते राममुपसङ्गम्य भर्त्तुः प्रियचिकीर्षवः । सभार्य्याय च रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे ॥ ६ ॥ प्रतिवेदितमाज्ञाय सूतमभ्यन्तरं पितुः । तत्रैवानाययामास राघवः प्रियकाम्यया ॥ ७ ॥ तं वैश्रवणसङ्काशमुपविष्टं स्वलंकृतम् । ददर्श सूतः पर्य्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ८ ॥ वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना । अनुलिप्तं परार्द्ध्येन चन्दनेन परन्तपम् ॥ ९ ॥ स्थितया पार्श्वतश्चापि बालव्यजनहस्तया । उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥ १० ॥ साक्षात् शान्त्या समेतं वा धर्मं तं सचराचरम् । अथवा भास्करं दीप्त्या सङ्गतं लोकमायया ॥ ११ ॥ तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा । ववन्दे वरदं वन्दी विनयज्ञो विनीतवत् ॥१२॥ प्राञ्जलिः सुमुखं दृष्ट्वा विहारशयनासने । राजपुत्रमुवाचेदं

सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १२ ॥ कौशल्या सुप्रजा राम पिता
त्वां द्रष्टुमिच्छति। महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र
माचिरम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः।
ततः सम्मानयामास सीतामिदमुवाच ह ॥ १४ ॥ देवि
देवश्च देवी च समागम्य मदन्तरे। मन्त्रयेते ध्रुवं किञ्चि-
दभिषेचनसंहितम् ॥ १५ ॥ लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा
सुदक्षिणा। सञ्चोदयति राजानं मदर्थं मदिरेक्षणे ॥ १६ ॥
सा प्रहृष्टा महाराजं हितकामानुवर्त्तिनी। जननी चार्थकामा मे
केकयाधिपतेः सुता। १७॥ दिष्ट्या खलु महाराजो महिष्या
प्रियया सह। सुमन्त्रं प्राहिणोद्दूतमर्थकामकरं मम ॥ १८ ॥
यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः। ध्रुवमद्यैव मां राजा यौव-
राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥१९॥ हन्त शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च मही-
पतिम्। सह त्वं परिवारेण सुखमास्स्व रमस्व च ॥ २० ॥ पति-
संमानिता सीता भर्तारमसितेक्षणा। आद्वारमनुवव्राज मङ्ग-
लान्यभिदध्युषी ॥ २१ । राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषे-
चनम्। कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत् ॥२२॥ दीक्षितं
व्रतसम्पन्नं वराजिनधरं शुचिम्। कुरङ्गशृङ्गपाणिञ्च पश्यन्ती त्वां
भजाम्यहम् ॥ २३॥ पूर्वां दिशं वज्रधरो दक्षिणां पातु मे यमः।
वरुणः पश्चिमामाशां धनेशस्तूत्तरां दिशम् ॥ २४ । अथ सीता-
मनुज्ञाप्य कृतकौतुकमङ्गलः। निश्चक्राम सुमन्त्रेण सह रामो
निवेशनात्। २५॥ पर्वतादिव निष्क्रम्य सिंहो गिरिगुहाशयः।
लक्ष्मणं द्वारि सोपश्यत्प्रह्वाञ्जलिपुटस्थितम् ॥ २६॥ अथ मध्यम-
कक्ष्यायां समागच्छत्सुहृज्जनैः। स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य
प्रतिनन्द्य च ॥ २७॥ ततः पावकसङ्काशमारुरोह रथोत्तमम्।
वैयाघ्रं पुरुषव्याघ्रो राजितं राजनन्दनः ॥ २८ ॥ मेघनादसमं
नादं मणिहेमविभूषितम्। मुष्णन्तमिव चक्षूंषि प्रभया सूर्य-

वर्चसम् ॥ २९ ॥ करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः। हरि-
युक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवाशुगम् ॥ ३० ॥ प्रययौ तूर्णमास्थाय
राघवो ज्वलितः श्रिया। सपर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिनादयन्
॥३१॥ निकेतान्निर्ययौ श्रीमान्महाभ्रादिव चन्द्रमाः। चित्रचाम-
रपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुगः। जुगोप भ्रातरं भ्राता रथमा-
स्थाय पृष्ठतः ॥ ३२ ॥ ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत।
तस्य निःक्रममाणस्य जनौघस्य समन्ततः ॥ ३३ ॥ ततो हयवरा
मुख्या नागाश्च गिरिसन्निभाः। अनुजग्मुस्तदा रामं शतशोथ
सहस्रशः ॥३४॥ अग्रतश्चास्य सन्नद्धाश्चन्दनागुरुभूषिताः। खड्ग-
चापधराः शूरा जग्मुराशंसवो जनाः ॥ ३५ ॥ ततो वादित्र-
शब्दाश्च स्तुतिशब्दाश्च वन्दिनाम्। सिंहनादाश्च शूराणां ततः
शुश्रुविरे पथि ॥३६॥ हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिः समन्ततः।
कीर्य्यमाणः सुपुष्पौघैर्ययौ स्त्रीभिररिन्दमः ॥ ३७ ॥ रामं सर्वा-
नवद्याङ्ग्यो रामपिप्रीषया ततः। वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाः क्षिति-
स्थाश्च ववंदिरे ॥ ३८ ॥ नूनं नंदति ते माता कौशल्या मातृ-
नन्दन। पश्यन्ती सिद्धयात्रं त्वां पित्र्यं राज्यमुपस्थितम् ॥३९
सर्वसीमन्तिनीभ्यश्च सीता सीमन्तिनी वरा। अमन्यन्त हि ता
नार्यो रामस्य हृदयप्रियाम् ॥ ४० ॥ तया सुचरितं देव्या पुरा
नूनं महत्तपः। रोहिणीव शशांकेन रामसंयोगमागता ॥ ४१ ॥
इति प्रासादशृङ्गेषु प्रमदाभिर्नरोत्तमः। शुश्राव राजमार्गस्थः
प्रिया वाच उदाहृताः ॥४२॥ स राघवस्तत्र कथाप्रलापान् शु-
श्राव लोकस्य समागतस्य। आत्माधिकारा विविधाश्च वाचः
प्रहृष्टरूपस्य पुरे जनस्य ॥ ४३ ॥ एष श्रियं गच्छति राघवोद्य
राजप्रसादाद्विपुलां गमिष्यन्। एते वयं सर्वसमृद्धकामा येषा-
मयं नो भविता प्रशास्ता ॥ ४४ ॥ लाभो जनस्यास्य यदेष सर्वं
प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय। न ह्यप्रियं किञ्चन जातु कश्चित्

पश्येन्न दुःखं मनुजाधिपेऽस्मिन् ॥४५॥ स घोषवद्भिश्च हयैः सुनागैः पुरःसरैः स्वस्तिकसूतमागधैः । महीयमानः प्रवरैश्च वादकैरभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ॥ ४६ ॥ करेणुमातङ्गरथाश्वसंकुलं महाजनौघैः प्रतिपूर्णचत्वरम् । प्रभूतरत्नं बहुपुण्यसञ्चयं ददर्श रामो विमलं महापथम् ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षोडशः सर्गः ।

स रामो रथमास्थाय सम्प्रहृष्टसुहृज्जनः । पताकाध्वजसम्पन्नं महार्हागरुधूपितम् ॥ १ ॥ अपश्यन्नगरं श्रीमान्नानाजनसमाकुलम् । स गृहैरभ्रसङ्काशैः पाण्डुरैरुपशोभितम् । राजमार्गं ययौ रामो मध्येनागरुधूपितम् ॥ २ ॥ चन्दनानां च मुख्यानामगरूणां च सञ्चयैः । उत्तमानां च गन्धानां क्षौमकौशाम्बरस्य च ॥ ३ ॥ अविद्धाभिश्च मुक्ताभिरुत्तमैः स्फाटिकैरपि । शोभमानमसम्बाधं तं राजपथमुत्तमम् ॥ ४ ॥ संवृतं विविधैः पण्यैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि । ददर्श तं राजपथं दिवि देवपथं यथा ॥५॥ दध्यक्षतहविर्लाजैर्धूपैरगरुचन्दनैः । नानामाल्योपगन्धैश्च सदाभ्यर्चितचत्वरम् ॥ ६ ॥ आशीर्वादान्बहून् शृण्वन् सुहृद्भिः समुदीरितान् । यथार्हञ्चापि सम्पूज्य सर्वानेव नरान्ययौ ॥ ७ ॥ पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः । अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ॥ ८ ॥ यथा स्म लालिताः पित्रा यथा सर्वैः पितामहैः । ततः सुखतरं सर्वे रामे वत्स्याम राजनि ॥९॥ अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलंकृतम् । यथा पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ ततो हि नः प्रियतरं नान्यत्किञ्चिद्भवि-

ष्यति। यथाभिषेको रामस्य राज्ये नामिततेजसः ॥ ११॥ एतांश्चान्यांश्च सुहृदामुदासीनः शुभाः कथाः। आत्मसंपूजनीः शृण्वन् ययौ रामो महापथम् ॥ १२॥ न हि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात्। नरः शक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रान्तेपि राघवे ॥ १३ ॥ यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति। निन्दितः सर्वलोकेषु स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥ १४ ॥ सर्वेषु स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम्। चतुर्णां हि वयस्थानां तेन ते तमनुव्रताः ॥१५॥ चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यांश्चायतनानि च। प्रदक्षिणं परिहरन् जगाम नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥ स राजकुलमासाद्य मेघसङ्घोपमैः शुभैः। प्रासादशृङ्गैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ॥ १७ ॥ आवारयद्भिर्गगनं विमानैरिव पाण्डुरैः। वर्द्धमानगृहैश्चापि रत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८। तत् पृथिव्यां गृहवरं महेन्द्रसदनोपमम्। राजपुत्रः पितुर्वेश्म प्रविवेश श्रिया ज्वलन् ॥ १९ ॥ स कक्ष्या धन्विभिर्गुप्तास्तिस्त्रोतिक्रम्य वाजिभिः। पदातिरपरे कक्ष्ये द्वे जगाम नरोत्तमः ॥२०॥ स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या नरवरात्मजः। सन्निवर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तःपुरमत्यगात् ॥२१॥ तस्मिन् प्रविष्टे पितुरन्तिकं तदा। जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे। प्रतीक्षते तस्य पुनः स्म निर्गमं यथोदयं चन्द्रमसः सरित्पतिः ॥ २२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तदशः सर्गः।

स ददर्शासने रामो निषस्तं पितरं शुभे। कैकेय्या सहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥१॥ स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत्। ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २ ॥ रामे-

तुरुवाच वचनं वाष्पपर्य्याकुलेक्षणः । शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥३॥ तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् । रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्टेव पन्नगम् ॥४॥ इन्द्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसन्तापकर्षितम् । निश्वसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५ ॥ ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यन्तमिव सागरम् । उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥ ६ ॥ अचिन्त्यकल्पं हि पितुस्तं शोकमुपधारयन् । बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ७ ॥ चिन्तयामास च ततो रामः पितृहिते रतः । किंस्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनन्दति ॥ ८ ॥ अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति । तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्त्तते ॥ ९ ॥ स दीन इव शोकार्त्तो विषण्णवदनद्युतिः । कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता । कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वमेवैनं प्रसादय ॥ ११ ॥ अप्रसन्नमनाः किन्नु सदा मां प्रतिवत्सलः । विषण्णवदनो दीनो न हि मां प्रतिभाषते ॥ १२ ॥ शारीरो मानसो वाऽपि कच्चिदेनं न बाधते । सन्तापो वाऽभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥१३॥ कच्चिन्न किञ्चिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने । शत्रुघ्ने वा महासत्वे मातॄणां वा ममाशुभम् ॥ १४ ॥ अतोषयन्महाराजमकुर्वन्वा पितुर्वचः । मुहूर्त्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ॥ १५ ॥ यतो मूलं नरः पश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः । कथं तस्मिन्न वर्त्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते ॥ १६ ॥ कच्चित्ते परुषं किञ्चिदभिमानात्पिता मम । उक्तो भवत्या कोपेन येनास्य लुलितं मनः ॥ १७ ॥ एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः । किंनिमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ १८ ॥ एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना । उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ॥ १९ ॥ न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किञ्चन । किञ्चि-

मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्नानुभाषते॥ २०॥ प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं
वाणी नास्य प्रवर्त्तते। तदवश्यं त्वया कार्य्यं यदनेन श्रुतं मम
॥ २१॥ एष मह्यं वरं दत्वा पुरा मामभिपूज्य च। स पश्चात्तप्य-
ते राजा यथान्यः प्राकृतस्तथा॥ २२॥ अतिसृज्य ददामीति वरं
मम विशाम्पतिः। स निरर्थं गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छति
॥ २३॥ धर्ममूलमिदं राम विदितं च सतामपि। तत्सत्यं न त्य-
जेद्राजा कुपितस्त्वत्कृते यथा॥ २४॥ यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं
वा यदिवाशुभम्। करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम्
॥ २५॥ यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपद्यते। ततोऽहम-
भिधास्यामि नह्येष त्वयि वक्ष्यति॥ २६॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा
कैकेय्या समुदाहृतम्। उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृप-
सन्निधौ॥ २७॥ अहो धिङ्नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः।
अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके॥ २८॥ भक्षयेयं विषं
तीक्ष्णं मज्जेयमपि चार्णवे। नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च
विशेषतः॥ २९॥ तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकांक्षितम्।
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते॥ ३०॥ तमार्जव-
समायुक्तमनार्य्या सत्यवादिनम्। उवाच रामं कैकेयी वचनं
भृशदारुणम्॥ ३१॥ पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव।
रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे॥ ३२॥ तत्र मे याचितो
राजा भरतस्याभिषेचनम्। गमनं दण्डकारण्ये तव चैवाद्य
राघव॥ ३३॥ यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि।
आत्मानञ्च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु॥ ३४॥ सन्निदेशे पितु-
स्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम्। त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नववर्षाणि पञ्च
च॥ ३५॥ भरतस्याभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम्। त्वदर्थे
विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव॥ ३६॥ सप्त सप्त च वर्षाणि
दण्डकारण्यमाश्रितः। अभिषेकमिदं त्यक्त्वा जटाचीरधरो भव

॥ ३७ ॥ भरतः कोशलपुरे प्रशास्तु वसुधामिमाम् । नानारत्न-
समाकीर्णां सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ ३८ ॥ एते न त्वां नरेन्द्रोयं
कारुण्येन समाप्लुतः । शोकैः संक्लिष्टवदनो न शक्नोति निरी-
क्षितुम् ॥ ३९ ॥ एतत्कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन । सत्येन
महता राम तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ४० ॥ इतीव तस्यां परुषं
वदन्त्यां न चैव रामः प्रविवेश शोकम् । प्रविव्यथे चापि महा-
प्रभावो राजा च पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टादशः सर्गः ।

तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम् । श्रुत्वा न विव्यथे
रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तु-
महं त्वितः । जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥
इदन्तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः । नाभिनन्दति
दुर्धर्षो यथा पुरमरिन्दमः ॥३॥ मन्युर्न च त्वया कार्य्यो देवि ब्रूमि
तवाग्रतः । यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥ ४॥ हितेन
गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च । नियुज्यमानो विस्रब्धः किं न
कुर्य्यामहं प्रियम् ॥ ५ ॥ अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहतीव मे ।
स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ ६ ॥ अहं हि सीतां
राज्यं च प्राणानिष्टान्धनानि च । हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भर-
ताय प्रचोदितः ॥ ७ ॥ किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचो-
दितः । तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥ तदा-
श्वासय ह्रीमन्तं किञ्चिदं यन्महीपतिः । वसुधासक्तनयनो मन्दम-
श्रूणि मुञ्चति ॥ ९ ॥ गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।

भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात् ।। १० ।। दण्डकारण्य-
मेषोऽहमितो गच्छामि सत्वरः । अविचार्य्य पितुर्वाक्यं समावस्तुं
चतुर्दश ॥ ११ ॥ सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी ।
प्रस्थानं श्रद्दधाना हि त्वरयामास राघवम् ॥ १२ । एवं भवतु या-
स्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः । भरतं मातुलकुलादुपावर्तयितुं
नराः ।। १३ ॥ तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलम्बनम् । राम
तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १४ ।। व्रीड़ान्वितः स्वयं
यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते । नैतत्किञ्चिन्नरश्रेष्ठ मन्युरेषोपनीय-
ताम् ॥ १५ ।। यावत्त्वं न वनं यातः पुरादस्मादतित्वरन् । पिता
तावन्न ते राम स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ।।१६।। धिक्कष्टमिति निश्वस्य
राजा शोकपरिप्लुतः । मूर्छितोन्यपतत्तस्मिन् पर्य्यंके हेमभूषिते
॥ १७ ॥ रामोप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः । कशयेव
हतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः ॥ १८ । तदप्रियमनार्य्याया
वचनं दारुणोदयम् । श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्र-
वीत् ।। १९ ।। नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे । विद्धि
मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ।। २० ।। यत्तत्रभवतः
किञ्चिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया । प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा
कृतमेव तत् ॥ २१।। न ह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम् ।
यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ २२ ।। अनुक्तोप्यत्र-
भवता भवत्या वचनादहम् । वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह
चतुर्दश ॥ २३ ॥ न नूनं मयि कैकेयि कञ्चिदाशंससे गुणम् ।
यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ।। २४ ॥ यावन्मातरमा-
पृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् । ततोद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां
महद्वनम् ।। २५।। भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा । तथा
भवत्या कर्त्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ॥ २६ ॥ स रामस्य वचः
श्रुत्वा भृशं दुःखगतः पिता । शोकादशक्नुवन् वाष्पं प्ररुरोद महा-

स्नम् ॥ २७ । वन्दित्वा चरणौ राज्ञो विसंज्ञस्य पितुस्तदा ।
कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः ॥ २८ ॥ स रामः
पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम् । निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मा-
त्स्वन्ददर्श सुहृज्जनम् ॥ २९ ॥ तं वाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोनु-
जगाम ह । लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानन्दवर्द्धनः ॥ ३० ॥
गमने च मतिश्चक्रे वनवासाय लक्ष्मणः । अनुचिन्त्य विना रामं
नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३१ ॥ अभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा रामः
प्रदक्षिणम् । शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ॥३२॥
न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोपकर्षति । लोककान्तस्य
कान्तत्वाच्छीतरश्मेरिव क्षयः ॥ ३३ ॥ न वनं गन्तुकामस्य त्यज-
तश्च वसुन्धराम् । सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया ॥३४॥
प्रतिषिध्य शुभं छत्रं व्यजने च स्वलंकृते । विसर्जयित्वा स्वजनं
रथं पौरांस्तथा जनान् ॥ ३५ ॥ धारयन्मनसा दुःखमिन्द्रियाणि
निगृह्य च । प्रविवेशात्मवान्वेश्म मातुरप्रियशंसिवान् ॥ ३६ ॥
सर्वो ह्यभिजनः श्रीमान् श्रीमतः सत्यवादिनः । नालक्षयत
रामस्य कञ्चिदाकारमानने ॥ ३७ ॥ उचितञ्च महावाहुर्न जहौ
हर्षमात्मवान् । शारदः समुदीर्णांशुश्चन्द्रस्तेज इवात्मजम् ॥३८॥
वाचा मधुरया रामः सर्वं सम्मानयञ्जनम् मातुः समीपं धर्मा-
त्मा प्रविवेश महायशाः ॥ ३९ ॥ तं गुणैः समतां प्राप्तो भ्राता
विपुलविक्रमः । सौमित्रिरनुवव्राज धारयन्दुःखमात्मजम् ॥४०॥
प्रविश्य वेश्मातिभृशं मुदा युत समीक्ष्य तां चार्थविपत्तिमागताम् ।
न चैव रामोत्र जगाम विक्रियां सुहृज्जनस्यात्मविपत्ति-
शङ्कया ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनविंशः सर्गः ।

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निःक्रामति कृताञ्जलौ । आर्त्तशब्दो
महान् जज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे तदा ॥ १ ॥ कृत्येष्वचोदितः पित्रा
सर्वस्यान्तःपुरस्य च । गतिर्यः शरणं चासीत्सरामोद्य प्रवत्-
स्यति ॥ २ ॥ कौशल्यायां यथा युक्तो जनन्यां वर्त्तते सदा ।
तथैव वर्त्ततेस्मासु जन्म प्रभृति राघवः ॥ ३ ॥ न क्रुध्यत्यभि-
शप्तोपि क्रोधनीयानि वर्ज्जयन् । क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्वान्
स सुतोद्य प्रवत्स्यति ॥ ४ ॥ अबुद्धिर्वत नो राजा जीवलोकश्चर-
त्ययम् । यो गतिः सर्वभूतानां परित्यजति राघवम् ॥ ५ ॥
इति सर्वा महिष्यास्ता विवत्सा इव धेनवः । पतिमाचुक्रुशुश्चापि
सस्वनं चापि चुक्रुशुः ॥ ६ ॥ स हि चान्तःपुरे घोरमार्त्तशब्दं
महीपतिः । पुत्त्रशोकाभिसन्तप्तः श्रुत्वा व्यालीयतासने ॥ ७ ॥
रामस्तु भृशमायस्तो निश्वसन्निव कुञ्जरः । जगाम सहितो
भ्रात्रा मातुरन्तःपुरं वशी ॥ ८ ॥ सोपश्यत पुरुषं तत्र वृद्धम्प-
रमपूजितम् । उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान् बहून् ॥ ९ ॥
दृष्ट्वैव तु तदा रामं ते सर्वे समुपस्थिताः । जयेन जयतां श्रेष्ठं
वर्द्धयन्ति स्म राघवम् ॥ १० ॥ प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां
ददर्श सः । ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् वृद्धान् राज्ञाभिसत्कृ-
तान् ॥ ११ ॥ प्रणम्य रामस्तान् वृद्धान् तृतीयायां ददर्श सः ।
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ॥ १२ ॥ वर्द्धयित्वा
प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः । न्यवेदयन्त्यस्त्वरिता राम-
मातुः प्रियं तदा ॥ १३ ॥ कौशल्यापि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा
समाहिता । प्रभाते त्वकरोत् पूजां विष्णोः पुत्रहितैषिणी ॥१४॥
सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा । अग्निं जुहोति स्म
तदा मन्त्रवत् कृतमङ्गला ॥ १५ ॥ प्रविश्य तु तदा रामो मातु-
रन्तःपुरं शुभम् । ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम् ॥१६॥
देवकार्यनिमित्तञ्च तत्रापश्यत्समुद्यतम् । दध्यक्षतघृतं चैव

मोदकान् हविषस्तथा ॥ १७ ॥ लाजान्माल्यानि शुक्लानि पायसं
कृसरं तथा। समिधः पूर्णकुम्भांश्च ददर्श रघुनन्दनः ॥ १८ ॥
तां शुक्लक्षौमसंवीतां व्रतयोगेन कर्षिताम्। तर्पयन्तीं ददर्शा-
द्भिर्देवतां वरवर्णिनीम् ॥ १९ ॥ सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दन-
मागतम्। अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥ २० ॥
स मातरमभिक्रान्तामुपसंगृह्य राघवः। परिष्वक्तश्च बाहुभ्या-
मवघ्रातश्च मूर्धनि ॥ २१ ॥ तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमा-
त्मनः। कौशल्या पुत्त्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ २२ ॥
वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम्। प्राप्नुह्यायुश्च
कीर्त्तिञ्च धर्मञ्चाप्युचितं कुले ॥ २३ ॥ सत्यप्रतिज्ञं पितरं रा-
जानं पश्य राघव। अद्यैव त्वां स धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषे-
क्ष्यति ॥ २४ ॥ दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमन्त्रितः। मातरं
राघवः किञ्चित् प्रसार्याञ्जलिमब्रवीत् ॥ २५ ॥ स स्वभावविनी-
तश्च गौरवाच्च तथा नतः। प्रस्थितो दण्डकारण्यमाप्रष्टुमुप-
चक्रमे ॥ २६ ॥ देवि नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम्।
इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ २७ ॥ गमिष्ये
दण्डकारण्यं किमनेनासनेन मे। विष्टरासनयोग्यो हि का-
लोऽयं मामुपस्थितः ॥ २८ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि
विजने वने। मधुमूलफलैर्जीवन् हित्वा मुनिवदामिषम् ॥२९॥
भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति। मां पुनर्दण्डकारण्ये
विवासयति तापसम् ॥ ३० ॥ स षड्‌ष्टौ च वर्षाणि वत्स्यामि
विजने वने। आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्त्तयन् ॥ ३१ ॥
सा निकृत्तेव शालस्य यष्टिः परशुना वने। पपात सहसा
देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ ३२ ॥ तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां
कदलीमिव। रामस्तूत्थापयामास मातरं गतचेतसम् ॥ ३३ ॥
उपावृत्त्योत्थितां दीनां वडवामिव वाहिताम्। पांशुगुण्ठितसर्वाङ्गीं

विममर्ष च पाणिना ॥ ३४ ॥ सा राघवमुपासीनमसुखार्त्ता
सुखोचिता। उवाच पुरुषव्याघ्रमुपशृण्वति लक्ष्मणे ॥ ३५ ॥
यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव। नस्म दुःखमतोभूयः
पश्येयमहमप्रजा ॥ ३६ ॥ एक एव हि बन्ध्यायाः शोको भवति
मानसः। अप्रजास्मीति सन्तापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥ ३७ ॥
न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे। अपि पुत्रे विपश्येय-
मिति रामास्थितं मया ॥ ३८ ॥ सा बहून्यमनोज्ञानि वाक्यानि
हृदयच्छिदाम्। अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां वरा सती ॥३९॥
अतो दुःखतरं किन्नु प्रमदानां भविष्यति। मम शोको विला-
पश्च यादृशोयमनन्तकः ॥ ४० ॥ त्वयि सन्निहितेप्येवमहमासं
निराकृता। किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव हि ॥ ४१ ॥
अत्यन्तं निगृहीतास्मि भर्तुर्नित्यमसम्मता। परिचारेण कैकेय्याः
समा वाप्यथवावरा ॥ ४२ ॥ यो हि मां सेवते कश्चिदथवाप्यनु-
वर्त्तते। कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य स जनो नाभिभाषते ॥ ४३ ॥
नित्यंक्रोधतया तस्याः कथं नु खरवादिनम्। कैकेय्या वदनं
द्रष्टुं पुत्र शक्ष्यामि दुर्गता ॥ ४४ ॥ दश सप्त च वर्षाणि जातस्य
तव राघव। अतीतानि प्रकांक्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥४५॥
तदक्षयमहं दुःखं नोत्सहे सहितुं चिरात्। विप्रकारं सपत्नी-
नामेवं जीर्णापि राघव ॥ ४६ ॥ अपश्यन्ती तव मुखं परिपूर्ण-
शशिप्रभम्। कृपणा वर्त्तयिष्यामि कथं कृपणजीविकाम् ॥ ४७ ॥
उपवासैश्च योगैश्च बहुभिश्च परिश्रमैः। दुःखसम्वर्द्धितो मोघं
त्वं हि दुर्गतया मया ॥ ४८ ॥ स्थिरन्तु हृदयं मन्ये ममेदं यन्न
दीर्य्यते। प्रावृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवाम्भसा ॥ ४९ ॥
ममैव नूनं मरणं न विद्यते नचावकाशोस्ति यमक्षये मम। यद-
न्तकोद्यैव न मां जिहीर्षति प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ॥५०॥
स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं न भिद्यते यद्भुवि नावदीर्य्यते।

अनेन दुःखेन च देहमर्पितं ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते ॥५१॥
इदन्तु दुःखं यदनर्थकानि मे व्रतानि दानानि च संयमाश्च ।
तपश्च तप्तं यदपत्यकाम्यया सुनिष्फलं बीजमिवोप्तमूषरे ॥ ५१ ॥
यदि ह्यकाले मरणं यदृच्छया लभेत कश्चिद्गुरुदुःखकर्षितः ।
गताहमद्यैव परेतसंसदं विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै ॥ ५३ ॥
अथापि किं जीवितमद्य मे वृथा त्वया विना चन्द्रनिभाननप्रभ ।
अनुव्रजिष्यामि वनं त्वयैव गौः सुदुर्बला वत्समिवाभिकाङ्क्षया ॥५४॥
भृशमसुखममर्षिता यदा बहु विललाप समीक्ष्य राघवम् । व्यसन-
मुपनिशम्य सा महत् सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किन्नरी ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

विंशः सर्गः ।

तदा तु विलपन्तीं तां कौशल्यां राममातरम् । उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १ ॥ न रोचते ममाप्येतदार्ये यद्राघवो वनम् । त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत् स्त्रिया वाक्यवशङ्गतः ॥ २ ॥ विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः । नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ॥ ३ ॥ नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् । येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाय राघवः ॥ ४ ॥ न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः । स्वमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत् ॥ ५ ॥ देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम् । अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत् पुत्रमकारणात् ॥ ६ ॥ तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्बाल्यमुपेयुषः । पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७ ॥ यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः । तावदेव मया सार्द्ध-

मामस्य कुरु शासनम् ॥ ८ ॥ मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव । कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः ॥ ९ ॥ निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षभ । करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ १० ॥ भरतस्याथ पक्ष्यो वा यो वास्य हितमिच्छति । सर्व्वांस्तांश्च बधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ॥ ११ ॥ प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या सन्तुष्टो यदि नः पिता । अमित्रभूतो निःशङ्कं बध्यतां बध्यतामपि ॥ १२ ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्य्यं भवति शासनम् ॥ १३ ॥ बलमेषः किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषोत्तम । दातुमिच्छति कैकेय्या उपस्थितमिदन्तव ॥ १४ ॥ त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम् । कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥ १५ ॥ अनुरक्तोऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः । सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १६ ॥ दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि राम प्रवेक्ष्यति । प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ १७ ॥ हरामि वीर्य्याद्दुःखं ते तमः सूर्य्य इवोदितम् । देवी पश्यतु मे वीर्य्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १८ ॥ हनिष्ये पितरं वृद्धं कैकेय्यासक्तमानसम् । कृपणञ्च स्थितं बाल्ये वृद्धभावेन गर्हितम् ॥ १९ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः । उवाच रामं कौशल्या रुदती शोकलालसा ॥ २० ॥ भ्रातुस्ते वदतः पुत्त्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया । यदत्रानन्तरं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते ॥२१॥ न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् । विहाय शोकसन्तप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥ २२ ॥ धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठ धर्मञ्चरितुमिच्छसि । शुश्रूष मामिहस्थस्त्वञ्चर धर्ममनुत्तमम् ॥ २३ ॥ शुश्रूषुर्जननीं पुत्त्रः स्वगृहे नियतो वसन् । परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः ॥ २४ ॥ यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा

स्नेहम् । त्वां नाहमनुजानामि न गन्तव्यमितो वनम् ॥ २५ ॥
त्वद्वियोगान्न मत्कार्य्यं जीवितेन सुखेन वा । त्वया सह मम
श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥२६॥ यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा
मां शोकलालसाम् । अहं प्रायमिहासिष्ये न च शक्ष्यामि
जीवितुम् ॥ २७ ॥ ततस्त्वं प्राप्स्यसे पुत्र निरयं लोकविश्रुतम् ।
ब्रह्महत्यामिवाधर्मात् समुद्रः सरिताम्पतिः ॥ २८ ॥ विल-
पन्तीन्तथा दीनां कौशल्यां जननीं ततः । उवाच रामो धर्मात्मा
वचनं धर्मसंहितम् ॥ २९ ॥ नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समति-
क्रमितुं मम । प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥३०॥
ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता व्रतचारिणा । गौर्हता जानता
धर्मं कण्डुना च विपश्चिता ॥ ३१ ॥ अस्माकन्तु कुले पूर्वं सग-
रस्याज्ञया पितुः । खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान्वधः ॥३२॥
जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् । कृत्ता परशुना-
रण्ये पितुर्वचनकारिणा । ३३ ॥ एतैरन्यैश्च बहुभिर्देवि देव-
समैः कृतम् । पितुर्वचनमक्लीवं करिष्यामि पितुर्हितम् ॥ ३४ ॥
न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशासनम् । एतैरपि कृतं देवि
ये मया परिकीर्त्तिताः ॥ ३५ ॥ नाहं धर्ममपूर्वन्ते प्रतिकूलं
प्रवर्त्तये । पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोनुगम्यते ॥ ३६ ॥ तदे-
तत्तु मया कार्य्यं क्रियते भुवि नान्यथा । पितुर्हि वचनं कुर्वन्न
कश्चिन्नामहीयते ॥ ३७ ॥ तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनर-
ब्रवीत् । वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ३८ ॥
तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्तमम् । विक्रमञ्चैव सत्वञ्च
तेजश्चैव दुरासदम् ॥ ३९ ॥ मम मातुर्महद्दुःखमतुलं शुभ-
लक्षण । अभिप्रायमविज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ॥ ४० ॥
धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् । धर्मसंश्रितमप्ये-
तत् पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा

ब्राह्मणस्य वा। न कर्त्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥४२॥ सोऽहं न शक्ष्यामि पुनर्नियोगमतिवर्त्तितुम्। पितुर्हि वचनाद्वीर कैकेय्या च प्रचोदितः ॥ ४३ ॥ तदेतां विसृजानार्य्यां चत्रधर्माश्रितां मतिम्। धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥ ४४ ॥ तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः। उवाच भूयः कौशल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः ॥ ४५ ॥ अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यन्तमितो वनम्। शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ॥ ४६ ॥ तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात् पुनरेष्याम्यहं पुरीम्। ययातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवम् ॥ ४७ ॥ शोकः सन्धार्य्यतां मातर्हृदये साधु माशुचः। वनवासादिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ॥ ४८ ॥ त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया। पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४९ ॥ अम्ब संहृत्य सम्भारान् दुःखं हृदि निगृह्य च। वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्म्यानुवर्त्त्यताम् ॥ ५० ॥ एतद्वचस्तस्य निशम्य माता सुधर्म्यमव्यग्रमविक्लवञ्च। मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ॥ ५१ ॥ यथैव ते पुत्त्र पिता तथाहं गुरुः स्वधर्मेण सुहृत्तया च। न त्वानुजानामि न मां विहाय सुदुःखितामर्हसि गन्तुमेव ॥ ५२ ॥ किं जीवितेनेह विना त्वया मे लोकेन वा किं स्वधयामृतेन। श्रेयो मुहूर्त्तं तव सन्निधानं ममेह कृत्स्नादपि जीवलोकात् ॥ ५३ ॥ नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानो महागजो ध्वान्तमभिप्रविष्टः। भूयः प्रजज्वाल विलापमेवं निशम्य रामः करुणं जनन्याः ॥ ५४ ॥ स मातरञ्चैव विसंज्ञकल्पामार्त्तञ्च सौमित्रिमभिप्रतप्तम्। धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं तथा स एवार्हति तच्च वक्तुम् ॥ ५५ ॥ अहं हि ते लक्ष्मण नित्यमेव जानामि भक्तिञ्च पराक्रमञ्च। मम त्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्य मात्रा सहाभ्यर्दसि मां सुदुःखम् ॥ ५६ ॥ धर्मार्थ-

कामः खलु तात लोके समीक्षिता धर्मफलोदयेषु। ये तत्र
सर्वे स्युरसंशयं मे भार्येव वश्याभिमता सपुत्रा ॥ ५७ ॥
यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसन्निविष्टा धर्मो यतः स्यात्तदुपक्रमेत। द्वेष्यो
भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ॥ ५८ ॥
गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः क्रोधात् प्रहर्षादथवापि कामात्।
यद्व्यादिशेत् कार्य्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तं न कुर्य्यादनृशंसवृत्तिः ॥५९॥
स वै न शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञामिमां न कर्तुं सकलां यथावत्।
स ह्यावयोस्तात गुरुर्नियोगे देव्याश्च भर्त्ता स गतिः स धर्मः ॥६०॥
तस्मिन् पुनर्जीवति धर्मराजे विशेषतः स्वे पथि वर्त्तमाने। देवी
मया सार्द्धमितोनुगच्छेत् कथंस्विदन्या विधवेव नारी ॥ ६१ ॥
सा मानुमन्यस्व वनं व्रजन्तं कुरुष्व नः स्वस्त्ययनानि देवि। यथा
समाप्ते पुनराव्रजेयं यथा हि सत्येन पुनर्ययातिः ॥ ६२ ॥ यशो
ह्यहं केवलराज्यकारणान्न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयम्। अ-
दीर्घकालेन तु देवि जीविते वृणे वरामद्य महीमधर्मतः ॥ ६३ ॥
प्रसादयन्नरवृषभः स मातरं पराक्रमाज्जिगमिषुरेव दण्डकान्।
अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं चकार तां हृदि जननीं प्रद-
क्षिणम् ॥ ६४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकविंशः सर्गः।

अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितम्। श्वसन्तमिव
नागेन्द्रं रोषविस्फारितेक्षणम् ॥ १ ॥ आसाद्य रामः सौमित्रिं
सुहृदं भ्रातरं प्रियम्। उवाचेदं स धैर्य्येण धारयन् सत्त्व-
मात्मवान् ॥ २ ॥ निगृह्य रोषं शोकञ्च धैर्य्यमाश्रित्य केवलम्।

अवमानं निरस्यैनं गृहीत्वा हर्षमुत्तमम् ॥ ३ ॥ उपक्लृप्तं यदे-
तन्मे अभिषेकार्थमुत्तमम्। सर्वं निवर्त्तय क्षिप्रं कुरु कार्य्यं
निरत्ययम् ॥ ४ ॥ सौमित्रे योभिषेकार्थे मम सम्भारसम्भ्रमः।
अभिषेकनिवृत्त्यर्थे सोस्तु सम्भारसम्भ्रमः ॥ ५ ॥ यस्या मदभि-
षेकार्थे मानसं परितप्यते। माता नः सा यथा न स्यात् सवि-
शङ्का तथा कुरु ॥ ६ ॥ तस्याः शङ्कामयं दुःखं मुहूर्त्तमपि
नोत्सहे। मनसि प्रतिसञ्जातं सौमित्रेहमुदीक्षितुम् ॥ ७ ॥
न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धः स्मरामीह कदाचन। मातृणां वा पितु-
र्वाहं कृतं बाल्यञ्च विप्रियम् ॥ ८ ॥ सत्यः सत्याभिसन्धश्च नित्यं
सत्यपराक्रमः। परलोकभयाद्भीतो निर्भयस्तु पिता मम ॥ ९ ॥
तस्यापि हि भवेदस्मिन् कर्मण्यप्रतिसंहृते। सत्यं नेति मन-
स्तापस्तस्य तापस्तपेच्च माम् ॥ १० ॥ अभिषेकविधानन्तु तस्मात्
संहृत्य लक्ष्मण। अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितः पुरः ॥११॥
मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा। सुतं भरतमव्यग्रमभि-
षेचयतां ततः ॥ १२ ॥ मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि।
गतेऽरण्यञ्च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम् ॥ १३ ॥ बुद्धिः
प्रणीता येनेयं मनश्च सुसमाहितम्। तन्तु नार्हति संक्लेष्टुं प्रव्र-
जिष्यामि माचिरम् ॥१४॥ कृतान्तस्त्वेव सौमित्रे द्रष्टव्यो मद्वि-
वासने। राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्त्तने ॥ १५ ॥
कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम पीड़ने। यदि तस्या न
भावोयं कृतान्तविहितो भवेत् ॥ १६ ॥ जानासि हि यथा
सौम्य न मातृषु ममान्तरम्। भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि
सुतेपि वा ॥ १७ ॥ सोभिषेकनिवृत्त्यर्थैः प्रवासार्थैश्च दुर्वचैः।
उग्रैर्वाक्यैरहं तस्मान्नान्यं दैवात् समर्थये ॥ १८ ॥ कथं प्रकृति-
सम्पन्ना राजपुत्त्री तथागुणा। ब्रूयात् सा प्राकृतेव स्त्री मत्-
पीड़ां भर्तृसन्निधौ ॥ १९ ॥ यदचिन्त्यन्तु तद्दैवं भूतेष्वपि न

लक्ष्यते। व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्ययः॥ २०॥
कश्च दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान्। यस्य न ग्रहणं कि-
ञ्चित्कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते॥ २१॥ सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभा-
लाभौ भवाभवौ। यच्च किञ्चित्तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत्॥२२॥
ऋषयोऽप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रपीडिताः। उत्सृज्य नियमांस्ती-
व्रान् भ्रश्यन्ते काममन्युभिः॥ २३॥ असङ्कल्पितमेवेह यद-
कस्मात् प्रवर्त्तते। निवर्त्त्यारम्भमारब्धं ननु दैवस्य कर्म तत्॥२४॥
एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना। व्याहतेऽप्यभिषेके मे
परितापो न विद्यते॥ २५॥ तस्मादपरितापः सन् त्वमप्यनु-
विधाय माम्। प्रतिसंहारय क्षिप्रमभिषेचनिकीं क्रियाम्॥२६॥
एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसम्भृतैः। मम लक्ष्मण तापस्ये
व्रतस्नानं भविष्यति॥ २७॥ अथवा किं ममैतेन राज्यद्रव्य-
मयेन तु। उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति॥ २८॥
मा च लक्ष्मण सन्तापं कार्षीर्लक्ष्म्या विपर्यये। राज्यं वा वन-
वासो वा वनवासो महोदयः॥ २९॥ न लक्ष्मणास्मिन् मम
राज्यविघ्ने माता यवीयस्यतिशङ्कितव्या। दैवाभिपन्ना हि
वदत्यनिष्टं जानासि दैवं हि तथाप्रभावम्॥ ३०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

द्वाविंशः सर्गः।

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽधःशिरा स्तदा। श्रुत्वा मध्यं
जगामेव मनसा दुःखहर्षयोः॥ १॥ तदा तु बद्ध्वा भ्रुकुटीं
भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः। निशश्वास महासर्पो बिलस्थ इव

रोषितः ॥ २ ॥ तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्यन्तत् भ्रुकुटिसहितं तदा। बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखम् ॥ ३ ॥ अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः। तिर्य्यगूर्द्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥ ४ ॥ अग्राक्ष्णा वीक्षमाणस्तु तिर्य्यग्भ्रातरमब्रवीत्। अस्थाने सम्भ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ॥ ५ ॥ धर्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्यानतिशङ्कया। कथं ह्येतदसम्भ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥ यथा ह्येवमशौण्डीरं शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः। किन्नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ॥ ७ ॥ पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते। सन्ति धर्मोपधाः श्लक्ष्णा धर्मात्मन् किं न बुध्यसे ॥ ८ ॥ तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठ्यात् परिजिहीर्षतोः। यदि नैवं व्यवसितं स्याद्धि प्रागेव राघव ॥ ९ ॥ तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्वरः प्रकृतश्च सः। लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् ॥ १० ॥ नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते। सोपि धर्मो मम द्वेष्यो यत्प्रसङ्गाद्विमुह्यसि ॥ १२ ॥ कथं त्वं कर्म्मणा शक्तः कैकेयी वशवर्त्तिनः। करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितम् ॥ १३ ॥ यदयं किल्बिषाद्भेदः कृतोप्येवं न गृह्यते। जायते तत्र मे दुःखं धर्मसङ्गश्च गर्हितः ॥ १४ ॥ तवायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः। मनसापि कथं कामं कुर्य्यास्त्वां कामवृत्तयोः ॥ १५ ॥ तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्रोः पित्रभिधानयोः। यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम्। तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥ १६ ॥ विक्लवो वीर्य्यहीनो यः स दैवमनुवर्त्तते। वीराः सम्भावितात्मानो न दैवं पर्य्युपासते ॥ १७ ॥ दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम्। न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोवसीदति ॥ १८ ॥ द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरु-

मस्य च। दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति॥ १९॥
अद्य मत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः। यद्दैवादाहतं तेऽद्य
दृष्टं राज्याभिषेचनम्॥ २०॥ अत्यंकुशमिवोद्दामं गजं मदज-
लोद्धतम्। प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्त्तये॥ २०॥
लोकपालाः समस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनम्। नच कृत्स्ना-
स्त्रयो लोका विहन्युः किं पुनः पिता॥ २२॥ यैर्विवासस्तवा-
रण्ये मिथो राजन् समर्थितः। अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश-
समास्तथा॥ २३॥ अहं तदाशान्धक्ष्यामि पितुस्तस्याश्च या तव।
अभिषेकविघातेन पुत्रराज्याय वर्त्तते॥ २४॥ मद्बलेन
विरुद्धाय न स्याद्दैवबलं तथा। प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं
पौरुषं मम॥ २५॥ ऊर्द्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरम्।
आर्य्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि॥ २६॥ पूर्वरा-
जर्षिवृत्त्या हि वनवासो विधीयते। प्रजा निःक्षिप्य पुत्रेषु पुत्र-
वत्परिपालने॥ २७॥ स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमश-
ङ्कया। नैवमिच्छसि धर्मात्मन् राज्यं राम त्वमात्मनि॥ २८॥
प्रतिजाने च ते वीर माभूवं वीरलोकभाक्। राज्यञ्च तव रक्षेय-
महं वेलेव सागरम्॥ २९॥ मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्या-
पृतो भव। अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात्॥ ३०॥
न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे। नासिराबन्धना-
र्थाय न शरास्तम्भहेतवः। अमित्रमथनार्थं मे सर्वमेतच्च-
तुष्टयम्॥ ३१॥ न चाहं कामयेत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम।
असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा॥ ३२॥ प्रगृह्णीतेन
वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये॥ ३३॥ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टै-
र्गहना दुश्चरा च मे। हस्त्यश्वरथहस्तोरुशिरोभिर्भविता
मही॥ ३४॥ खड्गधाराहता मेद्य दीप्यमाना इवाद्रयः।
पतिष्यन्ति द्विषो भूमौ मेघा इव सविद्युतः॥ ३५॥ बद्धा

गोधाङ्गुलित्राणे प्रगृहीतशरासने। कथं पुरुषमानी स्यात् पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३६ ॥ बहुभिश्चैकमत्यस्यन् लोके न च बहून् जनान्। विनियोक्ष्याम्यहं बाणान्नृवाजिगजमर्मसु ॥ ३७ ॥ अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति। राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वञ्च तव प्रभो ॥ ३८ ॥ अद्य चन्दनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च। वसूनाञ्च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ॥ ३९ ॥ अनुरूपाविमौ बाहू राम कर्म करिष्यतः। अभिषेचनविघ्नस्य कर्तॄणान्ते निवारणे ॥ ४० ॥ ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां तवासुहृत्प्राणयशः सुहृज्जनैः। यथा तवेयं वसुधा वशा भवेत्तथैव मां शाधि तवास्मि किंकरः ॥ ४१ ॥ विमृज्य बाष्पं परिसान्त्व्य चासकृत् स लक्ष्मणं राघववंशवर्द्धनः। उवाच पित्रोर्वचने व्यवस्थितं निबोध मामेष हि सौम्य सत्पथः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

त्रयोविंशः सर्गः।

तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्देशपालने। कौशल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥ अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः। मयि जातो दशरथात् कथमुञ्छेन वर्त्तयेत् ॥ २ ॥ यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते। कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्ययम् ॥ ३ ॥ क एतत् श्रद्दधेच्छ्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम्। गुणवान् दयितो राज्ञो राघवो यद्विवास्यते ॥ ४ ॥ नूनं तु बलवान् लोके कृतान्तः सर्वमादिशन्। लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यति ॥ ५ ॥ अयं

तु मामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः। विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुहुताहुतिः ॥ ६ ॥ चिन्तावाष्पमहाधूमस्तवादर्शनचित्तजः। कर्षयित्वा भृशं पुत्र निश्वासायाससम्भवः ॥ ७ ॥ त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान्। प्रधक्ष्यति यथा कक्षं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥ कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्तमनुगच्छति। अहं त्वानुगमिष्यामि यत्र वत्स गमिष्यसि ॥ ९ ॥ यथा निगदितं माता तद्वाक्यं पुरुषर्षभः। श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १० ॥ कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते। भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्त्तयिष्यति ॥ ११ ॥ भर्तुः पुनः परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः। स भवत्या न कर्त्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥ १२ ॥ यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः। शुश्रूषा क्रियतां तावत् स हि धर्मः सनातनः ॥ १३ ॥ एवमुक्ता तु रामेण कौशल्या शुभदर्शना। तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्लिष्टकारिणम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मभृताम्बरः। भूयस्तामब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १५ ॥ मया चैव भवत्या च कर्त्तव्यं वचनं पितुः। राजा भर्त्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥ इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च। वर्षाणि परमप्रीत्या स्थास्यामि वचने तव ॥ १७ ॥ एवमुक्ता प्रियं पुत्रं वाष्पपूर्णानना तदा। उवाच परमार्त्ता तु कौशल्या सुतवत्सला ॥ १८ ॥ आसां राम सपत्नीनां मध्ये वस्तुं न मे क्षमम्। नय मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीमिव ॥ १९ ॥ यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया। तां तथा रुदतीं रामो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्त्ता दैवतं प्रभुरेव च। भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥ २१ ॥ न ह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धीमता ॥ २२ ॥ भरतश्चापि

धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः। भवतीमनुवर्त्तेत स हि धर्मरतः सदा॥ २३॥ यथा मयि तु निःक्रान्ते पुत्त्रशोकेन पार्थिवः। श्रमं नावाप्नुयात् किञ्चिदप्रमत्ता तथा कुरु॥ २४॥ दारुण-श्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत्। राज्ञो वृद्धस्य सततं हितम्चर समाहिता॥ २५॥ व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा। भर्त्तारं नानुवर्त्तेत सा च पापगतिर्भवेत्॥२६॥ भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते गतिमुत्तमम्। अपि या निर्नम-स्कारा निवृत्ता देवपूजनात्॥ २७॥ शुश्रूषामेव कुर्व्वीत भर्तुः प्रियहिते रता। एष धर्मः पुरा दृष्टो वेदे लोके श्रुतः स्मृतः॥ २८॥ अग्निकार्य्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः। पूज्यास्ते मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सुव्रताः॥२९॥ एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी। नियता नियताहारा भर्त्तृ-शुश्रूषणे रता॥ ३०॥ प्राप्स्यसे परमं कामं मयि प्रत्यागते सति। यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम्॥ ३१॥ एवमुक्ता तु रामेण वाष्पपूर्णायतेक्षणा। कौशल्या पुत्त्रशो-कार्त्ता रामं वचनमब्रवीत्॥ ३२॥ गमने सुकृतां बुद्धिं न ते शक्नोमि पुत्त्रक। विनिवर्त्तयितुं वीर नूनं कालो दुरत्ययः॥३३॥ गच्छ पुत्त्र त्वमेकाग्रो भद्रन्तेऽस्तु सदा विभो। पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतक्लमा॥ ३४॥ प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते। पितुरानृण्यतां प्राप्ते त्वयि लप्स्ये परं सुखम्॥ ३५॥ कृतान्तस्य गतिः पुत्त्र दुर्विभाव्या सदा भुवि। यस्त्वां सञ्चोद-यति मे वच आच्छिद्य राघव॥ ३६॥ गच्छेदानीं महाबाहो क्षेमेण पुनरागतः। नन्दयिष्यसि मां पुत्त्र साम्ना श्लक्ष्णेन चेतसा॥ ३७॥ अपीदानीं स कालः स्याद्वनात्प्रत्यागतं पुनः। येन त्वां पुत्त्र पश्येयं जटावल्कलधारिणम्॥ ३८॥ तथा हि रामं वनवासनिश्चितं समीक्ष्य देवी परमेण

चेतसा। उवाच रामं शुभलक्षणं वचो बभूव च स्वस्त्ययनाभि-
काङ्क्षिणी ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुर्विंशः सर्गः।

—०—

सा विनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि। चकार माता
रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १ ॥ न शक्यते वारयितुं गच्छे-
दानीं रघूत्तम। शीघ्रञ्च विनिवर्त्तस्व वर्त्तस्व च सतां क्रमे ॥२॥
यं पालयसि धर्मं त्वं धृत्या च नियमेन च। स वै राघवशार्दूल
धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥ येभ्यः प्रणमसे पुत्त्र चैत्येष्वायतनेषु
च। ते च त्वामभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः ॥ ४ ॥ यानि
दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता। तानि त्वामभि-
रक्षन्तु गुणैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥ पितृशुश्रूषया पुत्त्र मातृ-
शुश्रूषया तथा। सत्येन च महाबाहो चिरञ्जीवाभिरक्षितः ॥६॥
समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च। स्थण्डिलानि च
विप्राणां शैला वृक्षा ह्रदाः क्षयाः ॥ ७ ॥ पतङ्गाः पन्नगाः
सिंहास्त्वां रक्षन्तु नरोत्तम। स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च
महर्षिभिः ॥ ८ ॥ स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगो-
ऽर्यमा। लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा ॥ ९ ॥ ऋतवः
षट् च ते सर्वे मासाः सम्वत्सराः क्षपाः। दिनानि च मुहू-
र्त्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥ १० ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि
ग्रहाश्च सह दैवतैः। श्रुतिः स्मृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्त्र
सर्वतः ॥ ११ ॥ स्कन्दश्च भगवान् देवः सोमश्चन्द्रो बृहस्पतिः।
सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ॥ १२ ॥ ते चापि सर्वतः

स्त्रिहा दिशश्च सदिगीश्वराः । स्तुता मया वने तस्मिन् पान्तु
त्वां पुत्त्र नित्यशः ॥१३॥ शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव
च । द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी वायुश्च सचराचरः ॥ १४ ॥ अहो-
रात्रे तथा सन्ध्या पान्तु त्वां वनमाश्रितम् । कलाश्च काष्ठाश्च
तथा तव शर्म दिशन्तु ते ॥ १५ ॥ महावने विचरतो मुनि-
वेशस्य धीमतः । तथादित्याश्च दैत्याश्च भवन्तु सुखदाः सदा ॥१६॥
राक्षसानां पिशाचानां दैत्यानां क्रूरकर्मणाम् । क्रव्यादानां
च सर्वेषां माभूत् पुत्त्रक ते भयम् ॥ १७ ॥ प्लवङ्गा वृश्चिका दंशा
मशकाश्चैव कानने । सरीसृपाश्च कीटाश्च माभूवन् गहने
तव ॥ १८ ॥ महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः ।
महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते द्रुह्यन्तु पुत्त्रक ॥ १९ ॥ नृमांस-
भोजना रौद्रा ये चान्ये सर्पजातयः । मा च त्वां हिंसिषुः पुत्त्र
मया सम्पूजितास्त्विह ॥ २० ॥ आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु
च पराक्रमाः । सर्वसम्पत्तयो राम स्वस्तिमान् गच्छ पुत्रक ॥२१॥
स्वस्ति तेऽस्त्वन्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः । सर्वेभ्यश्चैव
देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः ॥ २२ ॥ शुक्रः सोमश्च सूर्यश्च
धनदोऽथ यमस्तथा । पांतु त्वामर्च्चिता राम दण्डकारण्य-
वासिनम् ॥ २३ ॥ अग्निर्वायुस्तथा धूमो मन्त्राश्चर्षिमुखात्
च्युताः । उपस्पर्शनकाले तु त्वां रक्षन्तु रघूत्तम ॥ २४ ॥
सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतकर्त्ता तथार्षयः । ये च शेषाःसुरास्ते
तु रक्षन्तु वनवासिनम् ॥ २५ । इति माल्यैः सुरगणान्
गन्धैश्चापि यशस्विनी । स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्च्चायतलो-
चना ॥ २६ ॥ ज्वलनं समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना । हा-
वयामास विधिना राममङ्गलकारणात् ॥ २७ ॥ घृतं श्वेतानि
माल्यानि समिधः श्वेतसर्षपान् । उपसम्पादयामास कौशल्या
परमाङ्गना ॥ २८ ॥ उपाध्यायः सविधिना हुत्वा शान्तिमना-

मयम् । श्रुतहव्यावशेषेण वाह्यं बलिमकल्पयत् ॥ २९ ॥
मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्ति वाच्य द्विजांस्ततः । वाचयामास
रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियाम् ॥ ३० ॥ ततस्तस्मै द्विजेन्द्राय
माता तस्य यशस्विनी । दक्षिणां प्रददौ काम्यां राघवं चेद-
मब्रवीत् ॥ ३१ ॥ यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्र-
नाशे समभवत् तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३२ ॥ यन्मङ्गलं सुप-
र्णस्य विनताकल्पयत् पुरा । अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु
मङ्गलम् ॥ ३३ ॥ अमृतोत्पादने दैत्यान् घ्नतो वज्रधरस्य यत् ।
अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३४ ॥ त्रिविक्रमान्
प्रक्रमतो विष्णोरतुलतेजसः । यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु
मङ्गलम् ॥ ३५ ॥ ऋषयः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ताः ।
मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु शुभमङ्गलम् ॥ ३६ ॥ इति
पुत्रस्य सिद्धार्थां विशल्यकरणीं तथा । ओषधिं च सुशेषाञ्च
कृत्वा शिरसि भामिनी ॥ ३७ ॥ गन्धैश्चापि समालभ्य राम-
मायतलोचना । चकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभिजजाप च ॥३८॥
उवाचापि प्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्त्तिनी । वाङ्मात्रेण न भावेन
वाचा संसज्जमानया ॥ ३९ ॥ आनम्य मूर्ध्नि चाघ्राय परिष्वज्य
यशस्विनी । अवदत् पुत्र सिद्धार्थो गच्छ राम यथासुखम् ॥४०॥
अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम् । पश्यामि त्वां सुखं वत्स
सुस्थितं राजवर्त्मसु ॥ ४१ ॥ प्रनष्टदुःखसङ्कल्पा हर्षविद्योति-
तानना । द्रक्ष्यामि त्वां वनात्प्राप्तं पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ४२ ॥
भद्रं भद्रासनगतं वनवासादिहागतम् । द्रक्ष्यामि त्वां पुनः
पुत्र तीर्णवन्तं पितुर्वचः ॥ ४३ ॥ मङ्गलैरुपसम्पन्नो वनवासादि-
हागतः । वध्वाश्च मम नित्यं त्वं कामान् सम्वर्द्ध याहि
भोः ॥ ४४ ॥ मयार्च्चिता देवगणाः शिवादयो महर्षयो भूत-
गणाः सुरोरगाः । अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते हिताय काङ्क्षन्तु

दिशश्च राघव ॥ ४५ ॥ अतीव चाश्रुप्रतिपूर्णलोचना समाप्य च स्वस्त्ययनं यथाविधि। प्रदक्षिणं चापि चकार राघवं पुनः पुनश्चापि निरीक्ष्य सस्वजे ॥ ४६ ॥ तथा हि देव्या च कृतं प्रदक्षिणो निष्पीड्य मातुश्चरणौ पुनः पुनः। जगाम सीता-निलयं महायशाः स राघवः प्रज्वलितस्तया श्रिया ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चविंशः सर्गः।

अभिवाद्य तु कौशल्यां रामः सम्प्रस्थितो वनम्। कृत-स्वस्त्ययनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः ॥ १ ॥ विराजयन् राजसुतो राजमार्गं नरैर्वृतम्। हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्तया ॥२॥ वैदेही चापि तत् सर्वं न शुश्राव तपस्विनी। तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥ देवकार्यं स्म सा कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना। अभिज्ञा राजधर्माणां राज-पुत्री प्रतीक्षती ॥ ४ ॥ प्रविवेशाथ रामस्तु स्ववेश्म सुविभू-षितम्। प्रहृष्टजनसम्पूर्णं ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम्। अपश्यच्छोक-सन्तप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥ तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम्। तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥ ७ ॥ विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम्। आह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ८ ॥ अद्य बार्हस्पतः श्रीमान् युक्तः पुष्येण राघव। प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ९ ॥ न ते शतशलाकेन जल-फेननिभेन च। आवृतं वदनं वल्गुच्छत्रेणाभिविराजते ॥ १० ॥

व्यजनाभ्याञ्च मुख्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणम् । चन्द्रहंसप्रका-
शाभ्यां वीज्यते न तवाननम् ॥ ११ ॥ वाग्मिनो वन्दिनश्चापि
प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ । स्तुवन्तो नाद्य दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमा-
गधाः ॥ १२ ॥ न ते क्षौद्रञ्च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
मूर्ध्नि मूर्द्धाभिषिक्तस्य ददति स्म विधानतः ॥ १३ ॥ न त्वां
प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः । अनुव्रजितुमिच्छन्ति
पौरजानपदास्तथा ॥ १४ ॥ चतुर्भिर्वेगसम्पन्नैः हयैः काञ्चन-
भूषणैः । मुख्यैः पुष्यरथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः ॥ १५ ॥
न हस्ती चाग्रतः श्रीमान् सर्वलक्षणपूजितः । प्रयाणे लक्ष्यते
वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥ न च काञ्चनचित्रन्ते
पश्यामि प्रियदर्शनम् । भद्रासनं पुरस्कृत्य यान्तं वीर पुरः-
सरम् ॥ १७ ॥ अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव ।
अपूर्व्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८ ॥ इतीव विल-
पन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः । सीते तत्रभवांस्तातः प्रव्राज-
यति मां वनम् ॥ १९ ॥ कुले महति सम्भूते धर्मज्ञे धर्मचा-
रिणि । शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाद्यागतं मम ॥ २० ॥
राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वै । कैकेय्यै मम मात्रे तु
पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २१ ॥ तयाद्य मम सज्जेऽस्मिन्नभिषेके
नृपोद्यते । प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया । पित्रा मे भरत-
श्चापि यौवराज्ये नियोजितः ॥ २३ ॥ सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं
प्रस्थितो विजनं वनम् । भरतस्य समीपन्ते नाहं कथ्यः कदा-
चन ॥ २४ ॥ ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम् ।
तस्मान्न ते गुणाः कथ्या भरतस्याग्रतो मम ॥ २५ ॥ नापि त्वं
तेन भर्त्तव्या विशेषेण कदाचन । अनुकूलतया शक्यं समीपे
तस्य वर्त्तितुम् ॥ २६ ॥ तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सना-

सेनम् । स प्रसाद्यस्त्वया सीते नृपतिश्च विशेषतः ॥ २७ ॥ अहं चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् । वनमद्यैव यास्यामि स्थिरीभव मनस्विनि ॥ २८ ॥ याते च मयि कल्याणि वनं मुनिनिषेवितम् । व्रतोपवासपर्य्यायैर्वर्त्तितव्यं त्वया नघे ॥ २९ ॥ कल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि । वन्दितव्यो दशरथः पिता मम जनेश्वरः ॥ ३० ॥ माता च मम कौशल्या वृद्धा सन्तापकर्षिता । धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः सम्मानमर्हति ॥ ३१ ॥ वन्दितव्यास्त्वया नित्यं याः शेषा मम मातरः । स्नेहप्रणयसम्भोगैः समा हि मम मातरः ॥ ३२ ॥ भ्रातृपुत्त्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः । उभौ भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३३ ॥ विप्रियञ्च न कर्त्तव्यं भरतस्य कदाचन । स हि राजा च वैदेहि देशस्य च कुलस्य च ॥ ३४ ॥ आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः । राजानः सम्प्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्य्यये ॥ ३५ ॥ स्पृशन्निव गजो हन्ति जिघ्रन्निव भुजङ्गमः । स्मयन्निव नृपो हन्ति मानयन्निव दुर्जनः ॥ ३६ ॥ औरसानपि पुत्त्रान् हि त्यजन्त्यहितकारिणः । समर्थान् प्रतिगृह्णन्ति नरानपि नराधिपाः ॥ ३७ ॥ सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्त्तिनी । भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ३८ ॥ अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि । यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्यचित्तथा त्वया कार्य्यमिदं वचो मम ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
षड्विंशः सर्गः ।

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी। प्रणयादेव
संक्रुद्धा भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमिदं भाषसे राम वाक्यं
लघुतया ध्रुवम्। त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तम ॥ २ ॥
वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप। अनर्हमयशस्यञ्च
न श्रोतव्यं त्वयेरितम् ॥ ३ ॥ आर्य्यपुत्त्र पिता माता भ्राता
पुत्त्रस्तथा स्नुषा। स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वस्वभाग्यमुपा-
सते ॥ ४ ॥ भर्तुर्भाग्यन्तु नार्य्येका प्राप्नोति पुरुषर्षभ। अत-
श्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ५ ॥ न पिता नात्मजो
नात्मा न माता न सखीजनः। इह प्रेत्य च नारीणां पति-
रेको गतिः सदा ॥ ६ ॥ यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव
राघव। अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ॥ ७ ॥
ईर्ष्यारोषौ वहिःकृत्य पीतशेषमिवोदकम्। नय मां वीर
विश्रब्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ८ ॥ प्रासादाग्रैर्विमानैर्वा
वैहायसगतेन वा। सर्व्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया वि-
शिष्यते ॥ ९ ॥ अनुशिष्टास्मि माता च पिता च विविधा-
श्रमम्। नास्मि सम्प्रति वक्तव्या वर्त्तितव्यं यथा मया ॥ १० ॥
अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम्। नानामृगगणाकीर्णं
शार्दूलगणसेवितम् ॥ ११ ॥ सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने
पितुः। अचिन्तयन्ती त्रीन् लोकान् चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥१२॥
शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी। सह रंस्ये त्वया
वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १३ ॥ त्वं हि कर्तुम्वने शक्तो राम
संपरिपालनम्। अन्यस्यापि जनस्येह किं पुनर्मम मानद ॥१४॥
साहं त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः। नाहं शक्या महा-
भाग निवर्त्तयितुमुद्यता ॥ १५ ॥ फलमूलाशना नित्यं भवि-
ष्यामि न संशयः। न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती त्वया
सह ॥ १६ ॥ अग्रतस्ते गमिष्यामि भोक्ष्ये भुक्तवति त्वयि।

द्रक्ष्यामि सरितः शैलान् पल्वलानि सरांसि च। द्रष्टुं सर्वत्र
निर्भीता त्वया नाथेन धीमता॥१७॥ हंसकारण्डवाकीर्णाः
पद्मिनीः साधुपुष्पिताः। इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण
सङ्गता॥१८॥ अभिषेकं करिष्यामि तासु नित्यमनुव्रता।
सह त्वया विशालाक्ष रंस्ये परमनन्दिनी॥१९॥ एवं वर्ष-
सहस्राणि शतं वापि त्वया सह। व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि
स्वर्गोऽपि हि न मे मतः॥२०॥ स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता
यदि राघव। त्वया राम नरव्याघ्र नाहं तदपि रोचये॥२१॥
अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं मृगायुतं वानरवारणैश्च। वने
निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे तवैव पादावुपगृह्य सम्मता॥२२॥
अनन्यभावामनुरक्तचेतसं त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम्। नय-
स्व मां साधु कुरुष्व याचनां नातो मया ते गुरुता भविष्यति॥२३॥
तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सला न च स्म सीतां नृवरो निनीषति।
उवाच चैनां बहुसन्निवर्त्तने वने निवासस्य च दुःखतां प्रति॥२४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्तविंशः सर्गः।

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सलः। न नेतुं कुरुते
बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन्॥१॥ सान्त्वयित्वा ततस्तां तु
बाष्पदूषितलोचनाम्। निवर्त्तनार्थं धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच
ह॥२॥ सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा। इहा-
चरस्व धर्मं त्वं मे यथा मनसः सुखम्॥३॥ सीते यथा त्वां
वक्ष्यामि तथा कार्य्यं त्वयाबले। वने दोषा हि बहवो वदत-
स्तान्निबोध मे॥४॥ सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः।

बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥ हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते। सदासुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ६ ॥ गिरिनिर्झरसम्भूता गिरिनिर्दरिवासिनाम्। सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ७ ॥ क्रीड़माणाश्च विस्रब्धा मत्ताः शून्ये तथा मृगाः। दृष्ट्वा समभिवर्त्तन्ते सीते दुःखमतो वनम् ॥८॥ सग्राहाः सरितश्चैव पङ्कवत्यः सुदुस्तराः। मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनम् ॥९॥ लताकण्टकसङ्कीर्णाः कृकवाकूपनादिताः। निरपाश्च सुदुःखाश्च मार्गा दुःखमतो वनम् ॥ १० ॥ सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयं भग्नासु भूतले। रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ ११ ॥ अहोरात्रञ्च सन्तोषः कर्त्तव्यो नियतात्मना। फलैर्वृक्षावपतितैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १२ ॥ उपवासश्च कर्त्तव्यो यथा प्राणेन मैथिलि। जटाभारश्च कर्त्तव्यो वल्कलाम्बरधारणम् ॥ १३ ॥ देवतानाञ्च पितॄणां कर्त्तव्यं विधिपूर्वकम्। प्राप्तानामतिथीनाञ्च नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥ कार्य्यस्त्रिरभिषेकश्च काले काले च नित्यशः। चरतां नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥१५॥ उपहारश्च कर्त्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहृतैः। आर्षेण विधिना वेद्यां सीते दुःखमतो वनम् ॥ १६ ॥ यथालब्धेन कर्त्तव्यः सन्तोषस्तेन मैथिली। यथाहारैर्वनचरैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १७ ॥ अतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः। भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ॥ १८ ॥ सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि। चरन्ति पृथिवीं दर्पात्ततो दुःखतरं वनम् ॥ १९ ॥ नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः। तिष्ठन्त्यावृत्य पन्थानमतो दुःखतरं वनम् ॥ २० ॥ द्रुमाः कण्टकिनश्चैव कुशाः काशाश्च भामिनि। वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखमतो वनम् ॥ २१ ॥ पतङ्गा वृश्चिकाः कीटाश्च

दंशाश्च मशकैः सह । बाधन्ते नित्यमबले सर्वं दुःखमतो वनम् ॥ २२॥ कायक्लेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च । अरण्यवासे वसतो दुःखमेव तदा वनम् ॥ २३ ॥ क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्त्तव्या तपसे मतिः । न भेतव्यञ्च भेतव्ये दुःखं नित्यमतो वनम् ॥ २४ ॥ तदलन्ते वनं गत्वा क्षमं न हि वनं तव । विमृशन्निह पश्यामि बहुदोषकरं वनम् ॥ २५ ॥ वनन्तु नेतुं न कृता मतिस्तदा बभूव रामेण यदा महात्मना । न तस्य सीता वचनं चकार तत्ततोऽब्रवीद्राममिदं सुदुःखिता ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टाविंशः सर्गः ।

एतत् तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता । प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ये त्वया कीर्त्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति । गुणानित्येव तान् विद्धि तव स्नेहपुरस्कृतान् ॥ २ ॥ मृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलाः शरभास्तथा । चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वरूपत्वात् सर्वे ते तव राघव । रूपं दृष्ट्वापसर्पेयुस्तव सर्वे हि बिभ्यति ॥ ४ ॥ त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया । त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितम् ॥ ५ ॥ न हि मां त्वत्समीपस्थामपि शक्तोऽपि राघव । सुराणामीश्वरः शक्रः प्रधर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥ पतिहीना तु या नारी सा न शक्ष्यति जीवितुम् । काममेवंविधं राम त्वया मम विह-

र्थितम् ॥ ७ ॥ अथापि च महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतम् ।
पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ८ ॥ लाक्षणिभ्यो
द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं गृहे । वनवासकृतोत्साहा नित्य-
मेव महाबल ॥ ९ ॥ आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल ।
सा त्वया सह तत्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ १० ॥ कृता-
देशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया । कालश्चायं समुत्पन्नः
सत्यवाक् भवतु द्विजः ॥ ११ ॥ वनवासे हि जानामि दुःखानि
बहुधा किल । प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥
कन्यया च पितुर्गेहे वनवासः श्रुतो मया । भिक्षिण्याः साधु-
वृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥ प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वया
बहुविधं प्रभो । गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥१४॥
कृतक्षणाहं भद्रं ते गमनं प्रति राघव । वनवासस्य शूरस्य
मम चर्य्या हि रोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन् प्रेमभावाद्धि भवि-
ष्यामि विकल्मषा । भर्त्तारमनुगच्छन्ती भर्त्ता हि मम दैव-
तम् ॥ १६ ॥ प्रेत्यभावेपि कल्याणः सङ्गमो मे सह त्वया ।
श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् ॥ १७ ॥ इह-
लोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महामते । अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण
प्रेत्यभावेपि तस्य सा ॥ १८ ॥ एवमस्मात् स्वकां नारीं सुवृत्तां
हि पतिव्रताम् । नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनैव हेतुना ॥१९॥
भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः । नेतुमर्हसि
काकुत्स्थ समानसुखदुःखिनीम् ॥ २० ॥ यदि मां दुःखिता-
मेवं वनं नेतुं न चेच्छसि । विषमाग्निं जलं वाहमास्थास्ये
मृत्युकारणात् ॥ २१ ॥ एवं बहुविधं तं स याचते गमनं
प्रति । नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २२ ॥
एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता । स्नापयन्तीव
गामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २३ ॥ चिन्तयन्तीं तदा तां तु

निवर्त्तयितुमात्मवान्। क्रोधाविष्टान्तु वैदेहीं काकुत्स्थो बह्व सान्त्वयत्॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनत्रिंशः सर्गः।

सान्त्वमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा। वनवासनिमित्ताय भर्त्तारमिदमब्रवीत्॥ १॥ सा तमुत्तमसंविग्ना सीता विपुलवक्षसम्। प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम्॥२॥ किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः। राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम्॥ ३॥ अनृतं बत लोकोयमज्ञानाद्यदि वक्ष्यति। तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे॥ ४॥ किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते। यत् परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम्॥ ५॥ द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनुव्रताम्। सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्त्तिनीम्॥ ६॥ न त्वहं मनसाप्यन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेनघ। त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी॥ ७॥ स्वयं तु भार्य्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम्। शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि॥ ८॥ यस्य पथ्यञ्च रामात्थ यस्य चार्थेवरुध्यसे। त्वं तस्य भव वश्यश्च विधेयश्च सदानघ॥ ९॥ स मामनादाय वनं न त्वं प्रस्थातुमर्हसि। तपो वा यदि वारण्यं स्वर्गो वा स्यात् त्वया सह॥ १०॥ नच मे भविता तत्र कश्चित् पथि परिश्रमः। पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव॥ ११॥ कुशकाशशरेषीका ये च कण्टकिनो द्रुमाः। तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम त्वया सह॥ १२॥ महावातसमुद्धूतं यन्मामव-

करिष्यति । रक्षो रमण तन्मन्ये परार्द्धमिव चन्दनम् ॥ १३ ॥
शाद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्तरनगोचरा । कुथास्तरणतल्पेषु
किं स्यात् सुखतरं ततः ॥ १४ ॥ पत्रं मूलं फलं यत्तु अल्पं वा
यदि वा बहु । दास्यसे स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतरसोपमम् ॥१५॥
न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः । आर्त्तवाण्युपभु-
ञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥ न च तत्र ततः
किञ्चित् द्रष्टुमर्हसि विप्रियम् । मत्कृतेन च ते शोको न
भविष्यामि दुर्भरा ॥ १७ । यस्त्वया सह सः स्वर्गो निरयो
यस्त्वया विना । इति जानन् परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥१८॥
अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसे । विषमद्यैव पास्यामि
माविशं द्विषतां वशम् ॥ १९ ॥ पश्चादपि हि दुःखेन मम
नैवास्ति जीवितम् । उज्झितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं
वरम् ॥ २० ॥ इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्त्तमपि नोत्सहे ।
किं पुनर्दशवर्षाणि त्रीणि चैकञ्च दुःखिता ॥ १२ ॥ इति सा
शोकसन्तप्ता विलप्य करुणं बहु । चुक्रोश पतिमायस्ता भृश-
मालिङ्ग्य सस्वरम् ॥ २२ ॥ सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजा-
ङ्गना । चिरसन्नियतं वाष्पं मुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥
तस्याः स्फटिकसङ्काशं वारि सन्तापसम्भवम् । नेत्राभ्यां परि-
सुस्राव पङ्कजाभ्यामिवोदकम् ॥ २४ ॥ तत् सितामलचन्द्राभं
मुखमायतलोचनम् । पर्य्यशुष्यत वाष्पेण जलोद्धृतमिवा-
म्बुजम् ॥ २५ ॥ तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् ।
उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥ न देवि तव
दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये । न हि मेऽस्ति भयं किञ्चित् स्वयम्भो-
रिव सर्व्वतः ॥ २७ ॥ तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने ।
वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ ८ ॥ यत् सृष्टासि
मया सार्द्धं वनवासाय मैथिलि । न विहातुं मया शक्या

प्रीतिरात्मवता यथा ॥ २९ ॥ धर्मस्तु गजनासोरु सद्भिराच-
रितः पुरा। तं चाहमनुवर्त्तिष्ये यथा सूर्य्यं सुवर्च्चला ॥ ३० ॥
न खल्वहं न गच्छेयं वनं जनकनन्दिनि। वचनन्तन्नयति
मां पितुः सत्योपबृंहितम् ॥ ३१ ॥ एष धर्मश्च सुश्रोणि पितु-
र्मातुश्च वश्यता। आज्ञामहं व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्-
सहे ॥ ३२ ॥ अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते। स्वाधीनं
समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥ ३३ ॥ यत्र त्रयं त्रयो लोकाः
पवित्रं तत्समं भुवि। नान्यदस्ति शुभापाङ्गे तेनेदमभिरा-
ध्यते ॥ ३४ ॥ न सत्यं दानमानौ वा यज्ञा वाप्याप्तदक्षिणाः।
तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्मता ॥ ३५ ॥ स्वर्गो धनं
वा धान्यं वा विद्या पुत्त्राः सुखानि च। गुरुवृत्त्यनुरोधेन न
किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ ३६ ॥ देवगन्धर्वगोलोकान् ब्रह्मलोकां-
स्तथापरान्। प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातापितृपरायणाः ॥३७॥
स मां पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः। तथा वर्त्तितु-
मिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३८ ॥ मम सन्ना मतिः
सीते नेतुं त्वां दण्डकावनम्। वसिष्यामीति सा त्वं मामनु-
यातुं सुनिश्चिताम् ॥ ३९ ॥ सा हि दिष्टानवद्याङ्गि वनाय
मदिरेक्षणे। अनुगच्छस्व मां भीरु सहधर्मचरी भव ॥ ४० ॥
सर्वथा सदृशं सीते मम स्वस्य कुलस्य च। व्यवसायमनुक्रान्ता
कान्ते त्वमतिशोभनम् ॥ ४१ ॥ आरभस्व गुरुश्रोणि वन-
वासक्षमा क्रियाः। नेदानीं त्वदृते सीते स्वर्गोऽपि मम रो-
चते ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम्।
देहि चाशंसमानेभ्यः सत्वरस्व च माचिरम् ॥ ४३ ॥ भूषणानि
महार्हाणि वरवस्त्राणि यानि च। रमणीयाश्च ये केचित्
क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥ ४४ ॥ शयनीयानि यानानि मम
चान्यानि तानि च। देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामन-

न्तरम् ॥ ४५ ॥ अनुकूलन्तु सा भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः। क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दातुमेवोपचक्रमे ॥ ४६ ॥ ततः प्रहृष्टा प्रतिपूर्णमानसा यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य भाषितम्। धनानि रत्नानि च दातुमङ्गना प्रचक्रमे धर्मभृतां मनस्विनी ॥४७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

त्रिंशः सर्गः।

एवं श्रुत्वा तु सम्वादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः। वाष्पपर्य्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवान् ॥ १ ॥ स भ्रातुश्चरणं गाढं निपीड्य रघुनन्दनः। सीतामुवाचातियशां राघवञ्च महाव्रतम् ॥ २ ॥ यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वनं मृगगणैर्युतम्। अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्द्धरः ॥ ३ ॥ मया समेतोरण्यानि रम्याणि विचरिष्यसि। पक्षिभिर्मृगयूथैश्च संघुष्टानि समन्ततः ॥ ४ ॥ न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे। ऐश्वर्य्यं चापि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५ ॥ एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः। रामेण बहुभिः सान्त्वैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥ अनुज्ञातोस्मि भवता पूर्वमेव यदाप्यहम्। किमिदानीं पुनरपि क्रियते मे निवारणम् ॥७॥ यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गन्तुमिच्छतः। एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो हि ममानघ ॥ ८ ॥ ततोब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः। स्थितं प्राग्गामिनं वीरं याचमानं कृताञ्जलिम् ॥ ९ ॥ स्निग्धो धर्मरतो वीरः सततं सत्पथे स्थितः। प्रियः प्राणसमो वश्यो भ्राता चापि सखा च मे ॥ १० ॥ मयाद्य सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद्वनम्। को भरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां वा यश-

स्विनीम् ॥ ११ ॥ अभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव। स कामवशपर्य्यस्तो महातेजा महीपतिः ॥ १२ ॥ सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता। दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम्। १३ ॥ न स्मरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां वा सुदुःखिताम्। भरतो राज्यमासाद्य कैकेय्यां पर्य्यवस्थितः ॥१४॥ तामार्य्यां स्वयमेवेह राजानुग्रहणेन वा। सौमित्रे भर कौशल्यामुक्तमर्थमिमञ्चर ॥ १५ ॥ एवं मयि च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता। धर्मज्ञ गुरुपूजायां धर्मश्चाप्यतुलो महान् ॥ १६ ॥ एवं कुरुष्व सौमित्रे मत्कृते रघुनन्दन। अस्माभिर्विप्रहीनाया मातुर्नो न भवेत् सुखम् ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया गिरा। प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥ तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति। कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च प्रयतो नात्र संशयः ॥ १९ ॥ यदि दुष्टो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम्। प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्वेण च विशेषतः ॥ २० ॥ तदाहं दुर्मतिं क्रूरं वधिष्यामि न संशयः। तत्पक्षानपि तान् सर्व्वान् त्रैलोक्यमपि किन्तु सा ॥ २१ ॥ कौशल्या बिभृयादार्य्य सहस्रं मद्विधानपि। यस्याः सहस्रं ग्रामाणां सम्प्राप्तमुपजीविनाम् ॥ २२ ॥ तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च। पर्य्याप्ता मद्विधानाञ्च भरणाय मनस्विनी ॥२३॥ कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते। कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्पते ॥ २४ ॥ धनुरादाय सगुणं खनित्रपिटकाधरः। अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानमनुदर्शयन् ॥ २५ ॥ आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च। वन्यानि यानि चान्यानि स्वाहार्हाणि तपस्विनाम् ॥ २६ ॥ भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते। अहं सर्व्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥२७॥ रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम्।

व्रजापृच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम् ॥ २८ ॥ ये च राज्ञे ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम् । जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने ॥ २९ ॥ अभेद्यकवचे दिव्ये तूणी चाक्षय्यसायकौ । आदित्यविमलौ चोभौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ ३० ॥ सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्य्यसद्मनि । सर्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥ ३१ ॥ स सुहृज्जनमामन्त्र्य वनवासाय निश्चितः । इक्ष्वाकुगुरुमागम्य जग्राहायुधमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ तद्दिव्यं राजशार्दूलः सत्कृतं माल्यभूषितम् । रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधम् ॥ ३३ ॥ तमुवाचात्मवान् रामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतम् । काले त्वमागतः सौम्य काङ्क्षिते मम लक्ष्मण ॥ ३४ ॥ अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम् । ब्राह्मणेभ्यः तपस्विभ्यस्त्वया सह परन्तप ॥ ३५ ॥ वसन्तीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः । तेषामपि च मे भूयः सर्वेषां चोपजीविनाम् ॥ ३६ ॥ वशिष्ठपुत्त्रन्तु सुयज्ञमार्य्यं त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानाम् । अभिप्रयास्यामि वनं समस्तानभ्यर्च्य शिष्टानपरान् द्विजातीन् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकत्रिंशः सर्गः ।

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः प्रियकरं हितम् । गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम् ॥ १ ॥ तं विप्रमग्न्यागारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् । सखेऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेश्म दुष्करकारिणः ॥ २ ॥ ततः सन्ध्यामुपास्याय गत्वा सौमित्रिणा सह । जुष्टन्तत् प्राविशल्लक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥ समागतं

वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह । सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्नि-
मिवार्च्चितम् ॥ ४ ॥ जातरूपमयैर्मुख्यैरङ्गदैः कुण्डलैः शुभैः ।
स हेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ॥ ५ ॥ अन्यैश्च रत्नै-
र्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् । सुयज्ञं स तदोवाच रामः
सीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥ हारञ्च हेमसूत्रञ्च भार्य्यायै सौम्य
हारय । रशनां चाथ सा सीता दातुमिच्छति ते सखी ॥ ७ ॥
अङ्गदानि च चित्राणि केयूराणि शुभानि च । प्रयच्छति सखे
तुभ्यं भार्य्यायै गच्छती वनम् ॥ ८ ॥ पर्य्यङ्कमग्र्यास्तरणं
नानारत्नविभूषितम् । तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं
त्वयि ॥ ६ ॥ नागः शत्रुञ्जयो नाम मातुलोयं ददौ मम ।
तन्ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ॥ १० ॥ इत्युक्तः स
तु रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत् । रामलक्ष्मणसीतानां
प्रयुयोजाशिषः शिवाः ॥ ११ ॥ अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः
प्रियम्वदम् । सौमित्रिन्तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिदशेश्वरम् ॥ १२ ॥
आगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ । अर्च्चयाह्वय
सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवाम्बुभिः ॥ १३ ॥ तर्पयस्व महाबाहो
गोसहस्रेण राघव । सुवर्णरजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः ॥१४॥
कौशल्यां चैव आशीर्भिभक्तः पर्य्युपतिष्ठति । आचार्य्यस्तैत्ति-
रीयाणामभिरूपश्च वेदवित् ॥ १५ ॥ तस्य यानञ्च दासीश्च
सौमित्रे सम्प्रदापय । कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति
स द्विजः ॥ १६ ॥ सूतश्चित्ररथाचार्य्यः सचिवः सुचिरोषितः ।
तोषयैनं महार्हैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥ १७ ॥ पशुकाभिश्च
सर्व्वाभिर्गवां दशशतेन च । ये चेमे कठकालापा बहवो दण्ड-
माणवाः ॥१८॥ नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत् कुर्व्वन्ति किञ्च
न । अलसाः स्वादुकामाश्च महतां चापि सम्मताः ॥ १६ ॥
तेषामशीति यानानि रत्नपूर्णानि दापय । शालिवाह-

सहस्रञ्च भद्रकान् सम्प्रदापय। व्यञ्जनार्थञ्च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु ॥ २० ॥ मेखलीनां महासङ्घः कौशल्यां समुपस्थितः। तेषां सहस्रं सौमित्रे प्रत्येकं सम्प्रदापय ॥ २१ ॥ अम्बा यथा नो नन्देच्च कौशल्या मम दक्षिणाम्। तथा द्विजातींस्तान् सर्व्वान् लक्ष्मणार्च्चय सर्वशः ॥ २२ ॥ ततः पुरुषशार्दूलस्तद्धनं लक्ष्मणः स्वयम्। यथोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणामददद्धनदो यथा ॥ २३ ॥ अथाब्रवीद्बाष्पगलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः। सम्प्रदाय बहुद्रव्यमेकैकस्योपजीवनम् ॥ २४ ॥ लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहञ्च यदिदं मम। अशून्यं कार्य्यमेकैकं यावदागमनं मम ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम्। उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतामिति ॥ २६ ॥ ततोऽस्य धनमाजह्रुः सर्वएवोपजीविनः। स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयोह्य दृश्यत ॥ २७ ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सह-लक्ष्मणः। द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत् ॥ २८ ॥ तत्रासीत् पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः। क्षतवृत्तिर्वने नित्यं फालकुद्दाललाङ्गली ॥ २९ ॥ तं वृद्धं तरुणी भार्य्या बालानादाय दारकान्। अब्रवीद्ब्राह्मणं वाक्यं दारिद्र्येण प्रपीड़िता ॥ ३० ॥ अपास्य फालं कुद्दालं कुरुष्व वचनं मम। रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किञ्चिदवाप्स्यसे ॥ ३१ ॥ भार्य्याया वचनं श्रुत्वा शाटीमाच्छाद्य दुश्छदाम्। स प्रातिष्ठत पन्थानं यत्र रामनिवेशनम् ॥ ३२ ॥ भृग्वङ्गिरःसमं दीप्त्या त्रिजटं जनसंसदि। आपञ्चमायाः कक्ष्याया नैनं कश्चिदवारयत् ॥ ३३ ॥ स राजपुत्रमासाद्य त्रिजटो वाक्यमब्रवीत्। निर्द्धनो बहुपुत्रोऽस्मि राजपुत्र महायशः ॥ ३४ ॥ क्षतवृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति। तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितम् ॥ ३५ ॥ गवां सहस्रमप्येकं न तु विश्राणितं

मया। परिक्षिपसि दण्डेन यावत्तावदवाप्स्यसे ॥ ३६ ॥ स
शाटीं त्वरितः कथ्यां सम्भ्रान्तः परिवेष्ट्य ताम्। आविध्य दण्डं
चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगतः ॥ ३७ ॥ स तीर्त्वा सरयूपारं दण्ड-
स्तस्य करात् च्युतः। गोव्रजबहुसाहस्रे पपातोक्ष्णां च
सन्निधौ ॥ ३८ ॥ तं परिष्वज्य धर्मात्मा आतस्मात् सरयूतटात्।
आनयामास ता गावस्त्रिजटस्याश्रमं प्रति ॥ ३९ ॥ उवाच च
तदा रामस्तं गार्ग्यमभिसान्त्वयन् मन्युर्न खलु कर्त्तव्यः परि-
हासो ह्ययं मम ॥ ४० ॥ इदं हि तेजस्तव यद्दुरत्ययं तदेव
जिज्ञासितुमिच्छता मया। इमं भवानर्थमभिप्रचोदितो वृणीष्व
किञ्चेदपरं व्यवस्यसि ॥ ४१ ॥ ब्रवीमि सत्येन न तेऽस्ति यन्त्रणा
धनं हि यद्यन्मम विप्रकारणात्। भवत्सु सम्यक्प्रतिपाद-
नेन मयार्जितं प्रीतियशस्करं भवेत् ॥ ४२ ॥ ततः सभार्य्य-
स्त्रिजटो महामुनिर्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः। यशोबल-
प्रीतिसुखोपबृंहणीस्तथाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः ॥ ४३ ॥
स चापि रामः परिपूर्णपौरुषो महाधनं धर्मबलैरुपार्ज्जितम्।
नियोजयामास सुहृज्जने चिराद्यथार्हसम्मानवचःप्रचो-
दितः ॥ ४४ ॥ द्विजः सुहृद्भृत्यजनोऽथवा तदा दरिद्रभिक्षा-
चरणश्च यो भवेत्। न तत्र कश्चिन्न बभूव तर्पितो यथार्ह-
सम्माननदानसम्भ्रमैः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनत्रिंशः सर्गः।

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु। जग्मतुः पितरं
द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १ ॥ ततो गृहीते प्रेष्याभ्यामशो-
भेतां तदायुधे। मालादामभिरासक्ते सीतया समलंकृते ॥ २ ॥

ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च। अधिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत्॥ ३॥ न हि रथ्याः सुशक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः। आरुह्य तस्मात् प्रासादाद्दीनाः पश्यन्ति राघवम्॥ ४॥ पदातिं वर्जितच्छत्रं रामं दृष्ट्वा तदा जनाः। ऊचुर्बहुविधा वाचः शोकोपहतचेतसः॥ ५॥ यं यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गबलं महत्। तमेकं सीतया सार्द्धमनुयाति स्म लक्ष्मणः॥ ६॥ ऐश्वर्य्यस्य रसज्ञः सन् कामानां चैव कामदः। नेच्छत्येवानृतं कर्तुं वचनं धर्मगौरवात्॥ ७॥ या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि। तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः॥ ८॥ अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम्। वर्षमुष्णञ्च शीतञ्च नेष्यत्याशु विवर्णताम्॥ ९॥ अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते। न हि राजा प्रियं पुत्त्रं विवासयितुमर्हति॥ १०॥ निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विप्रवासनम्। किं पुनर्यस्य लोकोयं जितो वृत्तेन केवलम्॥ ११॥ आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः। राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषर्षभम्॥१२॥ तस्मात् तस्योपघातेन प्रजाः परमपीड़िताः। औदकानिव सत्त्वानि ग्रीष्मे सलिलसङ्क्षयात्॥ १३॥ पीड़या पीड़ितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः। मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः॥१४॥ मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्मसारो महाद्युतिः। पुष्पं फलञ्च पत्रञ्च शाखाश्चास्येतरे जनाः॥ १५॥ ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्न्यः सहबान्धवाः। गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः॥ १६॥ उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च। एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम राघवम्॥ १७॥ समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च। उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः॥ १८॥ रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः।

मूषकैः परिधावद्भिरुद्विलैरावृतानि च ॥ १९ ॥ अपेतोदक-
धूमानि हीनसंमार्जनानि च। प्रणष्टबलिकर्मेज्यामन्त्रहोम-
जपानि च ॥ २० ॥ दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च।
अस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि कैकेयी प्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥ वनं नगर-
मेवास्तु येन गच्छति राघवः। अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं सम्प-
द्यतां वनम् ॥ २२ ॥ विलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृग-
पक्षिणः। त्यजन्त्वस्मद्भयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ २३ ॥
अस्मत्त्यक्तं प्रपद्यन्तु सेव्यमानं त्यजन्तु च। तृणमांसफला-
दानं देशं व्यालमृगद्विजम् ॥ २४ ॥ प्रपद्यतां हि कैकेयी
सपुत्रा सह बान्धवैः। राघवेण वयं सर्वे वने वत्स्यामो नि-
र्वृताः ॥ २५ ॥ इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः।
शुश्राव राघवः श्रुत्वा न विचक्रेऽस्य मानसम् ॥ २६ ॥ स तु वेश्म
पितुर्दूरात् कैलासशिखरप्रभम्। अभिचक्राम धर्मात्मा मत्त-
मातङ्गविक्रमः ॥ २७ ॥ विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयम्।
ददर्शावस्थितं दीनं सुमन्त्रमविदूरतः ॥ २८ ॥ प्रतीक्षमा-
णोऽभिजनन्तदार्त्तमनार्त्तरूपः प्रहसन्निवाथ। जगाम रामः
पितरं दिदृक्षुः पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९ ॥ तत्पूर्व-
मैक्ष्वाकसुतो महात्मा रामो गमिष्यन् नृपमार्त्तरूपम्। व्यति-
ष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥
पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः। स
राघवः प्रेक्ष्य सुमन्त्रमब्रवीन्निवेदयस्वागमनं नृपाय मे ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
त्रयस्त्रिंशः सर्गः।

ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुदरो महान् । उवाच
रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति ॥ १ ॥ स रामप्रेषितः
क्षिप्रं सन्तापकलुषेन्द्रियम् । प्रविश्य नृपतिं सूतो निश्वसन्तं
ददर्श ह ॥ २ ॥ उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।
तड़ागमिव निस्तोयं सोपश्यज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥ आलोक्य तं
महाप्राज्ञः परमाकुलचेतसम् । राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्ज-
लिरादरात् ॥ ४ ॥ तं वर्द्धयित्वा राजानं पूर्वं सूतो जयाशिषा ।
भयविक्लवया वाचा मन्दया श्लक्ष्णमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अयं स
पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः । ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्वा
सर्वं चैवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥ स त्वां पश्यतु भद्रन्ते रामः सत्य-
पराक्रमः । सर्व्वान् सुहृद आपृच्छ्य त्वां हीदानीं दिदृक्षते ॥७॥
गमिष्यति महारण्य तं पश्य जगतीपते । वृतं राजगुणैः सर्वै-
रादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ८ ॥ स सत्यवादी धर्मात्मा गाम्भी-
र्य्यात् सागरोपमः । आकाश इव निष्पङ्को नरेन्द्रः प्रत्युवाच
तम् ॥ ९ ॥ सुमन्त्रानय मे दारान् ये केचिदिह मामकाः ।
दारैः परिवृतः सर्व्वैर्द्रष्टुमिच्छामि राघवम् ॥ १० ॥ सोन्तःपुर-
मतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत् । आर्य्यो ह्वयति वो राजा
गम्यतां तत्र माचिरम् ॥ ११ ॥ एवमुक्ताः स्त्रियः सर्व्वाः सुम-
न्त्रेण नृपाज्ञया । प्रचक्रमुस्तद्भवनं भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥१२॥
अर्द्धसप्तशतास्तास्तु प्रमदास्ताम्रलोचनाः । कौशल्यां परिवा-
र्य्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १३ ॥ आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य
महीपतिः । उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतम् ॥१४॥
स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तथा । जगामाभिमुख-
स्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः ॥ १५ ॥ स राजा पुत्त्रमायान्तं दृष्ट्वा
दूरात् कृताञ्जलिम् । उत्पपातासनात्तूर्णं आर्त्तः स्त्रीजन-
संवृतः ॥ १६ ॥ सोभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशाम्पतिः । तमस

प्राप्य दुःखार्त्तः पपात भुवि मूर्च्छितः॥ १७॥ तं रामोऽभ्य-
पतत् क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः। विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं
नृपतिं तदा॥ १८॥ स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राज-
वेश्मनि। हाहा रामेति सहसा भूषणध्वनिमूर्च्छितः॥ १९॥
तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ। पर्य्यङ्के सीतया
सार्द्धं रुदन्तः समवेशयन्॥ २०॥ अथ रामो मुहूर्त्तान्तं लब्ध-
संज्ञं महीपतिम्। उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतम्॥२१॥
आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोऽसि नः। प्रस्थितं दण्ड-
कारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम्॥ २२॥ लक्ष्मणञ्चानुजानीहि
सीता चान्वेतु मां वनम्। कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्य्यमाणौ न
चेच्छतः॥ २३॥ अनुजानीहि सर्व्वान्नः शोकमुत्सृज्य मानद।
लक्ष्मणं मां च सीताञ्च प्रजापतिरिव प्रजाः॥ २४॥ प्रतीक्ष-
माणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः। उवाच राजा सम्प्रेक्ष्य वनवा-
साय राघवम्॥ २५। अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः।
अयोध्यायां त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम्॥ २६। एव-
मुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः। प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा
पितरं वाक्यकोविदः॥ २७॥ भवान् वर्षसहस्रायुः पृथिव्या
नृपते पतिः। अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे कार्य्यं त्वयानृतः॥२८॥
नवपञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते। पुनः पादौ ग्रहीष्यामि
प्रतिज्ञान्ते नराधिप॥ २९॥ रुदन्नार्त्तः प्रियं पुत्त्रं सत्यपाशेन
संयुतः। कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत्॥ ३०॥
श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च। गच्छ स्वारिष्टमव्यग्रः
पन्थानमकुतोभयम्॥ ३१। न हि सत्यात्मनस्तात धर्माभि-
मनसस्तव। विनिवर्त्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन॥ ३२॥
अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्त्र मा गच्छ सर्वथा। एकाहं दर्शनेः
नापि साधु तावच्चराम्यहम्॥३३॥ मातरं मां च सम्पश्यन् वसे-

मामद्य शर्वरीम् । तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः काल्ये साधयि-
ष्यसि ॥ २४ ॥ दुष्करं क्रियते पुत्र सर्वथा राघव त्वया । मत्-
प्रियार्थं प्रियांस्त्यक्त्वा यद्यासि विजनं वनम् ॥ २५ ॥ न चैतन्-
मे प्रियं पुत्र शपे सत्येन राघव । छन्नया चलितस्त्वस्मि स्त्रिया
भस्माग्निकल्पया ॥ २६ ॥ वञ्चना या तु लब्धा मे तां त्वं निस्त-
र्तुमिच्छसि । अनया वृत्तसादिन्या कैकेय्याभिप्रचोदितः ॥२७॥
न चैतदाश्चर्यतमं यत् त्वं ज्येष्ठः सुतो मम । अपानृतकथं पुत्र
पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ २८ ॥ अथ रामस्तदा श्रुत्वा पितु-
रार्त्तस्य भाषितम् । लक्ष्मणेन सह भ्राता दीनो वचनमब्र-
वीत् ॥२९॥ प्राप्स्यामि यानद्य गुणान् को मे श्वस्तान् प्रदास्यति ।
अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥ ४० ॥ इयं सराष्ट्रा सजना
धनधान्यसमाकुला । मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीय-
ताम् ॥ ४१ ॥ वनवासकृता बुद्धिर्न च मेद्य चलिष्यति । य-
स्तुष्टेन वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया ॥ ४२ ॥ दीयतां नि-
खिलेनैव सत्यस्त्वम्भव पार्थिव । अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनु-
पालयन् ॥ ४३ ॥ चतुर्दश समा वत्स्ये वने वनचरैः सह । मा
विमर्शो वसुमती भरताय प्रदीयताम् ॥ ४४ ॥ न हि मे
काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियम् । यथा निदेशं कर्तुं
वै तव वै रघुनन्दन ॥ ४५ ॥ अपगच्छतु ते दुःखं माभूर्वाष्प-
परिप्लुतः । न हि क्षुभ्यति दुर्द्धर्षः समुद्रः सरिताम्पतिः ॥ ४६ ॥
नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं नच मैथिलीम् । नैव सर्वानि-
मान् कामान् न स्वर्गं नच जीवितम् ॥ ४७ ॥ त्वामहं सत्य-
मिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ । प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते
शपे ॥ ४८ ॥ न च शक्यं मया तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो ।
स शोकं धारयस्वेमं न हि मेस्ति विपर्य्ययः ॥ ४९ ॥ अर्थितो
ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव । मया चोक्तं व्रजामीति

मत् सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥ मा चोत्कण्ठां कृथा देव वने
रंस्यामहे वयम्। प्रशान्ते हरिणाकीर्णे नानाशकुनिना-
दिते ॥ ५१ ॥ पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम्।
तस्माद्दैवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ॥ ५२ ॥ चतुर्दशसु
वर्षेषु गतेषु नरसत्तम। पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्तं सन्तापोयं विमु-
च्यताम् ॥ ५३ । येन संस्तम्भनीयोयं सर्व्वो वाष्पाकुलो जनः।
स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियाङ्गतः ॥ ५४ ॥ पुरञ्च राष्ट्रञ्च
मही च केवला मया विसृष्टा भरताय दीयताम्। अहं नि-
देशं भवतोनुपालयन् वनं गमिष्यामि चिराय सेवितुम् ॥ ५५ ॥
न मे विसृष्टां भरतो महीमिमां सशैलखण्डां सपुरां सकान-
नाम्। शिवां सुसीमामनुशास्तु केवलं त्वया यदुक्तं नृपते तथास्तु
तत् ॥ ५६ ॥ मया तथा पार्थिव दीयते मनो महत्सु कामेषु
न चात्मनः प्रिये। यथा निदेशे तव शिष्टसम्मते व्यपैतु दुःखं
तव मत्कृतेनघ ॥ ५७ ॥ तदद्य नैवाद्य न राज्यमव्ययं न सर्व-
कामान् वसुधां न मैथिलीम्। न जीवितं त्वामनृतेन योजयन्
वृणीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ॥ ५८ ॥ फलानि मूलानि च
भक्षयन् वने गिरींश्च पश्यन् सरितं सरांसि च। वनं प्रविश्यैव
विचित्रपादपम् सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः ॥ ५९ ॥
एवं स राजा व्यसनाभिपन्नस्तापेन दुःखेन च पीड्यमानः।
आलिङ्ग्य पुत्रं सुविनष्टसंज्ञो भूमिङ्गतो नैव विचेष्ट किञ्चित् ॥६०॥
देव्यः समस्ता रुरुदुः समेतास्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम्।
रुदन् सुमन्त्रोपि जगाम मूर्च्छां हाहाकृतं तत्र बभूव सर्वम् ॥६१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुस्त्रिंशः सर्गः।

ततो निर्धूय सहसा शिरो निश्वस्य चासकृत । पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दन्तान् कटकटाय्य च ॥ १ ॥ लोचने कोपसंरक्ते वर्णं पूर्व्वोचितं जहत् । कोपाभिभूतः सहसा सन्तापमशुभङ्गतः ॥ २ ॥ मनः समीक्षमाणश्च सूतो दशरथस्य सः । कम्पयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्शरैः शतैः ॥ ३ ॥ वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिन्दन्निव चाशुगैः । कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमन्त्रः प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयम् । भर्त्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ॥ ५ ॥ न ह्यकार्य्यतमं किञ्चित्तव देवीह विद्यते । पतिघ्नीन्त्वामहं मन्ये कुलघ्नीमपि चान्ततः ॥ ६ ॥ यन्महेन्द्रमिवाजय्यं दुष्प्रकम्प्यमिवाचलम् । महोदधिमिवाक्षोभ्यं सन्तापयसि कर्मभिः ॥ ७ ॥ मावमंस्था दशरथं भर्त्तारं वरदं पतिम् । भर्त्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्त्रकोट्या विशिष्यते ॥ ८ ॥ यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये । इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिंस्तल्लोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥ राजा भवतु ते पुत्त्रो भरतः शास्तु मेदिनीम् । वयं तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति ॥ १० ॥ न हि ते विषये कश्चिद्ब्राह्मणो वस्तुमर्हति । तादृशन्त्वममर्य्यादमद्य कर्म करिष्यसि ॥ ११ ॥ आश्चर्य्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशम् । आचरन्त्या न विवृता सद्यो भवति मेदिनी ॥ १२ ॥ महाब्रह्मर्षिसृष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः । धिक् वाग्दण्डा विहिंसन्ति रामप्रव्राजने स्थिताम् ॥ १३ ॥ आम्रञ्छित्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु कः । य एनं पयसा सिञ्चेन्नैवास्य मधुरो भवेत् ॥ १४ ॥ अभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव ते । न हि निम्बात् स्रवेत् क्षौद्रं लोके निगदितं वचः ॥ १५ ॥ तव मातुरसद्ग्राहं विद्मः पूर्वं यथा श्रुतम् । पितुस्ते वरदः कश्चिद्ददौ वरमनुत्तमम् ॥ १६ ॥ सर्वभूतरुतं तस्मात् सञ्जज्ञे वसुधाधिपः । तेन

तिर्य्यग्गतानाञ्च भूतानां विदितं वचः॥ १७॥ ततो जृम्भस्य
शयने विरुतादूभूरिवर्च्चसः। पितुस्ते विदितो भावः स तत्र
बहुधा हसत्॥ १८॥ तत्र तं जननी क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती।
हासन्ते नृपते सौम्य जिज्ञासामीति चाब्रवीत्॥ १९॥ नृप-
स्तोवाच तां देवीं विशंसामि ते यदि। ततो मे मरणं सद्यो
भविष्यति न संशयः॥ २०॥ माता ते पितरं देवी ततः कैकय-
मब्रवीत्। शंस मे जीव वा मा वा न मामपहसिष्यसि॥ २१॥
प्रियया च तथोक्तः स कैकयः पृथिवीपतिः। तस्मै तं वरदा-
यार्थं कथयामास तत्त्वतः॥ २२॥ ततः स वरदः साधू राजानं
प्रत्यभाषत। म्रियतां ध्वंसतां चेयं माकृथास्त्वं महीपते॥ २३॥
स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः। मातरं ते निरस्याशु
विजहार कुवेरवत्॥ २४॥ तथा त्वमपि राजानं दुर्ज्जना-
चरिते पथि। असद्ग्राहमिमं मोहात् कुरुषे पापदर्शिनी॥२५॥
सत्यश्चात्र प्रवादोयं लौकिकः प्रतिभाति मे। पितॄन् समनुजा-
यन्ते नरा मातरमङ्गनाः॥ २६॥ नैया भव गृहाणेदं यदाह
वसुधाधिपः। भर्त्तुरिच्छामुपास्येह जनस्यास्य गतिर्भव॥२७॥
मा त्वं प्रोत्साहिता पापैर्देवराजसमप्रभम्। भर्त्तारं लोक-
भर्त्तारमसद्धर्ममुपादधः। २८॥ न हि मिथ्याप्रतिज्ञातं करि-
ष्यति तवानघः। श्रीमान् दशरथो राजा देवि राजीवलो-
चनः॥ २९॥ ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मस्यापि रक्षिता।
रक्षिता जीवलोकस्य देवि रामोभिषिच्यताम्॥ ३०॥ परिवादो
हि ते देवि महान् लोके चरिष्यति। यदि रामो वनं याति
विहाय पितरं नृपम्॥ ३१॥ स्वराज्यं राघवः पातु भव त्वं
विगतज्वरा। न हि ते राघवादन्यः क्षेमः पुरवरे वसन्॥३२॥
रामे हि यौवराज्यस्थे राजा दशरथो वनम्। प्रवेक्ष्यति महे-
ष्वासः पूर्ववृत्तमनुस्मरन्॥ ३३॥ इति सान्त्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयीं

राजसंसदि । भूयः सङ्क्षोभयामास सुमन्त्रस्तु कृताञ्जलिः ॥ ३४ ॥
नैव सा क्षुभ्यते देवी न वास्म परिदूयते । न चास्या मुखवर्णस्य
लक्ष्यते विक्रिया तदा ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

ततः सुमन्त्रमैक्ष्वाकुः पीड़ितोऽत्र प्रतिज्ञया । सवाष्पमति-
निश्वस्य जगादेदं पुनर्वचः ॥ १ ॥ सूत रत्नसुसम्पूर्णा चतु-
र्विधबला चमूः । राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीय-
ताम् ॥ २ ॥ रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः ।
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥ ये चैनमुप-
जीवन्ति रमते यैश्च वीर्य्यतः । तेषां बहुधनं दत्वा तानप्यत्र
नियोजय ॥ ४ ॥ आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटानि
च । अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यकोविदाः ॥ ५ ॥ निघ्नं-
मृगान् कुञ्जरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु । नदीश्च विविधाः पश्यन्
न राज्यं संस्मरिष्यति ॥ ६ ॥ धान्यकोशश्च यः कश्चिद्धनकोशश्च
मामकः । तौ राममनुगच्छेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ७ ॥
यजन् पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्तदक्षिणाः । ऋषिभिश्चाभिसङ्गम्य
प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ८ ॥ भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पाल-
यिष्यति । सर्वकामैः पुनः श्रीमान् रामः संसाध्यतामिति ॥ ९ ॥
इति ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेयी भयमागता । मुखञ्चास्यागम-
च्छोषं स्वरश्चापि व्यरुध्यत ॥ १० ॥ सा विषण्णा च सन्त्रस्ता
मुखेन परिशुष्यता । राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वाक्य-
मब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज्यं गतधनं साधो पीतमण्डां सुरामिव ।

निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥ कैकेय्यां मुक्तलज्जायां वदन्त्यामतिदारुणम् । राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥ १३ । वहन्तं किन्नुदसि मां नियुज्य धुरि माहिते । अनार्ये कृत्यमारब्धं किन्न पूर्वमुपारुधः ॥ १४ ॥ तस्यैतत् क्रोधसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वराङ्गना । कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठं पुत्त्रमुपारुधत् । असमञ्ज इति ख्यातं तथायं गन्तुमर्हति ॥ १६ ॥ एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् । व्रीड़ितश्च जनः सर्वः सा च तन्नावबुध्यत ॥ १७ ॥ तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः । शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीड़तः पथि दारकान् । सरय्वां प्रक्षिपन्नाशु रमते तेन दुर्मतिः ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् । असमञ्जं वृणीष्वैकमस्माकं राष्ट्रवर्द्धनः ॥ २० ॥ तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयम् । ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥ क्रीड़तस्त्वेष नः पुत्त्रान् बालानुद्भ्रान्तचेतसः । सरय्वां प्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलां प्रीतिमश्नुते ॥ २२ ॥ स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः । तं तत्याजाहितं पुत्त्रं तासां प्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥ तं यानं शीघ्रमारोप्य सभार्य्यं सपरिच्छदम् । यावज्जीवं विवास्योऽयमिति स्वानन्वशात् पिता । सफालपिटकं गृह्य गिरिदुर्गाण्यलोकयत् । दिशः सर्व्वास्त्वनुचरन् स यथा पापकर्मकृत् ॥ २५ ॥ इत्येनमत्यजद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः । रामः किमकरोत् पापं येनैवमपरुध्यते ॥ २६ ॥ न हि किञ्चन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् । दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम् ॥ २७ ॥ अथवा देवि दोषं त्वं कञ्चित् पश्यसि राघवे । तमद्य ब्रूहि तत्त्वेन तदा रामो विवास्यते ॥ २८ ॥

अदुष्टस्य हि सन्त्यागः सत्पथे निरतस्य च । निर्दहेदपि शक्रस्य
द्युतिं धर्मविरोधनात् ॥ २८ ॥ तदलं देवि रामस्य श्रिया
विहतया त्वया। लोकतोऽपि हि ते रक्ष्यः परिवादः शुभानने ॥३०॥
श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरस्वरः । शोकोपहतया
वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ एतद्वचो नेच्छति पापरूपे
हितं न जानासि ममात्मनो वा । आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टा
चेष्टा हि ते साधुपथादपेता ॥ ३२ ॥ अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं
राज्यं परित्यज्य सुखं धनञ्च । सहैव राज्ञा भरतेन च त्वं यथा-
सुखं भुङ्क्ष्व चिराय राज्यम् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षट्त्रिंशः सर्गः ।

महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा । अभ्यभाषत
वाक्यन्तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १ ॥ त्यक्तभोगस्य मे राजन्
वने वन्येन जीवतः । किं कार्य्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य
सर्वतः ॥ २ ॥ यो हि दत्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः ।
रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम् ॥ ३ ॥ तथा मम
सतांश्रेष्ठ किं ध्वजिन्या जगत्पते । सर्व्वाण्येवानुजानामि
चीराण्येवानयन्तु मे ॥ ४ ॥ खनित्रपिटके चोभे समानयत
गच्छत । चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ॥ ५ ॥ अथ
चीराणि कैकेयी स्वयमादाय राघवम् । उवाच परिधत्स्वेति
जनौघे निरपत्रपा ॥ ६ ॥ स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रति-
गृह्य ते । सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह ॥ ७ ॥
लक्ष्मणश्चापि तं चैव विहाय वसने शुभे । तापसाच्छादने चैव

प्रमृह्य च सुदुर्मनाः॥ ८॥ अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेय-
वासिनी। समीक्ष्य चीरं सन्त्रस्ता पृषती वागुरामिव॥ ९॥
सा व्यपत्रपमाणेव प्रगृह्य च सुदुर्मनाः। कैकेय्याः कुशचीरे ते
जानकी शुभलक्षणा॥ १०॥ अश्रुसम्पूर्णनेत्रा च धर्मज्ञा धर्म-
दर्शिनी। गन्धर्वराजप्रतिमं भर्त्तारमिदमब्रवीत्॥ ११॥ कथं
नु चीरं बध्नन्ति मुनयो वनवासिनः। इति ह्यकुशला सीता
सा मुमोह मुहुर्मुहुः॥ १२॥ कृत्वा कण्ठे तु सा चीरमेक-
मादाय पाणिना। तस्थौ ह्यकुशला तत्र ब्रीड़िता जनकात्मजा॥१३॥
तस्याः तत् क्षिप्रमागम्य रामो धर्मभृताम्बरः। चीरं बबन्ध
सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम्॥ १४॥ रामं प्रेक्ष्य तु सी-
तायाः बध्नन्तं चीरमुत्तमम्। अन्तःपुरचरा नार्यो मुमुचुर्वारि
नेत्रजम्॥ १५॥ ऊचुश्च परमायत्ता रामं ज्वलिततेजसम्।
वत्स मैवं नियुक्तेयं वनवासे मनस्विनी॥ १६॥ पितुर्वाक्यानु-
रोधेन गतस्य विजनं वनम्। तावद्दर्शनमस्या नः सफलं भवतु
प्रभो॥ १७॥ लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रक। नेय-
मर्हति कल्याणी वस्तुं तापसवन्वने॥ १८॥ कुरु नो याचनां
राम सीता तिष्ठतु भामिनी। धर्मनित्यः स्वयं स्थातुं न ही-
दानीं त्वमिच्छसि॥ १९॥ तासामेवंविधा वाचः शृण्वन्दश-
रथात्मजः। बबन्धैव तदा चीरं सीतया तुल्यशीलया॥ २०॥
चीरे गृहीते तु तया समीक्ष्य नृपतेर्गुरुः। निवार्य सीतां
कैकेयीं वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत्॥ २१॥ अतिप्रवृत्ते दुर्मेधे
कैकेयि कुलपांसनि। वञ्चयित्वा तु राजानं नप्रमाणेव
तिष्ठति॥ २२॥ न गन्तव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते।
अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनम्॥ २३॥ आत्मा हि
दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्त्तिनाम्। आत्मेयमिति रामस्य पाल-
यिष्यति मेदिनीम्॥ २४॥ अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण

सङ्गता । वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥ अन्तःपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः । सहोपजीव्यं राष्ट्रञ्च पुरञ्च सपरिच्छदम् ॥२६॥ भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा वनेचरः । वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥ ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह । त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता प्रजानामहिते रता ॥ २८ ॥ न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः । तद्वन भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥ २९ ॥ न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति । त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३० ॥ यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यति । पितृवंशचरित्रज्ञः सोन्यथा न करिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वया पुत्रगर्द्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् । लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् । गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणाणि देवि देहि स्नुषायै व्यपनीय चीरम् । न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठः ॥ ३४ ॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः कैकयराजपुत्रि । विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह राघवेण ॥ ३५ ॥ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री । वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसम्प्रदाने ॥ ३६ ॥ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे । नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ।

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत्। प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक् त्वां दशरथं त्विति॥ १॥ तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः। चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः॥ २॥ स निश्वस्योष्णमैक्ष्वाकुस्तां भार्यामिदमब्रवीत्। कैकेयि कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति॥ ३॥ सुकुमारी च बाला च सततञ्च सुखोचिता। नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम॥ ४॥ इयं हि कस्यापि करोति किञ्चित्तपस्विनी राजवरस्य पुत्री। या चीरमासाद्य जनस्य मध्ये स्थिता विसंज्ञा श्रमणीव काचित्॥ ५॥ चीराण्यपास्याज्जनकस्य कन्या नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा। यथासुखं गच्छतु राजपुत्री वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः॥ ६॥ अजीवनार्हेण मया नृशंसा कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत्। त्वया हि बाल्यात् प्रतिपन्नमेतत् तन्मां दहेद्वेणुमिवात्मपुष्पम्॥ ७॥ रामेण यदि ते पापे किञ्चित् कृतमशोभनम्। अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितोऽधमे॥ ८॥ मृगीवोत्फुल्लनयना मृदुशीला मनस्विनी। अपकारं किमिव ते करोति जनकात्मजा॥ ९॥ ननु पर्य्याप्तमेतत्ते पापे रामविवासनम्। किमेभिः कृपणैर्भूयः पातकैरपि ते कृतैः॥ १०॥ प्रतिज्ञातं मया तावत् त्वयोक्तं देवि शृण्वता। रामं यदभिषेकाय त्वमिहागतमब्रवीः॥ ११॥ तत्त्वेतत्समतिक्रम्य निरयं गन्तुमिच्छसि। मैथिलीमपि या हि त्वमीक्षसे चीरवासिनीम्॥ १२॥ इतीव राजा विलपन्महात्मा शोकस्य नान्तं स ददर्श किञ्चित्। भृशातुरत्वाच्च पपात भूमौ तेनैव पुत्रव्यसनेन मग्नः॥ १३॥ एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः संप्रस्थितो वनम्। अवाक्शिरसमासीनमिदं वचनमब्रवीत्॥ १४॥ इयं धार्मिक कौशल्या मम माता यशस्विनी। वृद्धा चाक्षुद्रशीला च न च त्वां देव गर्हते॥ १५॥

सङ्गता। वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥
अन्तःपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः। सहोपजीव्यं
राष्ट्रञ्च पुरञ्च सपरिच्छदम् ॥२६॥ भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा
वनेचरः। वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥
ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह। त्वमेका शाधि
दुर्वृत्ता प्रजानामहिते रता ॥ २८ ॥ न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र
रामो न भूपतिः। तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्-
स्यति ॥ २९ ॥ न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति।
त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३० ॥ यद्यपि त्वं
क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यति। पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा
न करिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वया पुत्रगर्द्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम्।
लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव
कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान्। गच्छतः सह रामेण पादपांश्च
तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्नुषायै
व्यपनीय चीरम्। न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्व-
सनं वसिष्ठः ॥ ३४ ॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः
कैकयराजपुत्रि। विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह
राघवेण ॥ ३५ ॥ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु
राजपुत्री। वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसम्प्र-
दाने ॥ ३६ ॥ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्र-
तिमप्रभावे। नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रति-
कारकामा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्तत्रिंशः सर्गः।

यत्साधुर्वीरो निर्वास्यते वनम् ॥ ११ ॥ राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्त्रः शीघ्रविक्रमः । योजयित्वा ययौ तत्र रथमश्वैरलङ्कृतम् ॥ १२ ॥ तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितम् । आचचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३ ॥ राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसञ्चये । उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचिः ॥ १४ ॥ वासांसि च वरार्हाणि भूषणानि महान्ति च । वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्याः चिप्रमानय ॥ १५ ॥ नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः । प्रायच्छत्सर्वमाहृत्य सीतायै सममेव तत् ॥ १६ ॥ सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनम् । भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥ व्यराजयत वैदेही वेश्म तत्सुविभूषिता । उद्यतोंऽशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः ॥ १८ ॥ तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रूर्वचनमब्रवीत् । अनाचरन्तीं कृपणं मूर्ध्न्युपाघ्राय मैथिलीम् ॥ १९ ॥ असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन् सततं सत्कृताः प्रियैः । भर्तारं नानुमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥ २० ॥ एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् । अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥ असत्यशीला विकृता दुर्गाह्यहृदयाः सदा । युवत्यः पापसंकल्पाः चणमात्राद्विकारिणः ॥ २ ॥ न कुलं न कृतं विद्या न दत्तं नापि संग्रहः । स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदया हि ताः ॥ २३ ॥ साध्वीनां तु स्थितानान्तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते । स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २४ ॥ स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्राजितो वनम् । तव देववदस्त्वेष निर्धनः सधनोऽपि वा ॥ ५ ॥ विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम् । कृतांजलिरुवाचेदं श्वश्रूमभिमुखे स्थिताम् ॥ २६ ॥ करिष्ये सर्वमेवाहं आर्या यदनुशास्ति मां । अभिज्ञास्मि यथा भर्तु-

सङ्गता । वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥
अन्तःपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः । सहोपजीव्यं
राष्ट्रञ्च पुरञ्च सपरिच्छदम् ॥ २६ ॥ भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा
वनेचरः । वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥
ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह । त्वमेका शाधि
दुर्वृत्ता प्रजानामहिते रता ॥ २८ ॥ न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र
रामो न भूपतिः । तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्-
स्यति ॥ २९ ॥ न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति ।
त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३० ॥ यद्यपि त्वं
क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यसि । पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा
न करिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वया पुत्रगर्द्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् ।
लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव
कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् । गच्छतः सह रामेण पादपांश्च
तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्नुषायै
व्यपनीय चीरम् । न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्व-
सनं वसिष्ठः ॥ ३४ ॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः
केकयराजपुत्रि । विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह
राघवेण ॥ ३५ ॥ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु
राजपुत्री । वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसम्प्र-
दाने ॥ ३६ ॥ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्र-
तिमप्रभावे । नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रति-
कारकामा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः। उपसंगृह्य
राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम्॥ १ ॥ तं चापि समनुज्ञाप्य
धर्मज्ञः सह सीतया। राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवा-
दयत्॥ २ ॥ अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौशल्यामभ्यवादयत्।
अपि मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः॥ ३ ॥ तं वन्दमानं
रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत्। हितकामा महाबाहुं मूर्ध्न्युप-
घ्राय लक्ष्मणम्॥ ४ ॥ सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः
सुहृज्जने। रामे प्रमादं माकार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति॥ ५ ॥
व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ। एष लोके सतां
धर्मो यज्ज्येष्ठवशगो भवेत्॥ ६ ॥ इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य
सनातनम्। दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु हि॥ ७ ॥
रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम्। अयोध्यामटवीं
विद्धि गच्छ तात यथासुखम्॥ ८ ॥ लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वासौ
संसिद्धं प्रियराघवम्। सुमित्रा गच्छ गच्छेति पुनः पुनरु-
वाच तम्॥ ९ ॥ गम्यतामर्थलाभाय क्षेमाय विजयाय च।
शत्रुपक्षविनाशाय पुनः संदर्शनाय च। ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं
प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्। विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं
यथा॥ १०॥ रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः। क्षिप्रं
त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसे॥ ११ ॥ चतुर्दश हि
वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया। तान्युपक्रमितव्यानि यानि
देव्यासि चोदितः॥ १२ ॥ तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन
चेतसा। आरुरोह वरारोहा कृत्वालङ्कारमात्मनः॥ १३ ॥
अथो ज्वलनसङ्काशं चामीकरविभूषितम्। तावारुरुहतुस्तूर्णं
भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥ १४ ॥ वनवासं हि संख्याय वासांस्या-
भरणानि च। भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो
ददौ॥ १५ ॥ तथैवायुधजालानि भ्रातृभ्यां कवचानि च।

सङ्गता । वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥
अन्तःपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः । सहोपजीव्यं
राष्ट्रञ्च पुरञ्च सपरिच्छदम् ॥२६॥ भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा
वनेचरः । वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥
ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह । त्वमेका शाधि
दुर्वृत्ता प्रजानामहिते रता ॥ २८ ॥ न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र
रामो न भूपतिः । तद्वन भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्-
स्यति ॥ २९ ॥ न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति ।
त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३० ॥ यद्यपि त्वं
क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यति । पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा
न करिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वया पुत्रगर्द्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् ।
लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव
कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् । गच्छतः सह रामेण पादपांश्च
तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्नुषायै
व्यपनीय चीरम् । न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्व-
सनं वसिष्ठः ॥ ३४ ॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः
केकयराजपुत्रि । विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह
राघवेण ॥ ३५ ॥ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु
राजपुत्री । वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसम्प्र-
दाने ॥ ३६ ॥ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्र-
तिमप्रभावे । नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रति-
कारकामा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

दित: ॥ ३२ ॥ निर्गच्छति महाबाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः । पतितैरभ्यवहितं प्रशशाम महीरज: ॥ ३३ ॥ रुदिताश्रुपरिद्यूनं हाहाकृतमचेतनम् । प्रयाणे राघवस्यासीत्पुरं परमपीडितम् ॥ ३४ ॥ सुस्राव नयनैः स्त्रीणामस्रमायाससम्भवम् । मीनसंक्षोभचलितैः सलिलं पङ्कजैरिव ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा तु नृपति: श्रीमानेकचित्तगतं पुरम् । निपपातेव दुःखेन कृत्तमूल इव द्रुमः ॥ ३६ ॥ ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठत: । नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितम् ॥३७॥ हा रामेति जनाः केचिद्राम रामेति चापरे । अन्तःपुरसमृद्धं च क्रोशन्तं पर्यदेवयन् ॥ ३८ ॥ अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम् । राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतो पथि ॥ ३९ ॥ विबद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा । धर्मपाशेन संक्षिप्त: प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ॥ ४० ॥ पदातिनौ च यानार्हावदुःखार्हौ सुखोचितौ । दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिम् ॥४१॥ नहि तत् पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितु: । मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्रार्दित इव द्विप: ॥ ४२ ॥ प्रत्यगारमिवायान्ती वत्सला वत्सकारणात् । बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताभ्यधावत ॥ ४३ ॥ तथा रुदन्तीं कौशल्यां रथन्तमनुधावतीम् । क्रोशन्तीं राम रामेति हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवन्तीं वारि नेत्रजम् । असकृत्प्रैक्षत तदा नृत्यन्तीमिव मातरम् ॥ ४५ ॥ तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघव: । सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ॥ ४६ ॥ नाश्रौषमिति चात्मानमुपलब्धोपि वक्ष्यसि । चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ रामस्य च वच: कुर्वन्ननुज्ञाप्य च तं जनम् । व्रजतोपि हयान् शीघ्रं चोदयामास सारथि: ॥ ४८ ॥ न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं

सङ्गता। वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति॥ २५ ॥
अन्तःपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः। सहोपजीव्यं
राष्ट्रञ्च पुरञ्च सपरिच्छदम् ॥२६॥ भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा
वनेचरः। वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥
ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह। त्वमेका शाधि
दुर्वृत्ता प्रजानामहिते रता ॥ २८॥ न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र
रामो न भूपतिः। तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्-
स्यति ॥ २९ ॥ न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति।
त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३०॥ यद्यपि त्वं
क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यति। पितृवंशचरित्रज्ञः सोन्यथा
न करिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वया पुत्रगर्द्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम्।
लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव
कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान्। गच्छतः सह रामेण पादपांश्च
तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्नुषायै
व्यपनीय चीरम्। न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्व-
सनं वसिष्ठः ॥ ३४ ॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः
कैकयराजपुत्रि। विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह
राघवेण ॥ ३५ ॥ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु
राजपुत्री। वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसम्प्र-
दाने ॥ ३६ ॥ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्र-
तिमप्रभावे। नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रति-
कारकामा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तत्रिंशः सर्गः।

हारगणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ ११ ॥ नक्ष-
त्राणि गतार्चींषि ग्रहाश्च गततेजसः। विशाखाश्च सधूमाश्च
नभसि प्रचकाशिरे ॥ १२ ॥ कालिकानिलवेगेन महोदधिरि-
वोत्थितः। रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत् ॥ १३ ॥
दिशः पर्य्याकुलाः सर्व्वास्तिमिरेणेव संवृताः। न ग्रहो नापि
नक्षत्रं प्रचकाशे न किञ्च न ॥ १४ ॥ अकस्मान्नागरः सर्व्वो जनो
दैन्यमुपागमत्। आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥१५॥
शोकपर्य्यायसन्तप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन्। अयोध्यायां जनः
सर्वश्चुक्रोश जगतीपतिम् ॥ १६ ॥ वाष्पपर्य्याकुलमुखो राज-
मार्गगतो जनः। न हृष्टो लक्ष्यते कश्चित् सर्वः शोकपरा-
यणः ॥ १७ ॥ न वान्ति पवनाः शीता न शशी सौम्यदर्शनः।
न सूर्य्यस्तपते लोकं सर्वं पर्य्याकुलं जगत् ॥ १८ ॥ अनर्थिनः
सुताः स्त्रीणां भर्त्तारो भ्रातरस्तथा। सर्वे सर्वं परित्यज्य राम-
मेवान्वचिन्तयन् ॥ १९ ॥ ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढ-
चेतसः। शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं नैव भेजिरे ॥ २० ॥
ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना पुरन्दरेणेव मही सपर्वता।
चचाल घोरं भयशोकदीपिता सनागयोधाश्वगणा ननाद
च ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकचत्वारिंशः सर्गः।

सङ्गता । वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥
अन्तःपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः । सहोपजीव्यं
राष्ट्रञ्च पुरञ्च सपरिच्छदम् ॥२६॥ भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा
वनेचरः । वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥
ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह । त्वमेका शाधि
दुर्वृत्ता प्रजानामहिते रता ॥ २८ ॥ न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र
रामो न भूपतिः । तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्-
स्यति ॥ २९ ॥ न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति ।
त्वयि वा पुत्त्रवद्वस्तु यदि जातो महीपतेः ॥ ३० ॥ यद्यपि त्वं
क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यति । पितृवंशचरित्रज्ञः सोन्यथा
न करिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वया पुत्त्रगर्द्धिन्या पुत्त्रस्य कृतमप्रियम् ।
लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव
कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् । गच्छतः सह रामेण पादपांश्च
तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्नुषायै
व्यपनीय चीरम् । न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्व-
सनं वसिष्ठः ॥ ३४ ॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः
केकयराजपुत्त्रि । विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह
राघवेण ॥ ३५ ॥ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु
राजपुत्त्री । वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसम्प्र-
दाने ॥ ३६ ॥ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्र-
तिमप्रभावे । नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रति-
कारकामा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

करेणूनामिवर्षभः ॥ १७ ॥ द्रक्ष्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं
वनेचराः । राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् ॥ १८ ॥
सा नूनं जनकस्येष्टा सुता सुखसदोचिता । कण्टकाक्रमणा-
क्रान्ता वनमद्य गमिष्यति ॥ १९ ॥ अनभिज्ञा वनानां सा नूनं
भयमुपैष्यति । श्वापदानर्दितं श्रुत्वा गम्भीरं रोमहर्षणम् ॥२०॥
सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस । न हि तं पुरुषव्याघ्रं
विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥ इत्येवं विलपन् राजा जनौघै-
रभिसंवृतः । अपस्नात इवारिष्टं प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २२ ॥
शून्यचत्वरवेश्मान्तां संवृतापणवेदिकाम् । क्लान्तदुर्बलदुःखार्तां
नात्याकीर्णमहापथाम् ॥ २३ ॥ तामवेक्ष्य पुरीं सर्व्वां राममेवानु-
चिन्तयन् । विलपन् प्रविशद्राजा गृहं सूर्य्य इवाम्बुधम् ॥ २४ ॥
महाह्रदमिव क्षोभ्यं सुपर्णेन हृतोरगम् । रामेण रहितं वेश्म
वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २५ ॥ अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन् वसु-
धाधिपः । उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम् ॥ २६ ॥
कौशल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयन्तु माम् । न ह्यन्यत्र ममा-
श्वासो हृदयस्य भविष्यति ॥ २७ ॥ इति ब्रुवन्तं राजानमान-
यन् द्वारदर्शिनः । कौशल्याया गृहं तत्र न्यवेश्यत विनीत-
वत् ॥ २८ ॥ ततस्तत्र प्रविष्टस्य कौशल्याया निवेशनम् ।
अधिरुह्यापि शयनं बभूव लुलितं मनः ॥ २९ ॥ पुत्रद्वयविही-
नञ्च स्नुषया च विवर्जितम् । अपश्यद्भवनं राजा नष्टचन्द्रमिवा-
म्बरम् ॥ ३० ॥ तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यम्य वीर्य्यवान् ।
उच्चैःस्वरेण प्राक्रोशद्धा राम विजहासि माम् ॥ ३१ ॥ सुखिता
बत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः । परिष्वजन्तो ये रामं
द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् । ३२ ॥ अथ रात्र्यां प्रपन्नायां काल-
रात्र्यामिवात्मनः । अर्द्धरात्रे दशरथः कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥३३॥
न त्वां पश्यामि कौशल्ये साधु मां पाणिना स्पृश । रामं मेऽनु-

सङ्गता। वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति॥ २५॥ अन्तःपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः। सहोपजीव्यं राष्ट्रञ्च पुरञ्च सपरिच्छदम्॥२६॥ भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा वनेचरः। वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम्॥२७॥ ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह। त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता प्रजानामहिते रता॥ २८॥ न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः। तद्वन भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति॥ २९॥ न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति। त्वयि वा पुत्रवद्वस्तु यदि जातो महीपतेः॥ ३०॥ यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यति। पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति॥ ३१॥ तत्त्वया पुत्रगर्द्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम्। लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः॥ ३२॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान्। गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान्॥ ३३॥ अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्नुषायै व्यपनीय चीरम्। न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठः॥ ३४॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः केकयराजपुत्रि। विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह राघवेण॥ ३५॥ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री। वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसम्प्रदाने॥ ३६॥ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे। नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा॥ ३७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः।

वीरः प्रवेक्ष्यति। पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोवधूमिव ॥ १२ ॥
कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ। लाजैरवकरि-
ष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥ १३ ॥ प्रविशन्तौ कदायोध्यां
द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलैः। उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ सशृङ्गाविव प-
र्वतौ ॥ १४ ॥ कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च।
प्रदिशन्तः पुरीं हृष्टाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणाम् ॥ १५ ॥ कदा
परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः। अभ्युपैष्यति धर्मात्मा
त्रिवर्ष इव मां ललन् ॥ १६ ॥ निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर-
कदर्थ्यया। पातुकामेषु वत्सेषु मातॄणां शातितास्तनाः ॥ १७ ॥
साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता। कैकेय्या पुरुषव्याघ्र
बालवत्सेव गौर्बलात् ॥ १८ ॥ न हि तावत् गुणैर्जुष्टं सर्व-
शास्त्रविशारदम्। एकपुत्त्रा विना पुत्त्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥१९॥
न हि मे जीविते किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्प्यते। अपश्यन्त्याः
प्रियं पुत्त्रं लक्ष्मणञ्च महाबलम् ॥ २० ॥ अयं हि मां दीपयते
समुत्थितस्तनूजशोकप्रभवो हुताशनः। महीमिमां रश्मिभि-
रुत्तमप्रभो यथा निदाघे भगवान् दिवाकरः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
त्रिचत्वारिंशः सर्गः।

विलपन्तीं तथा तां तु कौशल्यां प्रमदोत्तमाम्। एवं धर्मे स्थिता धर्मं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ तवायं सद्गुणैर्युक्तः स पुत्त्रः पुरुषोत्तमः। किन्ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा ॥२॥ यस्तवार्ये गतः पुत्त्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः। साधु कुर्वन् महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३ ॥ शिष्टैराचरिते सम्यक् शश्वत् प्रेत्य फलोदये। रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदा-

सङ्गता। वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति॥ २५॥
अन्तःपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः। सहोपजीव्यं
राष्ट्रञ्च पुरञ्च सपरिच्छदम्॥२६॥ भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा
वनेचरः। वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम्॥२७॥
ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह। त्वमेका शाधि
दुर्वृत्ता प्रजानामहिते रता॥२८॥ न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र
रामो न भूपतिः। तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्
स्यति॥२९॥ न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति।
त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः॥३०॥ यद्यपि त्वं
क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यति। पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा
न करिष्यति॥३१॥ तत्त्वया पुत्रगर्द्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम्।
लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः॥३२॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव
कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान्। गच्छतः सह रामेण पादपांश्च
तदुन्मुखान्॥३३॥ अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्नुषायै
व्यपनीय चीरम्। न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्
वसनं वसिष्ठः॥३४॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः
केकयराजपुत्रि। विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह
राघवेण॥३५॥ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु
राजपुत्री। वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसम्प्र
दाने॥३६॥ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्र
तिमप्रभावे। नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रति
कारकामा॥३७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तत्रिंशः सर्गः।

द्रष्टासि पुनरागतम्। जहि शोकञ्च मोहञ्च देवि सत्यं ब्रवीमि
ते ॥ २१ ॥ शिरसा चरणावेतौ वन्दमानमनिन्दिते। पुन-
र्द्रक्ष्यसि कल्याणि पुत्त्रं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥ पुनः प्रविष्टं
दृष्ट्वा तमभिषिक्तं महाश्रियम्। समुत्स्रक्ष्यसि नेत्राभ्यां शीघ्र-
मानन्दजं जलम् ॥ २३ ॥ मा शोकं देवि दुःखम्वा न रामे दृश्यते-
ऽशिवम्। क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पुत्त्रं त्वं ससीतं सह लक्ष्मणम् ॥ २४ ॥
त्वया शेषो जनश्चायं समाश्वास्यो यतोऽनघे। किमिदानीमिदं
देवि करोषि हृदि विक्लवम् ॥ २५ ॥ नार्हा त्वं शोचितुं देवि
यस्यास्ते राघवः सुतः। न हि रामात् परो लोके विद्यते सत्पथे
स्थितः ॥ २६ ॥ अभिवादयमानन्तं दृष्ट्वा ससुहृदं सुतम्।
मुदाश्रु मोक्ष्यसे क्षिप्रं मेघरेखेव वार्षिकी ॥ २७ ॥ पुत्त्रस्ते
वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः। कराभ्यां मृदुपीनाभ्यां चरणौ
पीड़यिष्यति ॥ २८ ॥ अभिवाद्य नमस्यन्तं शूरं ससुहृदं
सुतम्। मुदास्रैः प्रोक्ष्यसे पुत्त्रं मेघराजिरिवाचलम् ॥ २९ ॥
आश्वासयन्ती विविधैश्च वाक्यैर्वाक्योपचारे कुशलानवद्या। रा-
मस्य तां मातरमेवमुक्त्वा देवी सुमित्रा विरराम रामा ॥ ३० ॥
निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः। सद्यः
शरीरे विननाश शोकः शरद्गतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुश्चत्वारिंशः सर्गः।

—०—

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम्। अनुजग्मुः प्रया-
न्तन्तं वनवासाय मानवाः ॥ १ ॥ निवर्त्तितेऽपि च बलात् सुहृ-
द्वर्गे च राजनि। नैव ते सन्न्यवर्त्तन्त रामस्यानुगता रथम् ॥२॥
अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः। बभूव गुणस-

सङ्गता । वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥ अन्तःपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः । सहोपजीव्यं राष्ट्रञ्च पुरञ्च सपरिच्छदम् ॥२६॥ भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा वनेचरः । वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥ ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह । त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता प्रजानामहिते रता ॥ २८ ॥ न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः । तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥ २९ ॥ न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति । त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३० ॥ यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यति । पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वया पुत्रगर्द्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् । लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् । गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्नुषायै व्यपनीय चीरम् । न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठः ॥ ३४ ॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः कैकयराजपुत्रि । विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह राघवेण ॥ ३५ ॥ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री । वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसम्प्रदाने ॥ ३६ ॥ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे । नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

रामसम्भ्रान्तमानसाः। ऊचुः परमसन्तप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः॥
२०॥ ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेव त्वां ब्रह्मण्यमनुगच्छति। द्विजस्कन्धाधि-
रूढास्त्वामग्नयोऽप्यनुयान्त्यमी ॥ २१॥ वाजपेयसमुत्थानिच्छ-
त्राण्येतानि पश्य नः। पृष्ठतोऽनुप्रयातानि मेघानिव जला-
त्यये॥ २२॥ अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसन्तापितस्य ते। एभि-
श्छायां करिष्यामः स्वच्छत्रैर्वाजपेयकैः॥ २३॥ या हि नः
सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी। त्वत्कृते सा कृता वत्स वनवा-
सानुसारिणी॥ २४॥ हृदयेष्ववतिष्ठन्ते वेदा ये नः परं
धनम्। वत्स्यन्त्यपि गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः॥ २५॥
न पुनर्निश्चयः कार्य्यस्त्वद्गतौ सुकृता मतिः। त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु
किं स्याद्धर्ममपेक्षितम्॥ २६॥ याचितो नो निवर्त्तस्व हंस-
शुक्लशिरोरुहैः। शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांशुलैः॥२७॥
बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः। तेषां समाप्ति-
रायत्ता तव वत्स निवर्त्तने॥ २८॥ भक्तिमन्तीह भूतानि
जङ्गमाजङ्गमानि च। याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु
दर्शय॥ २९॥ अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः। उन्नता
वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः॥ ३०॥ निश्चेष्टाहारसञ्चारा
वृक्षैकस्थाननिश्चिताः। पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्प-
नम्॥ ३१॥ एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्त्तने।
ददृशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम्॥ ३२॥ ततः सुमन्त्रोऽपि
रथाद्विमुच्य श्रान्तान् हयान् सम्परिवर्त्त्य शीघ्रम्। पीतोदकां-
स्तोयपरिप्लुताङ्गानचारयद्वै तमसाविदूरे॥ ३३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः।

सङ्गता । वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥ अन्तःपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः । सहोपजीव्यं राष्ट्रञ्च पुरञ्च सपरिच्छदम् ॥२६॥ भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा वनेचरः । वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥ ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह । त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता प्रजानामहिते रता ॥ २८ ॥ न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः । तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥ २९ ॥ न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति । त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३० ॥ यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यति । पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वया पुत्रगर्द्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् । लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् । गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्नुषायै व्यपनीय चीरम् । न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठः ॥ ३४ ॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः कैकयराजपुत्रि । विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह राघवेण ॥ ३५ ॥ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री । वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसम्प्रदाने ॥ ३६ ॥ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे । नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

अवसत्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १७ ॥ उत्थाय तु महातेजाः प्रकृतीस्तानिशाम्य च। अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान् सौमित्रे निरपेक्षान् गृहेष्विमान्। वृक्षमूलेषु संसुप्तान् पश्य लक्ष्मण साम्प्रतम् ॥ १९ ॥ यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्त्तने। अपि प्राणान्न्यसिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयम् ॥ २० ॥ यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु। रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतो भयम् ॥ २१ ॥ अतो भूयोपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः। स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलेषु संश्रिताः ॥ २२ ॥ पौरा ह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः। न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २३ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम्। रोचते मे तथा प्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥२४॥ अथ रामोऽब्रवीत् सूतं शीघ्रं संयुज्यतां रथः। गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २५ ॥ सूतस्ततः सन्त्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः। योजयित्वा तु रामस्य प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥ अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनाम्बर। त्वरयारोह भद्रन्ते ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥ तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः। शीघ्रगामाकुलावर्त्ताम् तमसामतरन्नदीम् ॥ २८ ॥ स सन्तीर्य्य महाबाहुः श्रीमान् शिवमकण्टकम्। प्रपद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनम् ॥ २९ ॥ मोहनार्थन्तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद्वचः। उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमास्थाय सारथे ॥ ३० ॥ मुहूर्त्तन्त्वरितं गत्वा निवर्त्तय रथं पुनः। यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥३१॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा तथा चक्रे च सारथिः। प्रत्यागम्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥ तौ सम्प्रयुक्तन्तु रथं समास्थितौ तदा ससीतौ रघुवंशवर्द्धनौ। प्रचोदयामास ततस्तुर-

कुमान् स सारथिर्येन पथा तपोवनम् ॥ ३३ ॥ ततः समास्थाय रथं महारथः ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ। उदङ्मुखं तं तु रथं चकार सः प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
षट्चत्वारिंशः सर्गः।

प्रभातायान्तु शर्वर्य्यां पौरास्ते राघवं विना। शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः ॥ १ ॥ शोकजाश्रुपरिद्यूना वीक्षमाणास्ततस्ततः। आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ॥ २ ॥ ते विषादार्त्तवदना रहितास्तेन धीमता। कृपणाः करुणा वाचो वदन्ति स्म मनीषिणः ॥ ३ ॥ धिगस्तु खलु निद्रां तां ययापहृतचेतनाः। नाद्य पश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजम् ॥ ४ ॥ कथं रामो महाबाहुः स तथा वितथक्रियः। भक्तं जनमभित्यज्य प्रवासं राघवो गतः ॥ ५ ॥ यो नः सदा पालयति पिता पुत्रानिवौरसान्। कथं रघूणां स श्रेष्ठस्त्यक्त्वा नो विपिनं गतः ॥ ६ ॥ इहैव निधनं यामः महाप्रस्थानमेव वा। रामेण रहितानां हि किमर्थं जीवितं हितम् ॥ ७ ॥ सन्ति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च। तैः प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोऽथ पावकम् ॥ ८ ॥ किं वक्ष्यामो महाबाहुरनसूयः प्रियम्वदः। नीतः स राघवोऽस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमम् ॥ ९ ॥ सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वास्मान् राघवं विना भविष्यति निरानन्दा सस्त्रीबालवयोधिका ॥ १० ॥ निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं महात्मना। विहीनास्तेन च पुनः कथं द्रक्ष्याम तां पुरीम् ॥ ११ ॥ इतीव बहुधा वाचो

शाङ्कमुद्वीक्ष्य ते जनाः । विलपन्ति स्म दुःखार्त्ता विवत्सा इव
धेनवः ॥ १२ ॥ ततो मार्गानुसारेण गत्वा किञ्चित् ततः क्षणम् ।
मार्गनाशाद्विषादेन महता समभिप्लुताः ॥ १३ ॥ रथमार्गानु-
सारेण न्यवर्तन्त मनस्विनः । किमिदं किं करिष्यामो दैवेनो-
पहता इति ॥ १४ ॥ ततो यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः ।
अयोध्यामगमन् सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ॥ १५ ॥
आलोक्य नगरीं तां च क्षयव्याकुलमानसाः । आवर्त्तयंत ते-
ऽश्रूणि नयनैः शोकपीड़ितैः ॥ १६ ॥ एषा रामेण नगरी
रहिता नाति शोभते । आपगा गरुड़ेनेव ह्रदादुद्धृत-
पन्नगा ॥ १७ ॥ चन्द्रहीनमिवाकाशन्तोयहीनमिवार्णवम् ।
अपश्यन्निहतानन्दं नगरं ते विचेतसः ॥ १८ ॥ ते तानि
वेश्मानि महाधनानि दुःखेन दुःखोपहता विशन्तः । नैवं
प्रजग्मुः स्वजनं परं वा निरीक्षमाणाः प्रविनष्टहर्षाः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥

—०—

तेषामेवं विषण्णानां पीड़ितानामतीव च । बाष्पविप्लुत-
नेत्राणां सशोकानां मुमूर्षताम् ॥ १ ॥ अभिगम्य निवृत्तानां
रामं नगरवासिनाम् । उद्गतानीव सत्वानि बभूवुरमन-
स्विनाम् ॥ २ ॥ स्वं स्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः ।
अश्रूणि मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ॥ ३ ॥ न चा-
हृष्यन्न चामोदन्वणिजो न प्रसारयन् । न चाशोभन्त पण्यानि
नापठन् गृहमेधिनः ॥ ४ ॥ नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन्
विपुलं वा धनागमम् । पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्य-

नन्दत ॥ ५ ॥ गृहे गृहे रुदन्त्यश्च भर्तारं गृहमागतम्। व्यगर्हयन्त दुःखार्ता वाग्भिस्तोत्रैरिव द्विपान् ॥ ६ ॥ किं नु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा। पुत्रैर्वा किं सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ ७ ॥ एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया। योनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने ॥ ८ ॥ आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च। येषु यास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ ९ ॥ शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः। आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥ १० ॥ काननं वापि शैलं वा यं रामोनुगमिष्यति। प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्ष्यन्त्यनर्चितुम् ॥ ११ ॥ विचित्रकुसुमापीडा बहुमञ्जरिधारिणः। राघवं दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमरशालिनः ॥ १२ ॥ अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च। दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशाद्गिरयो राममागतम् ॥ १३ ॥ प्रस्रविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः। विदर्शयन्तो विविधान् भूयश्चित्रांश्च निर्झरान् ॥ १४ ॥ पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम्। यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः ॥ १५ ॥ स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च। पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम् ॥ १६ ॥ पादच्छाया सुखोदर्का तादृशस्य महात्मनः। स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥ १७ ॥ वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयञ्च राघवम्। इति पौरस्त्रियो भर्तॄन् दुःखार्तास्तु तदब्रुवन् ॥ १८ ॥ युष्माकं राघवोरण्ये योगक्षेमं विधास्यति। सीता नारी जनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ १९ ॥ कोन्वनेनाप्रतीतेन सोत्कण्ठितजनेन च। संप्रीयेतामनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा ॥ २० ॥ कैकेय्या यदि चेद्राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत्। नहि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥

२१॥ यया पुत्त्रस्य भर्ता च त्यक्तस्त्वैश्वर्यकारणात्। कं सा
परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी॥ २२ ॥ कैकेय्या न वयं
राज्ये भृतका हि वसेमहि। जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्त्रै-
रपि शपामहे॥ २३ ॥ या पुत्त्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रवासयति
निर्घृणा। कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदधर्मां दुष्टचारिणीम्॥ २४॥
उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्बमनायकम्। कैकेय्यास्तु कृते सर्वं
विनाशमुपयास्यति॥ २५ ॥ नहि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति
महीपतिः। मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदनन्तरम्॥ २६॥
ते विषं पिबतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुःखिताः। राघवं वानु-
गच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत॥ २७॥ मिथ्या प्रव्राजितो रामः
सभार्यः सहलक्ष्मणः। भरते सन्निबद्धाः स्म सौनिके पशवो
यथा॥ २८ ॥ पूर्णचन्द्राननः श्यामो गूढजत्रुररिन्दमः।
आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः॥ २९॥ पूर्वाभि-
भाषी मधुरः सत्यवादी महाबलः। सौम्यश्च सर्वलोकस्य चन्द्र-
वत् प्रियदर्शनः॥ ३०॥ नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमातङ्ग-
विक्रमः। शोभयिष्यत्यरण्यानि विचरन् स महारथः॥ ३१॥
तास्तथा विलपन्त्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः। चुक्रुशुर्दुःख-
सन्तप्ता मृत्योरिव भयागमे॥ ३२ ॥ इत्येवं विलपन्तीनां
स्त्रीणां वेश्मसु राघवम्। जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्य-
वर्त्तत॥ ३३ ॥ नष्टज्वलनसम्पाता प्रशान्ताध्यायसत्कथा।
तिमिरेणानुलिप्तेव तदा सा नगरी बभौ॥ ३४ ॥ उपशान्त-
वणिक्पण्या नष्टहर्षा निराश्रया। अयोध्यानगरी चा-
सीत् नष्टतारमिवांबरम्॥ ३५ ॥ तथा स्त्रियो राम-
निमित्तमातुरा यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते। विलप्य
दीना रुरुदुर्विचेतसः सुतैर्हि तासामधिकोऽपि सोऽभवत्॥३६॥
प्रशान्तगीतोत्सवनृत्यवादना विभ्रष्टहर्षा पिहितापणोदया।

तथा ह्ययोध्यानगरी बभूव सा महार्णवः संक्षुभितोदको यथा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

रामोऽपि रात्रिशेषेणाते नैव महदन्तरम्। जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १ ॥ तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा। उपास्य तु शिवां सन्ध्यां विषयान्तं व्यगाहत ॥ २ ॥ ग्रामान्विकृष्टसीमांतान् पुष्पितानि वनानि च। पश्यन्नतियथौ शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः ॥ ३ ॥ शृण्वन्वाचो मनुष्याणां ग्रामसम्वासवासिनाम्। विगर्हतां हि कैकेयीं क्रूरां क्रूरेण कर्मणा। राजानं धिक् दशरथं कामस्य वशमास्थितम् ॥ ४ ॥ हा नृशंसाद्य कैकेयी पापा पापानुबन्धिनी। तीक्ष्णा सम्भिन्नमर्यादा तीक्ष्णकर्मणि वर्तते ॥ ५ ॥ या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम्। वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशं जितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥ कथं नाम महाभागा सीता जनकनन्दिनी। सदा सुखेष्वभिरता दुःखान्यनुभविष्यति ॥ ७ ॥ अहो दशरथो राजा निस्नेहः स्वसुतं प्रति। प्रजानामनघं रामं परित्यक्तुमिहेच्छति ॥ ८ ॥ एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम्। शृण्वन्नतियथौ वीरः कोशलान् कोशलेश्वरः ॥ ९ ॥ ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिं महानदीम्। उत्तीर्य्याभिमुखः प्रायादगस्त्याध्युषितां दिशम् ॥ १० ॥ गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शीतवहां नदीम्। गोमतीं गोयुतानूपाम-तरत्सागरङ्गमाम् ॥ ११ ॥ गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः

शीघ्रगैर्हयैः। मयूरहंसाभिरुतामतरत् स्यन्दिकां नदीम् ॥ १२ ॥ स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिक्ष्वाकवे पुरा। स्फीतां राष्ट्रावृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ १३ ॥ सूत इत्येवमाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः। हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषोत्तमः ॥ १४ ॥ कदाहं पुनरागम्य सरय्वाः पुष्पिते वने। मृगयां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च सङ्गतः ॥ राजर्षीणां हि लोकेऽस्मिन् रत्यर्थं मृगयावने। काले कृतां तां मनुजैर्धन्विनामभिकाङ्क्षितम् ॥ १६ ॥ नात्यर्थमभिकाङ्क्ष्यामि मृगयां सरयूवने। रतिर्ह्येषातुला लोके राजर्षिगणसम्मता ॥ १७ ॥ स तमध्वानमैक्ष्वाकुः सूतं मधुरया गिरा। तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनपञ्चाशत् सर्गः।

विशालान् कोशलान् रम्यान् यात्वा लक्ष्मणपूर्वजः। अयोध्याभिमुखो धीमान् प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ आपृच्छे त्वां पुरि श्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते। दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥ २ ॥ निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः। पुनर्द्रक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह सङ्गतः ॥ ३ ॥ ततो रुचिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम्। अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽब्रवीज्जानपदं जनम् ॥ ४ ॥ अनुक्रोशो दया चैव यथार्हं मयि वः कृता। चिरं दुःखस्य पापीयो गम्यतामथ सिद्धये ॥ ५ ॥ तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। विलपन्तो नरा घोरं प्रातिष्ठंश्च क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥

तथा विलपतां तेषामदृश्यानां च राघवः। अचक्षुर्विषयं प्राया-
द्यथार्कः क्षणदामुखे॥ ७॥ ततो धान्यधनोपेतान्दान-
शीलजनान् शिवान्। अकुतश्चिद्भयान् रम्यांश्चैत्ययूपसमा-
वृतान्॥ ८॥ उद्यानाम्रवणोपेतान् सम्पन्नसलिलाशयान्।
तुष्टपुष्टजनाकीर्णान् गोकुलाकुलसेवितान्॥ ९॥ रक्षणी-
यान्नरेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान्। रथेन पुरुषव्याघ्रः
कोशलानत्यवर्तत॥ १०॥ मध्येन मुदितं स्फीतं रम्योद्यान-
समाकुलम्। राज्यं भोज्यं नरेन्द्राणां ययौ धृतिमतां वरः॥
११॥ तत्र त्रिपथगां दिव्यां शीततोयामशैवलाम्। ददर्श
राघवो गङ्गां रम्यां ऋषिनिषेविताम्॥ १२॥ आश्रमैर-
विदूरस्थैः श्रीमद्भिः समलंकृताम्। कालेऽप्सरोभिर्हृष्टाभिः
सेविताम्भोह्रदां शिवाम्॥ १३॥ देवदानवगन्धर्वैः किन्नरै-
रुपशोभिताम्। नागगन्धर्वपत्नीभिः सेवितां सततं शिवाम्॥
१४॥ देवाक्रीड़शताकीर्णां देवोद्यानयुतां नदीम्। देवार्थ-
माकाशगमां विख्यातां देवपद्मिनीम्॥ १५॥ जलाघाताट्ट-
हासोग्रां फेननिर्मलहासिनीम्। क्वचिद्वेणीकृतजलां
क्वचिदावर्त्तशोभिताम्॥ १६॥ क्वचित् स्तिमितगम्भीरां
क्वचिद्वेगसमाकुलाम्। क्वचिद्गम्भीरनिर्घोषां क्वचिद्भैरव-
निस्वनाम्॥ १७॥ देवसंघाप्लुतजलां निर्मलोत्पलसंकु-
लाम्। क्वचिदाभोगपुलिनां क्वचिन्निर्मलवालुकाम्॥ १८॥
हंससारससङ्घुष्टां चक्रवाकोपशोभिताम्। सदामत्तैश्च
विहगैरभिसन्नादितान्तराम्॥ १९॥ क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्माः-
लाभिरिव शोभिताम्। क्वचित् फुल्लोत्पलच्छन्नां क्वचित् पद्म-
वनाकुलाम्॥ २०॥ क्वचित् कुमुदखण्डैश्च कुट्मलैरुपशोभि-
ताम्। नानापुष्परजोध्वस्तां समदामिव च क्वचित्॥ २१॥ व्यपे-
तमलसङ्घातां मणिनिर्मलदर्शनाम्। दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्च

वरवारणैः ॥ २२ ॥ देवोपवाह्यैश्च मुहुः सन्नादितवनान्तराम् ।
प्रमदामिव यत्नेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ २३ ॥ फलपुष्पैः
किसलयैर्वृतां गुल्मैर्द्विजैस्तथा ॥ विष्णुपादच्युतां दिव्यां
महापापप्रणाशिनीम् ॥ २४ ॥ शिशुमारैश्च नक्रैश्च भुजङ्गैश्च
समन्विताम् । शङ्करस्य जटाजूटात् भ्रष्टां सागरतेजसा ॥२५॥
समुद्रमहिषीं गङ्गां सारसक्रौञ्चनादिताम् । आससाद महा-
बाहुः शृङ्गवेरपुरम्प्रति ॥ २६ ॥ तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य
महारथः । सुमन्त्रमब्रवीत् सूत तमिहैवाद्य वसामहे ॥ २७ ॥ अवि-
दूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रबालवान् । सुमहानिङ्गुदीवृक्षो
वसामो चैव सारथे ॥ २८ ॥ प्रेक्ष्यामि सरितां श्रेष्ठां संमान्य-
सलिलां शिवाम् । देवदानवगन्धर्वमृगपन्नगपक्षिणाम् ॥२९॥
लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च बाढमित्येव राघवम् । उक्त्वा तमिङ्गुदीवृक्षं
तथोपययतुर्हयैः ॥ ३० ॥ रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्ष-
मिक्ष्वाकुनन्दनः । रथादवतरत्तस्मात् सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥३१॥
सुमन्त्रोऽप्यवतीर्यैव मोचयित्वा हयोत्तमान् । वृक्षमूलगतं
राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ३२ ॥ तत्र राजा गुहो नाम
रामस्यात्मसमः सखा । निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति
विश्रुतः ॥ ३३ ॥ स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् ।
वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३४ ॥ ततो
निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम् । सह सौमित्रिणा रामः
समागच्छद्गुहेन सः ॥ ३५ ॥ तमार्त्तः सम्परिष्वज्य गुहो राघव-
मब्रवीत् । यथायोध्या तथेदन्ते राम किङ्करवाणि ते ॥ ३६ ॥
ईदृशं हि महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम् । ततो गुणवद-
न्नाद्यमुपादाय पृथग्विधम् ॥ ३७ ॥ अर्घ्यञ्चोपानयच्छीघ्रं वाक्यं
चेदमुवाच ह । स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही ॥३८॥
वयं प्रेष्या भवान् भर्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः । भक्ष्यं भोज्यञ्च

पेयञ्च लेह्यञ्चैतदुपस्थितम् ॥ ३९ ॥ शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनं च ते । गुहमेवं ब्रुवाणन्तु राघवः प्रत्युवाच ह ॥ ४० ॥ अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्व्वदा वयम् । पद्भ्यामभिगमाच्चैव स्नेहसन्दर्शनेन च ॥ ४१ ॥ भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां पीडयन्वाक्यमब्रवीत् । दिष्ट्या त्वां गुह पश्यामि ह्यरोगं सह बान्धवः । अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च धनेषु च ॥ ४२ ॥ यत्त्विदं भवता किञ्चित् प्रीत्या समुपकल्पितम् । सर्वं तदनुजानामि न हि वर्ते प्रतिग्रहे ॥ ४३ ॥ कुशचीराजिनधरं फलमूलाशनञ्च माम् । विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम् ॥ ४४ ॥ अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् । एतावतात्रभवता भविष्यामि सुपूजितः ॥ ४५ ॥ एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे । एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः ॥ ४६ ॥ अश्वानां प्रतिपानञ्च खादनञ्चैव सोऽन्वशात् । गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ॥ ४७ ॥ ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् । जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥ ४८ ॥ तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः । सभार्य्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ हृक्षमुपाश्रितः ॥ ४९ ॥ गुहोऽपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन् । अन्वजाग्रत्ततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः ॥ ५० ॥ तथा शयानस्य ततोऽस्य धीमतो यशस्विनो दाशरथेर्महात्मनः । अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा तदा व्यतीयाय सुखेन शर्वरी । ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे पञ्चाशत्सर्गः ।

तं जाग्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम्। गुहः सन्तापसन्तप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत्॥ १॥ इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता। प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्त्र यथासुखम्॥ २॥ उचितोयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः। गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम्॥ ३॥ न हि रामात्प्रियतमो ममास्ते भुवि कश्च न। ब्रवीम्येव च तत् सत्यं सत्येनैव च ते शपे॥ ४॥ अस्य प्रसादादाशंसे लोकेस्मिन् सुमहद्यशः। धर्मावाप्तिञ्च विपुलामर्थकामौ च पुष्कलौ॥ ५॥ सोहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया। रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वथा ज्ञातिभिः सह॥ ६॥ न मेस्त्यविदितं किञ्चिद्वनेस्मिन् चरतः सदा। चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रसहेमहि॥ ७॥ लक्ष्मणस्तु ततोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ। नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता॥ ८॥ कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया। शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा॥ ९॥ यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि। तं पश्य सुखसंसुप्तं तृणेषु सह सीतया॥ १०॥ यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च पराक्रमैः। एको दशरथस्यैष पुत्त्रः सदृशलक्षणः॥ ११॥ अस्मिन् प्रव्राजिते राजा न चिरं वर्त्तयिष्यति। विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति॥ १२॥ विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः। निर्घोषोपरतं भ्रातर्मन्ये राजनिवेशनम्॥ १३॥ कौशल्या चैव राजा च तथैव जननी मम। नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम्॥१४॥ जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया। तत् दुःखं यदि कौशल्या वीरसूर्विनशिष्यति॥ १५॥ अनुरक्तजनाकीर्णा सुखा लोकप्रियावहा। राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति॥ १६॥ कथं पुत्त्रं महात्मानं ज्येष्ठपुत्त्रमपश्यतः। शरीरं

धारयिष्यन्ति प्राणा राज्ञो महात्मनः॥ १७॥ विनष्टे नृपतौ पश्चात् कौशल्या विनशिष्यति। अनन्तरञ्च मातापि मम नाशमुपैष्यति॥ १८॥ अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम्। राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति॥ १९॥ सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् काले ह्युपस्थिते। प्रेतकार्य्येषु सर्व्वेषु संस्करिष्यन्ति राघवम्॥ २०॥ रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम्। हर्म्यप्रासादसम्पन्नां गणिकावरशोभिताम्॥२१॥ रथाश्वगजसम्बाधां तूर्य्यनादविनादिताम्। सर्वकल्याणसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम्॥ २२॥ आरामोद्यानसम्पन्नां समाजोत्सवशालिनीम्। सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम॥ २३॥ अपि जीवेद्दशरथो वनवासात् पुनर्वयम्। प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्याम सुव्रतम्॥ २४॥ अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्द्धं कुशलिनो वयम्। निवृत्ते वनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि॥ २५॥ परिदेवयमानस्य दुःखार्त्तस्य महात्मनः। तिष्ठतो राजपुत्त्रस्य शर्वरी सात्यवर्त्तत॥ २६॥ तथा हि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते नरेन्द्रसूनौ गुरुसौहृदाद्गुरुः। मुमोच वाष्पं व्यसनाभिपीड़ितो ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः॥ २७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकपञ्चाशत् सर्गः।

प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां पृथुवक्षा महायशाः। उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम्॥ १॥ भास्करोदयकालोऽसौ गता भगवती निशा। असौ तु कृष्णविहगः कोकिलस्तात कूजति॥ २॥ बर्हिणानाञ्च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने।

नराम जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां सागरङ्गमाम् ॥ ३ ॥ विज्ञाय
रामस्य वचः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः। गुहमामन्त्र्य सूतञ्च सो-
तिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ॥ ४ ॥ स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रति-
गृह्य च। स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
अस्य वाहनसंयुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभाम्। सुप्रतारां दृढां तीर्थे
शीघ्रनावमुपाहर ॥ ६ ॥ तं निशम्य गुहादेशं गुहामात्यगणो
महान्। उपोह्य रुचिरं नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ॥ ७ ॥ ततः
स प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो राघवमब्रवीत्। उपस्थितेयं नौर्देव भूयः
किं करवाणि ते ॥ ८ ॥ तवामरसुतप्रख्य तर्तुं सागरगामि-
नीम्। नौरियं पुरुषव्याघ्र शीघ्रमारोह सुव्रत ॥ ९ ॥ अथो-
वाच महातेजा रामो गुहमिदं वचः। कृतकामोऽस्मि भवता
शीघ्रमारोप्यतामिति ॥ १० ॥ ततः कलापान् संनह्य खड्गौ
बध्वा च धन्विनौ। जग्मतुर्येन तौ गङ्गां सीतया सह राघवौ ॥११॥
राममेवं तु धर्मज्ञमुपागम्य विनीतवत्। किमहं करवाणीति
सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १२ ॥ ततोऽब्रवीद्दाशरथिः सुमन्त्रं
स्पृशन् करेणोत्तमदक्षिणेन। सुमन्त्र शीघ्रं पुनरेव याहि
राज्ञः सकाशे भव चाप्रमत्तः ॥ १३ ॥ निवर्त्तस्वेत्युवाचैनमे-
तावद्धि कृतं मम। रथं विहाय पद्भ्यां तु गमिष्यामो महा-
वनम् ॥ १४ ॥ आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्त्तः स सारथिः।
सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकुमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रान्त-
मिदं लोके पुरुषेणेह केनचित्। तव सभ्रातृभार्य्यस्य वासः
प्राकृतवद्वने ॥ १६ ॥ न मन्ये ब्रह्मचर्य्ये वा स्वधीते वा फलो-
दयः। मार्दवार्जवयोर्वापि त्वं चेद्व्यसनमागतः ॥ १७ ॥
सह राघव वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन्। त्वं गतिं प्राप्स्यसे
वीर त्रीन् लोकांस्तु जयन्निव ॥ १८ ॥ वयं खलु हता राम
यत्त्वया ह्युपवञ्चिताः। कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःख

भागिनः॥ १६॥ इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा। दृष्ट्वा दूरं गतं रामं दुःखार्त्तो रुरुदे चिरम्॥ २०॥ ततस्तु विगते वाष्पे सूतं स्पृष्टोदकः शुचिम्। रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनः पुनरुवाच तम्॥ २१॥ इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्षये। यथा दशरथो राजा मा न शोचेत्तथा कुरु॥ २२॥ शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः। कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ते॥ २३॥ यद्यथाज्ञापयेत् किञ्चित् स महात्मा महीपतिः। कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्य्यं त्तदविकाङ्क्षया॥ २४॥ एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासन्ति नराधिपाः। यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते॥ २५॥ यद्यथा सुमहाराजो नालीकमधिगच्छति। न च ताम्यति शोकेन सुमन्त्र कुरु तत्तथा॥ २६॥ अदृष्टदुःखं राजानं वृद्धमार्य्यं जितेन्द्रियम्। ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः॥ २७॥ न चाहमनुशोचामि लक्ष्मणो न च मैथिली। अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वत्स्यामहेति वा॥ २८॥ चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः पुनः। लक्ष्मणं मां च सीतां च द्रक्ष्यसे क्षिप्रमागतान्॥ २६॥ एवमुक्त्वा तु राजानं मातरञ्च सुमन्त्र मे। अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीञ्च पुनः पुनः॥ ३०॥ आरोग्यं ब्रूहि कौशल्यामथ पादाभिवन्दनम्। सीताया मम चार्य्यस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य च॥ ३१॥ ब्रूयाश्चापि महाराजं भरतं शीघ्रमानय। आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे॥ ३२॥ भरतञ्च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च। अस्मत्सन्तापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति॥ ३३॥ भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्त्तसे। तथा मातृषु वर्त्तेथाः सर्व्वास्वेवाविशेषतः॥३४॥ यथा च तव कैकेयी सुमित्रा च विशेषतः। तथैव देवी कौशल्या मम माता विशेषतः॥ ३५॥ तातस्य प्रियकामेन यौव-

राज्यमवेक्षता। लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुम् ॥३६॥ निवर्त्यमानो रामेण सुमन्त्रः प्रतिबोधितः। तत् सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात् काकुत्स्थमब्रवीत्। ३७॥ यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविक्लवः। भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३८॥ कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम्। तव तात वियोगेन पुत्त्रशोकातुरामिव ॥ ३९ ॥ सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः। विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्य्येतापि सा पुरी ॥ ४० ॥ दैन्यं हि नगरी गच्छेत् दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम्। सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥४१॥ दूरेऽपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितम्। चिन्तयन्त्योऽद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः ॥ ४२ ॥ दृष्टं तद्वै त्वया राम यादृशं तत् प्रवासने। प्रजानां संकुलं वृत्तं त्वच्छोकक्लान्तचेतसम् ॥ ४३ ॥ आर्त्तनादो हि यः पौरैरुन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने। सरथं मां निशम्यैव कुर्य्युः शतगुणं ततः ॥ ४४ ॥ अहं किञ्चापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया। नीतोऽसौ मातुलकुलं सन्तापं माकृथा इति ॥ ४५ ॥ असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम्। कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ४६ ॥ मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बन्धुजनवाहिनः। कथं रथं त्वया हीनं प्रवाक्ष्यन्ति हयोत्तमाः ॥ ४७ ॥ तन्न शक्ष्याम्यहं गन्तुमयोध्यां त्वदृतेऽनघ। वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि। सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया ॥ ४९ ॥ भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते। रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सर्वाणि राघव ॥५०॥ त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्य्याकृतं सुखम् आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम् ॥ ५१ ॥ प्रसीदेच्छामि तेऽरण्ये भवितुं प्रत्यनन्तरः। प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनन्तरः ॥५२॥

इमेपि च त्वया वीर यदि ते वनवासिनः। परिचर्य्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमाङ्गतिम् ॥ ५३ ॥ तव शुश्रूषणं मूर्ध्ना करिष्यामि वने वसन्। अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहाम्यहम् ॥ ५४ ॥ न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयायोध्या त्वया विना। राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥ ५५ ॥ वनवासे चयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः। यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः ॥ ५६ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने। चणभूतानि यास्यन्ति शतशस्तु ततोन्यथा ॥ ५७ ॥ भृत्यवत्सल तिष्ठन्तं भर्तृपुत्त्र गते पथि। भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्या न मां त्वं हातुमर्हसि ॥ ५८ ॥ एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः। रामो भृत्यानुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥ जानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल। शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ६० ॥ नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी। कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः। ६१ ॥ यदि तुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि। राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥ ६२ ॥ एष मे प्रथमः कल्पो यदंवा मे यवीयसी। भरतारक्षितं स्फीतं पुत्त्रराज्यमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥ मम प्रियार्थं राज्ञश्च सुमन्त्र त्वं पुरीं व्रज। सन्दिष्टश्चापि यानर्थांस्तांस्तान् ब्रूयास्तथा तथा ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वा वचनं सूतं सान्त्वयित्वा पुनः पुनः। गुहं वचनमक्लीवो रामो हेतुमदब्रवीत् ॥ ६५ ॥ नेदानीं गुह योग्यायं वासो मे सजने वने। अवश्यं त्वाश्रमे वासः कर्त्तव्यस्तद्गतो विधिः ॥ ६६ ॥ सोहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणम्। हितकामः पितुर्भूयः सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ ६७ ॥ जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय। तत् क्षीरं राजपुत्त्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ॥ ६८ ॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव राम-

स्तनाकाराञ्जटाः। दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ॥६९॥
तौ तदा चीरवसनौ जटामण्डलधारिणौ। अशोभेतामृषि-
समौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥ ततो वैखानसं मार्गमा-
स्थाय सहलक्ष्मणः। व्रतमादिष्टवान् रामः सहायं गुहमब्र-
वीत् ॥ ७१ ॥ अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा। भवेथा
गुह राज्यं हि दुरारक्षतमं मतम् ॥ ७२ ॥ ततस्तं समनु-
ज्ञाप्य गुहमिक्ष्वाकुनन्दनः। जगाम तूर्णमव्यग्रः सभार्यः सह-
लक्ष्मणः ॥ ७३ ॥ स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनन्दनः।
तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ७४ ॥ आरोह
त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः। सीतां चारोपयान्वक्षं
परिगृह्य मनस्विनीम् ॥ ७५ ॥ स भ्रातुः शासनं श्रुत्वा सर्व-
मप्रतिकूलयन्। आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः ॥७६॥
अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः। ततो निषादाधि-
पतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ७७ ॥ राघवोऽपि महातेजा नाव-
मारुह्य तां ततः। ब्रह्मवत् क्षत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः ॥७८॥
आचम्य च यथाशास्त्रं नदीं तां सह सीतया। प्रणमत्
प्रीतिसंहृष्टो लक्ष्मणश्चामितप्रभः ॥ ७९ ॥ अनुज्ञाय सुम-
न्त्रञ्च सबलञ्चैव तं गुहम्। आस्थाय नावं रामस्तु चोदया-
मास नाविकान् ॥ ८० ॥ ततस्तैश्चोदिता नौका कर्णधारसमा-
हिता। शुभस्फावेगाभिहता गङ्गासलिलमत्यगात् । ८१ ॥
मध्यन्तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिन्दिता। वैदेही प्राञ्जलि-
र्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ ८२ ॥ पुत्त्रो दशरथस्यायं महा-
राजस्य धीमतः। निदेशं पालयत्वेनं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥८३॥
चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने। भ्रात्रा सह मया
चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ८४ ॥ ततस्त्वां देवि सुभगे क्षेमेण
पुनरागता। यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामसमृद्धिनि ॥ ८५ ॥

त्वं हि त्रिपथगे देवि ब्रह्मलोकं समीक्षसे। भार्य्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन् सम्प्रदृश्यसे ॥ ८६ ॥ सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने। प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥८७॥ गवां शतसहस्रञ्च वस्त्राण्यन्नञ्च पेशलम्। ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ ८८ ॥ सुराघटसहस्रेण मांसभूतोदनेन च। यक्ष्ये त्वां प्रीयतां देवि पुरीं पुनरुपागता ॥८९॥ यानि त्वत्तीरवासीनि दैवतानि च सन्ति हि। तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ॥ ९० ॥ पुनरेव महाबाहुर्मया भ्राता च सङ्गतः। अयोध्यां वनवासात्तु प्रविशत्वनघोऽनघे ॥ ९१ ॥ तथा सम्भाषमाणा सा सीता गङ्गामनिन्दिताम्। दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ ९२ ॥ तीरन्तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः। प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परन्तपः ॥ ९३ ॥ अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्द्धनम्। भव संरक्षणार्थाय सजने विजनेऽपि वा ॥ ९४ ॥ अवश्यं रक्षणं कार्य्यं मद्विधैर्विजने वने। अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ॥ ९५ ॥ पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सीतां त्वां चानुपालयन्। अन्योन्यस्य हि नो रक्षा कर्त्तव्या पुरुषर्षभ ॥ ९६ ॥ न हि तावदतिक्रान्ता सुकरा काचन क्रिया। अद्य दुःखन्तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ ९७ ॥ प्रनष्टजनसम्बाधं क्षेत्रारामविवर्जितम्। विषमञ्च प्रपातञ्च वनमद्य प्रवेक्ष्यति ॥९८॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः। अनन्तरञ्च सीताया राघवो रघुनन्दनः ॥ ९९ ॥ गतन्तु गङ्गापरपारमाशु रामं सुमन्त्रः सततं निरीक्ष्य। अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोच बाष्पं व्यथितस्तपस्वी ॥ १०० ॥ स लोकपालप्रतिमप्रभावस्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीम्। ततः समृद्धांच्छुभसस्यमालिनः क्षणेन वत्स्यान्मुदितानुपागमत् ॥ १०१ ॥ तौ तत्र हत्वा चतुरो

महाबलगान् वराहमृश्यं पृषतं महारुरुम्। आदाय मेध्यन्त्वरितं बुभुक्षितौ वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम्॥ १०२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
द्विपञ्चाशत् सर्गः।

—०—

स तं वृक्षं समासाद्य सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्। रामो रमयतां श्रेष्ठ इतिहोवाच लक्ष्मणम्॥ १॥ अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद्बहिः। या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि। वनञ्चातीव विजनं श्वापदैरभिनादितम्। विभीषिकाभिर्विततं झिल्लिकागणनादितम्॥ २॥ जागर्त्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु। योगक्षेमौ हि सीताया वर्त्तेते लक्ष्मणावयोः॥ ३॥ रात्रिं कथञ्चिदेवेमां सौमित्रे वर्त्तयामहे। अपवर्त्तामहे भूमावास्तीर्य्य स्वयमर्जितैः॥ ४॥ स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः। इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः॥ ५॥ ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण। कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति॥ ६॥ सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात्। अपि न च्यावयेत् प्राणान् दृष्ट्वा भरतमागतम्॥ ७॥ अनाथश्च हि वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः। किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्या वशमागतः॥ ८॥ इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम्। काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः॥ ९॥ कोह्यविद्वानपि पुमान् प्रमदायाः कृते त्यजेत्। छन्दानुवर्त्तिनं पुत्त्रं तातो मामिव लक्ष्मण॥ १०॥ सुखी बत सभार्य्यश्च भरतः कैकयीसुतः। मुदितान् कोशलानेको यो भोक्ष्य-

त्यधिराजवत्॥ ११॥ स हि राज्यस्य सर्वस्य सुखमेकं भवि-
ष्यति। ताते तु वयसातीते मयि चारण्यमाश्रिते॥ १२॥
अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्त्तते। एवमापद्यते क्षिप्रं
राजा दशरथो यथा॥ १३॥ मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राज-
नाय च। कैकेयी साम्प्रमम्प्राप्ता राज्याय भरतस्य च॥ १४॥
अपीदानीं तु कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता। कौशल्याञ्च
सुमित्राञ्च सा प्रबाधेत मत्कृते॥ १५॥ मातास्मत्कारणाद्देवी
सुमित्रा दुःखमावसेत्। अयोध्यामित एव त्वं काले प्रविश
लक्ष्मण॥ १६॥ अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान्।
अनाथाया हि नाथस्त्वं कौशल्याया भविष्यसि॥ १७॥ क्षुद्र-
कर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत्। परिदद्याद्धि धर्मज्ञ
गरन्ते मम मातरम्॥ १८॥ नूनं जात्यन्तरे तात स्त्रियः
पुत्त्रैः वियोजिताः। जनन्या मम सौमित्रे तदद्यैतदुपस्थि-
तम्॥ १९॥ मया हि चिरपुष्टेन दुःखसम्वर्द्धितेन च। विप्र-
युज्यत कौशल्या फलकाले धिगस्तु माम्॥२०॥ मास्म सीमन्तिनी
काचिज्जनयेत् पुत्त्रमीदृशम्। सौमित्रे योऽहमम्बाया दद्मि
शोकमनन्तकम्॥ २१॥ मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण
शारिका। यत्तस्याः श्रूयते वाक्यं शुक पादमरेर्दश॥ २२॥
शोचन्त्याश्चाल्पभाग्याया न किञ्चिदुपकुर्वता। पुत्त्रेण किमपु-
त्त्राया मया कार्य्यमरिन्दम॥ २३॥ अल्पभाग्या हि मे माता
कौशल्या रहिता मया। शेते परमदुःखार्त्ता पतिता शोक-
सागरे॥ २४॥ एकोऽप्यहमयोध्याञ्च पृथिवीञ्चापि लक्ष्मण।
तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्य्यमकारणम्॥ २५॥ अधर्म-
भयभीतश्च परलोकस्य चानघ। तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मान-
मभिषेचये॥ २६॥ एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने बहु।
अश्रुपूर्णमुखो दीनो निशि तूष्णीमुपाविशत्॥२७॥ विलापो-

भरतं रामं गतार्च्चिषमिवानलम्। समुद्रमिव निर्वेगमाश्वा-
सयत लक्ष्मणः॥ २८॥ एवमद्य पुरी राम अयोध्या युधिनां
वर। निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी॥ २९॥
नैतदौपयिकं राम यदिदम्परितप्यसे। विषादयसि सीताञ्च
मां चैव पुरुषर्षभ॥ ३०॥ न च सीता त्वया हीना न चाहमपि
राघव। मुहूर्त्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ॥ ३१॥
न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परन्तप। द्रष्टुमिच्छेय-
मद्याहं स्वर्गं चापि त्वया विना॥ ३२॥ ततस्तत्र सुखासीनौ
नातिदूरे निरीक्ष्य ताम्। न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्म-
वत्सलौ॥ ३३॥ स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो निशम्य चैवं
वनवासमादरात्। समाः समस्ता विदधे परन्तपः प्रपद्य धर्मं
सुचिराय राघवः॥ ३४॥ ततस्तु तस्मिन् विजने महाबलौ
महावने राघववंशवर्द्धनौ। न तौ भयं सम्भ्रममभ्युपेयतुर्यथैव
सिंहौ गिरिसानुगोचरौ॥ ३५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

त्रिपञ्चाशत् सर्गः।

ते तु तस्मिन् महावृक्षे उषित्वा रजनीं शुभाम्। विमले-
ऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात् प्रतस्थिरे॥ १॥ यत्र भागीरथीं
गङ्गां यमुनाभिप्रवर्त्तते। जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमह-
द्वनम्॥ २॥ ते भूमिभागान् विविधान् देशांश्चापि मनोहरान्।
अदृष्टपूर्व्वान् पश्यन्तस्तत्र तत्र यशस्विनः॥ ३॥ यथा चेमेण
सम्पश्यन् पुष्पितान् विविधान् द्रुमान्। निवृत्तमात्रे दिवसे
रामः सौमित्रिमब्रवीत्॥ ४॥ प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे धूम-

मुत्तमम्। अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये सन्निहितो मुनिः ॥ ५ ॥
नूनं प्राप्ताः स्म सम्भेदं गङ्गायमुनयोर्वयम्। तथा हि श्रूयते
शब्दो वारिणोर्वारिघर्षजः ॥ ६ ॥ दारूणि परिभिन्नानि
वनजैरुपजीविभिः। छिन्नाश्चाप्याश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा
द्रुमाः ॥ ७ ॥ धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे।
गङ्गायमुनयोः सन्धौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ॥ ८ ॥ रामस्त्वाश्रम-
मासाद्य त्रासयन् मृगपक्षिणः। गत्वा मुहूर्त्तमध्वानं भरद्वाज-
मुपागमत् ॥ ९ ॥ ततस्त्वाश्रममासाद्य मुनेर्दर्शनकाङ्क्षिणौ।
सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः ॥ १० ॥ स प्रविश्य
महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतम्। संशितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्ध-
चक्षुषम् ॥ ११ ॥ हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागः कृताञ्जलिः।
रामः सौमित्रिणा सार्द्धं सीतया चाभ्यवादत ॥ १२ ॥ न्यवे-
दयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः। पुत्रौ दशरथस्यावां भग-
वन् रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ भार्य्या ममेयं कल्याणि वैदेही
जनकात्मजा। मां चानुयाता विजनं तपोवनमनिन्दिता ॥१४॥
पिता प्रव्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः। अयमन्वगमद्भ्-
भ्राता वनमेव धृतव्रतः ॥ १५ ॥ पित्रा नियुक्ता भगवन् प्रवे-
क्ष्यामस्तपोवनम्। धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्त्रस्य धीमतः। उपानयत धर्मात्मा
गामर्घ्यमुदकं ततः ॥ १७ ॥ नानाविधानन्नरसान् वन्यमूल-
फलाश्रयान्। तेभ्यो ददौ तप्ततपा वासञ्चैवाभ्यकल्पयत् ॥ १८ ॥
मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः। राममागतमभ्यर्च्य
स्वागतेनागतं मुनिः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्य तु तामर्च्चामुपविष्टं
स राघवम्। भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २० ॥
चिरस्य खलु काकुत्स्थ पश्याम्यहमुपागतम्। श्रुतं तव मया
चैव विवासनमकारणम् ॥ २१ ॥ अवकाशो विविक्तोऽयं महा-

नद्योः समागमे। पुण्यश्च रमणीयश्च वसत्विह भवान् सुखम्॥२२॥
एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः। प्रत्युवाच शुभं वाक्यं
रामः सर्वहिते रतः॥ २३॥ भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो
जनः। सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमम्॥ २४॥
आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः। अनेन कारणे-
नाहमिह वासं न रोचये॥ २५॥ एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रम-
स्थानमुत्तमम्। रमते यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा॥ २६॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः। राघवस्य तु
तद्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत्॥ २७॥ दशक्रोश इतस्तात गिरि
र्यस्मिन्निवत्स्यसि। महर्षिसेवितः पुण्यः पर्वतः शुभदर्शनः॥२८॥
गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः। चित्रकूट इति
ख्यातो गन्धमादनसन्निभः॥ २९॥ यावता चित्रकूटस्य नरः
शृङ्गाण्यवेक्ष्यते। कल्याणानि समाधत्ते न मोहे कुरुते मनः॥३०॥
ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतम्। तपसा दिवमारूढाः
कपालशिरसा सह॥ ३१॥ प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः
सुखम्। इह वा वनवासाय वस राम मया सह॥ ३२। स
रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम्। सभार्यं सह च
भ्राता प्रतिजग्राह हर्षयन्॥ ३३॥ तस्य प्रयागे रामस्य तं
महर्षिमुपेयुषः। प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः
कथाः॥ ३४॥ सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखो-
चितः। भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत् सुखम्॥ ३५॥
प्रभातायान्तु शर्वर्य्यां भरद्वाजमुपागमत्। उवाच नरशार्दूलो
मुनिं ज्वलिततेजसम्॥ ३६॥ शर्वरीं भगवन्नद्य सत्यशील
तवाश्रमे। उषिताः स्मोऽह वसतिमनुजानातु नो भवान्॥३७।
रात्र्यान्तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम्। मधुमूलफलो
पेतं चित्रकूटं व्रजेति ह॥ ३८॥ वासमौपयिकं मन्ये तव राम

महाबल । नानानगगणोपेतः किन्नरोरग-सेवितः ॥ ३९ ॥
मयूरनादाभिरतो गजराजनिषेवितः । गम्यतां भवता शैल-
श्चित्रकूटः स विश्रुतः ॥ ४० ॥ पुण्यश्च रमणीयश्च बहुमूल-
फलायुतः । तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चैव हि ॥ ४१ ॥
विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव । सरित्प्रस्रवणप्रस्था-
न्दरीकन्दरनिर्झरान् ॥ ४२ ॥ चरतः सीतया सार्द्धं नन्दि-
ष्यति मनस्तव । यतोऽह्लादकरा एते जन्तवो वनचा-
रिणः ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टकोयष्टिककोकिलस्वनैर्विनोदयन्तश्च
सुखं परं शिवम् । मृगैश्च मत्तैर्बहुभिश्च कुञ्जरैः सुरम्यमासाद्य
समावसाश्रमम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुःपञ्चाशत् सर्गः ।

उषित्वा रजनीं तत्र राजपुत्त्रावरिन्दमौ । महर्षिमभि-
वाद्याथ जग्मतुस्तङ्गिरिं प्रति ॥ १ ॥ तेषां स्वस्त्ययनञ्चैव महर्षिः
स चकार ह । प्रस्थितान् प्रेक्ष्य तांश्चैव पिता पुत्त्रानिवौर-
सान् ॥ २ ॥ ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामुनिः । भर-
द्वाजो महातेजा रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥ गङ्गायमुनयोः
सन्धिमादाय मनुजर्षभ । कालिन्दीमनुगच्छेतां नदीं पश्चान्मु-
खाश्रिताम् ॥ ४ ॥ अथासाद्य तु कालिन्दीं प्रतिस्रोतः समा-
गताम् । तस्यास्तीर्थं प्रचरितं प्रकामं प्रेक्ष्य राघव ॥ ५ ॥ तत्र
यूयं प्लवं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीम् । ततो न्यग्रोधमासाद्य
महान्तं हरितच्छदम् ॥ ६ ॥ परीतं बहुभिर्वृक्षैः श्यामं सि-
द्धोपसेवितम् । तस्मिन् सीताञ्जलिं कृत्वा प्रयुञ्जीताशिषः

क्रियाम् ॥ ७॥ समासाद्य च तं वृक्षं वसेद्वातिक्रमेत वा।
क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं प्रेक्ष्य च काननम् ॥ ८॥ शल्लकी-
वदरीमिश्रं राम वन्यैश्च यामुनैः। स पन्था चित्रकूटस्य गतस्य
बहुशो मया ॥ ९॥ रम्यो मार्दवयुक्तश्च दावैश्चैव विवर्जितः।
इति पन्थानमादिश्य महर्षिः सन्न्यवर्त्तत ॥ १०॥ अभिवाद्य
तथेत्युक्त्वा रामेण विनिवर्त्तितः। उपावृत्ते मुनौ तस्मिन्
रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११॥ कृतपुण्याः स्म भद्रन्ते मुनि-
र्यन्नोनुकम्पते। इति तौ पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रयित्वा मनस्विनौ ॥१२॥
सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिन्दीं जग्मतुर्नदीम्। अथासाद्य तु
कालिन्दीं शीघ्रस्रोतस्विनीं नदीम् ॥ १३। चिन्तामापेदिरे
सद्यो नदीजलतितीर्षवः। तौ काष्ठसङ्घाटमयौ चक्रतुः
सुमहाप्लवम् ॥ १४॥ शुष्कैर्वंशैः समाकीर्णमुशीरैश्च समा-
वृतम्। ततो वैतसशाखाश्च जम्बुशाखाश्च वीर्य्यवान् ॥ १५॥
चकार लक्ष्मणः छित्वा सीतायाः सुखमासनम्। तत्र श्रिय-
मिवाचिन्त्यां रामो दाशरथिः प्रियाम् ॥ १६॥ ईषत् स
लज्जमानान्तामध्यारोपयत् प्लवम्। पार्श्वे तत्र च वैदेही वसने
भूषणाणि च ॥ १७॥ प्लवे कठिनकाजञ्च रामश्चक्रे समा-
हितः। आरोप्य सीतां प्रथमं सङ्घाटं परिगृह्य तौ। १८॥
ततः प्रतेरतुर्यत्तौ प्रीतौ दशरथात्मजौ। कालिन्दीमध्यमा-
याता सीता त्वेनामवन्दत ॥ १९॥ स्वस्ति देवि तरामि त्वां
पारयेन्मे पतिव्रतम्। यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुराघटशतेन
च ॥ २१॥ स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम्।
कालिन्दीमथ सीता तु याचमाना कृताञ्जलिः ॥ २१॥ तीर-
मेवाभिसम्प्राप्ता दक्षिणं वरदर्शिनी। ततः प्लवेनांशुमतीं शीघ्र-
गामूर्मिमालिनीम् ॥ २२॥ तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः सन्तेरुर्य-
मुनां नदीम्। ते तीर्णाः प्लवमुत्सृज्य प्रस्थाय यमुनावनात् ॥२३॥

श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदम् । न्यग्रोधं समुपागम्य वैदेही चाभ्यवन्दत ॥ २४ ॥ नमस्तेस्तु महावृक्ष पारयेन्मे पतिव्रतम् । कौशल्याञ्चैव पश्येम सुमित्राञ्च यशस्विनीम् । २५ ॥ इति सीताञ्जलिं कृत्वा पर्य्यगच्छन्मनस्विनी । अवलोक्य ततः सीतामायाचन्तीमनिन्दिताम् ॥ २६ ॥ दयिताञ्च विधेयाञ्च रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरतानुज ॥ २७ ॥ पृष्ठतोनुगमिष्यामि सायुधो द्विपदांवर । यद्यत् फलं प्रार्थयते पुष्पं वा जनकात्मजा ॥ २८ ॥ तत्तत् प्रयच्छ वैदेह्या यत्रास्या रमते मनः । एकैकं पादपं गुल्मं लतां वा पुष्पशालिनीम् ॥ २९ ॥ अदृष्टरूपां पश्यन्ती रामं प्रयच्छ सावला । रमणी तान् बहुविधान् पादपान् कुसुमोत्करान् ॥३०॥ सीतावचनसंरब्ध आनयामास लक्ष्मणः । विचित्रवालुकजलां हंससारसनादिताम् ॥ ३१ ॥ रेमे जनकराजस्य सुता प्रेक्ष्य तदा नदीम् । क्रोशमात्रं ततो गत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥३२॥ बहून्मेध्यान् मृगान् हत्वा चेरतुर्य्यमुनावने ॥ ३३ ॥ विहृत्य ते वर्हिणयूथनादिते शुभे वने वारणवानरायुते । समं नदीवप्रमुपेत्य सत्वरं निवासमाजग्मुरदीनदर्शनाम् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चपञ्चाशत् सर्गः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् । प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुपुङ्गवः ॥ १ ॥ सौमित्रे शृणु वन्यानां वल्गु व्याहरतां स्वनम् । सम्प्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परन्तप ॥२॥ स सुप्तस्तु ततो भ्राता समये प्रतिबोधितः । जहौ निद्राञ्च

तन्द्राश्च प्रमक्तश्च परिश्रमम् ॥ ३ ॥ तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम्। पन्थानमृषिभिर्जुष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः ॥४॥ ततः सम्प्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह। सीतां कमलपत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पितान्नगान्। स्वैः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरात्यये ॥ ६ ॥ पश्य भल्लातकान् विल्वान् नरैरनुपसेवितान्। फलपुष्पैरवनतान्नूनं शक्ष्याम जीवितुम् ॥ ७ ॥ पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण। मधूनि मधुकारीभिः सम्भृतानि नगे नगे ॥ ८ ॥ एष क्रोशति नत्यूहस्तं शिखी प्रति कूजति। रमणीये वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसङ्कटे ॥ ९ ॥ मातङ्गयूथानुसृतं पक्षिसङ्घानुनादितम्। चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ १० ॥ समभूमितले रम्ये द्रुमैर्बहुभिरावृते। पुण्ये रंस्यामहे तात चित्रकूटस्य कानने ॥ ११ ॥ ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया। रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १२ ॥ तं तु पर्व्वतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम्। बहुमूलफलं रम्यं सम्पन्न-सरसोदकम् ॥ १३ ॥ मनोज्ञोयं गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः। बहुमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥ मुनयश्च महात्मानो वसन्त्यस्मिन् शिलोच्चये। अयं वासो भवेत्तात वयमत्र वसेमहि ॥ १५ ॥ इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः। अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ॥ १६ ॥ तान्महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित्। आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तं निवेद्य च ॥ १७ ॥ ज्ञातं मया रघुश्रेष्ठ तवागमनकारणम्। अत्र वासस्तपोवनस्य सकाशे रोचय प्रभो ॥ १८ ॥ इति तेन समाश्वस्तः प्रीयमाणो महारथः। तथेति प्रतिजग्राह ऋषिणोक्तं कृताञ्जलिः ॥ १९ ॥ ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः। सन्निवेश्य यथा-

न्यायमात्मानश्चयेषु प्रभ: ॥ २० ॥ लक्ष्मणानय दारूणि दृढानि च वराणि च । कुरुष्वावसथं सौम्य वासे मेभिरतं मनः ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान् द्रुमान् । आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामरिन्दमः ॥२२॥ तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् । शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ऐणेयं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् । कर्त्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ॥ २४ ॥ मृगं हत्वानय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण । कर्त्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिर्धर्ममनुस्मर ॥ २५ ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा । चकार च यथोक्तं स तं रामः पुनरब्रवीत् ॥ २६ ॥ ऐणेयं श्रपयस्वैतच्छालां यक्ष्यामहे वयम् । त्वर सौम्यमुहूर्त्तोयं ध्रुवश्च दिवसो ह्ययम् ॥ २७ ॥ स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवान् । अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि ॥ २८ ॥ तत्तु पक्कं समाज्ञाय निष्टप्तं छिन्नशोणितम् । लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ॥ २९ ॥ अयं सर्वः समस्ताङ्गः शृतः कृष्णमृगो मया । देवता देवसङ्काश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥ ३० ॥ रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवान् जपकोविदः । संग्रहेणाकरोत् सर्व्वान् मन्त्रान् सत्रावसानिकान् ॥ ३१ ॥ इष्ट्वा देवगणान् सर्व्वान् विवेशावसथं शुचिः । बभूव च मनोह्लादो रामस्यामिततेजसः ॥ ३२ ॥ वैश्वदेवबलिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च । वास्तुसंशमनीयानि मङ्गलानि प्रवर्त्तयन् ॥ ३३ ॥ जपञ्च न्यायतः कृत्वा नद्यां स्नात्वा यथाविधि । पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च । आश्रमस्यानुरूपाणि स्थापयामास राघवः ॥३५॥ तर्पयित्वा तु भूतानि फलमांसैर्यथोचितैः । प्रवेष्टुं तां मनश्चक्रे रामो राजीवलोचनः ॥ ३६ ॥ तां वृक्षपर्णच्छदनां मनोज्ञां

यथाप्रदेशं सुकृतां निवाताम् । वासाय सर्वे विविशुः समेताः
सभां यथा देवगणाः सुधर्माम् । ३७ ॥ सुरम्यमासाद्य तु
चित्रकूटं नदीञ्च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् । ननन्द हृष्टो मृग-
पक्षिजुष्टां जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ ३८ ।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
षट्पञ्चाशत् सर्गः ।

—०—

कथयित्वा तु दुःखार्त्तः सुमन्त्रेण चिरं सह । रामे
दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गुहः । १ ॥ भरद्वाजाभिगमनं
प्रयागे च सभाजनम् । आगिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षि-
तम् ॥ २ । अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् ।
अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ ३ ॥ स वनानि
सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च । पश्यन् यतो ययौ शीघ्रं
ग्रामाणि नगराणि च ॥ ४ ॥ ततः सायाह्नसमये द्वितीये-
ऽहनि सारथिः । अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दान्ददर्श
ह ॥ ५ ॥ स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः । सुमन्त्र-
श्चिन्तयामास शोकवेगसमाहतः ॥ ६ ॥ कच्चिन्न सगजा
साश्वा सजना सजनाधिपा । रामसन्तापदुःखेन दग्धा शोका-
ग्निना पुरी ॥ ७ ॥ इति चिन्तापरः सूतो वाजिभिः शीघ्र-
यायिभिः । नगरद्वारमासाद्य त्वरितः प्रविवेश ह ॥ ८ ॥
सुमन्त्रमभिधावन्तः शतशोऽथ सहस्रशः । क्व राम इति पृच्छन्तः
सूतमभ्यद्रवन्नराः ॥ ९ ॥ तेषां शशंस गङ्गायामहमापृच्छ्य राघ-
वम् । अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ॥ १० ॥
ते तीर्णा इति विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखा नराः । अहोधिगिति

निश्वस्य हा रामेति विचुक्रुशुः ॥ ११ ॥ शुश्राव च वचस्तेषां वृन्दं वृन्दञ्च तिष्ठताम् । हताः स्म खलु ये नेह पश्याम इति राघवम् ॥ १२ ॥ दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च । न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा ॥ १३ ॥ किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहम् । इति रामेण नगरं पितेव परिपालितम् ॥ १४ ॥ वातायनगतानाञ्च स्त्रीणामन्वन्तरापणम् । राममेवाभितप्तानां शुश्राव परिदेवितम् ॥१५॥ स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहिताननः । यत्र राजा दशरथस्तमेवोपययौ गृहम् ॥ १६ ॥ सोवतीर्य्य रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च । कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः ॥१७॥ हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्याथ समागतम् । हाहाकारकृता नार्य्यो रामदर्शनकर्षिताः ॥ १८ ॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः । अन्योन्यमभिवीक्ष्यन्ते व्यक्तमार्त्ततराः स्त्रियः ॥१९॥ ततो दशरथः स्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः । रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव जल्पितम् ॥ २० ॥ सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः । सूतः किं नाम कौशल्यां क्रोशन्तीं प्रति वक्ष्यति ॥ २१ ॥ यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवम् । आच्छिद्य पुत्त्रे निर्याते कौशल्या यत्र जीवति ॥ २२ ॥ सत्यरूपन्तु तद्वाक्यं राजस्त्रीणां निशामयन् । प्रदीप्त इव शोकेन विवेश सहसा गृहम् ॥ २३ ॥ स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमातुरम् । पुत्त्रशोकपरिद्यूनमपश्यत्पाण्डुरे गृहे ॥ २४ ॥ अभिगम्य तमासीनं राजानमभिवाद्य च । सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥ स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विद्रुतमानसः । मूर्च्छितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीड़ितः ॥२६॥ ततोन्तःपुरमाविद्धं मूर्च्छिते पृथिवीपतौ । उच्छ्रित्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २७ ॥ सुमित्रया तु सहिता

कौशल्या पतितं पतिम्। उत्थापयामास तदा वचनं चेद-
मब्रवीत्॥ २८॥ इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्कृतकारिणः।
वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषसे॥ २९॥ अद्येममनयं
कृत्वा व्यपत्रपसि राघवे। उत्तिष्ठ सुकृतन्तेस्तु शोके न स्यात्
सहायता। ३०॥ देव यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिम्।
नेह तिष्ठति कैकेयी विस्रब्धं प्रतिभाष्यताम्॥ ३१॥ सा
तथोक्त्वा महाराजं कौशल्या शोकलालसा। धरण्यां निपपा-
ताशु वाष्पविप्लुतभाषिणी॥ ३२॥ विलपन्तीं तथा दृष्ट्वा
कौशल्यां पतितां भुवि। पतिञ्चावेक्ष्य ताः सर्व्वाः समन्ताद्रुरुदुः
स्त्रियः॥ ३३॥ ततस्तमन्तःपुरनादमुत्थितं समीक्ष्य वृद्धा-
स्तरुणाश्च मानवाः। स्त्रियश्च सर्व्वा रुरुदुः समन्ततः पुरं तदा-
सीत् पुनरेव संकुलम्॥ ३४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्तपञ्चाशत् सर्गः।

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतस्मृतिः। तदा-
जुहाव तं सूतं रामवृत्तान्तकारणात्॥ १॥ तदा सूतो महा-
राजं कृताञ्जलिरुपस्थितः। राममेवानुशोचन्तं दुःखशोक-
समन्वितम्॥ २॥ वृद्धं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम्।
विनिःश्वसन्तं ध्यायंतमस्वस्थमिव कुञ्जरम्॥३॥ राजा तु रजसा
सूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम्। अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच पर-
मार्त्तवत्॥ ४॥ क नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः।
सोत्यन्तसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः॥ ५॥ दुःखस्यानु-
चितो दुःखं सुमन्त्र शयनोचितः। भूमिपालात्मजो भूमौ शेते

कथमनाथवत् ॥ ६ ॥ यं यान्तमनुयान्ति स्म पदाति रथकुञ्-
जराः । स गच्छति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ॥ ७ ॥
व्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम् । कथं कुमारौ वैदेह्या
सार्द्धं वनमुपाश्रितौ ॥ ८ ॥ सुकुमार्य्या तपस्विन्या सुमन्त्र सह
सीतया । राजपुत्त्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ॥ ९ ॥ सि-
द्धार्थः खलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ । वनान्तं प्रविशन्तौ
तावश्विनाविव मन्दरम् ॥ १० ॥ किमुवाच वचो रामः
किमुवाच च लक्ष्मणः । सुमन्त्र वनमासाद्य किमुवाच च मै-
थिली ॥ ११ ॥ आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्त्तय ।
जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥ १२ ॥ इति सूतो
नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया । उवाच वाचा राजानं सवाष्प-
परिवद्धया ॥ १३ ॥ अब्रवीन्मे महाराज धर्म्ममेवानुपालयन् ।
अञ्जलिं राघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च ॥ १४ ॥ सूत मद्वच-
नात्तस्य तातस्य विदितात्मनः । शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ
पादौ महात्मनः ॥ १५ ॥ सर्व्वमन्तःपुरं वाच्यं सूत मद्वचना-
त्त्वया । आरोग्यमविशेषेण यथार्हमभिवादनम् ॥ १६ ॥
माता च मम कौशल्या कुशलञ्चाभिवादनम् । अप्रमादश्च
वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥ १७ ॥ धर्म्मनित्या यथा काल-
मग्न्यागारपरा भव । देवि देवस्य पादौ च देववत्परिपालय ॥१८॥
अभिमानञ्च मानञ्च त्यक्त्वा वर्त्तस्व मातृषु । अनुराजानमार्य्याञ्च
कैकेयीमम्ब कारय ॥ १९ ॥ कुमारे भरते वृत्तिर्वर्त्तितव्या च
राजवत् । अज्येष्ठापि हि राजानो राजधर्म्ममनुस्मर ॥ २० ॥
भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्वचनेन च । सर्व्वास्वेव यथा-
न्यायं वृत्तिं वर्त्तस्व मातृषु ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्च महाबाहुरि-
क्ष्वाकुकुलनन्दनः । पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥२२॥
अतिक्रान्तवया राजा मा स्मैनं व्यपरोरुधः । कुमारराज्ये

जीवस्व यस्यैवाज्ञाप्रवर्त्तनात् ॥ २३ ॥ अब्रवीच्चापि मां भूयो भृशमश्रूणि वर्त्तयन् । मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्त्रगर्द्धिनी ॥ २४ ॥ इत्येवं मां महाबाहुर्ब्रुवन्निव महायशाः । रामो राजीवपत्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्त्तयत् ॥ २५ ॥ लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो निःश्वसन् वाक्यमब्रवीत् । केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ २६ ॥ राजा तु खलु कैकेय्या लघु चाश्रुत्य शासनम् । कृतं कार्य्यमकार्य्यं वा वयं येनाभिपीड़िताः ॥ २७ ॥ यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितम् । वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ॥ २८ ॥ इदं तावद्यथाकाममीश्वरस्य कृते कृतम् । रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये ॥२९॥ असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् । जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम् ॥ ३० ॥ अहन्तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये । भ्राता भर्त्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥ ३१ ॥ सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतम् । सर्वलोकोऽनुरज्येत कथञ्चानेन कर्मणा ॥ ३२ ॥ सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रव्राज्य धार्मिकम् । सर्वलोकविरोधेन कथं राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥ जानकी तु महाराज निश्वसन्ती तपस्विनी । भूतोपहतचित्तेव विष्ठिता विस्मृता स्थिता ॥ ३४ ॥ अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्त्री यशस्विनी । तेन दुःखेन रुदती नैव मां किञ्चिदब्रवीत् ॥३५॥ उद्वीक्षमाणा भर्त्तारं मुखेन परिशुष्यता । मुमोच सहसा वाष्पं प्रयान्तमुपवीक्ष्य सा ॥ ३६ ॥ तथैव रामोऽश्रुमुखः कृताञ्जलिः स्थितोऽब्रवील्लक्ष्मणबाहुपालितः । तथैव सीता रुदती तपस्विनी निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टपञ्चाशत् सर्गः ।

मम त्वश्वा निवृत्तस्य न प्रावर्त्तन्त वर्त्मनि। उष्णमश्रु विमुञ्चन्तो रामे सम्प्रस्थिते वनम्॥१॥ उभाभ्यां राजपुत्त्राभ्यामथ कृत्वाहमञ्जलिम्। प्रस्थितो रथमास्थाय तद्दुःखमपि धारयन्॥२॥ गुहेन सार्द्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान् बहून्। आशया यदि मे रामः पुनः शब्दापयेदिति।३॥ विषये ते महाराज महाव्यसनकर्शिताः। अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पांकुरकोरकाः॥४॥ उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च। परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च॥५॥ न च सर्पन्ति सत्त्वानि व्याला न प्रसरन्ति च। रामशोकाभिभूतं तन्निष्कूजमिव तद्वनम्॥६॥ लीनपुष्करपत्राश्च नद्यश्च कलुषोदकाः। सन्तप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहङ्गमाः॥७॥ जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च। नातिभान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथा पुरम्॥८॥ अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च। न चाभिरामानारामान्पश्यामि मनुजर्षभ॥९॥ प्रविशन्तमयोध्यायां न कश्चिदभिनन्दति। नरा राममपश्यन्तो निश्वसन्ति मुहुर्मुहुः॥१०॥ देव राजरथं दृष्ट्वा विना राममिहागतम्। दूरादश्रुमुखः सर्व्वो राजमार्गगतो जनः॥११॥ हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम्। हाहाकारकृता नार्य्यो रामदर्शनकर्शिताः॥१२॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः। अन्योन्यमभिवीक्षन्ते व्यक्तमार्त्ततरा स्त्रियः॥१३॥ नामित्राणां न मित्राणामुदासीनजनस्य च। अहमार्त्ततया किञ्चिद्विशेषं नोपलक्षये॥१४॥ अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागतुरङ्गमा। आर्त्तस्वरपरिम्लाना विनिश्वसितनिस्वना॥१५॥ निरानन्दा महाराज रामप्रव्राजनातुरा। कौशल्या पुत्त्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मे॥१६॥ सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमदीनया। बाष्पोपहतया सूत-

मिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजन-
भावया। मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह समर्थितम् ॥ १८ ॥
न सुहृद्भिर्नचामात्यैर्मन्त्रयित्वा न नैगमैः। मयायमर्थः सम्मोहात्
स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ १९ ॥ भवितव्यतया नूनमिदं
वा व्यसनं महत्। कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृ-
च्छया ॥ २० ॥ सूत यद्यस्ति ते किञ्चिन्मयापि सुकृतं कृतम्।
त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः सन्त्वरयन्ति माम् ॥ २१ ॥ यद्य-
द्यापि ममैवाज्ञा निवर्त्तयतु राघवम्। न शक्ष्यामि विना रामं
मुहूर्त्तमपि जीवितुम् ॥ २२ ॥ अथवापि महाबाहुर्गतो दूरं
भविष्यति। मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय ॥ २३ ॥
वृत्तदंष्ट्रो महेष्वासः क्वासौ लक्ष्मणपूर्वजः। यदि जीवामि
साध्वेनं पश्येयं सीतया सह ॥ २४ ॥ अतो नु किं दुःखतरं यो-
ऽहमिक्ष्वाकुनन्दनम्। इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघ-
वम् ॥ २५ ॥ हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि।
न मां जानीत दुःखेन म्रियमाणमनाथवत् ॥ २६ ॥ स तेन
राजा दुःखेन भृशमर्पितचेतनः। अवगाढः सुदुष्पारं शोक-
सागरमब्रवीत् ॥ २७ ॥ रामशोकमहावेगः सीताविरहपा-
रगः। श्वसितोर्मिमहावर्त्तो बाष्पवेगजलाविलः ॥ २८ ॥
बाहुविक्षेपमीनोमौ विक्रन्दितमहास्वनः। प्रकीर्णकेशशैवालः
कैकेयीवड़वामुखः ॥ २९ ॥ ममाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहा-
ग्रहः। वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायतः ॥ ३० ॥ यस्मि-
न्बत निमग्नोऽहं कौशल्या राघवं विना। दुस्तरो जीवता देवि
मयायं शोकसागरः ॥ ३१ ॥ अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं दि-
दृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम्। इतीव राजा विलपन्महायशाः
पपात तूर्णं शयने सुमूर्च्छितः ॥ ३२ ॥ इति विलपति पार्थिवे

प्रणष्टे करुणतरं द्विगुणञ्च रामहेतोः। वचनमनुनिशम्य तस्य देवी भयमगमत् पुनरेव राममाता॥ ३३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनषष्टितमः सर्गः।

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः। धरण्यां गतसत्वेव कौशल्या सूतमब्रवीत्॥ १॥ नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः। तां विना क्षणमप्यद्य जीवितुं नोत्सहे ह्यहम्॥ २॥ निवर्त्तय रथं शीघ्रं दण्डकान्नय मामपि। अथ तां नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम्॥ ३॥ वाष्पवेगोपहतया स वाचा सज्जमानया। इदमाश्वासयन्देवीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत्॥ ४॥ त्यज शोकञ्च मोहञ्च सम्भ्रमं दुःखजं तथा। व्यवधूय च सन्तापं वने वत्स्यति राघवः॥ ५॥ लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन् वने। आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः॥ ६॥ विजनेपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव। विस्रम्भं लभते भीता रामे विन्यस्तमानसा॥ ७॥ नास्या दैन्यं कृतं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि लक्ष्यते। उचितेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मे॥ ८॥ नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा। तथैव रमते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि॥ ९॥ बालेव रमते सीता बालचन्द्रनिभानना। रामा रामे ह्यदीनात्मा विजनेपि वने सती॥ १०॥ तद्गतं हृदयं यस्यास्तदधीनञ्च जीवितम्। अयोध्या हि भवेदस्या रामहीना तथा वनम्॥११॥ परिपृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च। गतिं दृष्ट्वा नदीनाञ्च पादपान् विविधानपि॥ १२॥ रामं वा लक्ष्मणं वापि

दृष्ट्वा जानाति जानकी । अयोध्या कोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता ॥ १२ ॥ इदमेव स्मराम्यस्या सहसैवोपजल्पितम् । कैकेयी संश्रितं जल्पं नेदानीं प्रतिभाति माम् ॥ १४ ॥ ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात् पर्य्युपस्थितम् । ह्लादयन् वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत् ॥ १५ ॥ अध्वना वातवेगेन सम्भ्रमेणातपेन च । न विगच्छति वैदेह्या चन्द्रांशुसदृशी प्रभा ॥ १६ ॥ सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभम् । वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते ॥ १७ ॥ अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ । अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ ॥ १८ ॥ नूपुरोत्कृष्टलीलेव खेलं गच्छति भामिनी । इदानीमपि वैदेही तद्रागान्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥ गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता । नाहारयति सन्त्रासं बाहू रामस्य संश्रिता ॥२०॥ न शोच्यास्तेन चात्मा ते शोच्यो नापि जनाधिपः । इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् ॥ २१ ॥ विधूय शोकं परिहृष्टमानसा महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः । वने रता वन्यफलाशनाः पितुः शुभां प्रतिज्ञां प्रतिपालयन्ति ते ॥ २२ ॥ तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना निवार्य्यमाणा सुतशोककर्शिता । न चैव देवी विरराम कूजितात् प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षष्टितमः सर्गः ।

वनं गते धर्मरते रामे रमयतां वरे । कौशल्या रुदती चार्त्ता भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं

ते महायशः। सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः॥ २॥ कथं नरवरश्रेष्ठ पुत्रौ तौ सह सीतया। दुःखितौ सुखसंवृद्धौ कथं दुःखं सहिष्यतः॥ ३॥ सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता। कथमुष्णञ्च शीतञ्च मैथिली विसहिष्यते॥ ४॥ भुक्त्वाशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम्। वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपभोक्ष्यते॥ ५॥ गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभसमन्विता। कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनम्॥६॥ महेन्द्रध्वजसङ्काशः क्व नु शेते महाभुजः। भुजं परिघसङ्काशमुपधाय महाबलः॥ ७॥ पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिश्वासमुत्तमम्। कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम्॥ ८॥ वज्रसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः। अपश्यन्त्या न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा॥ ९॥ यत्त्वया करुणं कर्म व्यपोह्य मम बान्धवाः। निरस्ताः परिधावन्ति सुखार्हाः कृपणा वने॥ १०॥ यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति। जह्याद्राज्यञ्च कोशञ्च भरतो नोपलक्ष्यते। ११॥ भोजयन्ति किल श्राद्धे केचित् स्वानेव बान्धवान्। ततः पश्चात् समीक्षन्ते कृतकार्य्या द्विजोत्तमान्॥ १२॥ तत्र ये गुणवन्तश्च विद्वांसश्च द्विजातयः। न पश्चात्तेऽपि मन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः॥ १३॥ ब्राह्मणेष्वपि वृत्तेषु भुक्तशेषं द्विजोत्तमाः। नाभ्युपैतुमलम्प्राज्ञाः शृङ्गच्छेदमिवर्षभाः॥ १४॥ एवं कनीयसा भ्राता भुक्तं राज्यं विशाम्पते। भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमन्यते॥ १५॥ न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति। एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते॥ १६॥ हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपाश्च खादिराः। नैतानि यातयामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे॥१७॥ तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव। नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम्॥ १८॥ नैवंविधमसत्कारं राघवो

मर्षयिष्यति। बलवान्तमिव शार्दूलो बालधेरभिमर्शनम्॥ १६॥ नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्य्युर्महामृधे। अधर्मन्त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत्॥ २०॥ नन्वसौ काञ्चनैर्बाणैर्महावीर्य्यो महाभुजः। युगान्त इव भूतानि सागरानपि निर्दहेत्॥ २१॥ स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः। स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा॥ २२॥ द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनैः। यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते॥२३॥ गतिरेका पतिर्नार्य्या द्वितीया गतिरात्मजः। तृतीया ज्ञातयो राजन् चतुर्थी नेव विद्यते॥ २४॥ तत्र त्वं मम नैवासि रामश्च वनमाश्रितः। न वनं गन्तुमिच्छामि सर्वथा हा हता त्वया॥ २५॥ हतं त्वया राष्ट्रमिदं सराज्यं हताः स्म सर्व्वाः सह मन्त्रिभिश्च। हता सपुत्रास्मि हताश्च पौराः सुतश्च भार्य्या च तव प्रहृष्टौ॥ २६॥ इमां गिरं दारुणशब्दसंहितां निशम्य रामेति मुमोह दुःखितः। ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः। स्वदुष्कृतञ्चापि पुनस्तथास्मरत्॥ २७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकषष्टितमः सर्गः।

एवन्तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया। श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः॥ १॥ चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः। अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परन्तपः॥ २॥ स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णञ्च निश्वसन्। कौशल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चिन्तामुपागमत्॥ ३॥ तस्य चिन्तय-

मामस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतम्। यदनेन कृतं पूर्व्वमज्ञानाच्छब्द-
वेधिना॥ ४॥ अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः।
द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितप्यते॥ ५॥ दह्यमानस्तु
शोकाभ्यां कौशल्यामाह दुःखितः। वेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसा-
दार्थमवाङ्मुखः॥ ६॥ प्रसादये त्वां कौशल्ये रचितोयं मया-
ञ्जलिः। वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि॥ ७॥
भर्त्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोपि वा। धर्मं विमृश-
मानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम्॥ ८॥ सा त्वं धर्मपरा नित्यं
दृष्टलोकपरावरा। नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुः-
खितम्॥ ९॥ तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषि-
तम्। कौशल्या व्यसृजद्वाक्यं प्रणालीव नवोदकम्॥ १०॥
स मूर्ध्नि बध्वा रुदती राज्ञः पद्मिवाञ्जलिम्। सम्भ्रमाद-
ब्रवीत्त्रस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः॥ ११॥ प्रसीद शिरसा पादौ
भूमौ निपतितास्मि ते। याचितास्मि हता देव क्षन्तव्याहं न
हि त्वया॥ १२॥ नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धी-
मता। उभयोर्लोकयोर्लोके पत्या या सम्प्रसाद्यते॥ १३॥
जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम्। पुत्त्रशोकार्त्तया
तत्तु मया किमपि भाषितम्॥ १४॥ शोको नाशयते धैर्य्यं
शोको नाशयते श्रुतम्। शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोक-
समो रिपुः॥ १५॥ शक्यमापतितः सोढुं प्रहारो रिपुह-
स्ततः। सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोपि न शक्यते॥ १६॥
वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽत्र गण्यते। यः शोकहतहर्षाया:
पञ्चवर्षोपमो मम॥ १७॥ तं हि चिन्तयमानायाः शोकोयं
हृदि वर्द्धते। नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत्॥ १८॥
एवं हि कथयन्त्यास्तु कौशल्यायाः शुभं वचः। मन्दरश्मिर-
भूत् सूर्य्यो रजनी चाभ्यवर्त्तत॥ १९॥ अथ प्रह्लादितो

वाक्यैर्देव्या कौशल्यया नृपः। शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान्॥ २०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः।

प्रतिबुद्धो मुहूर्त्तेन शोकोपहतचेतनः। अथ राजा दश-
रथः सञ्चिन्तामभ्यपद्यत॥ १॥ रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासा-
द्वासवोपमम्। आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्य्यमिवासुरम्॥ २॥
सभार्य्ये हि गते रामे कौशल्यां कोशलेश्वरः। विवक्षुरसिता-
पाङ्गीं स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः॥ ३॥ स राजा रजनीं षष्ठीं
रामे प्रव्राजिते वने। अर्द्धरात्रे दशरथः सोऽस्मरत् दुष्कृतं कृ-
तम्॥ ४॥ स राजा पुत्त्रशोकार्त्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः।
कौशल्यां पुत्त्रशोकार्त्तामिदं वचनमब्रवीत्॥ ५॥ यदाचरति
कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभम्। तदेव लभते भद्रे कर्त्ता
कर्मजमात्मनः॥ ६॥ गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम्।
दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते॥ ७॥ कश्चि-
दाम्रवनं छित्वा पलाशांश्च निषिञ्चति। पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः
स शोचति फलागमे॥ ८॥ अविज्ञाय फलं यो हि कर्म त्वेवा-
नुधावति। स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसेचकः॥ ९॥
सोऽहमाम्रवनं छित्वा पलाशांश्च न्यषेचयम्। रामं फलागमे
त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः॥ १०॥ लब्धशब्देन कौशल्ये
कुमारेण धनुष्मता। कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं
कृतम्। ११॥ तदिदं मे नु सम्प्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतम्।
सम्मोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम्॥ १२॥ यथान्यः

पुरुषः कश्चित् पलाशैर्मोहितोभवेत् । एवं मयाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमिदं फलम् ॥ १३ ॥ देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् । ततः प्रावृडनुप्राप्ता मम कामविवर्द्धिनी । १४ ॥ अपास्य हि रसान् भौमांस्तप्त्वा च जगदंशुभिः । परेताचरितां भीमां रविराचरते दिशम् । १५ ॥ उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः । ततोजहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गबर्हिणः । । १६ ॥ क्लिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रादिव पतत्रिणः । वृष्टिवातावधूताग्रान् पादपानभिपेदिरे । । १७ ॥ पतितेनाम्भसा छन्नः पतमानेन चासकृत् । आबभौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १८ ॥ पाण्डुरारुणवर्णानि स्रोतांसि विमलान्यपि । सुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजङ्गवत् ॥१९॥ तस्मिन्नतिसुखे काले धनुष्मानिषुमान् रथी । व्यायामकृतसङ्कल्पः सरयूमन्वगां नदीम् ॥ २० ॥ निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं मृगम् । अन्यद्वा श्वापदं किञ्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः ॥२१॥ अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्य्यतः । अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः ॥ २२ ॥ ततोहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् । शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयम् ॥२३॥ अमुचं निशितं वाणमहमाशीविषोपमम् । तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः ॥ २४ ॥ हा हेति पततस्तोये वाणव्यथितमर्मणः । तस्मिन्निपतिते भूमौ वागभूत्तत्र मानुषी ॥ २५ ॥ कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेत्तु तपस्विनि । प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदाहारोहमागतः ॥ २६ ॥ इषुणाभिहतः केन कस्य वापकृतं मया । ऋषेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः ॥२७॥ कथं नु शस्त्रेण बधो मद्विधस्य विधीयते । जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ॥ २८ ॥ को बधेनममार्थी स्यात् किम्वास्यापकृतं मया । एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ॥२९॥

न कश्चित् साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम् । नेमन्तथा न शो-
चामि जीवितक्षयमात्मनः ॥ ३० ॥ मातरं पितरं चोभौ अनु-
शोचामि मद्वधे । तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ॥ ३१ ॥
मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्त्तयिष्यति वृद्धौ च माता-
पितरावहञ्चैकेषुणाहतः ॥ ३२ ॥ केन स्म निहताः सर्वे सुबा-
लेनाकृतात्मना । तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुका-
ङ्क्षिणः ॥ ३३ ॥ कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भुवि ।
तस्याहं करुणां श्रुत्वा रूपे विलपतो निशि ॥ ३४ ॥ सम्भ्रान्तः
शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः । तं देशमहमागम्य दीनसत्वः
सुदुर्मनाः ॥ ३५ ॥ अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं हतम् ।
अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम् ॥ ३६ ॥ पांशुशो-
णितदिग्धाङ्गं शयानं शल्यवेधितम् । स मामुद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां
त्रस्तमस्वस्थचेतनम् ॥ ३७ ॥ इत्युवाच वचः क्रूरन्दिधक्षन्निव
तेजसा । किन्तवापकृतं राजन् वने निवसता मया ॥ ३८ ॥
जिहीर्षुरम्भो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया । एकेन खलु बाणेन
मर्मण्यभिहते मयि ॥ ३९ ॥ द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जन-
यिता च मे । तौ नूनं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ॥४०॥
चिरमाशां कृतां कष्टां तृष्णां सन्धारयिष्यतः । न नूनं तपसो
वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ॥४१॥ पिता यन्मां न जानीते शयानं
पतितम्भुवि । जानन्नपि च किं कुर्य्यादशक्तश्चापरिक्रमः ॥ ४२॥
भिद्यमानमिवाशक्तिस्त्रातुमन्यो नगो नगम् । पितुस्त्वमेव मे गत्वा
शीघ्रमाचक्ष्व राघव ॥ ४३ ॥ न त्वामनुदहेत् क्रुद्धो वनमग्नि-
रिवैधितः । इयमेकपदी राजन् यतो मे पितुराश्रमः ॥ ४४ ॥
तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां संकुपितः शपेत् । विशल्यं कुरु मां
राजन् मर्म मे निशितः शरः ॥ ४५ ॥ रुणाद्धि मृदु सोत्सेधं
तीरमम्बुरयो यथा । सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विन-

शिष्यति ॥ ४६ ॥ इति मामविशच्चिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे ।
दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ॥ ४७ ॥ लक्षया-
मास स ऋषिश्चिन्तां मुनिसुतस्तदा । ताम्यमानं स मां कृच्छ्रा-
दुवाच परमार्थवित् ॥ ४८ ॥ सीदमानो विवृत्ताङ्गो चेष्टमानो
गतः क्षयम् । संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्य-
हम् ॥ ४९ ॥ ब्रह्महत्या-कृतं पापं हृदयादपनीयताम् । न
द्विजातिरहं राजन्माभूत्ते मनसो व्यथा ॥ ५० ॥ शूद्रायाा-
मस्मि वैश्येन जातो नरवराधिप । इतीव वदतः कृच्छ्राद्बा-
णाभिहतमर्मणः ॥ ५१ ॥ विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य
भूतले । तस्य ताम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ॥ ५२ ॥
स मामुद्वीक्ष्य सन्त्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ ५३ ॥ जलार्द्र-
गात्रन्तु विलप्य कृच्छ्रं मर्मव्रणं सन्ततमुच्छ्वसन्तम् । ततः सर-
य्वान्तमहं शयानं समीक्ष्य भद्रे सुभृशं विषण्णः ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
त्रिषष्टितमः सर्गः ।

बधमप्रतिरूपन्तु महर्षेस्तस्य राघवः । विलपन्नेव धर्मात्मा
कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ तदज्ञानात् महत् पापं कृत्वा
संकुलितेन्द्रियः । एकस्त्वचिन्तयं बुध्या कथन्तु सुकृतं भवेत् ॥२॥
ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा । आश्रमं तदहं प्राप्य
यथाख्यातपथं गतः ॥ ३ ॥ तत्राहं दुर्बलौ वृद्धौ दीनाव-
परिणायकौ । अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ४ ॥
तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिश्रमौ । तामाशां मत्कृते
हीनौ उपासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥ शोकोपहतचित्तस्य भय-

सन्त्रस्तचेतनः। तत्राश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः॥ ६॥
पदशब्दन्तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत। किञ्चिरायसि मे
पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय॥ ७॥ यन्निमित्तमिदं तात सलिले
क्रीड़ितं त्वया। उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम्॥८॥
यद्व्यलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया। न तन्मनसि
कर्त्तव्यं त्वया तात यशस्विना। ९॥ त्वं गतिस्त्वगतीनाञ्च
चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम्। समासक्तास्त्वयि प्राणाः कथं त्वन्नाभि-
भाषसे॥ १०॥ मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया।
हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाब्रवम्॥ ११॥ मनसः कर्म-
चेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम्। आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्य-
सनजं भयम्॥ १२॥ क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महा-
त्मनः। सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम्॥ १३॥
भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः। जिघांसुः श्वापदं कि-
ञ्चिन्निपाने वागतं गजम्॥ १४॥ ततः श्रुतो मया शब्दो जले
कुम्भस्य पूर्य्यतः। द्विपोयमिति मत्वा हि वाणेनाभिहतो
मया॥ १५॥ गत्वा तस्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि। विनि-
र्भिन्नङ्गतप्राणं शयानं भुवि तापसम्॥ १६॥ ततस्तस्यैव
वचनादुपेत्य परितप्यतः। स मया सहसा वाण उद्धृतो मर्मत-
स्तदा॥ १७॥ स चोद्धृतेन वाणेन सहसा स्वर्गमास्थितः।
भगवन्तावुभौ शोचन् दृद्धाविति विलप्य च॥ १८॥ अज्ञाना-
द्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया। शेषमेवं गते यत् स्यात्
तत् प्रसीद तु मे मुनिः॥ १९॥ स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मयो-
क्तमघशंसिना। नाशकत् तीव्रमायासं स कर्तुं भगवानृषिः॥२०॥
स वाष्पपूर्णवदनो निश्वसंच्छोकमूर्च्छितः। मामुवाच महा-
तेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम्॥ २१॥ यद्येतदशुभं कर्म न स्म
मे कथयेः स्वयम्। फलेन्मूर्द्धा स्म ते राजन् सद्यः शतसह-

स्वभा ॥ २२ ॥ चत्रियेण वधो राजन् वानप्रस्थे विशेषतः। ज्ञानपूर्वकृतः स्थानात् च्यावयेदपि वज्रिणम् ॥ २३ ॥ सप्तधा तु भवेन्मूर्द्धा मुनौ तपसि तिष्ठति। ज्ञानाद्विसृजतः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मवादिनि ॥ २४ ॥ अज्ञानाद्धिकृतं यस्मादिदन्ते तेन जीवसे। अपि ह्यद्य कुलं न स्यात् राघवाणां कुतो भवान् ॥२५॥ नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभिभाषत। अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्त्रं पश्चिमदर्शनम् ॥ २६ ॥ रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनवाससम्। शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशङ्गतम् ॥२७॥ अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ। अस्पर्शयमहं पुत्त्रं तं मुनिं सह भार्य्यया ॥ २८ ॥ तौ पुत्त्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ। निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चैनमुवाच ह ॥ २९ ॥ नाभिवादयसे माद्य न च मामभिभाषसे। किञ्च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स किं कुपितो ह्यसि ॥ ३० ॥ नन्वहन्ते प्रियः पुत्त्र मातरं पश्य धार्म्मिकीम्। किञ्च नालिङ्गसे पुत्त्र सुकुमार वचो वद ॥ ३१ ॥ कस्य वा पररात्रेऽहं श्रोष्यामि हृदयङ्गमम्। अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशेषतः ॥ ३२ ॥ को मां सन्ध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुताशनः। श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्त्रशोकभयार्दितम् ॥ ३३ ॥ कन्दमूलफलं हृत्वा यो मां प्रियमिवातिथिम्। भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥ ३४ ॥ इमामन्धाञ्च वृद्धाञ्च मातरन्ते तपस्विनीम्। कथं पुत्त्र भरिष्यामि कृपणां पुत्त्रगर्द्धिनीम् ॥ ३५ ॥ तिष्ठ मामागमः पुत्त्र यमस्य सदनं प्रति। श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥ ३६ ॥ उभावपि च शोकार्त्तावनाथौ कृपणौ वने। चिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयम् ॥३७॥ ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवच्यामि भारतीम्। चमतां धर्मराजो मे बिभृयात् पितरावयम् ॥ ३८ ॥ दातुमर्हति धर्मात्मा लोक-

शीलो महायशाः। वृद्धयस्य ममाश्यामेकामभयदक्षि-
णाम् ॥ ३९ ॥ अपापोसि यथा पुत्र निहतः पापकर्मणा।
तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकास्त्वस्त्रवेधिनाम् ॥ ४० ॥ यां हि
शूरा गतिं यान्ति संग्रामेष्वनिवर्त्तिनः। हतास्त्वभिमुखाः पुत्र
गतिं तां परमां व्रज ॥ ४१ ॥ यां गतिं सगरः शैब्यो दिलीपो
जनमेजयः। नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ॥ ४२ ॥
या गतिः सर्वभूतानां स्वाध्यायात्तपसश्च या। भूमिदस्याहिता-
ग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४३ ॥ गोसहस्रप्रदातॄणां गुरुसेवा-
भृतामपि। देहन्यासकृत- या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ॥ ४४ ॥
न हि त्वस्मिन् कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम्। स तु
यास्यति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ॥ ४५ ॥ एवं स कृपणं
तत्र पर्य्यदेवयतासकृत्। ततोऽस्मै कर्त्तुमुदकं प्रवृत्तः सह
भार्य्यया ॥ ४६ ॥ स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्त्रः स्वकर्मभिः।
स्वर्गमध्यारुहत् क्षिप्रं शक्रेण सह धर्मवित् ॥ ४७ ॥ आबभाषे
च तौ वृद्धौ शक्रेण सह तापसः। आश्वस्य च मुहूर्त्तन्तु पि-
तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४८ ॥ स्थानमस्मि महत्प्राप्तो भवतोः परि-
चारणात्। भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यतः ॥ ४९ ॥
एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता। आरुरोह दिवं क्षिप्रं
मुनिपुत्त्रो जितेन्द्रियः ॥ ५० ॥ स कृत्वाथोदकं तूर्णं तापसः
सह भार्य्यया। मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥
अद्यैव जहि मां राजन् मरणे नास्ति मे व्यथा। यः शरेणैक-
पुत्त्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५२ ॥ त्वयापि च यदज्ञाना-
न्निहतो मे स बालकः। तेन त्वामपि शप्स्येहं सुदुःखमति-
दारुणम् ॥ ५३ ॥ पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम साम्प्रतम्।
एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन् कालं करिष्यसि ॥ ५४ ॥ अज्ञानात्तु
हतो यस्मात् क्षत्रियेण त्वया मुनिः। तस्मात्त्वान्नाविशत्याशु

ब्रह्महत्या नराधिप ॥ ५५ ॥ त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति। जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणाम् ॥५६॥ एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु। चितामारोप्य देहन्तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५७ ॥ तदेतच्चिन्तया तेन स्मृतं पापं मया स्वयम्। तदा बाल्यात् कृतं देवि शब्दवेध्यनुकर्षिणा ॥ ५८ ॥ तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः। अपथ्यैः सह सम्भुक्ते व्याधिरन्नरसे यथा ॥ ५९ ॥ तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः। इत्युक्त्वा स रुदंस्त्रस्तो भार्य्यामाह तु भूमिपः ॥ ६० ॥ यदहं पुत्रशोकेन सन्त्यजिष्यामि जीवितम्। चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौशल्ये त्वं हि मां स्पृश ॥ ६१ ॥ यमक्षयमनुप्राप्ता न हि द्रक्ष्यन्ति मानवाः। यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदन्वारभेत वा ॥ ६२ ॥ धनं वा यौवराज्यम्वा जीवेयमिति मे मतिः। न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ॥ ६३ ॥ सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि। दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः ॥ ६४ ॥ कश्च प्रव्रज्यमानो वा नासूयेत्पितरं सुतः। चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ॥ ६५ ॥ दूता वैवस्वतस्यैते कौशल्ये त्वरयन्ति माम्। अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ॥६६॥ न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम्। तस्यादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ॥ ६७ ॥ उच्छोषयति वै प्राणान् वारि स्तोकमिवातपः। न ते मनुष्या देवास्ते ये चारु शुभकुण्डलम् ॥ ६८ ॥ मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः। पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रु सुदंष्ट्रञ्चारुनासिकम् ॥ ६९ ॥ धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपसमं मुखम्। सदृशं शारदस्येन्दोः फुल्लस्य कमलस्य च ॥ ७० ॥ सुगन्धि मम रामस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति ये मुखम्। निवृत्त-वनवासन्तमयोध्यां पुनरागतम् ॥ ७१ ॥

द्रक्ष्यन्ति सुखिनो रामं शुक्रं मार्गगतं यथा। कौशल्ये चित्त-
मोहेन हृदयं सीदते तराम् ॥ ७२ ॥ वेदये न च संयुक्तान्
शब्दस्पर्शरसानहम्। चित्तनाशाद्विपद्यन्ते सर्व्वाण्येवेन्द्रि-
याणि हि ॥ ७३ ॥ क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संरक्ता रश्मयो
यथा। अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम् ॥ ७४ ॥ सं-
साधयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः। हा राघव महाबाहो
हा ममायासनाशन ॥ ७५ ॥ हा पितृप्रिय मे नाथ हा ममासि
गतः सुत। हा कौशल्ये न पश्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि॥७६॥
हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि। इति मातुश्च रा-
मस्य सुमित्रायाश्च सन्निधौ ॥ ७७ ॥ राजा दशरथः शोचन्
जीवितान्तमुपागमत् ॥ ७८ ॥ तथा तु दीनः कथयन्नराधिपः
प्रियस्य पुत्त्रस्य विवासनातुरः। गतेऽर्द्धरात्रे भृशदुःखपीड़ित-
स्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥ ७९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुःषष्टितमः सर्गः।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि। वन्दिनः
पर्य्युपातिष्ठन् तत् पार्थिव निवेशनम् ॥ १ ॥ सूताः परमसं-
स्कारा मागधाश्चोत्तम श्रुताः। गायकाः स्तुतिशीलाश्च निगदन्तः
पृथक् पृथक् ॥२॥ राजानं स्तुवतां तेषामुदात्ताभिहिताशिषाम्।
प्रासादभोगविस्तीर्णस्तुतिशब्दो ह्यवर्त्तत ॥ ३ ॥ ततस्तु स्तुवतां
तेषां सूतानां पाणिवादकाः। अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादा-
न्यवादयन् ॥ ४ ॥ तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सस्वनुः।
शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥ ५ ॥ व्याहृताः

पुण्यशब्दाश्च वीणानाञ्चापि निस्वनाः । आशीर्गेयञ्च गाथानां पूरयामास वेश्म तत् ॥ ६ ॥ ततः शुचिसमाचाराः पर्य्युपस्थानकोविदाः । स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथा पुरा ॥ ७ ॥ हरिचन्दनसम्पृक्तमुदकं काञ्चनैर्घटैः । आनिन्युः स्नानशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि ॥ ८ ॥ मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् । उपानिन्युस्तथा पुण्याः कुमारीबहुला स्त्रियः ॥९॥ सर्वलक्षणसम्पन्नं सर्वं विधिदर्च्चितम् । सर्वं सुगुणलक्ष्मीवत्तद्भूदाभिहारिकम् ॥ १० ॥ ततः सूर्य्योदयं यावत् सर्वं परिसमुत्सुकम् । तस्थावनुपसम्प्राप्तं किंस्विदित्युपशङ्कितम् ॥ ११ ॥ अथ याः कोशलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः । ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्त्तारं प्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥ अथाप्युचितवृत्तास्ता विनयेन नयेन च । न ह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किञ्चिदप्युपलेभिरे ॥ १३ ॥ ताः स्त्रियः स्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टासञ्च लनादिषु । तां वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः ॥ १४ ॥ प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं सञ्चकाशिरे । अथ सन्देहमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ १५ ॥ यत्तदा शङ्कितं पापं तदा जज्ञे विनिश्चयः । कौशल्या च सुमित्रा च पुत्त्रशोकपराजिते ॥ १६ ॥ प्रसुप्ते न प्रबुध्येते यथाकालसमन्विते । निष्प्रभा सा विवर्णा च सन्ना शोकेन सन्नता ॥ १७ ॥ न व्यराजत कौशल्या तारेव तिमिरावृता । कौशल्यानन्तरं राज्ञः सुमित्रा तदनन्तरम् ॥ १८ ॥ न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुललिनानना । ते च दृष्ट्वा तदा सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपम् ॥ १९ ॥ सुप्तमेवोद्गतप्राणमन्तःपुरममन्यत । ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सस्वरन्ता वराङ्गनाः ॥ २० ॥ करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः । तासामाक्रन्दशब्देन सहसोद्गतचेतने ॥ २१ ॥ कौशल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः । कौशल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥२२॥

हा भर्त्तेति परिक्रुश्य पेततुर्धरणीतले । सा कोशलेन्द्रदुहिता
चेष्टमाना महीतले ॥ २३ ॥ न भ्राजते जोध्वस्ता तारेव गगन-
च्युता । नृपे शान्तगुणे जाते कौशल्यां पतितां भुवि ॥ २४ ॥
अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्व्वा हतां नागवधूमिव । ततः सर्व्वा नरे-
न्द्रस्य कैकेयीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ २५ ॥ रुदन्त्यः शोकसन्तप्ता
निपेतुर्गतचेतनाः । ताभिः स बलवान्नादः क्रोशन्तीभिरनु-
द्रुतः ॥ २६ ॥ येन स्फीतीकृतो भूयस्तद्गृहं समनादयत् ।
तत्परित्रस्तसम्भ्रान्तपर्य्युत्सुकजनाकुलम् ॥ २७ ॥ सर्वत
स्तुमुलाक्रन्दं परितापार्त्तबान्धवम् । सद्यो निपतितानन्दं
दीनं विक्लवदर्शनम् ॥ २८ ॥ बभूव नरदेवस्य सद्मदिष्टान्त-
मीयुषः । अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभं यशस्विनन्तं परि-
वार्य्य पत्नयः । भृशं रुदन्त्यः करुणं सुदुःखिताः प्रगृह्य बाहू
व्यलपन्ननाथवत् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

—

तमग्निमिव संशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम् । गतप्रभमिवा-
दित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपम् ॥ १ ॥ कौशल्या वाष्पपूर्णाक्षी
विविधं शोककर्शिता । उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्य-
भाषत ॥ २ ॥ सकामा भव कैकेयि भुंक्ष्व राज्यमकण्टकम् ।
त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ ३ ॥ विहाय मां
गतो रामो भर्त्ता च स्वर्गतो मम । विपथे सार्थहीनेव नाहं
जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ भर्त्तारन्तु परित्यज्य का स्त्री दैवत-
मात्मनः । इच्छेज्जीवितमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५ ॥

न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्षयन्। कुब्जानिमित्तं
कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ॥ ६ ॥ अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा
धामं विवासितम्। सभार्य्यं जनकः श्रुत्वा परितप्स्यत्यहं
यथा ॥ ७ ॥ स मामनाथां विधवां नाद्य जानाति धार्मिकः।
रामः कमलपत्राक्षो जीवन्नाशमितो गतः ॥ ८ ॥ विदेहरा-
जस्य सुता तथा चारुतपस्विनी। दुःखस्यानुचिता दुःखं वने
पर्य्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥ नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षि-
णाम्। निशम्यमाना सन्त्रस्ता राघवं संश्रयिष्यति ॥ १० ॥
वृद्धश्चैवाल्पपुत्त्रश्च वैदेहीमनुचिन्तयन्। सोऽपि शोकसमाविष्टो
नूनं त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ११ ॥ साहमद्यैव दिष्टान्तं गमि-
ष्यामि पतिव्रता। इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥१२॥
तां ततः सम्परिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम्। व्यपनिन्युः
सुदुःखार्तां कौशल्यां व्यवहारिकाः ॥ १३ ॥ तैलद्रोण्यां तदा-
मात्याः संवेश्य जगतीपतिम्। राज्ञः सर्व्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः
कर्माण्यनन्तरम् ॥ १४ ॥ न तु सङ्कालनं राज्ञो विना पुत्त्रेण
मन्त्रिणः। सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम् ॥१५॥
तैलद्रोण्यां शायितन्तं सचिवैस्तु नराधिपम्। हा मृतोऽयमिति
ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्य्यदेवयन् ॥ १६ ॥ बाहूनुच्छ्रित्य कृपणा
नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः। रुदन्त्यः शोकसन्तप्ताः कृपणं पर्य्यदेव-
यन् ॥ १७ ॥ हा महाराज रामेण सततं प्रियवादिना। वि-
हीनाः सत्यसन्धेन किमर्थं विजहासि नः ॥ १८ ॥ कैकेय्या दुष्ट-
भावाया राघवेण विवर्जिताः। कथं सपत्न्या वत्स्यामः समीपे
विधवा वयम् ॥ १९ ॥ स हि नाथः स चास्माकं तव च प्रभु-
रात्मवान्। वनं रामो गतः श्रीमान् विहाय नृपतिश्रियम् ॥२०॥
त्वया तेन च वीरेण विना व्यसनमोहिताः। कथं वयं विवत्-
स्यामः कैकेय्या च विदूषिताः ॥ २१ ॥ यया च राजा रामश्च

लक्ष्मणश्च महाबलः। सीतया सह सन्त्यक्ताः सा कमन्यं न द्रा-
क्ष्यति ॥ २२ ॥ ता बाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च।
व्यचेष्टन्त निरानन्दा राघवस्य वरस्त्रियः ॥ २३ ॥ निशा नक्षत्र-
हीनेव स्त्रीव भर्त्तृविवर्जिता। पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा
महात्मना ॥ २४ ॥ बाष्पपर्य्याकुलजना हाहाभूतकुला-
ङ्गना। शून्यचत्वरवेश्मान्ता न बभ्राज यथा पुरा ॥ २५ ॥
गते तु शोकात् त्रिदिवं नराधिपे महीतलस्थासु नृपाङ्गनासु
च। निवृत्तचारः सहसा गतो रविः प्रवृत्तचारा रजनी ह्युप-
स्थिता ॥ २६ ॥ ऋते तु पुत्त्राद्दहनं महीपतेर्नारोचयंस्ते
सुहृदः समागताः। इतीव तस्मिन् शयने न्यवेशयन् विचिन्त्य
राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २७ ॥ गतप्रभा द्यौरिव भास्करं
विना व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी। पुरी बभासे रहिता महा-
त्मना कण्ठास्रकण्ठाकुलमार्गचत्वरा ॥ २८ ॥ नराश्च नार्य्यश्च
समेत्य सङ्घशो विगर्हमाणा भरतस्य मातरम्। तदा नगर्य्यां
नरदेवसङ्क्षये बभूवुरार्त्ता न च शर्म लेभिरे ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
षट्षष्टितमः सर्गः।

आक्रन्दिता निरानन्दा सास्रकण्ठजनाविला। अयोध्या-
यामवतता सा व्यतीताय शर्वरी ॥ १ ॥ व्यतीतायान्तु शर्व्वर्य्या-
मादित्यस्योदये ततः। समेत्य राजकर्त्तारः सभामीयुर्द्विजा-
तयः ॥ २ ॥ मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः।
कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महायशाः ॥ ३ ॥ एते द्विजाः
सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन्। वशिष्ठमेवाभिमुखा श्रेष्ठं

राजपुरोहितम् ॥ ४ । अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतो-
पमा । अस्मिन् पञ्चत्वमापन्ने पुत्त्रशोकेन पार्थिवे ॥ ५ ॥
स्वर्गस्थश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः । लक्ष्मणश्चापि ते-
जस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ६ ॥ उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु
परन्तपौ । पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ७ ॥ इक्ष्वा-
कूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् । अराजकं हि नो राष्ट्रं
विनाशं समवाप्नुयात् ॥ ८ ॥ नाराजके जनपदे विद्युन्माली
महास्वनः । अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ९ ॥
नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्य्यते । नाराजके पितुः
पुत्त्रो भार्य्या वा वर्त्तते वशे ॥१०॥ अराजके धनं नास्ति नास्ति
भार्य्याप्यराजके । इदमत्याहितं चान्यत् कुतः सत्यमराजके ॥११॥
नाराजके जनपदे कारयन्ति सभान्नराः । उद्यानानि च
रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ १२ ॥ नाराजके जनपदे
यज्ञशीला द्विजातयः । सत्राण्यन्वासते दान्ता ब्राह्मणाः
संशितव्रताः ॥ १३ ॥ नाराजके जनपदे महायज्ञेषु यज्वनः ।
ब्राह्मणा वसुसम्पूर्णा विसृज्यन्त्याप्तदक्षिणाः ॥ १४ ॥ नाराजके
जनपदे प्रहृष्टा नटनर्त्तकाः । उत्सवाश्च समाजाश्च वर्द्धन्ते राष्ट्र-
वर्द्धनाः ॥ १५ ॥ नाराजके जनपदे सिद्धार्थो व्यवहारिणः ।
कथाभिरभिरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥ १६ ॥ नाराजके
जनपदे उद्यानानि समागताः । सायाह्ने क्रीड़ितुं यान्ति
कुमार्य्यो हेमभूषिताः ॥ १७ ॥ नाराजके जनपदे धनवन्तः
सुरक्षिताः । शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ १८ ॥
नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रवाहिभिः । नरानिर्यान्त्यर-
ण्यानि नारीभिः सह कामिनः ॥ १९ ॥ नाराजके जनपदे
बद्धघण्टा विषाणिनः । अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः षष्टि-
हायनाः ॥ २० ॥ नाराजके जनपदे शरान् सन्ततमस्यताम् ।

श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने ॥ २१ ॥ नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः । गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमन्विताः ॥ २२ ॥ नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी । भावयन्नात्मनात्मानं यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ २३ ॥ नाराजके जनपदे योगक्षेमः प्रवर्त्तते । न चाप्यराजके सेना शत्रून्विषहते युधि ॥ २४ ॥ नाराजके जनपदे हृष्टैः परमवाजिभिः । नराः संयान्ति सहसा रथैश्च प्रतिमण्डिताः ॥ २५ ॥ नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः । सम्वदन्तोपतिष्ठन्ते वनेषूपवनेषु वा ॥ २६ ॥ नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः । देवताभ्यर्च्चनार्थाय कल्प्यन्ते नियतैर्जनैः ॥ २७ ॥ नाराजके जनपदे चन्दनागुरुरूषिताः । राजपुत्त्रा विराजन्ते वसन्त इव शाखिनः ॥ २८ ॥ यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम् । अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥२९॥ ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः । तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः ॥ ३० ॥ नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् । मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥३१॥ ये हि सम्भिन्नमर्य्यादा नास्तिकाः छिन्नसंशयाः । तेपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीड़िताः ॥ ३२ ॥ यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्त्तते । तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ ३३ ॥ राजा सत्यञ्च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् । राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥३४॥ यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः । विशिष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ॥ ३५ ॥ अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन । राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥ ४६ ॥ जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयम् । नातिक्रमामहे सर्व्वे वेलां प्राप्येव सागरः ॥ ३७ ॥ स नः समीक्ष्य द्विजवर्य्य वृत्तं

ना राष्ट्रमरचभूतम् । कुमारमिक्ष्वाकुसुतं तथान्यं त्वमेव राजानमिहाभिषेचय ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्तषष्टितमः सर्गः ।

—०—

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वशिष्ठः प्रत्युवाच ह । मित्रामात्य-
जनान् सर्व्वान् ब्राह्मणांस्तानिदं वचः ॥ १ ॥ यदसौ मातुलकुले
दत्तराज्यः परं सुखी । भरतो वसति भ्राता शत्रुघ्नेन मुदा-
न्वितः ॥ २ ॥ तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितं हयैः ।
आनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ॥ ३ ॥ गच्छ-
न्त्विति ततः सर्वे वशिष्ठं वाक्यमब्रुवन् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा
वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ एहि सिद्धार्थविजय जयन्ताशोक-
नन्दन । श्रूयतामिति कर्त्तव्यं सर्व्वानेव ब्रवीमि वः ॥५॥ पुरं
राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः । त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः
शासनाद्भरतो मम ॥ ६ ॥ पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्व्वे च
मन्त्रिणः । त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ७ ॥
मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतम् । भवन्तः शंसिषु-
र्गत्वा राघवाणामितः क्षयम् ॥ ८ ॥ कौशेयानि च वस्त्राणि
भूषणानि वराणि च । क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च
गच्छत ॥ ९ ॥ दत्तपथ्यशना दूता जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् ।
केकयांस्ते गमिष्यन्तो हयानारुह्य सम्मतान् ॥ १० । ततः
प्रास्थानिकं कृत्वा कार्य्यशेषवनन्तरम् । वशिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता
दूताः सन्त्वरितं ययुः ॥ ११ । न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्यो-
त्तरं प्रति । निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम् ॥ १२ ॥

ते हास्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः। पाञ्चालदेश-
मासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलम्॥ १३॥ सरांसि च सुफुल्लानि
नदीश्च विमलोदकाः। निरीक्षमाणा जग्मुस्ते दूताः कार्य्य-
वशाद्द्रुतम्॥ १४॥ ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेवि-
ताम्। उपातिजग्मुर्वेगेन शरदण्डां जलाकुलाम्॥ १५॥
निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम्। अभिगम्याभि-
वाद्यन्तं कुलिङ्गां प्राविशन् पुरीम्॥ १६॥ अभिकालं ततः
प्राप्य ततो योधिवनाश्रताः। पितृपैतामहीं पुण्यान्तेरुरिक्षु-
मतीं नदीम्॥ १७॥ अवेक्ष्याञ्जलिपानांश्च ब्राह्मणान् वेद-
पारगान्। ययुर्मध्येन वाह्लीकान् सुदामानञ्च पर्वतम्॥ १८॥
विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशाञ्चापि शाल्मलीम्। नदीर्वापी-
स्तड़ागानि पल्वलानि सरांसि च॥ १९॥ पश्यन्तो विविधां-
श्चापि सिंहान् व्याघ्रान् मृगान् द्विपान्। ययुः पथातिमहता
शासनं भर्तुरीप्सवः॥ २०॥ ते श्रान्तवाहना दूता विकृष्टेन
सता पथा। गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरञ्जसा॥ २१॥
भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम्। अहेड-
मानास्त्वरया स्म दूता रात्र्यान्तु ते तत् पुरमेव याताः॥ २२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टषष्टितमः सर्गः।

यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीम्। भरते-
नापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोयमप्रियः॥ १॥ व्युष्टामेव तु तां
रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम्। पुत्त्रो राजाधिराजस्य सुभृशं
पर्य्यतप्यत॥ २॥ तप्यमानं तमाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः।

श्रायासं विनयिष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः॥ ३॥ वादयन्ति तदा शान्तिं लासयन्त्यपि चापरे। नाटकान्यपरे स्माहुर्हास्यानि विविधानि च॥ ४॥ स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियबोधिभिः। गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः॥ ५॥ तमब्रवीत् प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतम्। सुहृद्भिः पर्य्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे॥ ६॥ एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह। शृणु त्वं तन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम्॥ ७॥ स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्द्धजम्। पतन्तमद्रिशिखरात् कलुषे गोमये ह्रदे॥ ८॥ प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन् गोमये ह्रदे। पिबन्नञ्जलिना तैलं हसन्निव मुहुर्मुहुः॥ ९॥ ततस्तिलोदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः। तैलेनाभ्यक्तसर्व्वाङ्गस्तैलमेवान्वगाहत॥ १०॥ स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रञ्च पतितं भुवि। उपरुद्धाञ्च जगतीं तमसेव समावृताम्॥ ११॥ श्रौपवाह्यस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतम्। सहसा चापि संशान्तान् ज्वलितान् जातवेदसः॥ १२॥ अवदीर्णाञ्च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान् द्रुमान्। अहं पश्यामि विध्वस्तान् सधूमांश्चैव पर्वतान्॥ १३॥ पीठे कार्ष्णायसे चैव निषण्णं कृष्णवाससम्। प्रहरन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः॥ १४॥ त्वरमाणश्च धर्म्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः। रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः॥ १५॥ प्रहसन्तीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी। प्रकर्षन्ती मया दृष्टा राक्षसी विकृतानना॥१६॥ एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम्। अहं रामोऽथवा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति॥ १७॥ नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि। अचिरात्तस्य धूमाग्रं चितायां सम्प्रदृश्यते॥ १८॥ एतन्निमित्तं दीनोऽहं न वचः प्रतिपूजये। शुष्यतीव च मे कण्ठो ये न स्वस्थ न मे मनः॥ १९॥ न पश्यामि

भयस्थानं भयञ्चैवोपधारये । भ्रष्टश्च स्वरयोगो मे च्छाया चापगता मम ॥ २० ॥ जुगुप्सन्निव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् ॥ २१ ॥ इमाञ्च दुःस्वप्नगतिं निशम्य हि त्वनेकरूपामवितर्कितां पुरा । भयं महत्तद्धृदयान्न याति मे विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

भरते ब्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लान्तवाहनाः । प्रविश्यासह्यपरिखं रम्यं राजगृहं पुरम् ॥ १ ॥ समागम्य च राज्ञा ते राजपुत्रेण चार्चिताः । राज्ञः पादौ गृहीत्वा च तमूचुर्भरतं वचः ॥ २ ॥ पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः । त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३ ॥ इमानि च महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च । प्रतिगृह्य विशालाक्ष मातुलस्य च दापय ॥ ४ ॥ अत्र विंशतिकोट्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते । दशकोट्यस्तु सम्पूर्णास्तथैव च नृपात्मज ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्य तु तत् सर्वं स्वनुरक्तः सुहृज्जने । दूतानुवाच भरतः कामैः सम्प्रतिपूज्य तान् ॥ ६ ॥ कच्चित् स कुशली राजा पिता दशरथो मम । कच्चिदारोग्यता रामे लक्ष्मणे च महात्मनि ॥ ७ ॥ आर्य्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मवादिनी । अरोगा चापि कौशल्या माता रामस्य धीमतः ॥ ८ ॥ कच्चित् सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या । शत्रुघ्नस्य च वीरस्य अरोगा चापि मध्यमा ॥ ९ ॥ आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी । अरोगा चापि मे माता कैकेयी किमुवाच ह ॥ १० ॥ एवमुक्तास्तु ते

दूता भरतेन महात्मना । ऊचुः सम्प्रश्रितं वाक्यमिदं तं भरतं तदा ॥ ११ ॥ कुशलस्ते नरव्याघ्र येषां कुशलमिच्छसि । शीघ्र त्वां त्वरयन्ते पश्चा युज्यतां चापि ते रथः ॥ १२ ॥ भरतश्चापि तां दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत । आपृच्छेयं महाराजं दूताः सन्त्वरयन्ति माम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा तु तान् दूतान् भरतः पार्थिवात्मजः । दूतैः सञ्चोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह ॥१४॥ राजन् पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः । पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १५ ॥ भरतेनैवमुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा । तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याघ्राय राघवम् ॥ १६ ॥ गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया । मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरञ्च परन्तप ॥ १७ ॥ पुरोहितञ्च कुशलं ये चान्ये द्विजसत्तमाः । तौ च तात महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥१८॥ तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान् कम्बलानजिनानि च । सत्कृत्य केकयो राजा भरताय ददौ धनम् ॥ १९ ॥ अन्तःपुरेऽतिसंवृद्धान् व्याघ्रवीर्य्यबलोपमान् । दंष्ट्रायुक्तान्महाकायान् शुनश्चोपायनं ददौ ॥ २० ॥ रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोड़शाश्वशतानि च । सत्कृत्य कैकयीपुत्त्रं केकयो धनमादिशत् ॥ २१ ॥ तदामात्यानभिप्रेतान् विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् । ददावश्वपतिः शीघ्रं भरतायानुयायिनः ॥ २२ ॥ ऐरावतानैन्द्रशिरान्नागान्वै प्रियदर्शनान् । खरान् शीघ्रान् सुसंयुक्तान् मातुलोऽस्मै धनं ददौ ॥२३॥ स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं तन्नाभ्यनन्दत । भरतः कैकयीपुत्त्रो गमनत्वरया तदा ॥ २४ ॥ बभूव ह्यस्य हृदये चिन्ता सुमहती तदा । त्वरया चापि दूतानां स्वप्नस्यापि च दर्शनात् ॥ २५ ॥ स स्ववेश्माभ्यतिक्रम्य नरनागाश्वसंकुलम् । प्रपेदे सुमहच्छ्रीमान् राजमार्गमनुत्तमम् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्य ततोऽपश्यदन्तःपुरमनुत्तमम् । ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥

स मातामहमापृच्छ्य मातुलञ्च युधाजितम्। रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ॥ २८॥ रथान्मण्डलचक्रांश्च योजयित्वा परं शतम्। उष्ट्रगोऽश्वखरैर्भृत्या भरतं यान्तमन्वयुः। २९॥ बलेन गुप्तो भरतो महात्मा सहार्य्यकस्यात्मसमैरमात्यैः। आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात्॥ ३०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्ततितमः सर्गः।

स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्य्यवान्। ततः सुदामान्द्युतिमान् सन्तीर्य्यावेक्ष्य तां नदीम्॥ १॥ ह्लादिनीं दूरपाराञ्च प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीम्। शतद्रुमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः॥ २। ऐलधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्व्वतान्। शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्षणम्॥३॥ सत्यसन्धः शुचिर्भूत्वा प्रेक्षमाणः शिलावहाम्। अभ्यगात् स महाशैलान् वनं चैत्ररथं प्रति॥४॥ सरस्वतीञ्च गङ्गाञ्च युग्मेन प्रतिपद्य च। उत्तरान् वीरमत्स्यानां भारुण्डं प्राविशद्वनम्॥५॥ वेगिनीञ्च कुलिङ्गाख्यां ह्लादिनीं पर्वतावृताम्। यमुनां प्राप्य सन्तीर्णो बलमाश्वासयत्तदा॥ ६॥ शीतीकृत्वा तु गात्राणि क्लान्तानाश्वास्य वाजिनः। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रयादादाय चोदकम्॥ ७॥ राजपुत्त्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम्। भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्ययात्॥८॥ भागीरथीं दुःप्रतरां सोंशुधाने महानदीम्। उपायाद्राघवस्तूर्णं प्राग्वटे विश्रुते पुरे॥ ९॥ स गङ्गां प्राग्वटे तीर्त्वा समायात् कुटिकोष्टिकाम्। सबलस्तां स तीर्त्वाथ समगाद्धर्मवर्द्धनम्॥ १०॥

तोरणं दक्षिणार्द्धेन जम्बूप्रस्थं समागमत्। वरूथञ्च ययौ सम्यक्
ग्रामं दशरथात्मजः॥ ११ ॥ तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ
प्राङ्मुखो ययौ। उद्यानामुज्जिहानाया: प्रियका यत्र पादपाः॥१२॥
स तांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः। अनुज्ञाप्याथ
भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ॥ १३॥ वासं कृत्वा सर्वतीर्थे
तीर्त्वा चोत्तरगां नदीम्। अन्या नदीश्च विविधैः पार्वतीयैस्तु-
रङ्गमैः॥ १४॥ हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामप्यवर्त्तत। ततार
च नरव्याघ्रो लौहित्ये च कपीवतीम्॥ १५ ॥ एकसाले
स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीम्। कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य
सालवनं तदा॥ १६ ॥ वनञ्च क्षिप्रमागच्छत् सुपरिश्रान्त-
वाहनः। भरतः समतीत्याशु शर्वर्य्यामरुणोदये॥ १७ ॥
अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह। तां पुरीं पुरुष-
व्याघ्रः सप्तरात्रोषितः पथि॥ १८॥ अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिं
चेदमब्रवीत्। एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी॥१९॥
अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे पाण्डुमृत्तिका। यज्वभिर्गुण-
सम्पन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः॥ २०॥ भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णा राजर्षि-
वरपालिता। अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान्॥२१॥
समन्तान्नरनारीणां तमद्य न शृणोम्यहम्। उद्यानानि हि
सायाह्ने क्रीड़ित्वोपरतैर्नरैः॥ २२ ॥ समन्ताद्विप्रधावद्भिः
प्रकाशन्ते ममान्यथा। तान्यद्यानुरुदन्तीव परित्यक्तानि का-
मिभिः॥ २३॥ अरण्यभूतेव पुरी सारथे प्रतिभाति माम्।
न ह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गजैर्नच वाजिभिः॥ २४॥ निर्यान्तो
वाभियान्तो वा नरमुख्या यथा पुरा। उद्यानानि पुरा भान्ति
मत्तप्रमुदितानि च॥ २५॥ तान्येतान्यद्य पश्यामि निरा-
नन्दानि सर्वशः। स्रस्तपर्णैरनुपथं विक्रोशद्भिरिव द्रुमैः॥ २६॥
नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणाम्। संरक्तां मधुरां

वांशीं कलं व्याहरतां बहु ॥ २७ ॥ चन्दनागुरुसम्पृक्तधूप-
संमूर्च्छितोमल: । प्रवाति पवन: श्रीमान् किन्नु नाद्य यथा
पुरा ॥ २८ ॥ भेरी-मृदङ्ग-वीणानां कोणसङ्घट्टित: पुन: ।
किमद्य शब्दो विरत: सदा दीनगति: पुरा ॥ २९ ॥ अनिष्टानि
च पापानि पश्यामि विविधानि च । निमित्तान्यमनोज्ञानि
तेन सीदति मे मन: ॥ ३० ॥ सर्वथा कुशलं न स्यात् सर्वथा
मम बन्धुषु । तथा ह्यसति सम्मोहे हृदयं सीदतीव मे ॥ ३१ ॥
विषण्ण: श्रान्तहृदय: त्रस्त: संलुलितेन्द्रिय: । भरत: प्रविवेशाशु
पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ ३२ ॥ द्वारेण वैजयन्तेन प्राविश-
च्छ्रान्तवाहन: । द्वास्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तै: सहितो ययौ ॥ ३२ ॥
स त्वनेकाग्रहृदयो द्वास्थं प्रत्यर्च्य तं जनम् । सूतमश्वपते: क्लान्त-
मब्रवीत् तत्र राघव: ॥ ३४ ॥ किमहं त्वरयानीत: कारणेन
विनानघ । अशुभाशङ्कि हृदयं शीलञ्च पततीव मे ॥ ३५ ॥
श्रुता नु यादृशा: पूर्वं नृपतीनां विनाशने । आकारांस्तानहं सर्वा-
निह पश्यामि सारथे ॥ ३६ ॥ सम्मार्जनविहीनानि परुषा-
ण्युपलक्षये । असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वश: ॥ ३७ ॥
बलिकर्मविहीनानि धूपसम्मोदनेन च । अनाशितकुटुम्बानि
प्रभाहीनजनानि च ॥ ३८ ॥ अलक्ष्मीकानि पश्यामि कुटुम्बि
भवनान्यहम् । अपेतमाल्यशोभानि असंमृष्टाजिराणि च ॥ ३९ ॥
देवागाराणि शून्यानि न भान्तीह यथा पुरा । देवतार्च्चा:
प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठास्तथैव च ॥ ४० ॥ माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य
पण्यानि वा तथा । दृश्यन्ते वणिजोऽप्यद्य न यथापूर्व्वमत्र
वै ॥ ४१ ॥ ध्यानसंविग्नहृदया नष्टव्यापारयन्त्रिता: ।
देवायतनचैत्येषु दीना: पक्षिमृगास्तथा ॥ ४२ ॥ मलिनञ्चाश्रु-
पूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् । सस्त्रीपुंसञ्च पश्यामि जन-
मुत्कण्ठितं पुरे ॥ ४३ ॥ इत्येवमुक्त्वा भरत: सूतन्तं दीनमा-

नसः । तान्यनिष्टान्ययोध्यायां प्रेच्य राजगृहं ययौ ॥ ४४ ॥ तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां रजोरुणद्वारकपाटयन्त्राम् । दृष्ट्वा पुरीमिन्द्रपुरीप्रकाशां दुःखेन सम्पूर्णतरो बभूव ॥ ४५ ॥ बभूव पश्यन्मनसः प्रियाणि यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः । अवाक्शिरा दीनमना न हृष्टः पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकसप्ततितमः सर्गः ।

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये । जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १ ॥ अनुप्राप्तन्तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् । उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् ॥ २ ॥ स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम् । भरतः प्रेच्य जग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३ ॥ तं मूर्ध्नि समुपाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनम् । अङ्के भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥४॥ अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्य्यकवेश्मनः । अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५ ॥ आर्य्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव । प्रवासाच्च सुखं पुत्त्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ एवं पृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः । आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७ ॥ अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्य्यकवेश्मनः । अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥८॥ यन्मे धनञ्च रत्नञ्च ददौ राजा परन्तपः । परिश्रान्तं पथ्यभवत् ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥ राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्य्यमाणोऽहमागतः । यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदम्बा वक्तुमर्हति ॥१०॥ शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्य्यङ्को हेमभूषितः । न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः

प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥ राजा भवति भूयिष्ठ इहाम्बाया निवे-
शने। तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥
पितुर्ग्रहिष्ये पादौ च तं ममाख्याहि पृच्छतः। आहो स्विदं-
बाज्येष्ठायाः कौशल्याया निवेशने ॥ १३ ॥ तं प्रत्युवाच कैकेयी
प्रियवद्घोरमप्रियम्। अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मो-
हिता ॥ १४ ॥ या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः।
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा
भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाञ्छुचिः। पपात सहसा भूमौ
पितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥ हा हतोऽस्मीति कृपणां दीनां वा-
चमुदीरयन्। निपपात महाबाहुर्बाहू विक्षिप्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥
ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः। विललाप महा-
तेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥ एतत् सुरुचिरं भाति
पितुर्मे शयनं पुरा। शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये ॥ १९ ॥
तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता। व्योमेव शशिना
हीनमप्शुष्क इव सागरः ॥ २० ॥ बाष्पमुत्सृज्य कण्ठेन
स्वात्मना परिपीडितः। प्रच्छाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतां-
वरः ॥ २१ ॥ तमार्तं देवसङ्काशं समीक्ष्य पतितं भुवि नि-
कृत्तमिव सालस्य स्कन्धं परशुना वने ॥ २२ ॥ माता मातङ्ग-
सङ्काशं चन्द्रार्कसदृशं सुतम्। उत्थापयित्वा शोकार्तं वचनं
चेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजपुत्त्र महा-
यशः। त्वद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि सम्मताः ॥ २४ ॥
दानयज्ञाधिकारा हि शीलश्रुतितपोनुगा। बुद्धिस्ते बुद्धि-
सम्पन्न प्रभेवार्कस्य मन्दिरे ॥ २५ ॥ स रुदित्वा चिरं कालं
भूमौ परिविवृत्य च। जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥
अभिषेक्ष्यति रामन्तु राजा यज्ञन्तु यक्ष्यते। इत्यहं कृतसङ्कल्पो
हृष्टो यात्रामयासिषम् ॥ २७ ॥ तदिदं ह्यन्यथा भूत व्यव-

दीर्णं मनो मम। पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम्॥ २८ ॥ अम्ब केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते। धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता सत्कृतः स्वयम्॥ २९ ॥ न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्त्तिमान्। उपजिघ्रेत्तु मां मूर्ध्नि तातः सन्नाम्य सत्वरः॥ ३० ॥ क्व स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः। यो हि मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति॥ ३१ ॥ यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मि सम्मतः। तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः॥ ३२ ॥ पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः। तस्य पादौ ग्रहिष्यामि सहीदानीं गतिर्मम॥ ३३ ॥ धर्मविद्धर्मशीलश्च महाभागो दृढव्रतः। आर्य्ये किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः॥ ३४ ॥ पश्चिमं साधु सन्देशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः। इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत्॥ ३५ ॥ रामेति राजा विलपन् हा सीते लक्ष्मणेति च। स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतांवरः॥ ३६ ॥ इति मां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव। कालधर्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः॥ ३७ ॥ सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सह सीतया। लक्ष्मणञ्च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम्॥ ३८ ॥ श्रुत्वा तु विषसादैवं द्वितीयाप्रियशंसनात्। विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम्॥३९॥ क्व चेदानीं स धर्मात्मा कौशल्यानन्दवर्द्धनः। लक्ष्मणेन सह भ्राता सीतया च समागतः॥ ४० ॥ तथा पृष्टा यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे। मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियशंसया॥ ४१ ॥ स हि राजसुतः पुत्त्र चीरवासा महावनम्। दण्डकान् सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः॥ ४२ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चारित्रशङ्कया। स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात् प्रष्टुं समुपचक्रमे॥ ४३ ॥ कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण

कस्यचित् । कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥४४॥
कच्चिन्न परदारान् वा राजपुत्त्रोभिमन्यते । कस्मात् स दण्ड-
कारण्ये भ्राता रामो विवासितः ॥ ४५ ॥ अथास्य चपला
माता तत् स्वकर्म यथातथम् । तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तु-
मुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ एवमुक्ता तु कैकेयी भरतेन महात्मना ।
उवाच वचनं हृष्टा वृथा पण्डितमानिनी ॥ ४७ ॥ न ब्राह्मण-
धनं किञ्चिद्धृतं रामेण कस्यचित् । कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा
तेनापापो विहिंसितः ॥ ४८ ॥ न रामः परदारान् स चक्षुर्भ्या-
मपि पश्यति । मया तु पुत्त्र श्रुत्वैव रामस्येहाभिषेचनम् ॥४९॥
याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् । स स्ववृत्तिं
समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत् । ५० ॥ रामस्तु सहसौ-
मित्रिः प्रेषितः सह सीतया । तमपश्यन् प्रियं पुत्त्रं महीपालो
महायशाः ॥ ५१ । पुत्त्रशोकपरिद्यूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ।
त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमवलम्ब्यताम् ॥ ५२ ॥ त्वत्कृते हि
मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् । मा शोकं मा च सन्तापं धैर्य्यमा-
श्रय पुत्त्रक ॥ ५३ ॥ त्वदधीना हि नगरी राज्यञ्चैतदनाम-
यम् ॥ ५४ ॥ तत् पुत्त्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञैर्वशिष्ठमुख्यैः
सहितो द्विजेन्द्रैः । सङ्काल्य राजानमदीनसत्वमात्मानमुर्व्या-
मभिषेचयस्व ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
द्विसप्ततितमः सर्गः ।

श्रुत्वा च स पितुर्वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ । भरतो
दुःखसन्तप्त इदं वचनमब्रवीत ॥ १ ॥ किं नु कार्य्यं हतस्येह

मम राज्येन शोचतः । विहीनस्याथ पिता च भ्राता पितृ-
समेन च ॥ २ ॥ दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवाददाः ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामञ्च तापसम् ॥ ३ ॥ कुलस्य त्वम-
भावाय कालरात्रिरिवागता । अङ्गारमुपगुह्य स्म पिता मे
नावबुद्धवान् ॥ ४ ॥ मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापद-
र्शिनि । सुखं परिहृतं मोहात् कुलेऽस्मिन् कुलपांसनि ॥ ५ ॥
त्वां प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसन्धो महायशाः । तीव्रदुःखाभि-
सन्तप्तो वृत्तो दशरथो नृपः ॥ ६ ॥ विनाशितो महाराजः
पिता मे धर्मवत्सलः । कस्मात् प्रव्राजितो रामः कस्मादेव वनं
गतः ॥ ७ ॥ कौशल्या च सुमित्रा च पुत्त्रशोकाभिपीड़िते ।
दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ८ ॥ नन्वा-
र्य्योऽपि च धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् । वर्त्तते गुरुवृत्तिज्ञो
यथा मातरि वर्त्तते ॥ ९ ॥ तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौ-
शल्या दीर्घदर्शिनी । त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव
वर्त्तते ॥ १० ॥ तस्याः पुत्त्रं महात्मानं चीरवल्कलवाससम् ।
प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसे ॥ ११ ॥ अपापदर्शिनं
शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् । प्रव्राज्य चीरवसनं किन्नु पश्यसि
कारणम् ॥ १२ ॥ लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं यथा ।
तथाह्यनर्थो राज्यार्थं त्वयानीतो महानयम् ॥१३॥ अहं हि पुरुष-
व्याघ्रावपश्यन् रामलक्ष्मणौ । केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रक्षितु-
मुत्सहे ॥ १४ ॥ तं हि नित्यं महाराजो बलवन्तं महौजसम् ।
उपाश्रितोऽभूद्धर्मात्मा मेरुर्मेरुवनं यथा ॥ १५ ॥ सोऽहं कथ-
मिमं भारं महाधुर्य्यसमुद्यतम् । दम्यो धुरमिवासाद्य सहेयं
केन चौजसा ॥ १६ ॥ अथवा मे भवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेन वा ।
सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्त्रगर्द्धिनीम् ॥ १७ ॥ न मे
विकाङ्क्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयाम् । यदि रामस्य

नावेक्षा त्वयि स्याम्मात्ववत् सदा ॥ १८ ॥ उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनि। साधुचारित्रविभ्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता॥१९॥ अस्मिन् कुले हि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते। अपरे भ्रातरस्तस्मिन् प्रवर्त्तन्ते समाहिताः ॥ २० ॥ न हि मन्ये नृशंसे त्वं राजधर्ममवेक्षसे। गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥ २१ ॥ सततं राजपुत्त्रेषु ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते। राज्ञामेतत् समन्तत्स्यादिक्ष्वाकूणां विशेषतः ॥ २२ ॥ तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम्। अद्य चारित्रशौण्डीर्य्यं त्वां प्राप्य विनिवर्त्तितम् ॥ २३ ॥ तवापि सुमहाभागे जनेन्द्रकुलपूर्वके। बुद्धिमोहः कथमयं सम्भूतस्त्वयि गर्हितः ॥ २४ ॥ न तु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये। यया व्यसनमारब्धं जीवितान्तकरं मम ॥ २५ ॥ एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघे। निवर्त्तयिष्यामि वनाद्भ्रातरं स्वजनप्रियम्॥२६॥ निवर्त्तयित्वा रामञ्च तस्याहं दीप्ततेजसः। दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम्। शोकार्दितश्चापि ननाद भूयः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
त्रिसप्ततितमः सर्गः।

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा। रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥ राज्यात् भ्रंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि। परित्यक्तासि धर्मेण मा मृतं रुदती भव ॥ २ ॥ किं नु ते दूषयद्रामो राजा वा भृशधार्मिकः। ययोर्मृत्युर्वि-

वासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥ भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुल-
स्यास्य विनाशनात्। कैकेयि नरकं गच्छ मा च तात सलोक-
ताम् ॥ ४ ॥ यत्त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा। सर्व-
लोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५ ॥ त्वत्कृते मे
पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः। अयशो जीवलोके च त्वयाहं
प्रतिपादितः ॥ ६ ॥ मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके।
न तेहमभिभाष्योस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ॥ ७ ॥ कौशल्या च
सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः। दुःखेन महताविष्टास्त्वां
प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥ ८ ॥ न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य
धीमतः। राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ९ ॥
यत्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः। वनं प्रस्थापितो
वीरः पितापि त्रिदिवं गतः ॥ १० ॥ यत् प्रधानासि तत्पापं
मयि पित्रा विनाकृते। भ्रातृभ्याञ्च परित्यक्ते सर्वलोकस्य
चाप्रिये ॥ ११ ॥ कौशल्यां धर्मसंयुक्तां वियुक्तां पाप निश्चये।
कृत्वा कं प्राप्स्यसे ह्यद्य लोकं निरयगामिनी ॥ १२ ॥ किन्नाव-
बुध्यसे क्रूरे नियतं बन्धुसंश्रयम्। ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौश-
ल्यायात्मसम्भवम् ॥ १३ ॥ अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चाभि-
जायते। तस्मात्प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥ १४ ॥
अन्यदा किल धर्मज्ञाः सुरभिः सुरसम्मता। वहमानौ ददर्-
शोर्व्यां पुत्रौ विगतचेतसौ ॥ १५ ॥ तावर्द्धदिवसंश्रान्तौ
दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले। रुरोद पुत्रशोकेन वाष्पपर्य्याकुले-
क्षणाम् ॥ १६ ॥ अधस्तादूव्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः।
बिन्दवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिनः ॥ १७ ॥ निरीक्ष-
माणस्तां शक्रो ददर्श सुरभिं स्थिताम्। आकाशे विष्ठितां
दीनां रुदन्तीं भृशदुःखिताम् ॥ १८ ॥ तां दृष्ट्वा शोकसन्तप्तां
वज्रपाणिर्यशस्विनीम्। इन्द्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुरराजो-

ब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥ भयं कच्चिन्न चास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत् । कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि ॥ २० ॥ एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता । प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ २१ ॥ शान्तं पापं न वः किञ्चित् कुतश्चिदमराधिप । अहन्तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्त्रौ विषमे स्थितौ ॥२२॥ एतौ दृष्ट्वा कृशौ दीनौ सूर्य्यरश्मिप्रतापितौ । बध्यमानौ बलीवर्द्दौ कर्षकेण दुरात्मना ॥ २३ ॥ मम कायात् प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीड़ितौ । यौ दृष्ट्वा परितप्येहं नास्ति पुत्त्रसमः प्रियः ॥ २४ ॥ यस्याः पुत्त्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् । तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परम् ॥ २५ ॥ इन्द्रो ह्यश्रुनिपातन्तं स्वगात्रे पुण्यगन्धिनम् । सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामिहेश्वरः ॥ २६ ॥ समाप्रतिमवृत्ताया लोकधारणकाम्यया । श्रीमत्या गुणमुख्यायाः स्वभावपरिचेष्टया ॥ २७ ॥ यस्याः पुत्त्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् । किं पुनर्या विना रामं कौशल्यां वर्त्तयिष्यति ॥ २८ । एकपुत्त्रा च साध्वी च विवत्सेय त्वया कृता । तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २९ ॥ अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् । वर्द्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ ३० ॥ आनाय्य च महाबाहुं कोशलेन्द्रं महाबलम् । स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ ३१ ॥ न ह्यहं पापसङ्कल्पे पापे पापं त्वया कृतम् । शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ॥३२॥ सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान् । रज्जुं बद्ध्वाथवा कण्ठे न हि तेऽन्यत्परायणम् ॥ ३३ ॥ अहमप्यवनीं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे । कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः । ३४ ॥ इति नाग इवारण्ये तोमरांकुशतोदितः । पपात भुवि संक्रुद्धो निश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३५ ॥ संरक्तनेत्रः

शिथिलांवरस्तथा विधूतसर्वाभरणः परन्तपः। बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्षये ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुःसप्ततितमः सर्गः।

—०—

दीर्घकालात् समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा स वीर्य्यवान्। नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्वीक्ष्य मातरम्॥ १ ॥ सोमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत्। राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरम् ॥ २ ॥ अभिषेकं न जानामि योभूद्राज्ञा समीक्षितः। विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोभवम्॥ ३ ॥ वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः। विवासनञ्च सौमित्रेः सीतायाश्च यथाभवत्॥ ४ ॥ तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः। कौशल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रां चेदमब्रवीत्॥ ५ ॥ आगतः क्रूरकार्य्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः। तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम्॥ ६ ॥ एवमुक्ता सुमित्रां तां विवर्णवदना कृशा। प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥७॥ स तु राजात्मजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा। प्रतस्थे भरतो येन कौशल्याया निवेशनम्॥ ८ ॥ ततः शत्रुघ्नभरतौ कौशल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ। पर्य्यष्वजेतां दुःखार्तां पतितां नष्टचेतनाम् ॥९॥ रुदन्तौ रुदती दुःखात् समेत्यार्य्या मनस्विनी। भरतं प्रत्युवाचेदं कौशल्या भृशदुःखिता॥ १० ॥ इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम्। सम्प्राप्तं बत कैकेय्याः शीघ्रं क्रूरेण कर्म्मणा॥ ११ ॥ प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्त्रं मे वनवासिनम्। कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी॥ १२ ॥ क्षिप्रं मामपि

कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति । हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे स महायशाः ॥ १३ ॥ अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् । अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये येन राघवः ॥ १४ ॥ कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि । यत्रासौ पुरुषव्याघ्रस्तप्यते मे सुतस्तपः । १५ ॥ इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् । हस्त्यश्वरथसम्पूर्णं राज्यं निर्यातितं तया ॥ १६ ॥ इत्यादि बहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः सम्भर्त्सितोऽनघः । विव्यथे भरतो तीव्रव्रणे तुद्येव सूचिना ॥ १७ ॥ पपात चरणौ तस्यास्तदा सम्भ्रान्तचेतनः । विलप्य बहुधासंज्ञो लब्धसंज्ञस्तदाभवत् ॥ १८ ॥ एवं विलपमानां तां प्राञ्जलिर्भरतस्तदा । कौशल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृताम् ॥ १९ ॥ आर्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकिल्बिषम् । विपुलाञ्च मम प्रीतिं स्थितां जानासि राघवे ॥ २० ॥ कृतशास्त्रानुगा बुद्धिर्माभूत्तस्य कदाचन । सत्यसन्धः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २१ ॥ प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्यञ्च प्रतिमेहतु । हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २२ ॥ कारयित्वा महत्कर्म भर्त्ता भृत्यमनर्थकम् । अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २३ ॥ परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् । ततस्तु द्रुह्यतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २४ ॥ बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः । अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥२५॥ संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणाम् । तां चापलपतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २६ ॥ हस्त्यश्वरथसम्बाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले । मास्म कार्षीत् सतां धर्मं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥२७॥ उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता । स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २८ ॥ मा च तं व्यूढबाह्वंसं चन्द्रभास्करतेजसम् । द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं यस्यार्योऽनुमते

गतः ॥ २९ ॥ पायसं कृसरं छागं वृथा सोऽश्नातु निर्घृणः। गुरूंश्चाप्यवजानातु यस्यार्य्योऽनुमते गतः। ३०॥ गवां स्पृशतु पादेन गुरून् परिवदेच्च सः। मित्रे द्रुह्येत सोऽत्यर्थं यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ३१ ॥ विश्वासात् कथितं किञ्चित् परिवादं मिथः क्वचित्। विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ३२ ॥ अकर्त्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तश्च निरपत्रपः। लोके भवतु विद्विष्टो यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ३३ ॥ पुत्रैर्दारैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः। स एको मृष्टमश्नातु यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ३४ ॥ अप्राप्य सदृशान्दारानगपत्यः प्रमीयताम्। अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ३५ ॥ मात्मनः सन्ततिं द्राक्षीत् स्वेषु दारेषु दुःखितः। आयुः समग्रमप्राप्य यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ३६ ॥ राजस्त्रीबालवृद्धानां बधे यत्पापमुच्यते। भृत्यत्यागेन यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥३७॥ लाक्षया मधुमांसेन लोहेन च विषेण च। सदैव बिभृयाद्भृत्यान्यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ३८ । संग्रामे समुपोढे च शत्रुपक्षभयङ्करे। पलायमानो बध्येत यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ३९ ॥ कपालपाणिः पृथिवीमटतां चीरसम्वृतः। भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ४० ॥ मद्ये प्रसक्तो भवतु स्त्रीष्वक्षेषु च नित्यशः। कामक्रोधाभिभूतश्च यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ४१ ॥ मास्य धर्मे मनो भूयादधर्मं स निषेवताम्। अपात्रवर्षी भवतु यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ४२ ॥ सञ्चितान्यस्य वित्तानि विविधानि सहस्रशः। दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ४३ ॥ उभे सन्ध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते। तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ ४४ ॥ यदग्निदायके पापं यत् पापं गुरुतल्पगे। मित्रद्रोहे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ४५ ॥ देवतानां पितृणाञ्च मातापित्रोस्तथैव च। माऽस्म कार्षीत् स शुश्रूषां

येयार्य्योनुमते गतः ॥ ४६ ॥ मतां लोकात् सतां कीर्त्त्याः सज्जुष्टात् कर्मणस्तथा। भ्रश्यतु क्षिप्रमद्यैव यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ ४७ ॥ अपास्य मातृशुश्रूषामनर्थे सोवतिष्ठताम्। दीर्घबाहुर्महावक्षा यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ ४८ ॥ बहुभृत्यो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वितः। समायात् सततं क्लेशं यस्यार्य्योनुमते गतः॥ ४९ ॥ आशामाशंसमानानां दीनानामूर्द्ध्वचक्षुषाम्। अर्थिनां वितथां कुर्य्याद्यस्यार्य्योनुमते गतः। मायया रमतां नित्यं पुरुषः पिशुनोशुचिः। राज्ञो भीतस्त्वधर्मात्मा यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ ५१ ॥ ऋतुस्नातां सतीं भार्य्यां ऋतुकालानुरोधिनीम्। अतिवर्त्तेत दुष्टात्मा यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजातस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत्। तदेतत् प्रतिपद्येतत् यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणायोद्यतां पूजां विहन्तु कलुषेन्द्रियः। बालवत्साञ्च गां दोग्धु यस्यार्य्योनुमते गतः ॥५४॥ धर्मदारान् परित्यज्य परदारान्निषेवताम्। त्यक्तधर्मरतिर्मूढो यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ ५५ ॥ पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके। यत्तदेकः स लभतां यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ ५६ ॥ तृषार्त्तं सति पानीये विप्रलम्भेन योजयन्। यत् पापं लभते तत् स्याद्यस्यार्य्योनुमते गतः ॥ ५७ ॥ भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः। तस्य पापेन युज्येत यस्यार्य्योनुमते गतः ॥५८॥ एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्त्तो निपपात ह। विहीनां पतिपुत्त्राभ्यां कौशल्यां पार्थिवात्मजः ॥ ५९ ॥ तदा तं शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम्। भरतं शोकसन्तप्तं कौशल्या वाक्यमब्रवीत् ॥६०॥ मम दुःखमिदं पुत्त्र भूयः समुपजायते। शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणत्सि मे । ७१ ॥ दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सह लक्ष्मणैः। वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकानवाप्स्यसि ॥६२॥ इत्युक्त्वा चाङ्कमानीय भरतं मातृवत्सलम्। परिष्वज्य महा-

बाङ्कं रुरोद भृशदुःखिता । एवं विलपमानस्य दुःखार्त्तस्य महात्मनः । मोहाच्च शोकसंरम्भाद्बभूव लुलितं मनः ॥ ६४ ॥ लालप्यमानस्य विचेतनस्य प्रनष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ । मुहुर्मुहुर्निश्वसतश्च दीर्घं सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

तमेवं शोकसन्तप्तं भरतं कैकयीसुतम् । उवाच वदतां श्रेष्ठो वशिष्ठः श्रेष्ठ वागृषिः ॥ १ ॥ अलं शोकेन भद्रन्ते राजपुत्त्र महायशः । प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् ॥ २ ॥ वशिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धरणीं गतः । प्रेतकृत्यानि सर्व्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३ ॥ उद्धृत्य तैलसंसेकात् स तु भूमौ निवेशितम् । आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपम् ॥ ४ ॥ संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते । ततो दशरथं पुत्त्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥ किन्ते व्यवसितं राजन् प्रोषिते मय्यनागते । विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणञ्च महाबलम् ॥ ६ ॥ क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनम् । हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥ योगक्षेमन्तु ते व्यग्रङ्कोऽस्मिन् कल्पयिता पुरे । त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥८॥ विधवा पृथिवी राजंस्त्वया हीना न राजते । हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति माम् ॥ ९ ॥ एवं विलपमानन्तं भरतन्दीनमानसम् । अब्रवीद्वचनं भूयो वशिष्ठस्तु महामुनिः ॥ १० ॥ प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्त्तव्यानि विशाम्पतेः । तान्यव्यग्रं महाबाहो क्रियतामविचारितम् ॥ ११ ॥ तथेति भरतो वाक्यं

वशिष्ठस्याभिपूज्य तत्। ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यांस्त्वरयामास सर्वशः॥ १२॥ ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य अग्न्यागारात् बहिष्कृताः। ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव ते हूयन्ते यथाविधि॥ १३॥ शिविकायामथारोप्य राजानं गतचेतनम्। बाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः॥ १४॥ हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च वासांसि विविधानि च। प्रकिरन्तो जना मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः॥ १५॥ चन्दनागुरुनिर्यासान् सरलं पद्मकन्तथा। देवदारूणि चाहृत्य चेपयन्ति तथापरे॥ १६॥ गन्धानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपम्। तत्र संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः॥ १७॥ तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्य तु ऋत्विजः। जगुश्च ते यथाशास्त्रन्तत्र सामानि सामगाः॥ १८॥ शिविकाभिश्च यानैश्च यथार्हन्तस्य योषितः। नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा॥ १९॥ प्रसव्यञ्चापि तञ्चक्रुर्ऋत्विजोऽग्निचित नृपम्। स्त्रियश्च शोकसन्तप्ताः कौशल्याप्रमुखास्तदा॥ २०॥ क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे। आर्त्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः॥ २१॥ ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः। यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्नृपाङ्गनाः॥ २२॥ कृत्वोदकन्ते भरतेन सार्द्धं नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च। पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम्॥ २३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षट्सप्ततितमः सर्गः।

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः। द्वादशेऽहनि सम्प्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत्॥ १॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं रत्नं ददा-

वस्त्रञ्च पुष्कलम् । वाहिकं बहुमुक्लञ्च गाश्चापि बहुशस्तदा ॥२॥
दासीर्दासांश्च यानानि वेश्मानि सुमहान्ति च । ब्राह्मणेभ्यो
ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्द्धदेहिकम् ॥ ३ ॥ ततः प्रभातसमये
दिवसे च त्रयोदशे । विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः ॥४॥
शब्दापिहितकण्ठश्च शोधनार्थमुपागतः । चितामूले [पितु]-
र्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ॥ ५ । तात यस्मिन्निसृष्टोऽहं त्वया
भ्रातरि राघवे । तस्मिन् वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं
त्वया ॥ ६ ॥ यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनम् ।
तामम्बां तात कौशल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा
भस्मारुणन्तञ्च दग्धास्थिस्थानमण्डलम् । पितुः शरीरनिर्वाणं
निष्टनन्विषसाद ह । ८ ॥ स तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणी-
तले । उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ९ ॥
अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतम् । अन्तकाले निप-
तितं ययातिमृषयो यथा ॥ १० ॥ शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोक-
परिप्लुतम् । विसंज्ञो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥
उन्मत्त इव निश्चित्तो विललाप सुदुःखितः । स्मृत्वा पितुर्गुणा-
ङ्गानि तानि तानि तदा तदा ॥ १२ । मन्थराप्रभवस्तीव्रः
कैकेयीग्राहसंकुलः । वरदानमयोऽचोभ्यो मज्जयच्छोकसा-
गरः ॥ १३ ॥ सुकुमारञ्च बालञ्च सततं लालितं त्वया । क्व
तात भरतं हित्वा विलपन्तङ्गतो भवान् ॥ १४ ॥ ननु भोज्येषु
पानेषु वस्त्रेष्वाभरणेषु च । प्रवारयति नः सर्वांस्तन्नः कोऽद्य
करिष्यति ॥ १५ ॥ अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते ।
विहीनाया त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६ ॥ पितरि
स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते । किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवे-
क्ष्यामि हुताशनम् ॥ १७ ॥ हीनो भ्राता च पित्रा च शून्या-
मिक्ष्वाकुपालिताम् । अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपो-

वनम् ॥ १८ ॥ तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनञ्चाप्यवेक्ष्य तत् ।
भृशमार्त्ततरो भूयः सर्व एवानुगामिनः ॥ १९ ॥ ततो विषण्णौ
श्रान्तौ च शत्रुघ्नभरतावुभौ । धरायां स्म व्यचेष्टेतां भग्नशृङ्गा-
विवर्षभौ ॥ २० ॥ ततः प्रकृतिमान्वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः ।
वशिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥ २१ ॥ त्रयोदशोऽयं
दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो । सावशेषास्थिनिचये किमिह
त्वमिह विलम्बसे ॥ २२ ॥ त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशे-
षतः । तेषु चापरिहार्य्येषु नैवम्भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥ सुम-
न्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च । श्रावयामास तत्त्वज्ञः
सर्वभूतभवाभवम् ॥ २४ ॥ उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते
यशस्विनौ । वर्षातपपरिक्लान्तौ पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥ २५ ॥
अश्रूणि परिमृद्नन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ । अमात्यास्त्वर-
यन्ति स्म तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्तसप्ततितमः सर्गः ।

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः । भरतं शोक-
सन्तप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं
पुनरात्मनः । स रामः सत्वसम्पन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥२॥
बलवान् वीर्य्यसम्पन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ । किं न मोच-
यते रामं कृत्वापि पितृनिग्रहम् ॥ ३ ॥ पूर्व्वमेव तु निग्राह्यः
समवेक्ष्य नयानयौ । उत्पथं यः समारूढो नार्य्या राजा वशं
गतः ॥ ४ ॥ इति सम्भाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ।
प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुब्जा सर्व्वाभरणभूषिता ॥ ५ ॥ लिप्ता

चन्दनसारेण राजवस्त्राणि बिभ्रती । विविधं विविधैस्तैस्तैर्भू-
षणैश्च विभूषिता ॥ ६ ॥ मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्च वरभू-
षणैः । बभासे बहुभिर्बद्धा रज्जुभिरिव वानरी ॥ ७ ॥ तां
समीक्ष्य तदा द्वाःस्थो भृशं पापस्य कारिणीम् । गृहीत्वाकरुणां
कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥ ८ ॥ यस्याः कृते वने रामो न्य-
स्तदेहश्च वः पिता । सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथा-
मति ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः । अन्तः-
पुरचरान् सर्वानित्युवाच धृतव्रतः ॥ १० ॥ तीव्रमुत्पादितं
दुःखं भ्रातॄणां मे तथा पितुः । यया सेयं नृशंसस्य कर्मणः
फलमश्नुताम् ॥ ११ ॥ एवमुक्ता च तेनाशु सखीजनसमा-
वृता । गृहीता बलवत् कुब्जा सा तद्गृहमनादयत् ॥ १२ ॥
ततः सुभृशसन्तप्तस्तस्याः सर्वः सखीजनः । क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं
व्यपलायन्त सर्वशः ॥ १३ ॥ अमन्त्रयत कृत्स्नश्च तस्याः सर्वः
सखीजनः । यथायं समुपक्रान्तो निःशेषं नः करिष्यति ॥२४॥
सानुक्रोशां वदान्यां च धर्मज्ञां च यशस्विनीम् । कौशल्यां शरणं
यामः सा हि नोऽस्ति ध्रुवा गतिः ॥ २५ ॥ स च रोषेण सम्वीतः
शत्रुघ्नः शत्रुशासनः । सञ्चकर्ष तदा कुब्जां क्रोशन्तीं पृथिवी-
तले ॥ १६ ॥ तस्यां ह्याकृष्यमाणायां मन्थरायास्ततस्ततः ।
चित्रं बहुविधं भाण्डं पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत ॥ १७ ॥ तेन भा-
ण्डेन विस्तीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनम् । अशोभत तदा भूयः
शारदं गगनं यथा ॥ १८ ॥ स बली बलवत् क्रोधाद्गृहीत्वा
पुरुषर्षभः । कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः ॥ १९ ॥
तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता । शत्रुघ्नभयसन्त्रस्ता
पुत्रं शरणमागता ॥ २० ॥ तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिद-
मब्रवीत् । अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥ २१ ॥
हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम् । यदि मां

धार्मिको रामो नाभ्यूयेन्मातृघातकम् ॥ २२ ॥ इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः । त्वां च मां चैव धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम् ॥ २३ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः । न्यवर्त्तत ततो दोषात्तां मुमोच च मूर्च्छिताम् ॥२४॥ सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह । निःश्वसन्ती सुदुःखार्त्ता कृपणं विललाप ह ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता । शनैः समाश्वासयदार्त्तरूपां क्रौञ्चीं विलग्नामिव वीक्ष्यमाणाम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टसप्ततितमः सर्गः ।

—०—

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे । समेत्य राजकर्त्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥ गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः । रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणञ्च महाबलम् ॥ २ ॥ त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्त्र महायशः । सङ्गत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥ अभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव । प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४ ॥ राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवम् । अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ॥ ५ ॥ अभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् । भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ॥ ६ ॥ ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः । नैवम्भवन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः ॥ ७ ॥ रामः पूर्व्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः । अहं त्वरण्ये वत्स्यामि नववर्षाणि पञ्च च ॥ ८ ॥ युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला । आनयि-

श्यास्यह ज्येष्ठभ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९ ॥ आभिषेचनिकञ्चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् । पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥१०॥ तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतम् । आनयिष्यामि वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११ ॥ न सकामां करिष्यामि स्वामिमां मातृगन्धिनीम् । वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥ क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च । रक्षिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥ एवं सम्भाषमाणन्तं रामहेतोर्नृपात्मजम् । प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४ ॥ एवन्ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरुपतिष्ठताम् । यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५ ॥ अनुत्तमन्तद्वचनं नृपात्मजप्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च । प्रहर्षजास्तं प्रति वाष्पविन्दवो निपेतुरार्य्याननेत्रसम्भवाः ॥ १६ ॥ ऊचुस्ते वचनमिदं निशम्य हृष्टाः सामात्याः सपरिषदो वियातशोकाः । पन्थानन्नरवर भक्तिमान् जनश्च व्यादिष्टस्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकोनाशीतितमः सर्गः ।

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः । स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥ १ ॥ कर्मान्तिकाः स्थपतयः पुरुषा यन्त्रकोविदाः । तथा वर्द्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥२॥ सूपकाराः सुधाकाराः वंशचर्मकृतस्तथा । समर्था ये च द्रष्टारः पुरतश्च प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥ स तु हर्षात्तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् । अशोभत महावेगः सागरस्येव पर्वणि ॥ ४ ॥ ते स्ववारं

समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः । करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात्
सम्प्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ लतावल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणूनश्मन एव च ।
जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान् द्रुमान् ॥ ६ ॥ अवृ-
क्षेषु च देशेषु केचिद्वृक्षानरोपयन् । केचित् कुठारैष्टङ्कैश्च
दात्रैश्छिन्दन् क्वचित् क्वचित् ॥ ७ ॥ अपरे वीरणस्तंबान्
बलिनो बलवत्तराः । विधमन्ति स्म दुर्गाणि स्थलानि च तत-
स्ततः ॥ ८ ॥ अपरे पूरयन् कूपान् पांसुभिः श्वभ्रमायतम् ।
निम्नभागांस्तथैवाशु समांश्चक्रुः समन्ततः ॥ ९ ॥ बबन्धुर्बन्ध-
नीयांश्च क्षोद्यान् सञ्चुक्षुदुस्तथा । बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान्देशा-
न्नरास्तदा ॥ १० ॥ अचिरेण तु कालेन परिवाहान् बहूदकान् ।
चक्रुर्बहुविधाकारान् सागरप्रतिमान् बहून् ॥ ११ ॥ निर्जलेषु च
देशेषु खानयामासुरुत्तमान् । उदपानान् बहुविधान् वेदिका-
परिमण्डितान् ॥ १२ ॥ ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः ।
मत्तोद्घुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः ॥ १३ ॥ चन्दनोदक-
संसिक्तो नानाकुसुमभूषितः । बह्वशोभत सेनायाः पन्थाः
सुरपथोपमः ॥ १४ ॥ आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्ति युक्तास्तेऽधिकृता
नराः । रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च ॥ १५ ॥ यो
निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः । भूयस्तं शोभयामासुर्भू-
षाभिर्भूषणोपमम् ॥ १६ ॥ नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्त्तेषु च
तद्विदः । निवेशान् स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १७ ॥
बहुपांशुचयाश्चापि परिखाः परिवारिताः । तत्रेन्द्रनीलप्र-
तिमाः प्रतोलिवरशोभिताः ॥ १८ ॥ प्रासादमालासंयुक्ताः
सौधप्राकारसंवृताः । पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहा-
पथाः ॥ १९ ॥ वितर्द्दिभिरिवाकाशे विटङ्काग्रविमानकैः ।
समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते बभुः शक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥ जाह्नवीन्तु
समासाद्य विविधद्रुमकाननाम् । शीतलामलपानीयां महा-

मीनसमाकुलाम्। २१। सचन्द्रतारागणमण्डितं यथा नभः
क्षपायाममलं विराजते। नरेन्द्रमार्गः स तदा व्यराजत क्रमेण
रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः॥ २२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अशीतितमः सर्गः।

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः। तुष्टुवु-
र्वाग्विशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंस्तवैः॥१॥ सुवर्णकोणाभिहतः प्राण-
दद्यामदुन्दुभिः। दध्मुः शङ्खांश्च शतशो वाद्यांश्चोच्चावचस्व-
रान्॥२॥ स तूर्यघोषः सुमहान्दिवमापूरयन्निव। भरतं
शोकसन्तप्तं भूयः शोकैररन्ध्रयत्॥३॥ ततः प्रबुद्धो भरतस्तं
घोषं सन्निवर्त्त्य च। नाहं राजेति चोक्त्वा तं शत्रुघ्नमिदमब्र-
वीत्॥४॥ पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत्। वि-
सृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः॥५॥ तस्यैषा धर्म-
राजस्य धर्ममूला महात्मनः। परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवा-
कर्णिका जले॥६॥ यो हि नः सुमहान्नाथः सोऽपि प्रव्राजितो
वनम्। अनया धर्ममुत्सृज्य माता मे राघवः स्वयम्॥७॥
इत्येवं भरतं वीक्ष्य विलपन्तमचेतनम्। कृपणा रुरुदुः सर्वाः
सस्वरं योषितस्तदा॥८॥ तथा तस्मिन् विलपति वशिष्ठो राज-
धर्मवित्। सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः॥९॥
शातकुम्भमयीं रम्यां मणिहेमसमाकुलाम्। सुधर्मामिव ध-
र्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत॥१०॥ स काञ्चनमयं पीठं स्वस्त्या-
स्तरणसंवृतम्। अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूतानन्वशशास च॥११॥
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् योधानमात्यान् गणवल्लभान्। क्षिप्रमान-

यतात्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः ॥ १२ ॥ स राजपुत्रं शत्रुघ्नं भरतञ्च यशस्विनम् । युधाजितं सुमन्त्रञ्च ये च तत्र हिता जनाः ॥ १३॥ ततो हलहलाशब्दो महान् समुदपद्यत । रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम् ॥ १४॥ ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः । प्रत्यनन्दन् प्रकृतयो यथा दशरथं तथा ॥ १५ ॥ ह्रद इव तिमिनागसंवृतस्तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः । दशरथसुतशोभिता सभा सदशरथेव बभूव सा पुरा ॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकाशीतितमः सर्गः ।

तामार्य्यगणसम्पूर्णां भरतः प्रग्रहां सभाम् । ददर्श बुद्धिसम्पन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥ १ ॥ आसनानि यथान्यायमार्य्याणां विशतां तदा । वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ॥ २ ॥ सा विद्वज्जनसम्पूर्णा सभा सुरुचिरा तथा । अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्वरी ॥ ३ ॥ राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्व्वाः स सम्प्रेक्ष्य च धर्मवित् । इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् । धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥ ५ ॥ रामस्तथा सत्यवृत्तिः सतां धर्ममनुस्मरन् । नाजहात् पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ६ ॥ पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम् । तद्भुंक्ष्व मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ॥७॥ उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः । कोट्यापरान्ताः सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः । जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया ॥९॥

स वाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा । विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् ॥ १० ॥ चरितब्रह्मचर्य्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः । धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् ॥११॥ कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः । राज्यञ्चाहञ्च रामस्य धर्मं वक्तुमिवार्हसि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः । लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥१३॥ अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्य्यां पापमहं यदि । इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः ॥ १४ ॥ यद्धि मात्रा कृतं पापं नाहं तदपि रोचये । इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥१५॥ राममेवानुगच्छामि स राजा द्विपदांवरः । त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति ॥ १६ ॥ तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः । हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥ १७ ॥ यदि त्वार्य्यं न शक्ष्यामि विनिवर्त्तयितुं वनात् । वने तत्रैव वत्स्यामि यथार्य्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १८ ॥ सर्व्वोपायन्तु वर्त्तिष्ये विनिवर्त्तयितुं वनात् । समक्षमार्य्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्त्तिनाम् ॥ १९ ॥ विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधकरक्षकाः । प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्रा च मम रोचते ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः । समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ॥ २१ ॥ तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र मम शासनात् । यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलञ्चैव समानय ॥ २२ ॥ एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना । प्रहृष्टः सोऽदिशत् सर्व्वं यथासन्दिष्टमिष्टवत् ॥ २३ ॥ ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च । श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्त्तने ॥ २४ ॥ ततो योधाङ्गनाः सर्व्वा भर्तॄन् सर्व्वान् गृहे गृहे । यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः ॥ २५ ॥ ते हयैर्गोरथैः शीघ्रं स्यन्दनैश्च मनोजवैः । सहयोधिबलाध्यक्षा बलं सर्वमचो-

दयन् ॥ २६ ॥ सज्जन्तु तद्बलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसन्निधौ। रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥ भरतस्य तु तस्याज्ञां परिगृह्य प्रहर्षितः। रथं गृहीत्वोपययौ युक्तं परमवाजिभिः। २८ ॥ स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान् ब्रुवन् सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः। गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं प्रसादयिष्यन् भरतोऽब्रवीत्तदा ॥ २९ ॥ तूर्णन्त्वमुत्थाय सुमन्त्र गच्छ बलस्य योगाय बलप्रधानान्। आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्थं प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥ ३० ॥ स सूतपुत्रो भरतेन सम्यक् आज्ञापितः सम्परिपूर्णकामः। शशास सर्व्वान् प्रकृतिप्रधानान् बलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनञ्च ॥ ३१ ॥ ततः समुत्थाय कुले कुले ते राजन्यवैश्या वृषलाश्च विप्राः। अयूयुजन्नुष्ट्ररथान् खरांश्च नागान् हयांश्चैव कुलप्रसूतान् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

द्व्यशीतितमः सर्गः।

ततः समुत्थितः काल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम्। प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ १ ॥ अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्व्वे मन्त्रिपुरोहिताः। अधिरुह्य हयैर्युक्तान् रथान् सूर्य्यरथोपमान् ॥२॥ नवनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि। अन्वयुर्भरतं यान्तमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥३॥ षष्टी रथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः। अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ४ ॥ शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम्। अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ५ ॥ कैकेयी च सुमित्रा च कौशल्या च यशस्विनी। रामानयनसन्तुष्टा ययुर्यानेन भास्वता ॥ ६ ॥

प्रयातास्त्वार्यसङ्घाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणम् । तस्यैव च कथा-
श्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७ ॥ मेघश्यामं महाबाहुं स्थिर-
सत्त्वं दृढव्रतम् । कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥८॥
दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः । तमः सर्वस्य लोकस्य
समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९ ॥ इत्येवं कथयन्तस्ते संप्रहृष्टाः कथाः
शुभाः । परिष्वजानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिकास्तदा ॥ १० ॥ ये च
तत्रापरे सर्वे सम्मता ये च नैगमाः । रामं प्रतिययुर्हृष्टाः सर्वाः
प्रकृतयः शुभाः ॥ ११ ॥ मणिकाराश्च ये केचित्कुम्भकाराश्च शोभ-
नाः । सूत्रकर्मविशेषज्ञा ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥ मायू-
रकाः क्राकचिका वेधका रोचकास्तथा । दन्तकाराः सूपकारा
येच गन्धोपजीविनः ॥ १३ ॥ सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बल-
कारकाः । स्नापकोष्णोदका वैद्या धूपिकाः शौण्डिकास्तथा ॥१४॥
रजकास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः । शैलूषाश्च सह स्त्री-
भिर्यान्ति कैवर्तकास्तथा ॥ १५ ॥ समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा
वृत्तसम्मताः । गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६ ॥
सुवेशाः शुक्लवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपनाः । सर्वे ते विमलैः यानैः
शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७ ॥ प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात्कैकयी-
सुतम् । भ्रातुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ १८ ॥ ते
गत्वा ते दूरमध्वानं रथयानाश्वकुञ्जरैः । समासेदुस्ततो गङ्गां
शृङ्गवेरपुरं प्रति ॥ १९ ॥ यत्र रामसखा वीरो गुहो ज्ञातिगणै-
र्वृतः । निवसत्यप्रमादेन देशन्तं परिपालयन् ॥ २० ॥ उपेत्य
तीरं गङ्गायाश्चक्रवाकैरलं कृतम् । व्यवतिष्ठत सा सेना भरतस्या-
नुयायिनी ॥ २१ ॥ निरीक्ष्यानु स्थितां सेनां तां च गङ्गां शिवो-
दकाम् । भरतः सचिवान् सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥
निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वतः । विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः
श्व इमां सागरंगमाम् ॥ २३ ॥ दातुश्च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य

महीपतिः । और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्य्योदकं नदीम् ॥ २४ ॥ तस्यैवं ब्रुवतोमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः । न्यवेशयंस्तां छन्देन स्वेन स्वेन पृथक् पृथक् ॥२५॥ निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूं विधानैः परिबर्हशोभिनीम् । उवास रामस्य तदा महात्मनो विचिन्तमानो भरतो निवर्तनम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

त्र्यशीतितमः सर्गः ।

ततो निविष्टां ध्वजिनीं गङ्गामन्वाश्रितां नदीम् । निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन् स परितोब्रवीत् ॥१॥ महतीयमितः सेना सागराभा प्रदृश्यते । नास्यान्तमवगच्छामि मनसापि विचिन्तयन् ॥ २ ॥ यदा तु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः । स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे ॥ ३ ॥ बन्धयिष्यति वा पाशैरथ वास्मान्वधिष्यति । अनु दाशरथिं रामं पिता राज्याद्विवासितम् ॥ ४ ॥ सम्पन्नां श्रियमन्विच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभाम् । भरतः कैकयीपुत्रो हन्तुं समधिगच्छति ॥ ५॥ भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम । तस्यार्थकामाः सन्नद्धा गङ्गानूपेत्र तिष्ठत ॥ ६ ॥ तिष्ठन्तु सर्वदाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिता नदीम् । बलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ॥७॥ नावां शतानां पञ्चानां कैवर्तानां शतं शतम् । सन्नद्धानां तथा यूनां तिष्ठन्त्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ यदि तुष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति । इयं स्वस्तिमती सेना गङ्गामद्य तरिष्यति ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वोपायनं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च । अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥ तमायान्तन्तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रता-

र्यवान् । भरतायाचचक्षेय समयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥ एष ज्ञातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः । कुशलो दण्डकारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा ॥१२॥ तस्मात्पश्यतु काकुत्स्थ त्वां निषादाधिपो गुहः । असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥१३॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमन्त्राद्भरतः शुभम् । उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति ॥१४॥ लब्ध्वानुज्ञां संप्रहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः । आगम्य भरतं प्रह्वो गुहो वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ निष्कुटश्चैव देशोयं वञ्चिताश्चापि ते वयम् । निवेदयाम ते सर्वं स्वके दासगृहे वस ॥ १६ ॥ अस्ति मूलफलं चैतन्निषादैः स्वयमर्जितम् । आर्द्रं शुष्कं तथा मांसं वन्यं चोच्चावचं तथा ॥ १७ ॥ आशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यतीति विभावरीम् । अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ।

—•—

एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहम् । प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥१॥ ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे । यो मे त्वमीदृशीं सेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि ॥ २ ॥ इत्युक्त्वा स महातेजा गुहं वचनमुत्तमम् । अब्रवीद्भरतः श्रीमान्निषादाधिपतिं पुनः ॥ ३ ॥ कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं पथा । गहनोयं भृशं देशो गङ्गानूपो दुरत्ययः ॥४॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ॥ ५ ॥ दाशास्त्वनु गमिष्यन्ति देशज्ञाः सुसमाहिताः । अहं चानु गमिष्यामि राजपुत्र महाबल ॥६॥ कच्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः । इयं ते महती सेना शङ्कां जनयतीव मे ॥७॥

तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः। भरतः श्लक्ष्णया वाचा
गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ माभूत्सकालो यत्कष्ट न मां शङ्कि-
तुमर्हसि। राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमो मतः॥ ९ ॥
तं निवर्त्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम्। बुद्धिरन्या न मे
कार्या गुह सत्यं ब्रवीमि ते ॥१०॥ स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरत-
भाषितम्। पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ॥ ११ ॥
धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले। अयत्नादागतं
राज्य यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि॥१२॥ शाश्वती खलु ते कीर्त्तिर्लोकाननु-
चरिष्यति। यस्त्वं कृच्छ्रगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३ ॥
एवं सम्भाषमाणस्य गुहस्य भरतं तदा। बभौ नष्टप्रभः सूर्य्यो
रजनी चाभ्यवर्त्तत ॥ १४ ॥ ॥ सन्निवेश्य स तां सेनां गुहेन परि-
तोषितः। शत्रुघ्नेन सम श्रीमांश्शयनं पुनरागमत् ॥ १५ ॥ राम-
चिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः। उपस्थितो ह्यनर्हस्य
धर्मप्रेक्ष्यस्य तादृशः ॥१६॥ अन्तर्दाहेन दहनः सन्तापयति राघ-
वम्। वनदाहाग्निसन्तप्तं गूढोग्निरिव पादपम् ॥ १७ ॥
प्रस्रुतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसम्भवम्। यथा सूर्य्याग्नि-
सन्तप्तो हिमवान् प्रस्रुतो हिमम् ॥ १८ ॥ ध्याननिर्दरशैलेन
विनिश्श्वसितधातुना। दैन्यपादपसंघेन शोकायासाधिशृङ्गिणा
॥ १९ ॥ प्रमोहानन्तसत्वेन सन्तापौषधिवेणुना। आक्रान्तो
दुःखशैलेन महता कैकयीसुतः ॥ २० ॥ विनिश्श्वसन्वै भृशदुर्म-
नास्ततः प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः। शमन्न लेभे हृदयज्वरा-
र्द्दितो नरर्षभो यूथहतो यथर्षभः ॥ २१ ॥ गुहेन सार्द्धं भरतः
समागतो महानुभावः सजनः समाहितः। सुदुर्मनास्तम्भरत-
स्तदा पुनः शनैः समाश्वासयदग्रजस्तं प्रति ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चाशीतितमः सर्गः।

आचचक्षे च सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः । भरतायाप्रमेयाय गुहो गहनगोचरः ॥ १ ॥ तं जाग्रतं गुणैर्युक्तम्वरचापेषुधारिणम् । भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रुवम् ॥ २ ॥ इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता । प्रत्याश्वसिहि शेष्वास्यां सुखं राघवनन्दन ॥ ३ ॥ उचितोयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः । धर्मात्मंस्तस्य गुप्त्यर्थं जागरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन । मोत्सुको भूर्ब्रवीम्येतदद्य सत्यन्तवाग्रतः ॥ ५ ॥ अस्य प्रसादादाशंसे लोकेस्मिन् सुमहद्यशः । धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थकामौ च केवलौ ॥ ६ ॥ सोहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया । रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह ॥ ७ ॥ नहि मेविदितं किञ्चिद्वनेस्मिंश्चरतः सदा । चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ॥ ८ ॥ एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना । अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ९ ॥ कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया । शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितानि सुखानि वा ॥ १० ॥ यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि । तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ ११ ॥ महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः । एको दशरथस्यैष पुत्त्रः सदृशलक्षणः ॥ १२ ॥ अस्मिन् प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति । विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३ ॥ विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः । निर्घोषो विरतो नूनमद्य राजनिवेशने ॥ १४ ॥ कौशल्या चैव राजा च तथैव जननी मम । नाशंसे यदि ते सर्वे जीवेयुः शर्वरीमिमाम् ॥ १५ ॥ जीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया । दुःखिता या हि कौशल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६ ॥ अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् । राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७ ॥ सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् का-

ले ह्युपस्थिते। प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ १८ ॥
रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम्। हर्म्यप्रासादसम्पन्नां
सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९ ॥ गजाश्वरथसम्बाधां तूर्य्यनादविना-
दिताम्। सर्वकल्याणसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥
आरामोद्यानसम्पूर्णां समाजोत्सवशालिनीम्। सुखिता वि-
चरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१ ॥ अपि सत्यप्रतिज्ञेन
सार्धं कुशलिना वयम्। निवृत्ते समये ह्यस्मिन् सुखिताः प्रवि-
शेमहि ॥ २२॥ परिदेवयमानस्य तस्यैवं हि महात्मनः। तिष्ठतो
राजपुत्रस्य शर्वरी सा न्यवर्तत ॥ २३ ॥ प्रभाते विमले सूर्ये कार-
यित्वा जटा उभौ। अस्मिन् भागीरथीतीरे सुखं सन्तारितौ
मया ॥ २४ ॥ जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ महाबलौ कुञ्जर-
यूथपोपमौ। वरेषुधीचापधरौ परन्तपौ व्यपेक्षमाणौ सह
सीतया गतौ ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षडशीतितमः सर्गः।

गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम्। ध्यानं जगाम
तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियम् ॥ १ ॥ सुकुमारो महासत्वः सिंह-
स्कन्धो महाभुजः। पुण्डरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः
॥ २ ॥ प्रत्याश्वस्य मुहूर्त्तन्तु कालं परमदुर्मनाः। ससाद सह-
सा तोत्रैर्हृदि विद्ध इव द्विपः ॥३॥ भरतं मूर्छितं दृष्ट्वा विवर्ण-
वदनो गुहः। बभूव व्यथितस्तत्र भूमिकम्पे यथा द्रुमः ॥ ४ ॥
तदवस्थन्तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः। परिष्वज्य रुरोदोच्चै-
र्विसंज्ञः शोककर्शितः ॥ ५ ॥ ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भर-

तस्य ताः । उपवासकृशा दीना भर्तृव्यसनकर्षिताः ॥ ६ ॥
ताश्च तं पतितं भूमौ रुदताः पर्यवारयन् । कौशल्या त्वनुसृ-
त्यैनं दुर्मनाः परिषस्वजे ॥ ७ ॥ वत्सला स्वं यथा वत्समुपगुह्य
तपस्विनी । परिपप्रच्छ भरतं रुदन्ती शोकलालसा ॥ ८ ॥
पुत्र व्याधिर्न ते कच्चिच्छरीरं प्रतिबाधते । अस्य राजकुलस्याद्य
त्वदधीनं हि जीवनम् ॥ ९ ॥ त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे स-
भ्रातृके गते । वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ १० ॥
कच्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किञ्चिदप्रियम् । पुत्रे वा ह्येकपुत्रा-
याः सहभार्य्ये वनं गते ॥ ११ ॥ स मुहूर्तं समाश्वस्य रुदन्नेव महा-
यशाः । कौशल्यां परिसान्त्वेदं गुहं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
भ्राता मे क्वावसद्रात्रिं क्व सीता क्व च लक्ष्मणः । अस्वपच्छयने
कस्मिन् किं भुक्त्वा गुह शंस मे ॥१३॥ सोऽब्रवीद्भरतं पृष्टो निषादा-
धिपतिर्गुहः । यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहितेऽतिथौ ॥ १४॥
अन्नमुच्चावचं भक्ष्याः फलमूलानि चैव हि । रामायाभ्यवहारार्थं
बहुशोऽपहृतं मया ॥१५॥ तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपराक्रमः ।
न हि तत्प्रत्यगृह्णात्स क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥१६॥ न ह्यस्माभिः प्रति-
ग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा । इति तेन वयं सर्वे अनुनीता महा-
त्मना । औपवास्यं तदाकार्षीद्राघवः सह सीतया ॥ १८ ॥
ततस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा । वाग्यतास्ते त्रयः
संध्यां समुपासन्त संहिताः ॥ १९ ॥ सौमित्रिस्तु ततः पश्चादक-
रोत् स्वास्तरं शुभम् । स्वयमानीय बर्हींषि क्षिप्रं राघवकारणात्
॥ २० ॥ तस्मिन् समाविशद्रामः स्वास्तरे सह सीतया । प्रक्षाल्य
च तयोः पादान् व्यपाक्रामत्स लक्ष्मणः ॥ २१ ॥ एतत्तदिङ्गुदी-
मूलमिदमेव च तत्तृणम् । अस्मिन् रामश्च सीता च रात्रिं तां
शयितावुभौ । २२॥ नियम्य पृष्ठे तु तलाङ्गुलित्रवान् शरैः सुपू-
र्णाविषुधी परन्तपः । महद्धनुः सज्यमुपोह्य लक्ष्मणो निशामति-

इत्यरितोस्य केवलम् ॥२३॥ ततस्त्वहं चोत्तमबाणचापभृत् स्थितो-
ऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः। अतन्द्रितैर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकै-
र्महेन्द्रकल्पं परिपालयंस्तदा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्ताशीतितमः सर्गः।

तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः। इङ्गुदीमूल-
मागम्य रामशय्यामवैक्षत ॥ १ ॥ अब्रवीज्जननीः सर्वा इह
तस्य महात्मनः। शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दि-
तम् ॥ २ ॥ महाराजकुलीनेन महाभागेन धीमता। जातो
दशरथेनोर्व्यां न रामः स्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥ अजिनोत्तरसं-
स्तीर्णे वरास्तरणसञ्चये। शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते मही-
तले ॥ ४ ॥ प्रासादाग्रविमानेषु वलभीषु च सर्व्वदा। हैम-
राजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥ पुष्पसञ्चयचित्रेषु
चन्दनागुरुगन्धिषु। पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु शुकसङ्घरुतेषु च ॥६॥
प्रासादवरवर्य्येषु शीतवत्सु सुगन्धिषु। उषित्वा मेरुकल्पेषु
कृतकाञ्चनभित्तिषु ॥ ७ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरण-
निस्वनैः। मृदङ्गवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः॥ ८ ॥ वन्दि-
भिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः। गाथाभिरनुरूपाभिः
स्तुतिभिश्च परन्तपः ॥ ९ ॥ अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रति-
भाति माम्। मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोयमिति मे मतिः ॥१०॥
न नूनं दैवतं किञ्चित् कालेन बलवत्तरम्। यत्र दाशरथी
रामो भूमावेवमशेत सः ॥ ११ ॥ यस्मिन् विदेहराजस्य सुता
च प्रियदर्शना। दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च ॥१२॥

इयं शय्या मम भ्रातुरिदमावर्त्तितं शुभम् । स्थण्डिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमृदितं तृणम् ॥१३॥ मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिञ्छयने शुभा । तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकविन्दवः ॥१४॥ उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा । तथा ह्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कौशेयतन्तवः ॥ १५ ॥ मन्ये भर्त्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी । सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ १६ ॥ हा हतोस्मि नृशंसोस्मि यत् सभार्य्यः कृते मम । ईदृशीं राघवः शय्यामधिशेते ह्यनाथवत् ॥ १७ ॥ सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकसुखावहः । सर्वप्रियकरस्त्यक्त्वा राज्यं प्रियमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः । सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥ १९ ॥ धन्यः खलु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः । भ्रातरं विषमे काले यो राममनुवर्त्तते ॥ २० ॥ सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनम् । वयं संशयिता सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥२१॥ अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मे । गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥ नच प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुन्धराम् । वने निवसतस्तस्य बाहुवीर्य्याभिरक्षिताम् ॥२३॥ शून्यसम्बरणारक्षामयन्त्रितहयद्विपाम् । अनावृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥ २४ ॥ अप्रहृष्टबलां शून्यां विषमस्थामनावृताम् । शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्ष्यान् विषकृतानिव ॥२५॥ अद्य प्रभृति भूमौ तु शयिष्येहं तृणेषु वा । फलमूलाशना नित्यं जटाचीराणि धारयन् ॥ २६ ॥ तस्यार्थमुत्तरकालं निवत्स्यामि सुखं वने । तत् प्रतिश्रुतमार्य्यस्य नैवं मिथ्या भविष्यति ॥ २७ ॥ वसन्तं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुवत्स्यति । लक्ष्मणेन सहायोध्यामार्य्यो मे पालयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिप्रेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः । अपि मे देवताः

कुर्य्युरिमं सत्यं मनोरथम् ॥ २९ ॥ प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते । ततोनुवत्स्यामि चिराय राघवं वने चिरं नार्हति मामुपेक्षितुम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टाशीतितमः सर्गः ।

व्युष्य रात्रिन्तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः । काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शत्रुघ्नोत्तिष्ठ किं शेषे निषादाधिपतिं गुहम् । शीघ्रमानय भद्रन्ते तारयिष्यति वाहिनीम् ॥ २ ॥ जागर्मि नाहं स्वपिमि तथैवार्य्यं विचिन्तयन् । इत्येवमब्रवीद्भ्राता शत्रुघ्नो विप्रचोदितः ॥ ३ ॥ इति संवदतोरेवमन्योन्यं नरसिंहयोः । आगम्य प्राञ्जलिः काले गुहो वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ कच्चित् सुखं नदीतीरेवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरीम् । कच्चिच्च सह सैन्यस्य तव नित्यमनामयम् ॥ ५ ॥ गुहस्य तत्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम् । रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोपीदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ सुखा नः शर्वरी धीमन् पूजिताश्चापि ते वयम् । गङ्गां तु नौभिर्बह्वीभिर्दाशाः सन्तारयन्तु नः ॥ ७ ॥ ततो गुहः सन्त्वरितं श्रुत्वा भरतशासनम् । प्रतिप्रविश्य नगरन्तं ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा । नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्यामि वाहिनीम् ॥ ९ ॥ ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशासनात् । पञ्च नावां शतान्येव समानिन्युः समन्ततः ॥ १० ॥ अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधराधराः । शोभमानाः पताकिन्यो युक्तवाहाः सुसंहताः ॥ ११ ॥ ततो स्वस्तिकविज्ञेयां

भाण्डकम्बलसंवृताम् । स नन्दिघोषां कल्याणीं गुही नाव-
मुपाहरत् ॥ १२ ॥ तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः ।
कौशल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः ॥ १३ ॥ पुरो-
हितश्च तत् पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये । अनन्तरं राजदारास्त-
थैव शकटापणाः ॥ १४ ॥ आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यव-
गाहताम् । भाण्डानि चाददानानां घोषस्त्रिदिवमस्पृशत् ॥१५॥
पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः । वहन्त्यो जनमा-
रूढं तदा सम्पेतुराशुगाः ॥ १६ ॥ नारीणामभिपूर्णास्तु
काश्चित् काश्चित् तु वाजिनाम् । काश्चित्तत्र वहन्ति स्म यान-
युग्यमहाधनम् ॥ १७ ॥ तास्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तज्ज-
नम् । निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः ॥ १८ ॥
सवैजयन्तास्तु गजा गजारोहैः प्रचोदिताः । तरन्ति स्म प्रका-
शन्ते सपक्षा इव पर्वताः ॥ १९ ॥ नावश्चारुरुहुस्त्वन्ये प्लवैस्तेरु-
स्तथापरे । अन्ये कुम्भघटैस्तेरुरन्ये तेरुश्च बाहुभिः ॥ २० ॥
सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गां दाशैः सन्तारिता स्वयम् । मैत्रे
मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ २१ ॥ आश्वासयित्वा च
चमूं महात्मा निवेशयित्वा च यथोपजोषम् । द्रष्टुं भरद्वाज-
मृषिप्रवर्य्यमृत्विक्सदस्यैर्भरतः प्रतस्थे ॥ २२ ॥ स ब्राह्मण-
स्याश्रममभ्युपेत्य महात्मनो देवपुरोहितस्य । ददर्श रम्योटज-
वृक्षदेशं महद्वनं विप्रवरस्य रम्यम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकोननवतितमः सर्गः ।

भरद्वाजाश्रमं गत्वा क्रोशादेव नरर्षभः। जनं सर्वमवस्थाप्य
जगाम सह मन्त्रिभिः॥ १॥ पद्भ्यामेव स धर्मात्मा न्यस्तशस्त्र
परिच्छदः। वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोहितम्॥२॥
ततः सन्दर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः। मन्त्रिणस्तानवस्थाप्य
जगामानु पुरोहितम्॥ ३॥ वशिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महा-
तपाः। सञ्चचालासनात्तूर्णं शिष्यानर्घ्यमिति ब्रुवन्॥ ४॥
समागम्य वशिष्ठेन भरतेनाभिवादितः। अबुध्यत महातेजाः
सुतं दशरथस्य तम्॥ ५॥ ताभ्यामर्घ्यञ्च पाद्यञ्च दत्वा पश्चात्
फलानि च। आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले॥ ६॥
अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मन्त्रिषु। जानन्दशरथं
वृत्तं न राजानमुदाहरत्॥ ७॥ वशिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छ-
तुरनामयम्। शरीरेऽग्निषु शिष्येषु वृक्षेषु मृगपक्षिषु॥ ८॥
तथेति तु प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महायशाः। भरतं प्रत्युवाचेदं
राघवस्नेहबन्धनात्॥ ९॥ किमिहागमने कार्य्यं तव राज्यं
प्रशासतः। एतदाचक्ष्व सर्वं मे न हि शुद्ध्यते मे मनः॥ १०॥
सुषुवे यममित्रघ्नं कौशल्यानन्दवर्द्धनम्। भ्रात्रा सह सभार्य्यो य-
श्चिरं प्रव्राजितो वनम्॥ ११॥ नियुक्तः स्त्रीनिमित्तेन पित्रा
योऽसौ महायशाः। वनवासी भवेतीह समाः किल चतुर्दश॥१२॥
कच्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहेच्छसि। अकण्टकं भोक्तु-
मना राज्यं तस्यानुजस्य च॥ १३॥ एवमुक्तो भरद्वाजो भरतः
प्रत्युवाच ह। पर्य्यश्रुनयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया॥ १४॥
हतोऽस्मि यदि मामेवं भगवानपि मन्यते। मत्तो न दोषमाशङ्क्
मैवं मामनुशाधि हि॥ १५॥ न चैतदिष्टं माता मे यदवो-
चन्मदन्तरे। नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे॥ १६॥
अहन्तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः। प्रतिनेतुमयोध्यायां
पादौ चास्याभिवन्दितुम्। १७॥ तं मामेवं गतं मत्वा प्रसादं

कर्तुमर्हसि। शंस मे भगवन् रामः क्व सम्प्रति महामतिः॥१८॥ वशिष्ठादिभिः ऋत्विग्भिर्याचितो भगवांस्ततः। उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः॥ १९॥ त्वय्येतत् पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे। गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता॥ २०॥ जाने चैतन्मनःस्थन्ते दृढीकरणमस्त्विति। अपृच्छं त्वां तवात्यर्थं कीर्त्तिं समभिवर्द्धयन्॥ २१॥ जाने च रामं धर्मज्ञं ससीतं सहलक्ष्मणम्। असौ वसति ते भ्राता चित्रकूटे महागिरौ॥ २२॥ श्वस्तु गन्तासि तं देशं वसाद्य सह मन्त्रिभिः। एतं मे कुरु सुप्राज्ञ कामं कामार्थकोविद॥ २३॥ ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीद्वचः चकार बुद्धिञ्च महाश्रमे तदा निशानिवासाय नराधिपात्मजः॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

नवतितमः सर्गः।

कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा। भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत्॥ १॥ अब्रवीद्भरतस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतम्। पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यं वने यदुपपद्यते॥ २॥ अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव। जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्येस्त्वं येन केनचित्॥ ३॥ सेनायास्तु तवैवास्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम्। मम प्रीतिर्यथा रूपा त्वमर्हो मनुजर्षभ॥४॥ किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः। कस्मान्नेहोपयातोऽसि सबलः पुरुषर्षभ॥ ५। भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपोधनम्। न सैन्येनोपयातोऽस्मि भगवन् भगवद्भयात्॥ ६॥ राज्ञा हि भगवन्नित्यं राजपुत्रेण वा तथा। यत्नतः परिहर्त्तव्या

विषयेषु तपस्विनः ॥ ७ ॥ वाजिमुख्या मनुष्याश्च मत्ताश्च वर-
वारणाः। प्रच्छाद्य भगवन् भूमिं महतीमनुयान्ति माम् ॥ ८॥
ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा। न हिंस्युरिति तेनाह-
मेक एवागतस्ततः ॥ ९ ॥ आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः पर-
मर्षिणा। तथानुचक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ॥ १० ॥
अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वापः परिमृज्य च। आतिथ्यस्य
क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ ११ ॥ आह्वये विश्वकर्माण-
महं त्वष्टारमेव च। आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे सन्नि-
धीयताम् ॥ १२ ॥ आह्वये लोकपालांस्त्रीन्देवान् शक्रपुरो-
गमान्। आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे सन्निधीयताम् ॥१३॥
प्राक्स्रोतसश्च या नद्यस्तिर्य्यक्स्रोतस एव च। पृथिव्यामन्त-
रीक्षे च समायान्त्वद्य सर्वशः ॥ १४ ॥ अन्याः स्रवन्तु मैरेयं
सुरामन्याः सुनिष्ठिताम्। अपराश्चोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसो-
पमम् ॥ १५ ॥ आह्वये देवगन्धर्व्वान् विश्वावसुहहाहुहून्।
तथैवाप्सरसो देवगन्धर्व्वैश्चापि सर्वशः ॥ १६ ॥ घृताचीमथ वि-
श्वाचीं मिश्रकेशीमलम्बुषाम्। नागदत्ताञ्च हेमाञ्च सोमामद्रि-
कृतस्थलाम् ॥ १७ ॥ शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च
भामिनीः। सर्व्वास्तुम्बुरुणा सार्द्धमाह्वये सपरिच्छदाः ॥ १८ ॥
वनं कुरुषु यद्दिव्यं वासो भूषणपत्रवत्। दिव्यनारीफलं
शश्वत् तत् कौवेरमिहैव तु ॥ १९ ॥ इह मे भगवान् सोमो
विधत्तामन्नमुत्तमम्। भक्ष्यं भोज्यञ्च चोष्यञ्च लेह्यञ्च विविधं
बहु ॥ २० ॥ विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च।
सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥ २१ ॥ एवं
समाधिना युक्तस्तेजसाप्रतिमेन च। शिक्षास्वरसमायुक्तं सुव्रत-
श्चाब्रवीन्मुनिः ॥ २२ ॥ मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृता-
ञ्जलेः। आजग्मुस्तानि सर्व्वाणि दैवतानि पृथक् पृथक् ॥ २३ ॥

मलयं दर्दु रञ्चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः। उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखं शिवः॥ २४॥ ततोऽभ्यवर्षन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः। देवदुन्दुभिघोषश्च दिक्षु सर्व्वासु शुश्रुवे॥ २५॥ प्रववुश्चोत्तमा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः। प्रजगुर्देवगन्धर्व्वा वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान्॥ २६॥ स शब्दो द्याञ्च भूमिञ्च प्राणिनां श्रवणानि च। विवेशोच्चावचः श्लक्ष्णः समो लयगुणान्वितः॥२७॥ तस्मिन्नेवं गते शब्दे दिव्ये श्रोत्रसुखे नृणाम्। ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मणः॥ २८॥ बभूव हि समा भूमिः समन्तात् पञ्चयोजनम्। शाद्वलैर्बहुभिश्छन्ना नीलवैदूर्य्यसन्निभैः॥ २९॥ तस्मिन् विल्वा कपित्थाश्च पनसा बीजपूरकाः। आमलक्यो बभूवुश्च चूताश्च फलभूषिताः॥ ३०॥ उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत्। आजगाम नदी सौम्या तीरजैर्बहुभिर्वृता॥ ३१॥ चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनाम्। हर्म्यप्रासादसंयुक्ततोरणानि शुभानि च॥ ३२॥ सितमेघनिभञ्चापि राजवेश्म सुतोरणम्। शुक्लमाल्यकृताकारं दिव्यगन्धसमुक्षितम्॥ ३३॥ चतुरस्रमसम्बाधं शयनासनयानवत्। दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत्॥ ३४॥ उपकल्पितसर्व्वान्नं धौतनिर्मलभाजनम्। कॢप्तसर्वासनं श्रीमत् स्वास्तीर्णशयनोत्तमम्॥ ३५॥ प्रविवेश महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा। वेश्म तद्रत्नसम्पूर्णं भरतः कैकयीसुतः॥ ३६॥ अनुजग्मुश्च ते सर्वे मन्त्रिणः सपुरोहिताः। बभूवुश्च मुदा युक्तास्तं दृष्ट्वा वेश्मसन्निधिम्॥ ३७॥ तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च। भरतो मन्त्रिभिः सार्द्धमभ्यवर्त्तत राजवत्॥ ३८॥ आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च। वालव्यजनमादाय न्यषीदत् सचिवासने॥ ३९॥ आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः। ततः सेनापतिः पश्चात् प्रशास्ता च

अपीदत ॥ ४० ॥ ततस्तत्र मुहूर्त्तेन नद्यः पायसकर्द्दमाः।
उपतिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४१ ॥ आसामुभयतः
कूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः। रम्याश्चावसथा दिव्या ब्राह्मणस्य
प्रसादजाः ॥ ४२ ॥ तेनैव च मुहूर्त्तेन दिव्याभरणभूषिताः।
आगुर्विंशतिसाहस्रा ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ॥ ४३ ॥ सुवर्ण-
मणियुक्तेन प्रबालेन च शोभिताः। आगुर्विंशतिसाहस्राः
कुवेरसहिताः स्त्रियः। ४४ ॥ याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद
इव लक्ष्यते। आगुर्विंशतिसाहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः ॥ ४५ ॥
नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्च्चसः। एते गन्धर्वराजानो
भरतस्याग्रतो जगुः ॥ ४६ ॥ अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ
वामना। उपानृत्यन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४७ ॥
यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने। प्रयागे तान्यदृ-
श्यन्त भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४८ ॥ विल्वा मार्दङ्गिका आसंश्शम्या-
ग्राहा विभीतकाः। अश्वत्था नर्त्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य ते-
जसा ॥ ४९ ॥ ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः।
प्रहृष्टास्तत्र सम्पेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥ ५० ॥ शिंशपाम-
लकी जम्बूर्याश्चान्याः कानने लताः। प्रमदाविग्रहं कृत्वा
भरद्वाजाश्रमेवसन् ॥ ५१ ॥ सुरां सुरापाः पिवत पायसञ्च
बुभुक्षिताः। मांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यन्तां यो यदिच्छति ॥५२॥
उच्छाद्य स्नापयन्ति स्म नदीतीरेषु वल्गुषु। अप्येकमेकं पुरुषं
प्रमदाः सप्त चाष्ट च ॥ ५३ ॥ संवाहन्त्यः समापेतुर्नार्य्यो
विपुललोचनाः। परिमृज्य तदान्योन्यं पाययन्ति वरा-
ङ्गनाः ॥ ५४ ॥ हयान् गजान् खरानुष्ट्रांस्तथैव सुरभेः सुतान्।
अभोजयन्वाहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि ॥ ५५ ॥ इक्षूंश्च
मधु लाजांश्च भोजयन्ति स्म वाहनान्। इक्ष्वाकुवरयोधानां
चोदयन्तो महाबलाः ॥ ५६ ॥ नाश्वबन्धोऽश्वमाजानन्न गजं

कुञ्जरयह:। मत्तप्रमत्तमुदिता सा चमूस्तत्र संबभौ ॥ ५७ ॥
तर्पिताः सर्वकामैश्च रक्तचन्दनरूषिता:। अप्सरोगणसंयुक्ताः
सैन्या वाचमुदीरयन् ॥ ५८ ॥ नैवायोध्यां गमिष्यामो न
गमिष्यामो दण्डकान्। कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा
सुखम् ॥ ५९ ॥ इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबन्धकाः।
अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदीरयन् ॥ ६० ॥ सम्प्र-
हृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रश:। भरतस्यानुयातार:
स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ६१ ॥ नृत्यन्तश्च हसन्तश्च गायन्तश्चैव
सैनिकाः। समन्तात् परिधावन्तो माल्योपेता: सहस्रश: ॥ ६२ ॥
ततो भुक्तवतां तेषां तदन्नममृतोपमम्। दिव्यानुद्वीक्ष्य भक्ष्यां-
स्तानभवद्भक्षणे मतिः ॥ ६३ ॥ प्रेष्याश्चेट्यश्च बध्वश्च बलस्था-
श्चापि सर्वश:। बभूवुस्ते भृशं प्रीता: सर्वे चाहतवासस: ॥ ६४ ॥
कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोश्वाश्वमृगपक्षिण:। बभूवु: सुभृतास्तत्र
नातोऽन्यमकल्पयन् ॥ ६५ ॥ नाशुक्लवासास्तत्रासीत् क्षुधितो
मलिनोऽपि वा। रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत ॥६६॥
आजैश्चापि च वाराहैर्निष्टानवरसञ्चयैः। फलनिर्यूहसंसिद्धै:
सूपैर्गन्धरसान्वितै: ॥ ६७ ॥ पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्लस्या-
न्नस्य चाभितः। ददृशुर्विस्मितास्तत्र नरा लौहीः सह-
स्रश: ॥ ६८ ॥ बभूवुर्वनपार्श्वेषु कूपाः पायसकर्दमा:। ताश्च
कामदुधा गावो द्रुमाश्चासन्मधुच्युत: ॥६९॥ वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च
मृष्टमांसचयैर्वृता:। प्रतप्तपैठरैश्चापि मार्गमायूरकौक्कुटै: ॥ ७० ॥
पात्राणाञ्च सहस्राणि स्थालीनां नियुतानि च। न्यर्बुदानि च
पात्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ ७१ ॥ स्थाल्यः कुम्भ्य: कर-
म्भ्यश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः। यौवनस्थस्य गौरस्य कपित्थस्य
सुगन्धिन: ॥ ७२ ॥ ह्रदा: पूर्णा: रसालस्य दध्न: श्वेतस्य
चापरे। बभूवु: पयसश्चान्ये शर्कराणाञ्च सञ्चया: ॥ ७३ ॥

कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च । ददृशुर्भोजने स्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ॥ ७४ ॥ शुक्लानंशुमतश्चापि दन्तधावनसञ्चयान् । शुक्लांश्चन्दनकल्कांश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥७५॥ दर्पणान् परिमृष्टांश्च वाससां चापि सञ्चयान् । पादुकोपानहञ्चैव युग्मान्यत्र सहस्रशः ॥ ७६ ॥ आञ्जनीः कङ्कतान् कुर्चांश्छत्राणि च धनूंषि च । मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७७ ॥ प्रतिपानह्रदान् पूर्णान् खरोष्ट्रगजवाजिनाम् । अवगाह्य सुतीर्थांश्च ह्रदान् सोत्पलपुष्करान् ॥७८॥ आकाशवर्णप्रतिमान् स्वच्छतोयान् सुखप्लवान् । नीलवैदूर्य्यवर्णांश्च मृदून्यवससञ्चयान् ॥ ७९ ॥ निर्व्वापार्थं पशूनान्ते ददृशुस्तत्र सर्वश. । व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतम् ॥ ८० ॥ दृष्ट्वातिथ्यं कृतं तावद्भरद्वाजमहर्षिणा । इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने ॥ ८१ ॥ भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्त्तत । प्रतिजग्मुश्च ताः सर्व्वा गन्धर्व्वाश्च यथागतम् ॥ ८२ ॥ भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ८३ ॥ तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरास्तथैव दिव्यागरुचन्दनोचिताः । तथैव दिव्या विविधाः स्रगुत्तमाः पृथक् विकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः ॥ ८४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकनवतितमः सर्गः ।

ततस्तां रजनीं व्युष्य भरतः सपरिच्छदः । कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १ ॥ तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्रेक्ष्य

प्राञ्जलिमागतम् । हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥२॥
कच्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवास्मद्विषये गता । समग्रस्ते जनः
कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३ ॥ तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भर-
तोऽभिप्रणम्य च । आश्रमादुपनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसम् ॥ ४ ॥
सुखोषितोऽस्मि भगवन् समग्रबलवाहनः । बलवत्तर्पितश्चाहं
बलवान् भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥ अपेतक्लमसन्तापाः सुभक्ष्याः
सुप्रतिश्रयाः । अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्मः सुसुखोषिताः ॥ ५ ॥
आमन्त्रयेऽहं भगवन् कामं त्वामृषिसत्तम । समीपं प्रस्थितुं
भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ ७ ॥ आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मि-
कस्य महात्मनः । आचक्ष्व कतमो मार्गः कियानिति च शंस
मे ॥ ८ ॥ इति पृष्टस्तु भरतं भ्रातृदर्शनलालसम् । प्रत्युवाच
महातेजा भरद्वाजो महातपाः ॥ ९ ॥ भरतार्द्धतृतीयेषु
योजनेष्वजने वने । चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ १० ॥
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । पुष्पितद्रुम-
संछन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥ अनन्तरं तत् सरित-
श्चित्रकूटञ्च पर्वतम् । तयोः पर्णकुटीं तात तत्र तौ वसतो
ध्रुवम् ॥ १२ ॥ दक्षिणेन च मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च ।
गजवाजिसमाकीर्णां वाहिनीं वाहिनीपते ॥ १३ ॥ वाहयस्व
महाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवम् । प्रयाणमिति च श्रुत्वा राज-
राजस्य योषितः ॥ २४ ॥ हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं
पर्यवारयन् । वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया ॥१५॥
कौशल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः । असमृद्धेन
कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता ॥ १६ ॥ कैकेयी तत्र जग्राह च-
रणौ सव्यपत्रपा । तं प्रदक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिम् ॥१७॥
अदूराद्भरतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा । तत्र पप्रच्छ भरतं भर-
द्वाजो महामुनिः ॥ १८ ॥ विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातॄणां तव

राघव। एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ॥ १९ ॥
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः। यामिमां भगव-
न्दीनां शोकानशनकर्शिताम् ॥ २० ॥ पितुर्हि महिषीं देवीं
देवतामिव पश्यसि। एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामि-
नम् ॥ २१ ॥ कौशल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा।
अस्या वामभुजं श्लिष्टा या सा तिष्ठति दुर्मनाः ॥ २२ ॥ इयं
सुमित्रा दुःखार्त्ता देवी राज्ञश्च मध्यमा। कर्णिकारस्य शाखेव
शीर्णपुष्पा वनान्तरे ॥ २३ ॥ एतस्यास्तौ सुतौ देव्याः कुमारौ
देववर्णिनौ। उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ ॥ २४ ॥
यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ। राजा पुत्रविही-
नश्च स्वर्गं दशरथो गतः ॥ २५ ॥ क्रोधनामकृतप्रज्ञां दृप्तां
सुभगमानिनीम्। ऐश्वर्य्यकामां कैकेयीमनार्य्यामार्य्यरूपि-
णीम् ॥ २६ ॥ ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयाम्।
यतोमूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा
नरशार्दूलो बाष्पगद्गदया गिरा। विनिश्वस्य स ताम्राक्षः
क्रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥ २८ ॥ भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं
तदा। प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवत् ॥ २९ ॥ न
दोषेणैव गन्तव्या कैकेयी भरत त्वया। रामप्रव्राजनं ह्येतत्
सुखोदर्कं भविष्यति ॥ ३० ॥ देवानां दानवानाञ्च ऋषीणां
भावितात्मनाम्। हितमेव भविष्यद्धि रामप्रव्राजनादिह ॥ ३१ ॥
अभिवाद्य तु संसिद्धः कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। आमन्त्र्य भरतः
सैन्यं युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ३२ ॥ ततो वाजिरथान्युक्त्वा
दिव्यान् हेमविभूषितान्। अध्यारोहत् प्रयाणार्थं बहून् बहु-
विधो जनः ॥ ३३ ॥ गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः।
जीमूता इव घर्मान्ते सघोषाः सम्प्रतस्थिरे ॥ ३४ ॥ विविधा-
न्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च। प्रययुः सुमहार्हाणि

पादैरपि पदातयः ॥ ३५ ॥ अथ यानप्रवेकैस्तु कौशल्या प्रमुखाः स्त्रियः। रामदर्शनकाङ्क्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३६ ॥ चन्द्रार्कतरुणाभासां नियुक्तां शिबिकां शुभाम्। आस्थाय प्रययौ श्रीमान् भरतः सपरिच्छदः ॥ ३७ ॥ सा प्रयाता महासेना गजवाजिसमाकुला। दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ॥ ३८ ॥ वनानि च व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः। गङ्गायाः परवेलायां गिरिष्वथ नदीष्वपि ॥ ३९ ॥ सा सम्प्रहृष्टद्विपवाजियूथान् वित्रासयन्ती मृगपक्षिसङ्घान्। महद्वनं तत् प्रविगाहमाना रराज सेना भरतस्य तत्र ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

द्विनवतितमः सर्गः।

—०—

तया महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः। अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाः सम्प्रदुद्रुवुः ॥ १ ॥ ऋक्षाः पृषतमुख्याश्च रुरवश्च समन्ततः। दृश्यन्ते वनवाटेषु गिरिष्वपि नदीषु च ॥२॥ स सम्प्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः। वृतो महत्या नादिन्या सेनया चतुरङ्गया ॥ ३ ॥ सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः। महीं संच्छादयामास प्रावृषि द्यामिवाम्बुदाः ॥ ४ ॥ तुरङ्गौघैरवतता वारणैश्च महाबलैः। अनालक्ष्या चिरं कालं तस्मिन् काले बभूव सा ॥ ५ ॥ स गत्वा दूरमध्वानं सम्परिश्रान्तवाहनः। उवाच वचनं श्रीमान् वशिष्ठं मन्त्रिणां वरम् ॥६॥ यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव मया श्रुतम्। व्यक्तं प्राप्ता स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ अयं गिरिश्चित्रकूटस्तथा

मन्दाकिनी नदी। एतत् प्रकाशते दूरान्नीलमेघनिभं वनम् ॥८॥
गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य सम्प्रति। वारणैरवमृद्यन्ते
मामकैः पर्वतोपमैः ॥ ९ ॥ मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वत-
सानुषु। नीला इवातपापाये तोयन्तोयधरा घनाः ॥ १० ॥
किन्नराचरितं देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वते। हयैः समन्तादाकीर्णं
मकरैरिव सागरम् ॥ ११ ॥ एते मृगगणा भान्ति शीघ्रवेगाः
प्रचोदिताः। वायुप्रविद्धाः शरदि मेघजाला इवाम्बरे ॥ १२ ॥
कुर्वन्ति कुसुमापीडान् शिरःसु सुरभीनमी। मेघप्रकाशैः फलकै-
र्दाक्षिणात्या नरा यथा ॥ १३ ॥ निष्कूजमिव भूत्वेदं वनं
घोरप्रदर्शनम्। अयोध्येव जनाकीर्णा सम्प्रति प्रतिभाति मे ॥१४॥
खुरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति। तं वहत्यनिलः
शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियम् ॥ १५ ॥ स्यन्दनांस्तुरगोपेतान् सूत-
मुख्यैरधिष्ठितान्। एतान् सम्पततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न का-
नने ॥ १६ ॥ एतान्वित्रासितान् पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान्।
एतमापततः शैलमधिवासं पतत्रिणाम् ॥ १७ ॥ अतिमात्रमयं
देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मे। तापसानां निवासोयं व्यक्तं स्वर्ग-
पथोनघ ॥ १८ ॥ मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने।
मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैरिव चित्रिताः ॥ १९ ॥ साधुसैन्याः
प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च काननम्। यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ
दृश्येते रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्र-
पाणयः। विविशुस्तद्वनं शूरा धूमाग्रं ददृशुस्ततः ॥ २१ ॥ ते
समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः। नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्त-
मत्रैव राघवौ ॥ २२ ॥ अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ पर-
न्तपौ। अन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २३ ॥
तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसम्मतम्। सैन्यानुवाच सर्वां-
स्तानमित्रबलमर्दनः ॥ २४ ॥ यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु नातो गन्तव्य-

मग्रतः । अहमेव गमिष्यामि सुमन्त्रो धृतिरेव च ॥ २५ ॥ एवमुक्तास्ततः सैन्यास्तत्र तस्थुः समन्ततः । भरतो यत्र धूमाग्रन्तत्र दृष्टिं समादधत् ॥ २६ ॥ व्यवस्थिताया भरतेन सा चमूर्निरीक्षमाणापि च भूमिमग्रतः । बभूव हृष्टा न चिरेण जानती प्रियस्य रामस्य समागमन्तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ।

—०—

दीर्घकालोषितस्तस्मिन् गिरौ गिरिवरप्रियः । वैदेह्याः प्रियमाकाङ्क्षन् स्वञ्च चित्तम्विलोभयन् ॥ १ ॥ अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् । भार्य्यामममरसंकाशः शचीमिव पुरन्दरः ॥ २ ॥ न राज्यभ्रंशनं भद्रे न सुहृद्भिर्विनाभवः । मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥ ३ ॥ पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतम् । शिखरैः खमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४ ॥ केचिद्रजतसङ्काशाः केचित् क्षतजसन्निभाः । पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्च केचिन्मणिवरप्रभाः ॥ ५ ॥ पुष्पार्ककेतकाभाश्च केचित् ज्योतीरसप्रभाः । विराजन्तेऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिताः ॥ ६ ॥ नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः । अदुष्टैर्भात्ययं शैलो बहुपक्षिसमाकुलः ॥ ७ ॥ आम्रजम्ब्वसनैर्लोध्रैः पियालैः पनसैरपि । अङ्कोलैर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतिन्दुकवेणुभिः । काश्मर्य्यारिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैरपि । वदर्य्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनवीजकैः ॥ ८ ॥ पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः । एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययं गिरिः ॥ १० ॥ शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान् कामहर्षणान् ।

किन्नरान् द्रक्ष्यसे भद्रे रममाणान्मनस्विनः ॥ ११ ॥ शाखाव-
सक्तान् खड्गांश्च प्रवराण्यम्बराणि च । पश्य विद्याधरस्त्रीणां
क्रीड़ोद्देशान् मनोरमान् ॥ १२ ॥ जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्यन्दैश्च
क्वचित् क्वचित् । स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥ १३ ॥
गुहासमीरणो गन्धान्नानापुष्पभवान् वहन् । घ्राणतर्पण-
मभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥ १४ ॥ यदीह शरदोऽनेकास्त्वया
सार्द्धमनिन्दिते । लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रध-
क्ष्यति ॥ १५ ॥ बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते । विचित्र-
शिखरे ह्यस्मिन् रतवानस्मि भामिनि ॥ १६ ॥ अनेन वनवासेन
मम प्राप्तं फलद्वयम् । पितुश्चानृण्यता धर्मे भरतस्य प्रियं
तथा ॥ १७ ॥ वैदेहि रमसे कच्चित् चित्रकूटे मया सह । प-
श्यन्ती विविधान् भावान्मनोवाक्कायसम्मतान् ॥ १८ ॥ इदमेवा-
मृतं प्राहू राज्ञि राजर्षयः परे । वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे
प्रपितामहाः ॥ १९ ॥ शिलाः शैलस्य शोभन्ते विशालाः शत-
शोभिताः । बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥ २० ॥
निशि भान्त्यचलेन्द्रस्य हुताशनशिखा इव । ओषध्यः स्वप्रभा-
लक्ष्म्या भ्राजमानाः सहस्रशः ॥ २१ ॥ केचित् क्षयनिभा देशाः
केचिदुद्यानसन्निभाः । केचिदेकशिला भान्ति पर्वतस्यास्य
भामिनि ॥ २२ ॥ भित्त्वेव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः ।
चित्रकूटस्य कूटोऽयं दृश्यते सर्वतः शुभः ॥ २३ ॥ कुष्ठस्थगरपु-
न्नागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् । कामिनां स्वास्तरान् पश्य कुशेशय-
दलायुतान् ॥ २४ ॥ मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः ।
कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥ २५ ॥ वस्वौक-
सारां नलिनीमतीत्येवोत्तरान् कुरून् । पर्वतश्चित्रकूटोऽसौ
बहुमूलफलोदकः ॥ २६ ॥ इमन्तु कालं वनिते विजिह्वीर्षुः

त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन। रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्द्धिनीं स तां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुर्नवतितमः सर्गः ।

अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोशलेश्वरः। अदर्शय-
च्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥ अब्रवीच्च वरारोहां
चन्द्रचारुनिभाननाम्। विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलो-
चनः ॥ २ ॥ विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम्।
कुसुमैरुपसम्पन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ३ ॥ नानाविधै-
स्तीररुहैर्वृत्तां पुष्पफलद्रुमैः। राजन्तीं राजराजस्य नलिनी-
मिव सर्वतः ॥ ४ ॥ मृगयूथनिपीतानि कलुषांभांसि साम्प्रतम्।
तीर्थानि रमणीयानि रतिं सञ्जनयन्ति मे ॥ ५ ॥ जटाजिन-
धराः काले वल्कलोत्तरवाससः। ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं
मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥ आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्द्धबाहवः।
एते परे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः ॥ ७ ॥ मारुतोद्धूत-
शिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः। पादपैः पुष्पपत्राणि सृजद्भिर-
भितो नदीम् ॥ ८ ॥ क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित् पुलिन-
शालिनीम्। क्वचित् सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं
नदीम् ॥ ९ ॥ निर्धूतान्वायुना पश्य विततान् पुष्पसञ्चयान्।
पोप्लूयमानानपरान् पश्य त्वन्तनुमध्यमे ॥ १० ॥ पश्यैतद्वल्गु-
वचसो रथाङ्गाह्वयना द्विजाः। अधिरोहन्ति कल्याणि निष्कू-
जन्तः शुभा गिरः ॥ ११ ॥ दर्शनञ्चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शो-
भने। अधिकं पुरवासाच्च मन्ये तव च दर्शनात् ॥ १२ ॥ विधूत-

कल्हारैः सिन्धुसपोदमशमान्वितैः। नित्यविक्षोभितजलां वि-
गाहस्व मया सह ॥ १३ ॥ सखीवच्च विगाहस्व सीते मन्दाकिनीं
नदीम्। कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ॥ १४ ॥
त्वं पौरजनवत् व्यालानयोध्यामिव पर्वतम्। मन्यस्व वनिते
नित्यं सरयूवदिमां नदीम् ॥ १५ ॥ लक्ष्मणश्चैव धर्मात्मा
सन्निदेशे व्यवस्थितः। त्वञ्चानुकूला वैदेहि प्रीतिञ्जनयती
मम ॥ १६ ॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः। नायो-
ध्यायै न राज्याय स्पृहयेऽद्य त्वया सह ॥ १७ ॥ इमां हि रम्यां
गजयूथलोडितां निपीततोयां गजसिंहवानरैः। सुपुष्पितां
पुष्पभरैरलङ्कृतां न सोऽस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखी ॥१८॥ इतीव
रामो बहुसङ्गतं वचः प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन्। चचार
रम्यं नयनाञ्जनप्रभं स चित्रकूटं रघुवंशवर्द्धनः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चनवतितमः सर्गः।

तां तदा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिम्नगाम्। निष-
साद गिरिप्रस्थे सीतां मांसेन छन्दयन् ॥ १ ॥ इदं मेध्यमिदं
स्वादु निष्टप्तमिदमग्निना। एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह
राघवः ॥ २ ॥ तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः। सैन्य-
रेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभस्पृशौ ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे त्रस्ताः
शब्देन महता ततः। अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथा दुद्रुवु-
र्दिशः ॥ ४ ॥ स तं सैन्यसमुद्भूतं शब्दं शुश्राव राघवः। तांश्च
विप्रद्रुतान् सर्व्वान् यूथपानन्ववैक्षत ॥ ५ ॥ तांश्च विप्रद्रुतान्

दृष्ट्वा तस्य श्रुत्वा महास्वनम्। उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मण-
न्दीप्ततेजसम् ॥ ६ ॥ हन्त लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया।
भीमस्तनितगम्भीरस्तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ७ ॥ गजयूथानि
वारण्ये महिषा वा महावने। वित्रासिता मृगाः सिंहैः
सहसा प्रद्रुता दिशः ॥ ८ ॥ राजा वा राजपुत्रो वा मृगया-
मटते वने। अन्यद्वा श्वापदं किञ्चित् सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥
सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण। सर्वमेतद्यथातत्त्व-
मभिज्ञातुमिहार्हसि ॥ १० ॥ स लक्ष्मणः सन्त्वरितः शालमारुह्य
पुष्पितम्। प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वां दिशमवैक्षत ॥ ११ ॥
उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम्। गजाश्वरथसम्बाधां
यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ १२ ॥ तामश्वगजसम्पूर्णां रथध्वज-
विभूषिताम्। शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहाम्। सज्यं कुरुष्व
चापञ्च शरांश्च कवचन्तथा ॥ १४ ॥ तं रामः पुरुषव्याघ्रो
लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह। अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कस्येमां मन्यसे
चमूम् ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्। दिध-
क्षन्निव तां सेनां रुषितः पावको यथा ॥ १६ ॥ सम्पन्नं राज्य-
मिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम्। आवां हन्तुं समभ्येति कै-
केय्या भरतः सुतः ॥ १७ ॥ एष वै सुमहान् श्रीमान् विटपी
सम्प्रकाशते। विराजत्युज्ज्वलस्कन्धः कोविदारध्वजो रथे ॥ १८ ॥
भजन्त्येते यथाकाममश्वानारुह्य शीघ्रगान्। एते भ्राजन्ति
संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः ॥ १९ ॥ गृहीतधनुषावावां
गिरिं वीर श्रयावहे। अथवेहैव तिष्ठावः सन्नद्धावुद्यतायुधौ ॥ २० ॥
अपि नौ वशमागच्छेत् कोविदारध्वजो रणे। अपि द्रक्ष्यामि
भरतं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ २१ ॥ त्वया राघव सम्प्राप्तं सी-
तया च मया तथा। यन्निमित्तं भवान् राज्याच्च्युतो राघव

त्याश्वतात् ॥ २२ ॥ सम्प्राप्तोयमरिर्वीर भरतो बध्य एव हि।
भरतस्य बधे दोषन्नाहं पश्यामि राघव ॥ २३ ॥ पूर्वापकारिणं
हत्वा नह्यधर्मेण युज्यते। पूर्व्वापकारी भरतस्त्यागे धर्मश्च
राघव ॥ २४ ॥ एतस्मिन्निहते कृत्स्नामनुशाधि वसुन्धराम्।
अद्य पुत्त्रं हतं सङ्ख्ये कैकेयी राज्यकामुका ॥ २५ ॥ मया पश्येत्
सुदुःखार्त्ता हस्तिभिन्नमिव द्रुमम्। कैकेयीञ्च बधिष्यामि सानु-
बन्धां सबान्धवाम् ॥ २६ ॥ कलुषेणाद्य महता मेदिनी परि-
मुच्यताम्। अद्येमं संयतं क्रोधमसत्कारञ्च मानद ॥ २७ ॥
मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनम्। अद्यैव चित्रकू-
टस्य काननं निशितैः शरैः ॥ २८ ॥ छिन्दंश्छत्रुशरीराणि
करिष्ये शोणितोक्षितम्। शरैर्निर्भिन्नहृदयान् कुञ्जरांस्तुरगां-
स्तथा ॥ २९ ॥ श्वापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान्मया।
शराणां धनुषश्चाहमनृणोस्मिन् महारणे ॥ ३० ॥ ससैन्यं भरतं
हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चनवतितमः सर्गः।

सुसंरब्धन्तु भरतं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम्। रामस्तु परि-
सान्त्व्याथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमत्र धनुषा कार्य्यम-
सिना वा सचर्मणा। महाबले महोत्साहे भरते स्वयमागते ॥२॥
पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमाहवे। किं करिष्यामि रा-
ज्येन सापवादेन लक्ष्मण ॥ ३ ॥ यद्द्रव्यं बान्धवानां वा मि-
त्राणां वा क्षये भवेत्। नाहं तत् प्रतिगृह्णीयां भक्ष्यान्विषकृ-
तानिव ॥ ४ ॥ धर्ममर्थञ्च कामञ्च पृथिवीं चापि लक्ष्मण।

इच्छामि भवतामर्थे एतत् प्रतिशृणोमि ते ॥ ५ ॥ भ्रातृणां संग्रहार्थञ्च सुखार्थं चापि लक्ष्मण । राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥ नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा । न हीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ॥ ७ ॥ यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नञ्चापि मानद । भवेन्मम सुखं किञ्चित् भस्म तत् कुरुतां शिखी ॥८॥ मन्येऽहमागतोऽयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः । मम प्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावल्कलधारिणम् । जानक्या सहितं वीर त्वया च पुरुषोत्तम ॥ १० ॥ स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः । द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथागतः ॥ ११ ॥ अम्बाञ्च कैकयीं रुष्य भरतश्चाप्रियं वदन् । प्रसाद्य पितरं श्रीमान् राज्यं मे दातुमागतः ॥ १२ ॥ प्राप्तकालं यथैषोऽस्मान् भरतो द्रष्टुमर्हति । अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किञ्चिदाचरेत् ॥१३॥ विप्रियं कृतपूर्वन्ते भरतेन कदानु किम् । ईदृशं वा भयं तेद्य भरतं यद्विशङ्कसे ॥ १४ ॥ न हि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः । अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ १५ ॥ कथं नु पुत्त्राः पितरं हन्युः कस्याञ्चिदापदि । भ्राता वा भ्रातरं हन्यात् सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥ यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचम्प्रभाषसे । वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥१७॥ उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तद्वचः । राज्यमस्मै प्रयच्छेति बाढमित्येव मंस्यते ॥ १८ ॥ तथोक्तो धर्मशीलेन भ्राता तस्य हिते रतः । लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥ १९ ॥ तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह । त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम् ॥ २० ॥ व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह । एष मन्ये महाबाहुरिहास्मान् द्रष्टुमागतः ॥ २१ ॥ अथवा नौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ ।

वनवासमनुध्याय गृहाय प्रति नेष्यति ॥ २२ ॥ इमां चाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीम्। पिता मे राघवः श्रीमान् वनादादाय यास्यति ॥ २३ ॥ एतौ तौ सम्प्रकाशेते गोत्रवन्तौ मनोरमौ। वायुवेगसमौ वीरौ जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥ स एष सुमहाकायः कम्पते वाहिनीमुखे। नागः शत्रुञ्जयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५ ॥ न तु पश्यामि तच्छत्रं पाण्डुरं लोकविश्रुतम्। पितुर्दिव्यं महाभाग संशयो भवतीह मे ॥ २६ ॥ वृक्षाग्रादवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः। इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाच ह ॥ २७ ॥ अवतीर्य तु शालाग्रात्तस्मात् स समितिञ्जयः। लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥ भरतेनाथ सन्दिष्टा संमर्दो न भवेदिति। समन्तात्तस्य शैलस्य सेनावासमकल्पयत् ॥ २९ ॥ अध्यर्द्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य ह। पार्श्वे न्यविशदावृत्य गजवाजिनराकुला ॥ ३० ॥ सा चित्रकूटे भरतेन सेना धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पम्। प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य विरोचते नीतिमता प्रणीता ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः।

निवेश्य सेनान्तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः। अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्त्तकम् ॥ १ ॥ निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत्। भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसङ्घैः समन्ततः। लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३ ॥ गुहो ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिपाणिना। समन्वेषतु काकुत्स्थावस्मिन् परिवृतः

स्वयम् ॥ ४ ॥ अमात्यैः सह पौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः ।
सह सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिहृतः स्वयम् ॥ ५ ॥ यावन्न रामं
द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् । वैदेहीं वा महाभागां न मे
शान्तिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ यावन्न चन्द्रसङ्काशं तद्द्रक्ष्यामि शुभा-
ननम् । भ्रातुः पद्मविशालाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ७ ॥ सि-
द्धार्थः खलु सौमित्रिर्यश्चन्द्र विमलोपमम् । मुखं पश्यति
रामस्य राजीवाक्षं महाद्युतिम् ॥ ८ ॥ यावन्न चरणौ भ्रातुः
पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ । शिरसा प्रग्रहीष्यामि न मे शान्ति-
र्भविष्यति ॥ ९ ॥ यावन्न राज्ये राज्यार्हः पितृपैतामहे स्थितः ।
अभिषिक्तो जलक्लिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ १० ॥ कृतकृत्या
महाभागा वैदेही जनकात्मजा । भर्त्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या
यानुगच्छति ॥ ११ ॥ सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजसमो
गिरिः । यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुवेर इव नन्दने ॥ १२ ॥
कृतकार्य्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितम् । यदध्यास्ते महाराजो
रामः शस्त्रभृतांवरः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्भरतः पुरुष-
र्षभः । पद्भ्यामेव महातेजाः प्रविवेश महद्वनम् ॥ १४ ॥ स तानि
द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु । पुष्पिताग्राणि मध्येन
जगाम वदतां वरः ॥ १५ ॥ स गिरेश्चित्रकूटस्य शालमारुह्य
सत्वरम् । रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्मुमोद सहबान्धवः । अत्र राम इति ज्ञात्वा
गतः पारमिवाम्भसः ॥ १७ ॥ स चित्रकूटे तु गिरौ निशम्य
रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम् । गुहेन सार्द्धं त्वरितो जगाम
पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टनवतितमः सर्गः ।

—०—

निविष्टायान्तु सेनायामुत्सुको भरतस्ततः । जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १ ॥ ऋषिं वशिष्ठं सन्दिश्य मातॄर्मे शीघ्रमानय । इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥ २ ॥ सुमन्त्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्ववर्त्तत । रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य च ॥ ३ ॥ गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिताम् । भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुटजञ्च ददर्श ह ॥ ४ ॥ शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा । काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्युपचितानि च ॥ ५ ॥ स लक्ष्मणस्य रामस्य ददर्शाश्रममेयुषः । कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचीरैः क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥ ददर्श भवने तस्मिन् महतः सञ्चयान् कृतान् । मृगाणां महिषाणाञ्च करीषैः शीतकारणात् ॥ ७ ॥ गच्छन्नेव महाबाहुर्द्युतिमान् भरतस्तदा । शत्रुघ्नञ्चाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥ मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् । नातिदूरे हि मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ ९ ॥ उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम् । अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता ॥ १० ॥ इदं चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनाम् । शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ ११ ॥ यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने । तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ १२ ॥ अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणम् । आर्य्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टं महर्षिमिव राघवम् ॥ १३ ॥ अथ गत्वा मुहूर्त्तन्तु चित्रकूटं स राघवः । मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः । जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम् ॥ १५ ॥ मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः । सर्व्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १६ ॥ इति लोकसमाकृष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् । रामं तस्य पतिष्यामि

सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ १७ ॥ एवं स विलपंस्तस्मिन् वने दश-
रथात्मजः। ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १८ ॥
शालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम्। विशालां मृदु-
विस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १९ ॥ शक्रायुधनिकाशैश्च
कार्मुकैर्भारसाधनैः। रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबा-
धकैः ॥ २० ॥ अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैः शरैः। शो-
भितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥ महारजतवासो-
भ्यामसिभ्याञ्च विराजिताम्। रुक्मविन्दुविचित्राभ्याञ्चमाभ्या-
ञ्चातिशोभिताम् ॥ २२ ॥ गोधाङ्गुलित्रैरासक्तैश्चित्रकाञ्चनभू-
षितैः। अरिसङ्घैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २३ ॥ प्रागु-
दक्प्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपावकाम्। ददर्श भरतस्तत्र
पुण्यां रामनिवेशने ॥ २४ ॥ निरीक्ष्य स मुहूर्त्तन्तु ददर्श भ-
रतो गुरुम्। उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम् ॥ २५ ॥
कृष्णाजिनधरन्तन्तु चीरवल्कलवाससम्। ददर्श राममासीन-
मभितः पावकोपमम् ॥ २६ ॥ सिंहस्कन्धम्महाबाहुं पुण्डरीक-
निभेक्षणम्। पृथिव्याः सागरान्तायाः भर्त्तारं धर्मचारि-
णम् ॥ २७ ॥ उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणमिव शाश्वतम्।
स्थण्डिले दर्भसंस्तीर्णे सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २८ ॥ तं दृष्ट्वा
भरतः श्रीमान् दुःखमोह-परिप्लुतः। अभ्यधावत धर्मात्मा
भरतः कैकयीसुतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैव विललापार्त्तो वाष्पसन्दि-
ग्धया गिरा। अशक्नुवन् धारयितुं धैर्य्याद्वचनमब्रवन् ॥ ३० ॥
यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुम्। वन्यैर्मृगैरुपासीनः
सोयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३१ ॥ वासोभिर्बहुसाहस्रैर्यो महात्मा
पुरोचितः। मृगाजिने सोयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥
अधारयद्यो विविधाश्चित्राः सुमनसः सदा। सोयं जटाभारमिमं
सहते राघवः कथम् ॥ ३३ ॥ यस्य यज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तो धर्मस्य

सुव्रत:। शरीरक्लेशसम्भूतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३४ ॥ चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपसेवितम्। मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ॥ ३५ ॥ मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः। धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ ३६ ॥ इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः। पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ ३७ ॥ दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः। उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किंचन ॥ ३८ ॥ बाष्पैः पिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम्। आर्येत्येवाभिसंक्रुश्य व्याहर्तुं नाशकत्ततः ॥ ३९ ॥ शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन्। तावुभौ च समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ ४० ॥ ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव समीयतू राजसुतावरण्ये। दिवाकरश्चैव निशाकरश्च यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ ४१ ॥ तान् पार्थिवान् वारणयूथपाहान् समागतांस्तत्र महत्यरण्ये। वनौकसस्तेऽभिसमीक्ष्य सर्वे त्वश्रूण्यमुञ्चन् प्रविहाय हर्षम् ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे नवनवतितमः सर्गः।

—:०—

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि। ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥ १ ॥ कथंचिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशम्। भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह पाणिना ॥२॥ आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवम्। अङ्के भरतमारोप्य पर्यपृच्छत सादरम् ॥ ३ ॥ क्व नु तेऽभूत् पिता तात यदरण्यं त्वमागतः। न हि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ॥४॥

चिरस्य बत पश्यामि दूराद्भरतमागतम्। दुष्प्रतीकमरण्येऽस्मिन्
किन्तात वनमागतः॥५॥ कच्चिन्नु धरते तात राजा यत्त्वमि-
हागतः। कच्चिन्न दीनः सहसा राजा लोकान्तरङ्गतः॥५॥
कच्चित् सौम्य न ते राज्यं भ्रष्टम्बालस्य शाश्वतम्। कच्चित् शुश्रू-
षसे तात पितुः सत्यपराक्रम॥८॥ कच्चिद्दशरथो राजा
कुशली सत्यसागरः। राजसूयाश्वमेधानामाहर्त्ता धर्मनि-
श्चितः॥८॥ स कच्चिद्ब्राह्मणो विद्वान् धर्मनित्यो महाद्युतिः।
इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत्तात पूज्यते॥९॥ तात कच्चिच्च
कौशल्या सुमित्रा च प्रजावती। सुखिनी कच्चिदार्य्या च देवी
नन्दति कैकयी॥१०॥ कच्चिद्विनयसम्पन्नः कुलपुत्त्रो बहु-
श्रुतः। धनसूयुरनुद्दृष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः॥११॥ कच्चि-
दग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः। हुतञ्च होष्यमाणञ्च
काले वेदयते सदा॥१२॥ कच्चिद्देवान् पितॄन् भृत्यान् गुरून्
पितृसमानपि। वृद्धांश्च तात वैद्यांश्च ब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे॥१३॥
इष्वस्त्रवरसम्पन्नमर्थशास्त्रविशारदम्। सुधन्वानमुपाध्यायं
कच्चित्त्वन्तात मन्यसे॥१४॥ कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो
जितेन्द्रियाः। कुलीनाश्चेङ्गितज्ञाश्च कृतास्ते तात मन्त्रिणः॥१५॥
मन्त्रो विजयमूलो हि राज्ञां भवति राघव। सुसंवृतो मन्त्रि-
धुरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः॥१६। कच्चिन्निद्रावशं नैषि क-
च्चित् कालेऽवबुध्यसे। कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थनैपु-
णम्॥१७॥ कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह।
कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रन्न परिधावति॥१८॥ कच्चिदर्थं
विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम्। क्षिप्रमारभसे कर्म न दीर्घयसि
राघव॥१९॥ कच्चिन्न, सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः।
विदुस्ते सर्वकार्य्याणि न कर्त्तव्यानि पार्थिवाः॥२०॥ कच्चिन्न
तर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्त्तिताः। त्वया वा तव वामात्यै-

बुध्यते तात मन्त्रितम् ॥ २१ ॥ कच्चित् सहस्रैर्मूर्खाणामेक-
मिच्छसि पण्डितम् । पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्य्यान्निःश्रेयसं
महत् ॥ २२ ॥ सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः ।
अथवाप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥ २३ ॥ एकोप्यमात्यो
मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः । राजानं राजपुत्त्रं वा प्रापये-
न्महतीं श्रियम् ॥ २४ ॥ कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च
मध्यमाः । जघन्याश्च जघन्येषु भृत्यास्ते तात योजिताः ॥२५॥
अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहांश्शुचीन् । श्रेष्ठां श्रेष्ठेषु
कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्म्मसु ॥ २६ ॥ * कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन
भृशमुद्वेजिताः प्रजाः । राष्ट्रे तवानुजानन्ति मन्त्रिणः कैकयी-
सुत ॥ २७ ॥ कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
उग्रप्रतिग्रहीतारङ्कामयानमिव स्त्रियः ॥ २८ ॥ उपायकुशलं
वैद्यं भृत्यं सन्दूषणे रतम् । शूरमैश्वर्य्यकामञ्च यो न हन्ति
स हन्यते ॥ २९ ॥ कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च धृतिमान्मतिमांश्शुचिः ।
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ॥ ३० ॥ बलवन्तश्च
कच्चित्ते मुख्या युद्धविशारदाः । दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया
सत्कृत्य मानिताः ॥ ३१ ॥ कच्चिद्बलस्य भक्तञ्च वेतनञ्च यथो-
चितम् । सम्प्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे ॥ ३२ ॥
कालातिक्रमणे ह्येव भक्तवेतनयोर्भृताः । भर्त्तुरप्यति कुप्यन्ति
सोनर्थः सुमहान् कृतः ॥ ३३ ॥ कच्चित् सर्वेनुरक्तास्त्वां कुल-
पुत्त्राः प्रधानतः । कच्चित् प्राणांस्तवार्थेषु सन्त्यजन्ति समा-
हिताः ॥ ३४ ॥ कच्चिज्जानपदो विद्वान् दक्षिणः प्रतिभानवान् ।
यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः ॥ ३५ ॥ कच्चिदष्टा-
दशान्येषु स्वपक्षे दशपञ्च च । त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि
तीर्थानि चारणैः ॥ ३६ ॥ कच्चिद्व्यपास्तानहितान् प्रतियातांश्च
सर्वदा । दुर्बलाननवज्ञाय वर्त्तसे रिपुसूदन ॥ ३७ ॥ कच्चिन्न

लोकायतिकान् ब्राह्मणांस्तात सेवसे। अनर्थकुशला ह्येते
बालाः पण्डितमानिनः॥ ३८॥ धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमा-
नेषु दुर्बुधाः। बुद्धिमान्विक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते॥३९॥
वीरैरध्युषितां पूर्वमस्माकं तात पूर्वकैः। सत्यनामां दृढद्वारां
हस्त्यश्वरथसंकुलाम्॥ ४०॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्म-
निरतैः सदा। जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्य्यैः सहस्रशः॥ ४१॥
प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतां वैद्यजनाकुलाम्। कच्चित् समुदितां
स्फीतामयोध्यां परिरक्षसे॥ ४२॥ कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः सुनि
विष्टजनाकुलः। देवस्थानैः प्रपाभिश्च तटाकैश्चोपशोभितः॥४३॥
प्रहृष्ट-नरनारीकः समाजोत्सवशोभितः। सुकृष्टसीमा
पशुमान् हिंसाभिरभिवर्जितः॥ ४४॥ अदेवमातृको रम्यः
श्वापदैः परिवर्जितः। परित्यक्तो भयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशो-
भितः॥ ४५॥ विवर्जितो नरैः पापैर्मम पूर्व्वैः सुरक्षितः।
कच्चिज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघव॥ ४६॥ कच्चित्ते
दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः। वार्त्तायां साम्प्रतं तात
लोकोयं सुखमेधते॥ ४७॥ तेषां गुप्ति परीहारैः कच्चित्ते
भरणं कृतम्। रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः॥४८॥
कच्चित् स्त्रियः सान्त्वयसे कच्चित्तास्ते सुरक्षिताः। कच्चिन्न
श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे॥ ४९॥ कच्चिन्नागवनं गुप्तं
कच्चित्ते सन्ति धेनुकाः। कच्चिन्न गणिकाश्वानां कुञ्जराणाञ्च
तृप्यसि॥ ५०॥ कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मानुषाणां विभूषितम्।
उत्थायोत्थाय पूर्व्वाह्णे राजपुत्त्र महापथे॥ ५१॥ कच्चिन्न सर्वे
कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया। सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमे-
वात्र कारणम्॥ ५२॥ कच्चिद्दुर्गाणि सर्व्वाणि धनधान्या-
युधोदकैः। यन्त्रैश्च प्रतिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्द्धरैः॥ ५३॥
आयस्ते विपुलः कच्चित् कच्चिदल्पतरो व्ययः। अपात्रेषु न ते

कच्चिन्न क्रोधो गच्छति राघव ॥ ५४ ॥ देवतार्थे च पित्रर्थे
ब्राह्मणाभ्यागतेषु च । योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चिद्गच्छति ते
व्ययः ॥ ५५ ॥ कच्चिदार्य्योऽपि शुद्धात्मा चारितश्चापकर्मणा ।
अदृष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभाद्बध्यते शुचिः ॥ ५६ ॥ गृहीतश्चैव
पृष्टश्च काले दृष्टः सकारणः । कच्चिन्न मुच्यते चोरो धनलो-
भान्नरर्षभ ॥ ५७ ॥ व्यसने कच्चिदाढ्यस्य दुर्गतस्य च राघव ।
अर्थं विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बहुश्रुताः ॥ ५८ ॥ यानि
मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि राघव । तानि पुत्रपशून्
घ्नन्ति प्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ५९ ॥ कच्चिद्वृद्धांश्च बालांश्च वैद्यान्
मुख्यांश्च राघव । दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥ ६० ॥
कच्चिद्गुरूंश्च वृद्धांश्च तापसान्देवतातिथीन् । चैत्यांश्च सर्व्वान्
सिद्धार्थान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ६१ ॥ कच्चिदर्थेन वा धर्म-
मर्थं धर्मेण वा पुनः । उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन न विबा-
धसे ॥ ६२ ॥ कच्चिदर्थञ्च कामञ्च धर्मञ्च जयतांवर । विभज्य
काले कालज्ञ सर्व्वान् वरद सेवसे ॥ ६३ ॥ कच्चित्ते ब्राह्मणाः
शर्म सर्वशास्त्रार्थकोविदः । आशंसन्ते महाप्राज्ञ पौरजानपदैः
सह ॥ ६४ ॥ नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ॥ ६५ ॥ एकचिन्त-
नमर्थानामनर्थज्ञैश्च मन्त्रणम् । निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्या-
परिरक्षणम् ॥ ६६ ॥ मङ्गलाद्यप्रयोगञ्च प्रत्युत्थानञ्च सर्वतः ।
कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ६७ ॥ दशपञ्चचतु-
र्वर्गान् सप्तवर्गञ्च तत्वतः । अष्टवर्गं त्रिवर्गञ्च विद्यास्तिस्रश्च
राघव ॥ ६८ ॥ इन्द्रियाणां जयं बुद्ध्वा षाड्गुण्यं दैवमानुषम् ।
कृत्यं विंशतिवर्गञ्च तथा प्रकृतिमण्डलम् ॥ ६९ ॥ यात्रा
दण्डविधानञ्च द्वियोनी सन्धिविग्रहौ । कच्चिदेतान्महाप्राज्ञ
यथावदनुमन्यसे ॥ ७० ॥ मन्त्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टं चतुर्भिस्त्रिभि-

देव वा । कच्चित् समस्तैर्व्यस्तैश्च मन्त्रं मन्त्रयसे बुध ॥ ७१ ॥ कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलाः क्रियाः । कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ७२ ॥ कच्चिदेषैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव । आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ॥ ७३ ॥ यां वृत्तिं वर्त्तते तातो यांश्च नः प्रपितामहाः । तां वृत्तिं वर्त्तसे कच्चिद्या च सत्पथगा शुभा ॥ ७४ ॥ कच्चित् स्वादुकृतं भोज्यमेको नाश्नासि राघव । कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः सम्प्रयच्छसि ॥ ७५ ॥ राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा महीपतिर्दण्डधरः प्रजानाम् । अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथा वदितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ ७६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
शततमः सर्गः ।

—•—

तं तु रामः समाज्ञाय भरतं गुरुवत्सलम् । लक्ष्मणेन सह भ्राता प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥ किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया । यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी ॥२॥ यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः । हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत् सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ इत्युक्तः केकयीपुत्त्रः काकुत्स्थेन महात्मना । प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आर्य्य तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्त्रशोकाभिपीडितः ॥ ५ ॥ स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परन्तप । चकार सा महत् पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६ ॥ सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्षिता । पतिष्यति महाघोरे नरके जननी मम ॥ ७ ॥ तस्य मे दास-

भूतस्य प्रसादं कर्त्तुमर्हसि। अभिषिञ्चस्व चाद्यैव राजेन्द्र मघवानिव॥ ८॥ इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः। त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्त्तुमर्हसि॥ ९॥ तथानुपूर्व्या युक्तश्च युक्तश्चात्मनि मानद। राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान् सुहृदः कुरु॥ १०॥ भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया। शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा॥ ११॥ एभिश्च सचिवैः सार्द्धं शिरसा याचितो मया। भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्त्तुमर्हसि॥ १२॥ तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं सचिवमण्डलम्। पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि॥ १३॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः सबाष्पः कैकयीसुतः। रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः॥ १४॥ तं मत्तमिव मातङ्गं निश्वसन्तं पुनः पुनः। भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत्॥ १५॥ कुलीनः सत्त्वसम्पन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः। राज्यहेतोः कथं पापमाचरेत्त्वद्विधो जनः॥ १६॥ न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन। न चापि जननीं बाल्यात्त्वं विगर्हितुमर्हसि॥ १७॥ कामकारो महाप्राज्ञ गुरूणां सर्वदानघ। उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते॥ १८॥ वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः। भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमपि ज्ञातुमर्हसि॥ १९॥ वने वा चीरवसनं सौम्य कृष्णाजिनाम्बरम्। राज्ये वापि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः॥ २०॥ यावत् पितरि धर्मज्ञ गौरवं लोकसत्कृते। तावत् धर्मकृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम्॥ २१॥ एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव। मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत् समाचरे॥ २२॥ त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतं। वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा॥ २३॥ एवमुक्त्वा महाराजो विभागं लोकसन्निधौ। व्यादिश्य च

महाराजो दिवं दशरथो गतः ॥ २४ ॥ स च प्रमाणं धर्मात्मा राजां लोकगुरुस्तव । पित्रा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥ चतुर्दश समा सौम्य दण्डकारण्यमाश्रितः । उपभोक्ता त्वहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ २६ ॥ यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः । तदेव मन्ये परमात्मनो हितं न सर्वलोकेश्वरभावमव्ययम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकाधिकशततमः सर्गः ।

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह । किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥ शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ । ज्येष्ठे पुत्रे स्थिते राजा न कनीयान् भवेन्नृपः ॥ २ ॥ स समृद्धां मया सार्धमयोध्यां गच्छ राघव । अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥ राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे सम्मतो मम । यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम् ॥ ४ ॥ केकयस्थे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते । धीमान् स्वर्गं गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५ ॥ निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे । दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६ ॥ उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः । अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ७ ॥ प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव । अक्षयं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ ८ ॥ त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सुस्त्वय्येव सक्तामनिवर्त्य बुद्धिम् । त्वया विहीनस्तव शोकरुग्णस्त्वां संस्मरन्नेव गतः पिता ते ॥ ९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
द्व्यधिकशततमः सर्गः ।

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम्। राघवो
भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः॥ १॥ तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाह-
वे दानवारिणा। वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परन्तपः॥ २॥
प्रगृह्य रामो बाहू वै पुष्पिताङ्ग इव द्रुमः। वने परशुना कृत्त-
स्तथा भुवि पपात ह॥ ३॥ तथाहि पतितं रामं जगत्यां
जगतीपतिम्। कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम्॥ ४॥
भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्शितम्। रुदन्तः सह
वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै॥ ५॥ स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा
नेत्राभ्यामस्रमुत्सृजन्। उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु
भाषितुम्॥ ६॥ स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवी-
पतिम्। उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितम्॥ ७॥
किं करिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टाङ्गतिङ्गते। कस्तां राज-
वराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति॥ ८॥ किं नु तस्य मया कार्यं
दुर्जातेन महात्मनः। यो मृतो मम शोकेन स मया न च
संस्कृतः॥ ९॥ अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयानघ।
शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः॥ १०॥ निःप्रधानाम-
नेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाकृतां। निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां
गन्तुमुत्सहे॥ ११॥ समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परन्तप।
कोऽनुशासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरङ्गते॥ १२॥ पुरा प्रेक्ष्य
सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन्। वाक्यानि तानि श्रोष्यामि
कुतः कर्णसुखान्यहम्॥ १३॥ एवमुक्त्वा तु भरतं भार्या-
मभ्येत्य राघवः। उवाच शोकसन्तप्तः पूर्णचन्द्रनिभा-
ननाम्॥ १४॥ सीते मृतस्ते श्वशुरः पितृहीनोऽसि लक्ष्मण।
भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतिं पृथिवीपतेः॥ १५॥ ततो बहु-
गुणं तेषां बाष्पं नेत्रेष्वजायत। तथा ब्रुवति काकुत्स्थे
कुमाराणां यशस्विनाम्॥ १६॥ ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमा-

खास्य दुःखितम्। अब्रुवन् जगतीभर्तुः क्रियतामुदकं
पितुः ॥ १७ ॥ सा सीता श्वगतं श्रुत्वा श्वशुरन्तं महानृपम् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां न शशाकेक्षितुं प्रियम् ॥ १८ ॥ सां-
त्वयित्वा तु तां रामो रुदन्तीं जनकात्मजां। उवाच लक्ष्मणं
तत्र दुःखितो दुःखितं वचः ॥ १९ ॥ आनयेङ्गुदिपिण्याकं चीर-
माहर चोत्तरं। जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥२०॥
सीता पुरस्तात् व्रजतु त्वमेनामभितो व्रज । अहं पश्चाद्गमिष्यामि
गतिर्ह्येषा सुदारुणा ॥ २१ ॥ ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा
महामतिः । मृदुर्दान्तश्च कान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥
सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्द्धमाश्वास्य राघव । अवतारयदा-
लम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम् ॥ २३ ॥ ते सुतीर्थां ततः
कृच्छ्रादुपगम्य यशस्विनः। नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदा
पुष्पितकाननाम् ॥ २४ ॥ शीघ्रस्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमक-
र्दमम् । सिषिचुस्तूदकं राज्ञे तत एतद्भवत्विति ॥ २५ ॥
प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् । दिशं याम्यामभि-
मुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ एतत्ते राजशार्दूल
विमलन्तोयमक्षयम् । पितृलोकगतस्याद्य मद्दत्तमुप-
तिष्ठतु ॥ २७ ॥ ततो मन्दाकिनीतीरं प्रत्युत्तीर्य स राघवः ।
पितुश्चकार तेजस्वी निर्वापं भ्रातृभिः सह ॥ २८ ॥ ऐंगुदं
बदरैर्मिश्रं पिण्याकन्दर्भसंस्तरे। न्यस्य रामः सुदुःखार्त्तो
रुदन् वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥ इदं भुंक्ष्व महाराज प्रीतो य-
दशना वयम् । यदन्नः पुरुषो नूनं तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ३० ॥
ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य्य सरित्तटात् । आरुरोह नर-
व्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम् ॥ ३१ ॥ ततः पर्णकुटीद्वार-
मासाद्य जगतीपतिः । परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरत-
लक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥ तेषां तु रुदतां शब्दात्प्रतिशब्दोऽभवद्गिरौ ।

भ्रातृणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दतामिव ॥ ३३ ॥ महाबलानां
रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः । विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता
भरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥ अब्रुवंश्चापि रामेण भरतः सङ्गतो
ध्रुवम् । तेषामेव महाञ्छब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥ ३५ ॥
अथ वाहान् परित्यज्य तं सर्वे प्रमुखाः स्वनम् । अप्येकमनसो
जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः ॥ ३६ ॥ हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये
स्वलङ्कृतैः । सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ॥ ३७ ॥
अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा । द्रष्टुकामो जनः
सर्वो जगाम सहसाश्रमम् ॥ ३८ ॥ भ्रातृणां त्वरितास्ते तु
द्रष्टुकामाः समागमम् । ययुर्बहुविधैर्यानैः खुरनेमि-
समाकुलैः ॥ ३९ ॥ सा भूमिर्बहुभिर्यानैः रथनेमिसमाहता ।
मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४० ॥ तेन
वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः । आवासयन्तो गन्धेन
जग्मुरन्यद्वनं ततः ॥ ४१ ॥ वराहवृकसिंहाश्च महिषाः
सृमरास्तथा । व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४२ ॥
रथाङ्गाह्वयनत्यूहा हंसाः कारण्डवाः प्लवाः । तथा पुंस्को-
किलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥ ४३ ॥ तेन शब्देन
वित्रस्तैराकाशं पक्षिभिर्वृतं । मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं
प्रबभौ तदा ॥ ४४ ॥ ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमकल्मषं ।
आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः ॥४५॥ विगर्हमाणः
कैकेयीं मन्थरासहितामपि । अभिगम्य जनो रामं बाष्पपूर्ण-
मुखोभवत् ॥ ४६ ॥ तान् नरान् बाष्पपूर्णास्यान् समीक्ष्याथ
सुदुःखिताम् । पर्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥ ४७ ॥
स तत्र कांश्चित् परिषस्वजे नरान् नराश्च केचित्तु तमभ्य-
वादयन् । चकार सर्वान् सवयस्यबान्धवान् यथार्हमासाद्य
तदा नृपात्मजः ॥ ४८ ॥ ततः स तेषां रुदतां महात्मनां भुवं

च स चानुविनादयन् स्वनः। गुहा गिरीणां च दिशश्च सन्ततं मृदङ्गघोषप्रतिमो विशुश्रुवे॥ ४९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
त्र्यधिकशततमः सर्गः।

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च। अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः॥ १॥ राजपत्न्यश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति। ददृशुस्तत्र तत्तीर्थं रामलक्ष्मण-सेवितम्॥ २॥ कौसल्या बाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता। सुमित्रामब्रवीद्दीना याश्चान्या राजयोषितः॥ ३॥ इदं तेषामनाथानां क्लिष्टमक्लिष्टकर्मणाम्। वने प्राक्केवलं तीर्थं ये ते निर्विषयीकृताः॥ ४॥ इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जल-मतन्द्रितः। स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात्॥ ५॥ जघन्यमपि ते पुत्रः कृतवान्न तु गर्हितः। भ्रातुर्यदर्थरहितं सर्वं तद्गर्हितं गुणैः॥ ६॥ अद्यायमपि ते पुत्रः क्लेशानाम-तथोचितः। नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु॥ ७॥ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले। पितुरिङ्गुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना॥ ८॥ तं भूमौ पितुरार्त्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा। उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथ-स्त्रियः॥ ९॥ इदमिक्ष्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः। राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि॥ १०॥ तस्य देव-समानस्य पार्थिवस्य महात्मनः। नैतदौपयिकं मन्ये भुक्त-भोगस्य भोजनम्॥ ११॥ चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो भुवि। कथमिङ्गुदिपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधिपः॥ १२॥ अतो

दुःखतरं लोके न किञ्चित् प्रतिभाति मे। यत्र रामः पितुर्दद्या-
दिङ्गुदिक्षोदमृद्धिमान्॥ १३ ॥ रामेणेङ्गुदिपिण्याकं
पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे। कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति
सहस्रधा॥ १४ ॥ श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी
प्रतिभाति मे। यदन्नः पुरुषो नूनं तदन्नास्तस्य देवताः॥ १५ ॥
एवमार्त्तां सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वास्य तां तदा। ददृशुश्चाश्रमे रामं
स्वर्गच्युतमिवामरम्॥ १६ ॥ तं भोगैः परित्यक्तं रामं सम्प्रेक्ष्य
मातरः। आर्त्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वरं शोककर्शिताः॥ १७ ॥
तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणाञ्छुभान्। मातॄणां मनुज-
व्याघ्रः सर्वासां सत्यसङ्गरः॥ १८ ॥ ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्व-
ङ्गुलितलैः शुभैः। प्रममार्जू रजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः॥ १९ ॥
सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातॄः सम्प्रेक्ष्य दुःखितः। अभ्यवादय-
दासक्तं शनै रामादनन्तरम्॥ २० ॥ यथा रामे तथा तस्मिन्
सर्वा ववृतिरे स्त्रियः। वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे॥ २१ ॥
सीतापि चरणांस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता। श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी
सम्बभूवाग्रतः स्थिता॥ २२ ॥ तां परिष्वज्य दुःखार्त्ता माता
दुहितरं यथा। वनवासकृशां दीनां कौसल्या वाक्यमब्र-
वीत्॥ २३ ॥ विदेहराजस्य सुता स्नुषा दशरथस्य च। राम-
पत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता विजने वने॥ २४ ॥ पद्ममातपसन्तप्तं
परिक्लिष्टमिवोत्पलं। काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवा-
म्बुदैः॥ २५ ॥ मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयं।
भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसम्भवः॥ २६ ॥ ब्रुवन्त्या-
मेवमार्त्तायां जनन्यां भरताग्रजः। पादावासाद्य जग्राह
वशिष्ठस्य स राघवः॥ २७ ॥ पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वै
बृहस्पतेरिन्द्र इवामराधिपः। प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः
सहैव तेनोपविवेश राघवः॥ २८ ॥ ततो [illegible] सहितः

समन्विभिः पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः। जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम्॥ २८॥ उपोपविष्टस्तु तदातिवीर्यवांस्तपस्विवेशेन समीक्ष्य राघवम्। श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलिर्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिम्॥ ३०॥ किमेष वाक्यं भरतोद्य राघवं प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति। इतीव तस्यार्य्यजनस्य तत्त्वतो बभूव कौतूहलमुत्तमन्तदा॥ ३१॥ स राघवः सत्यधृतिश्च लक्ष्मणो महानुभावो भरतश्च धार्मिकः। वृतः सुहृद्भिश्च विरेजिरेऽध्वरे यथा सदस्यैः सहिताखयोऽग्नयः॥ ३२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुरधिकशततमः सर्गः।

ततः पुरुषसिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः। शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्त्तत॥ १॥ रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः। मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन्॥ २॥ तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित् किञ्चिदब्रवीत्। भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत्॥ ३॥ सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम। तद्ददामि तवैवाहं भुंक्ष्व राज्यमकण्टकम्॥ ४॥ सेतुं ते वाम्बुवेगेन भिन्नसेतुर्जलागमे। दुरावरं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत्॥ ५॥ गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्यस्येव पतत्रिणः। अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते॥ ६॥ सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते। राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति॥ ७॥ यथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्द्धितः। ह्रस्वकेन दुरारोहो

दृढस्कन्धो महाद्रुमः ॥ ८ ॥ स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि
न विदर्शयेत् । स तां नानुभवेत् प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररो-
पितः ॥ ९ ॥ एषोपमा महाबाहो तदर्थं वेत्तुमर्हसि । यत्र
त्वमस्मान् वृषभो भर्त्ता भृत्यान्न शाधि हि ॥ १० ॥ श्रेणयस्त्वां
महाराज पश्यन्त्वग्र्याश्च सर्वशः । प्रतपन्तमिवादित्यं राज्य-
स्थितमरिन्दमम् ॥ ११ ॥ तवानुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु
कुञ्जराः । अन्तःपुरगता नार्य्यो नदन्तु सुसमाहिताः ॥ १२ ॥
तस्य साध्वनुमन्यन्त नागरा विविधा जनाः । भरतस्य वचः श्रुत्वा
रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ १३ ॥ तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यश-
स्विनम् । रामः कृतात्मा भरतं समाश्वास्य यदात्मवान् ॥ १४ ॥
नात्मनः कामकारो हि पुरुषोयमनीश्वरः । इतश्चेतरतश्चैनं
कृतान्तः परिकर्षति ॥ १५ ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः
समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तञ्च जीवितम् ॥१६॥
यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् । एवं नरस्य जा-
तस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ १७ ॥ यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं
भूत्वावसीदति । तथावसीदन्ति नरा जरामृत्युवशङ्गताः ॥ १८ ॥
अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्त्तते । यात्येव यमुना
पूर्णं समुद्रमुदकार्णवम् ॥ १९ ॥ अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां
प्राणिनामिह । आयूंषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥२०॥
आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि । आयुस्तु क्षीयते यस्य
स्थितस्याथ गतस्य च ॥ २१ ॥ सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्नि-
षीदति । गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्त्तते ॥ २२ ॥
गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः । जरया पुरुषो
जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ॥ २३ ॥ नन्दन्त्युदित आदित्ये
नन्दन्त्यस्तमितेऽहनि । आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवित-

क्षयम्॥ २४ ॥ अत्यन्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम्।
ऋतूनां परिवर्त्तेन प्राणिनां प्राणसङ्क्षयः॥ २५ ॥ यथा का-
ष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महार्णवे। समेत्य तु व्यपेयातां काल-
मासाद्य कञ्चन॥ २६ ॥ एवं भार्य्याश्च पुत्त्राश्च ज्ञातयश्च
वसूनि च। समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभवः॥ २७॥
नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समभिवर्त्तते। तेन तस्मिन्न सा-
मर्थ्यं प्रेतस्यास्यानुशोचतः॥ २८॥ यथा हि सार्थं गच्छन्तं
ब्रूयात् कश्चित् पथि स्थितः। अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भव-
तामिति॥ २९ ॥ एवं पूर्व्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहैर्ध्रुवः।
तमापन्नः कथं शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः॥ ३०॥ वयसः
पतमानस्य स्रोतसो वानिवर्त्तिनः। आत्मा सुखे नियोक्तव्यः
सुखभाजः प्रजाः स्मृताः॥ ३१ ॥ धर्मात्मा सुशुभैः कृत्स्नैः
क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः। न स शोच्यः पिता तात स्वर्गतः सत्कृतः
सताम्॥ ३२ ॥ स जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः।
दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम्॥ ३३ ॥ तं तु नैव-
म्विधः कश्चित् प्राज्ञः शोचितुमर्हति। त्वद्विधो मद्विधश्चापि
श्रुतवान् बुद्धिमत्तरः॥ ३४ ॥ एते बहुविधाः शोका विलाप
रुदिते तदा। वर्जनीया हि धीरेण सर्व्वावस्थासु धीमता॥३५॥
स स्वस्थो भव मा शोको यात्वा चावसतां पुरीम्। तथा पित्रा
नियुक्तोसि वशिना वदतांवर॥ ३६ ॥ यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः
पुण्यकर्मणा। तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्य्यस्य शासनम्॥३७॥
न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिन्दम। स त्वयापि सदा
मान्यः स वै बन्धुः स नः पिता॥ ३८॥ तद्वचः पितुरेवाहं
सम्मतं धर्मचारिणाम्। कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन रा-
घव॥ ३९॥ धार्मिकेणानृशंसेन नरेण गुरुवर्त्तिना। भवि-
तव्यं नरव्याघ्र परलोकं जिगीषता॥ ४०॥ आत्मानमनुतिष्ठ त्वं

स्वभावेन नरर्षभ। निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य
नः ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेशप्रति-
पालनार्थम्। यवीयसं भ्रातरमर्थवच्च प्रभुर्मुहूर्त्ताद्विरराम
रामः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चोत्तरशततमः सर्गः।

—•—

एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत्। ततो मन्दाकिनी-
तीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् ॥ १ ॥ उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको
धार्मिकं वचः। को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिन्दम ॥२॥
न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत्। सम्मतश्चापि
वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ॥ ३ ॥ यथा मृतस्तथा जीवन्
यथासति तथा सति। यस्यैष बुद्धिलाभः स्यात् परितप्येत
केन सः ॥ ४ ॥ परावरज्ञो यश्च स्याद्यथा त्वं मनुजाधिप।
स एव व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥ अमरोपम-
सत्त्वस्त्वं महात्मा सत्यसङ्गरः। सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि
राघव ॥ ६ ॥ न त्वामेवं गुणैर्युक्तं प्रभवाभवकोविदम्।
अविषह्यतमं दुःखं नासादयितुमर्हति ॥ ७ ॥ प्रोषिते मयि
यत् पापं माता मत्कारणात् कृतम्। क्षुद्रया तदनिष्टं मे
प्रसीदतु भवान् मम ॥ ८ ॥ धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह
मातरम्। हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हां पापकारिणीम् ॥ ९ ॥
कथं दशरथाज्जातः शुभाभिजनकर्मणः। जानन् धर्ममधर्मिष्ठं
कुर्य्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥ १० ॥ गुरुः क्रियावान् वृद्धश्च राजा

प्रेतः पितेति च । तातं न परिगर्हेऽहं दैवतञ्चेति संसदि ॥ ११ ॥
को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषम् । स्त्रियाः प्रिय-
चिकीर्षुः सन् कुर्य्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् ॥ १२ ॥ अन्तकाले हि
भूतानि मुह्यन्तीति पुरा श्रुतिः । राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा
सा श्रुतिः कृता ॥ १३ ॥ साध्वर्थमभिसन्धाय क्रोधान्मोहाच्च
साहसात् । तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् ॥ १४ ॥
पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्त्रो यः साधु मन्यते । तदपत्यं मतं लोके
विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १५ ॥ तदपत्यं भवानस्तु मा भवान् दुष्कृतं
पितुः । अति यत्तत् कृतं कर्म लोके धीरविगर्हितम् ॥ १६ ॥
कैकेयीं मां च तातञ्च सुहृदो बान्धवांश्च नः । पौरजानपदान्
सर्व्वान् त्रातुं सर्व्वमिदं भवान् ॥ १७ ॥ क्व चारण्यं क्व च क्षात्रं
क्व जटाः क्व च पालनम् । ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान् कर्तु-
मर्हति ॥ १८ ॥ एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्त्रियस्याभिषेचनम् ।
येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ॥ १९ ॥ कश्च
प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणम् । आयतिस्थञ्चरेद्धर्मं क्षत्र-
बन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥ अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मञ्चरितुमिच्छसि ।
धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥ चतुर्णा-
माश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम् । आहुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं
त्यक्तुमिच्छसि ॥ २२ ॥ श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो
ह्यहम् । स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २३ ॥
हीनबुद्धिगुणो बालो हीनस्थानेन चाप्यहम् । भवता च विना-
भूतो न वर्त्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥ इदं निखिलमप्यग्र्यं राज्यं
पित्र्यमकण्टकम् । अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सह बान्धवैः ॥ २५ ॥
इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्व्वाः प्रकृतयः सह । ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च
मन्त्रविन्मन्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥ अभिषिक्तस्त्वमस्माभिर-
योध्यां पालने व्रज । विजित्य तरसा लोकान् मरुद्भिरिव

वासवः॥ २७॥ ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदः साधु निर्दहन्। सुहृदस्तर्पयन् कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम्॥ २८॥ अद्यार्य्य मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेभिषेचने। अद्य भीताः पलायन्तु दुष्प्रवास्ते दिशो दश॥ २९॥ आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ। अद्य तत्रभवन्तञ्च पितरं रक्ष किल्बिषात्॥ ३०॥ शिरसा त्वाभियाचेदं कुरुष्व करुणां मयि। बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः॥ ३१॥ अथवा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः। गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्द्धमप्यहम्॥ ३२॥ तथाहि रामो भरतेन ताम्यता प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः। न चैव चक्रे गमनाय सत्त्ववान् मतिं पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः॥ ३३॥ तदद्भुतं स्थैर्य्यमवेक्ष्य राघवे समं जनो हर्षमवाप दुःखितः। न यात्ययोध्यामिति दुःखितोभवत् स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः॥ ३४॥ तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभास्तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः। तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः प्रणम्य रामस्य ययाचिरे सह॥ ३५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षष्ठोत्तरशततमः सर्गः।

पुनरेवं ब्रुवाणन्तं भरतं भरताग्रजः। प्रत्युवाच ततः श्रीमान् ज्ञातिमध्ये सुसत्कृतः॥ १॥ उपपन्नमिदं वाक्यं यत्त्वमेवमभाषथाः। जातः पुत्रो दशरथात् कैकेय्यां राजसत्तमात्॥ २॥ पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन्।

मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः। सम्प्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४ ॥ ततः सा सम्प्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी। अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५ ॥ तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनन्तथा। तच्च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरम् ॥ ६ ॥ तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ। चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥ ७ ॥ सोऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः। सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ ॥ भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम्। कर्त्तुमर्हसि राजेन्द्र क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥ ९ ॥ ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम्। पितरं त्राहि धर्मज्ञ मातरञ्चाभिनन्दय ॥ १० ॥ श्रूयते धीमता तात श्रुतिर्गीता यशस्विना। गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति ॥ ११ ॥ पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः। तस्मात् पुत्त्र इति प्रोक्तः पितॄन् यः पाति सर्वतः ॥ १२ ॥ एष्टव्या बहवः पुत्त्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः। तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्गयां व्रजेत् ॥ १३ ॥ एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता रघुनन्दन। तस्मात् त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात् प्रभो ॥ १४ ॥ अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरनुरञ्जय। शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥ प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन्। आभ्यान्तु सहितो वीर सीतया लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥ त्वं राजा भरत भव स्वयं नराणां वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणाम्। गच्छ त्वं पुरवरमद्य सम्प्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान् प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥ छायान्ते दिनकरभाः प्रबाधमानं वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीताम्। एतेषामहमपि काननद्रुमाणां छायां तामतिशयिनीं शनैः श्रयिष्ये ॥ १८ ॥ शत्रुघ्नस्त्वतुलमतिस्तु ते सहायः सौमित्रिर्मम

विदितः प्रधानमित्रम्। चत्वारस्तनय वरावयं नरेन्द्रं सत्यस्थं भरत चराम मा विषीद ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सप्तोत्तरशततमः सर्गः।

आश्वासयन्तं भरतं जावालिर्ब्राह्मणोत्तमः। उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १ ॥ साधु राघव माभूत्ते बुद्धिरेवं निरर्थिका। प्राकृतस्य नरस्येव आर्य्यबुद्धेस्तपस्विनः ॥ २ ॥ कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित्। एको हि जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥ तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः। उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥ ४ ॥ यथा ग्रामान्तरं गच्छन्नरः कश्चिद्बहिर्वसेत्। उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५ ॥ एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु। आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥ पित्र्यं राज्यं समुत्सृज्य स नार्हसि नरोत्तम। आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकम् ॥ ७ ॥ समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय। एकवेणीधरा हि त्वा नगरी सम्प्रतीक्षते ॥ ८ ॥ राजभोगाननुभवन् महार्हान् पार्थिवात्मज। विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिपिष्टपे ॥ ९ ॥ न ते कश्चिद्दशरथस्त्वञ्च तस्य न कश्चन। अन्यो राजा त्वमन्यस्तु तस्मात् कुरु यदुच्यते ॥ १० ॥ बीजमात्रं पिता जन्तोः शुक्रं शोणितमेव च। संयुक्तमृतुमन्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ॥ ११ ॥ गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै। प्रवृत्तिरेषा भूतानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ १२ ॥ अर्थधर्मपरा ये ये तांस्तां

शोचामि नेतरान्। ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य ले-
भिरे॥ १३॥ अष्टका पितृदेवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः। अन्न-
स्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति॥ १४॥ यदि भुक्तमि-
हान्येन देहमन्यस्य गच्छति। दद्यात् प्रवसतां श्राद्धं न तत्
पथ्यशनं भवेत्॥ १५॥ दानसंवनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः
कृताः। यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व सन्त्यज॥ १६॥
स नास्ति परमित्येतत् कुरु बुद्धिं महामते। प्रत्यक्षं यत्तदा
तिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु॥ १७॥ सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्व-
लोकनिदर्शिनीम्। राज्यं स त्वं निगृह्णीष्व भरतेन प्रसा-
दितः॥ १८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टोत्तरशततमः सर्गः।

जावालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः। उवाच परया
सूक्त्या बुद्ध्या विप्रतिपन्नया॥ १॥ भवान्मे प्रियकामार्थं वचनं
यदिहोक्तवान्। अकार्य्यं कार्य्यसङ्काशमपथ्यं पथ्यसन्निभम्॥२॥
निर्मर्य्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः। मानं न लभते
सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः॥ ३॥ कुलीनमकुलीनं वा वीरं
पुरुषमानिनम्। चारित्रमेव व्याख्याति शुचिम्वा यदि वा-
शुचिम्॥ ४॥ अनार्य्यस्त्वार्य्यसंस्थानः शौचाद्धीनस्तथा शुचिः।
लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव॥ ५॥ अधर्मं धर्म-
वेषेण यदिमं लोकसङ्करम्। अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियां
विधिविवर्जिताम्॥ ६॥ कश्चेतयानः पुरुषः कार्य्याकार्य्यविच-
क्षणः। बहु मन्येत मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम्॥ ७॥

कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम्। अनया वर्त्त-
मानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥ कामवृत्तो न्वयं लोकः
कृत्स्नः समुपवर्त्तते। यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति
हि प्रजाः ॥ ९ ॥ सत्यमेवानृशंसञ्च राजवृत्तं सनातनम्। त-
स्मात् सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥ ऋषय-
श्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे। सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन्
परं गच्छति चाक्षयम् ॥ ११ ॥ उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृत-
वादिनः। धर्मः सत्यपरो लोके मूलं स्वर्गस्य चोच्यते ॥ १२ ॥
सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः। सत्यमूलानि
सर्व्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ १३ ॥ दत्तमिष्टं हुतञ्चैव त-
प्तानि च तपांसि च। वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात् सत्यपरो
भवेत् ॥ १४ ॥ एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम्।
मज्जत्येको हि निरये एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५ ॥ सोऽहं पितु-
र्निदेशन्तु किमर्थं नानुपालये। सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन स-
मयीकृतम् ॥ १६ ॥ नैव लोभान्न मोहाद्वा न चाज्ञानात्तमो-
न्वितः। सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥
असत्यसन्धस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः। नैव देवा न पितरः
प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं
पश्याम्यहं ध्रुवम्। भारः सत्पुरुषैश्चीर्णस्तदर्थमभिनन्द्यते ॥ १९ ॥
क्षात्रं धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम्। क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च
सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥ कायेन कुरुते पापं मनसा सम्प्र-
धार्य्य तत्। अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्मपातकम् ॥ २१ ॥
भूमिः कीर्त्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि। सत्यं समनु-
वर्त्तन्ते सत्यमेव भजेत तत् ॥ २२ ॥ श्रेष्ठं ह्यनार्य्यमेव स्याद्यद्भवा-
नवधार्य्य माम्। आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २३ ॥
कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः। भरतस्य करिष्यामि

वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४ ॥ स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा
गुरुसन्निधौ। प्रहृष्टमानसा देवी कैकेयी चाभवत्तदा ॥ २५ ॥
वनवासं वसन्नेव शुचिर्नियतभोजनः। मूलपुष्पफलैः पुण्यैः
पितॄन्देवांश्च तर्पयन् ॥ २६ ॥ सन्तुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवा-
हये। अकुहः श्रद्दधानः सन् कार्य्याकार्य्यविचक्षणः ॥ २७ ॥
कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्त्तव्यं कर्म यच्छुभम्। अग्निर्वायुश्च
सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८ ॥ शतं क्रतूनामाहृत्य देव-
राट् त्रिदिवं गतः। तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं प्राप्ता महर्-
षयः ॥ २९ ॥ अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा निशम्य तन्नास्तिक-
वाक्यहेतुम्। अथाब्रवीत्तं नृपतेस्तनूजो विगर्हमाणो वचनानि
तस्य ॥ ३० ॥ सत्यञ्च धर्मञ्च पराक्रमञ्च भूतानुकम्पां प्रियवादि-
ताञ्च। द्विजातिदेवातिथिपूजनञ्च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य
सन्तः ॥ ३१ ॥ तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थमेकोदयं सम्प्रतिपद्य
विप्राः। धर्मं चरन्तः सकलं यथावत् काङ्क्षन्ति लोकागममप्र-
मत्ताः ॥ ३२ ॥ निन्दाम्यहं कर्म कृतं पितुस्तद्यस्त्वामगृह्णाद्विष-
मस्थबुद्धिम्। बुद्ध्यानयैवंविधया चरन्तं सुनास्तिकं धर्मपथाद-
पेतम् ॥ ३३ ॥ यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं ना-
स्तिकमत्र विद्धि। तस्माद्धि यः शक्यतमः प्रजानां न नास्तिके-
नाभिमुखो बुधः स्यात् ॥ ३४ ॥ त्वत्तो जनाः पूर्वतरे द्विजाश्च
शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः। छित्त्वा सदेमञ्च परञ्च लोकं
तस्माद्द्विजाः स्वस्ति कृतं हुतञ्च ॥ ३५ ॥ धर्मे रताः सत्पुरुषैः
समेतास्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः। अहिंसका वीतमलाश्च
लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥ ३६ ॥ इति ब्रुवन्तं वचनं
सरोषं रामं महात्मानमदीनसत्त्वम्। उवाच पथ्यं पुनरास्तिक-
कञ्च सत्यं वचः सानुनयञ्च विप्रः ॥ ३७ ॥ न नास्तिकानां वचनं
ब्रवीम्यहं न नास्तिकोऽहं न च नास्ति किञ्चन। समीक्ष्य कालं

पुनरास्तिको भवं अथैव काले पुनरेव नास्तिकः ॥ ३८ ॥ स
चापि कालोऽयमुपागतः शनैर्यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ।
निवर्त्तनार्थं तव राम कारणात् प्रसादनार्थञ्च मयैतदी-
रितम् । ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
नवाधिकशततमः सर्गः ।

क्रुद्धमाज्ञाय रामन्तु वसिष्ठः प्रत्युवाच ह । जाबालिरपि
जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् ॥ १ ॥ निवर्त्तयितुकामस्तु
त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् । इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध
मे ॥ २ ॥ सर्वं सलिलमेवासीत् पृथिवी तत्र निर्मिता । ततः
समभवद्ब्रह्मा स्वयम्भूर्दैवतैः सह ॥ ३ ॥ स वराहस्ततो भूत्वा
प्रोज्जहार वसुन्धराम् । असृजच्च जगत् सर्वं सह पुत्रैः कृता-
त्मभिः ॥ ४ ॥ आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ।
तस्मात् मरीचिः सञ्जज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥ ५ ॥ विवस्वान्
कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्वयम् । स तु प्रजापतिः पूर्वमि-
क्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥ यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना
मही । तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ७ ॥
इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः । कुक्षेरथा-
त्मजो वीरो विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः
पुत्रः प्रतापवान् । बाणस्य च महाबाहुरनरण्यो महातपाः ॥ ९ ॥
नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्न दुर्भिक्षं सतांवरे । अनरण्ये महाराजे
तस्करो वापि कश्चन ॥ १० ॥ अनरण्यान्महाराज पृथूराजा
बभूव ह । तस्मात् पृथोर्महातेजास्त्रिशङ्कुरुदपद्यत ॥ ११ ॥

स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवङ्गतः। त्रिशङ्कोरभवत्पुत्र-
र्धुन्धुमारो महायशाः ॥ १२ ॥ धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो
व्यजायत। युवनाश्वसुतः श्रीमान् मान्धाता समपद्यत ॥ १३ ॥
मान्धातुस्तु महातेजाः सुसन्धिरुदपद्यत। सुसन्धेरपि पुत्रौ
द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ १४ ॥ यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो
रिपुसूदनः। भरतात्तु महाबाहोरसितो नाम जायत ॥ १५ ॥
यस्यैते प्रति राजान उदपद्यन्त शत्रवः। हैहयास्तालजङ्घाश्च
शूराश्च शशबिन्दवः ॥ १६ ॥ तांस्तु सर्वान् प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा
प्रवासितः। स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ १७ ॥
द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः। तत्र चैका
महाभागा भार्गवं देववर्चसम्। ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षिणी
पुत्रमुत्तमम्। एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै गरलं ददौ ॥ १८ ॥
भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः। तमृषिं साभ्युपागम्य
कालिन्दी त्वभ्यवादयत् ॥ १९ ॥ स तामभ्यवदत् प्रीतो वरेप्सुं
पुत्रजन्मनि। उत्तमस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः ॥ २० ॥
धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्त्तारिसूदनः। श्रुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा
मुनिं तमनुमान्य च ॥ २१ ॥ पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसम-
प्रभम्। ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्रमजायत ॥ २२ ॥ स-
पत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया। गरेण सह तेनैव
तस्मात् स सगरोभवत् ॥ २३ ॥ स राजा सगरो नाम यः
समुद्रमखानयत्। इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रासयान इमाः प्रजाः ॥ २४ ॥
असमञ्जस्तु पुत्रोभूत् सगरस्येति नः श्रुतम्। जीवन्नेव स पित्रा
तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २५ ॥ अंशुमानपि पुत्रोभूदसम-
ञ्जस्य वीर्यवान्। दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगी-
रथः ॥ २६ ॥ भगीरथात् ककुत्स्थश्च काकुत्स्था येन तु
स्मृताः। ककुत्स्थस्य च पुत्रोभूत् रघुर्येन तु राघवाः ॥ २७ ॥

रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः। कल्माषपादः
सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि॥ २८ ॥ कल्माषपादपुत्रो-
भूच्छङ्खणस्त्विति नः श्रुतम्। यस्तु तद्वीर्य्यमासाद्य सहसैन्यो
व्यनीनशत्॥ २९ ॥ शङ्खणस्य तु पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान्
सुदर्शनः। सुदर्शनस्याग्निवर्ण अग्निवर्णस्य शीघ्रगः॥ ३०॥
शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुवः। प्रशुश्रुवस्य पुत्रो-
भूदम्बरीषो महामतिः॥ ३१ ॥ अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः
सत्यविक्रमः। नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः॥ ३२॥
अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ। अजस्य चैव धर्मात्मा
राजा दशरथः सुतः॥ ३३॥ तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम
इत्यभिविश्रुतः। तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जगन्नृप॥ ३४॥
इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः। पूर्वजे नावरः
पुत्रो ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते॥ ३५॥ स राघवाणां कुलधर्म-
मात्मनः सनातनं नाद्य विहन्तुमर्हसि। प्रभूतरत्नामनुशाधि
मेदिनीं प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशाः॥ ३६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
दशाधिकशततमः सर्गः।

वसिष्ठः स तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः। अब्रवीद्धर्म-
संयुक्तं पुनरेवापरं वचः॥ १॥ पुरुषस्य हि जातस्य भवन्ति
गुरवस्त्रयः। आचार्य्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव॥ २॥
पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ। प्रज्ञां ददाति चाचार्य्य-
स्तस्मात् स गुरुरुच्यते॥ ३॥ स तेऽहं पितुराचार्य्यस्तव चैव पर-
न्तप। मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्त्तेः सतां गतिम्॥ ४॥

इमा हि ते परिषदो ज्ञातयश्च नृपास्तथा। एषु तात चरन्धर्मं नातिवर्त्तेः सतां गतिम्॥ ५॥ इक्ष्वाया धर्मशीलाया मातु-र्नार्हस्यवर्त्तितुम्। अस्या हि वचनं कुर्व्वन्नातिवर्त्तेः सतां गतिम्॥ ६॥ भरतस्य वचः कुर्वन् याचमानस्य राघव। आ-त्मानं नातिवर्त्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम॥ ७॥ एव मधुरमुक्तः स गुरुणा राघवः स्वयम्। प्रत्युवाच समासीनं वशिष्ठं पुरुषर्षभः॥८॥ यन्मातापितरौ वृत्त तनये कुरुतः सदा। न सुप्रतिकरं तत्तु माता पिता च यत् कृतम्॥ ९॥ यथाशक्तिप्रदानेन स्वापनो-च्छादनेन च। नित्यञ्च प्रियवादेन तथा संवर्द्धनेन च॥ १०॥ स हि राजा दशरथः पिता जनयिता मम। आज्ञापयन्मां यत्तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति॥ ११॥ एवमुक्ते तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम्। उवाच विपुलोरस्कः सूतं परमदु-र्मनाः॥ १२॥ इह तु स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे। आर्य्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे न प्रसीदति॥ १३॥ निराहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः। शये पुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रतियास्यति॥ १४॥ स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः। कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्थितः स्वयम्॥ १५॥ तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः। किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्षसे॥ १६॥ ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान् रोद्धु-मिहार्हसि। न तु मूर्द्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने॥१७॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतम्। पुरवर्य्यामितः क्षिप्र-मयोध्यां याहि राघव॥ १८॥ आसीनस्त्वेव भरतः पौरजान-पदं जनम्। उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्य्यं नानुशासथ॥ १९॥ ते तदोचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः। काकुत्स्थमभिजा-नीमः सम्यग्वदति राघवः। २०॥ एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति। अतएव न शक्ता स्म व्यावर्त्तयितु-

मञ्जसा ॥ २१ ॥ तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत्। एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् ॥ २२ ॥ एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक् सम्पश्य राघव। उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम् ॥ २३ ॥ अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत्। शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेणयस्तथा ॥ २४ ॥ न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम्। एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवम् ॥ २५ ॥ यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्त्तव्यञ्च पितुर्वचः। अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६ ॥ धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः। उवाच रामः सम्प्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥ २७ ॥ विक्रीतमाहितं क्रीतं यत् पित्रा जीवता मम। न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥२८॥ उपाधिर्न मया कार्य्यो वनवासे जुगुप्सितः। युक्तमुक्तञ्च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९ ॥ जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम्। सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि ॥३०॥ अनेन धर्मशीलेन वनात् प्रत्यागतः पुनः। भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥ वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम्। अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकादशाधिकशततमः सर्गः।

—०—

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम्। विस्मिताः सङ्गमं प्रेक्ष्य समुपेता महर्षयः ॥ १ ॥ अन्तर्हिता मुनिगणाः स्थिताश्च परमर्षयः तौ भ्रातरौ महाभागौ काकुत्स्थौ प्रश-

र्षसिरे ॥ २ ॥ स धन्यो यस्य पुत्त्रौ द्वौ धर्म्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ।
श्रुत्वा वयं हि सम्भाषामुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३ ॥ ततस्त्वृषि-
गणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः । भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः
सङ्गता वचः । ४ ॥ कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ।
ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ । सदानृणमिमं
राम वयमिच्छामहे पितुः । अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दश-
रथो गतः ॥ ६ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्व्वाः समहर्षयः ।
राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ॥ ७ । ह्लादित-
स्तेन वाक्येन शुशुभे शुभदर्शनः । रामः संहृष्टवदनस्तानृषी-
नभ्यपूजयत् ॥ ८ ॥ त्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ।
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥ राम धर्ममिमं
प्रेक्ष्य कुलधर्मानुसन्ततम् । कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च
याचनाम् ॥ १० ॥ रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ।
पौरजानपदांश्चापि रक्तान् रञ्जयितुं तथा । ११ ॥ ज्ञातयश्चापि
योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः । त्वामेव हि प्रतीक्षन्ते पर्जन्य-
मिव कर्षकाः ॥ १२ ॥ इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रति-
पद्य हि । शक्तिमान् स हि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वापतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा । भृशं सम्प्रार्थयामास स
राघवेति प्रियं वदन् ॥ १४ ॥ तमङ्के भ्रातरं कृत्वा रामो वचन-
मब्रवीत् । श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयम् ॥ १५ ॥
आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या । भृशमुत्सहसे
तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६ । अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धि-
मद्भिश्च मन्त्रिभिः । सर्वकार्याणि संमन्त्र्य महान्त्यपि हि का-
रय ॥ १७ ॥ लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान् वा हिमन्त्यजेत् ।
अतीयात् सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ १८ ॥ कामाद्वा
तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् । न तन्मनसि कर्त्तव्यं

वर्त्तितव्यञ्च मातृवत्॥ १९॥ एवं ब्रुवाणं भरतः कौशल्यासुत-
मब्रवीत्। तेजसादित्यसङ्काशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम्॥ २०॥
अधिरोहार्य्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते। एते हि सर्वलो-
कस्य योगक्षेमं विधास्यतः॥ २१॥ सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके
व्यवमुच्य च। प्रायच्छत् सुमहातेजा भरताय महात्मने॥२२॥
स पादुके सम्प्रणम्य रामं वचनमब्रवीत्। चतुर्दश हि वर्षाणि
जटाचीरधरो ह्यहम्॥ २३॥ फलमूलाशनो वीर भवेयं रघु-
नन्दन। तवागमनमाकाङ्क्षन् वसन् वै नगराद्बहिः॥ २४॥
तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परन्तप। चतुर्दशे हि सम्पूर्णे
वर्षेऽहनि रघूत्तम॥ २५॥ न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि
हुताशनम्। तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरम्॥२६॥
शत्रुघ्नञ्च परिष्वज्य वचनञ्चेदमब्रवीत्। मातरं रक्ष कैकेयीं
मा रोष कुरु तां प्रति॥ २७॥ मया च सीतया चैव शप्तोऽसि
रघुनन्दन। इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह॥२८॥
स पादुके ते भरतः स्वलंकृते महोज्ज्वले सम्परिगृह्य धर्मवित्।
प्रदक्षिणञ्चैव चकार राघवं चकार चैवोत्तमनागमूर्द्धनि॥ २९॥
अथानुपूर्व्या प्रतिपूज्य तं जनं गुरूंश्च मन्त्रीन् प्रकृतीस्तथानुजौ।
व्यसर्जयद्राघववंशवर्द्धनः स्थितः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः॥ ३०॥
तं मातरो वाष्पगृहीतकण्ठ्यो दुःखेन नामन्त्रयितुं हि शेकुः।
स चैव मातृरभिवाद्य सर्वा रुदन् कुटीं स्वां प्रविवेश रामः॥३१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
द्वादशोत्तरशततमः सर्गः।

—•—

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा। आरु-

रोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ १ ॥ वशिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः । अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २ ॥ मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा । प्रदक्षिणञ्च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३ ॥ पश्यन्धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च । प्रययौ तस्य पार्श्वेन ससैन्यो [illegible]स्तदा ॥ ४ ॥ अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा । आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५ ॥ स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य बुद्धिमान् । अवतीर्य्य रथात् पादौ ववन्दे कुलनन्दनः ॥ ६ ॥ ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् । अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतः ॥ ७ ॥ एवमुक्तः स तु ततो भरद्वाजेन धीमता । प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः ॥ ८ ॥ स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः । राघवः परमप्रीतो [illegible]शिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयि[illegible]मि तत्त्वतः । चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥१०॥ [illegible]नुक्तो महाप्राज्ञो वशिष्ठः प्रत्युवाच ह । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं [illegible]र्त्तं वचनं महत् ॥ ११ ॥ एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेम[illegible]षिते । अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरो भव ॥ १२ ॥ [illegible]क्तो वशिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः । पादुके हेमविकृते [illegible] राज्याय ते ददौ ॥ १३ ॥ निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना । अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥१४॥ [illegible]त्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः । भरद्वाजः शुभतरं मु[illegible]र्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५ ॥ नैतच्चित्रं नरव्याघ्रे शीलवृत्तविदांवरे । यदार्य्यं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्नोत्सृष्टमिवोदकम् ॥१६॥ [illegible] स महाबाहुः पिता दशरथस्तव । यस्य त्वमीदृशः पुत्रो [illegible]त्मा धर्मवत्सलः ॥ १७ ॥ तमृषिन्तु महाप्राज्ञमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः । आमन्त्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य च ॥ १८ ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः। भरतस्तु ययौ श्रीमा-
नयोध्यां सह मन्त्रिभिः॥ १९॥ यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च
सा चमूः। पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी॥ २०॥
ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीम्। ददृशुस्तां
पुनः सर्वे गङ्गां शिवजलां नदीम्॥ २१॥ तां रम्यजलसम्पूर्णां
सन्तीर्य सहबान्धवः। शृङ्गवेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः॥२२॥
शृङ्गवेरपुरादूभूय अयोध्यां सन्ददर्श ह। अयोध्यान्तु तदा दृष्ट्वा
पित्रा भ्रात्रा विवर्जिताम्॥ २३॥ भरतो दुःखसन्तप्तः सारथिं
चेदमब्रवीत्। सारथे पश्य विध्वस्ता अयोध्या न प्रकाशते॥२४॥
निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वना॥ २५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः।

—•—

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान् प्रभुः। अयोध्यां
भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः॥ १॥ बिडालोलूकचरिता-
मालीननरवारणाम्। तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां
निशामिव॥ २॥ राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलित-
प्रभाम्। ग्रहेणाभ्युदिते नैकां रोहिणीमिव पीड़िताम्॥ ३॥
अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां घर्मोत्तप्तविहङ्गमाम्। लीनमीनझष-
ग्राहां कृशां गिरिनदीमिव॥ ४॥ विधूमामिव हेमाभां
शिखामग्नेः समुत्थिताम्। हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्र-
लयङ्गताम्॥ ५॥ विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथ-
ध्वजाम्। हतप्रवीरामापन्नां चमूमिव महाहवे॥ ६॥ सफेनां
सस्वनां भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम्। प्रशान्तमारुतोद्धूतां

जलोर्मिमिव निस्वनाम् ॥ ७ ॥ त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरूपैश्च
याजकैः । सुत्याकाले सुनिर्वृत्ते वेदिङ्गतरवामिव ॥ ८ ॥ गोष्ठ-
मध्ये स्थितामार्त्तामचरन्तीं नवं तृणम् । गोवृषेण परित्यक्तां
गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्व-
लद्भिरिवोत्तमैः । वियुक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव ॥१०॥
सहसा चरितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयागताम् । संहृतद्युति-
विस्तारान्तारामिव दिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥ पुष्पनद्धां वसन्तान्ते
मत्तभ्रमरशालिनीम् । द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां क्लान्तां वनलता-
मिव ॥ १२ ॥ सम्मूढनिगमां सर्वां सङ्क्षिप्तविपणापणाम् ।
प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवांबुधरैर्वृताम् ॥ १३ ॥ क्षीणपानो-
त्तमैर्भग्नैः शरावैरभिसंवृताम् । हतशौण्डामिव ध्वस्तां पान-
भूमिमसंस्कृताम् ॥ १४ ॥ वृक्णभूमितलां निम्नां वृक्णपात्रैः
समावृताम् । उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपान्निपतितामिव ॥ १५ ॥
विपुलां विततान्चैव युक्तपाशां तरस्विनाम् । भूमौ बाणैर्विनि-
ष्कृत्तां पतितां ज्यामिवायुधात् ॥ १६ ॥ सहसा युद्धशौण्डेन
हयारोहेण वाहिनाम् । निहतां प्रति सैन्येन वडवामिव पाति-
ताम् ॥ १७ ॥ भरतस्तु रथस्थः सन् श्रीमान् दशरथात्मजः ।
वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ किं नु खल्वद्य
गम्भीरो मूर्च्छितो न निशाम्यते । यथा पुरमयोध्यायां गीत-
वादित्र निस्वनः ॥ १९ ॥ वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च
मूर्च्छितः । चन्दनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ २० ॥
यानप्रवरघोषश्च सुस्निग्धहयनिस्वनः । प्रमत्तगजनादश्च म-
हांश्च रथनिस्वनः ॥ २१ ॥ नेदानीं श्रूयते पुर्य्यामस्यां
रामे विवासिते । चन्दनागुरुगन्धाश्च महार्हाश्च नवस्रजः ॥ २२ ॥
गते रामे हि तरुणाः सन्तप्ता नोपभुञ्जते । बहिर्यात्रां
न गच्छन्ति चित्रमाल्यधरा नराः ॥ २३ ॥ नोत्सवाः सम्प्र-

वर्षन्ते रामशोकार्दिते पुरे। सा हि नूनं मम भ्रातुः पुरस्यास्य द्युतिर्गता॥ २४॥ न हि राजत्ययोध्येयं सासारेवार्जुनी क्षपा। कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः॥२५॥ जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इवाम्बुदः। तरुणैश्चारुवेषैश्च नरैरुन्नतगामिभिः॥ २६॥ सम्पतद्भिरयोध्यायां नाभिभान्ति महापथाः। इति ब्रुवन् सारथिना दुःखितो भरतस्तदा॥ २७॥ अयोध्यां सम्प्रविश्यैव विवेश वसतिं पितुः। तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव॥ २८॥ तदा तदन्तःपुरमुज्झितप्रभं सुरैरिवोत्कृष्टमभास्करं दिनम्। निरीक्ष्य सर्वत्र विभक्तमात्मवान् मुमोच वाष्पं भरतः सुदुःखितः॥ २९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुर्दशोपरिशततमः सर्गः।

ततो निक्षिप्य मातॄस्ता अयोध्यायां दृढव्रतः। भरतः शोकसन्तप्तो गुरूनिदमथाब्रवीत्॥ १॥ नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामन्त्रयेऽत्र वः। तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना॥ २॥ गतश्चाहो दिवं राजा वनस्थः स गुरुर्मम। रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः॥ ३॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः। अब्रुवन्मन्त्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः॥ ४॥ सुभृशं श्लाघनीयञ्च यदुक्तं भरत त्वया। वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत्॥ ५॥ नित्यन्ते बन्धुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे। मार्गमार्य्यं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान्॥ ६॥ मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियम्।

अब्रवीत् सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥ ७ ॥ प्रहृष्ट-
वदनः सर्वा मातॄः समभिभाष्य च । आरुरोह रथं श्रीमान्
शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ ८ ॥ आरुह्य तु रथं क्षिप्रं शत्रुघ्नभरता-
वुभौ । ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मन्त्रिपुरोहितैः ॥ ९ ॥ अग्रतो
गुरवः सर्वे वशिष्ठप्रमुखा द्विजाः । प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दि-
ग्रामो यतो भवेत् ॥ १० ॥ बलञ्च तदनाहूतं गजाश्वरथसंकु-
लम् । प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११ ॥ रथस्थः
स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः । नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिर-
स्याधाय पादुके ॥ १२ ॥ ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य
सः । अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरूनिदमभाषत ॥ १३ ॥ एत-
द्राज्यं मम भ्राता दत्तं सन्न्याससुत्तमम् । योगक्षेमं वहे चेमे
पादुके हेमभूषिते ॥ १४ ॥ भरतः शिरसा कृत्वा सन्न्यासं
पादुके ततः । अब्रवीद्दुःखसन्तप्तः सर्वं प्रकृतिमण्डलम् ॥ १५ ॥
छत्रं धारयत क्षिप्रमार्यपादाविमौ मतौ । आभ्यां राज्ये
स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥ १६ ॥ भ्रात्रा तु मयि स-
न्न्यासो निक्षिप्तः सौहृदादयम् । तमिमं पालयिष्यामि राघवा-
गमनं प्रति ॥ १७ ॥ क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम् ।
चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ ॥ १८ ॥ ततो
निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः । निवेद्य गुरवे राज्यं भ-
जिष्ये गुरुवर्त्तिताम् ॥ १९ ॥ राघवाय च सन्न्यासं दत्त्वे मे वर
पादुके । राज्यञ्चेदमयोध्याञ्च धूतपापो भवाम्यहम् ॥ २० ॥
स वल्कलजटाधारी मुनिवेशधरः प्रभुः । नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः
ससैन्यो भरतस्तदा ॥ २१ ॥ सबालव्यजनं छत्रं धारयामास
स स्वयम् । भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयन् ॥ २२ ॥
ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्यपादुके । तदधीनस्तदा राज्यं
कारयामास सर्वदा ॥ २३ ॥ यदा हि यत्कार्यमुपैति किञ्चि-

दुपायनस्योपहृतं महार्हम्। स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चाद्भरतो यथावत् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चदशोपरिशततमः सर्गः।

प्रतियाते तु भरते वसन् रामस्तदा वने। लक्षयामास सोद्वेग-
मथौत्सुक्यन्तपस्विनाम् ॥ १ ॥ ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्ताप-
साश्रमे। राममाश्रित्य निरतास्तानलक्षयदुत्सुकान् ॥ २ ॥
नयनैर्भ्रुकुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शङ्किताः। अन्योन्यमुपज-
ल्पन्तः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः ॥ ३ ॥ तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य राम-
स्त्वात्मनि शङ्कितः। कृताञ्जलिरुवाचेदमृषिं कुलपतिं ततः ॥ ४ ॥
न कच्चिद्भगवन् किञ्चित् पूर्ववृत्तमिदं मयि। दृश्यते विकृतं येन
विक्रियन्ते तपस्विनः ॥ ५ ॥ प्रमादाच्चरितं कच्चित् किञ्चिन्नाव-
रजस्य मे। लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टं नानुरूपं महात्मनः ॥ ६ ॥
कच्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि। प्रमदाभ्युचितां वृत्तिं
सीता युक्तां न वर्त्तते ॥ ७ ॥ अथर्षिर्जरया वृद्धस्तपसा च जरा-
गतः। वेपमान इवोवाच रामं भूतदयापरम् ॥ ८ ॥ कुतः
कल्याणसत्त्वायाः कल्याणाभिरतेः सदा। चलनं तात वैदेह्या-
स्तपस्विषु विशेषतः ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्तमिदं तावत् तापसान्
प्रतिवर्त्तते। रक्षोभ्यस्तेन संविग्नाः कथयन्ति मिथः कथाः ॥१०॥
रावणावरजः कश्चित् खरो नामेह राक्षसः। उत्पाट्य तापसान्
सर्व्वान् जनस्थाननिवासिनः ॥ ११ ॥ धृष्टश्च जितकाशी च नृ-
शंसः पुरुषादकः। अवलिप्तश्च पापश्च त्वाञ्च तात न मृष्यते ॥ १२॥
त्वं यदाप्रभृति ह्यस्मिन्नाश्रमे तात वर्त्तसे। तदाप्रभृति

रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् ॥ १३ ॥ दर्शयन्ति हि बीभत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि । नानारूपैर्विरूपैश्च रूपैरसुखदर्शनैः ॥ १४ ॥ अप्रशस्तैरशुचिभिः सम्प्रयुज्य च तापसान् । प्रतिघ्नन्त्यपरान् क्षिप्रमनार्याः पुरतः स्थितान् ॥ १५ ॥ तेषु तेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीय च । रमन्ते तापसांस्तत्र नाशयन्तोऽल्पचेतसः ॥ १६ ॥ अवक्षिपन्ति स्रुग्भाण्डानग्नीन् सिञ्चन्ति वारिणा । कलशांश्च प्रमर्दन्ति हवने समुपस्थिते ॥ १७ ॥ तैर्दुरात्मभिराविष्टाना-श्रमान् प्रजिहासवः गमनायान्यदेशस्य चोदयन्त्यृषयोऽद्य माम् ॥ १८ ॥ तत् पुरा राम शारीरीमुपहिंसां तपस्विषु । दर्शयन्ति हि दुष्टास्ते त्यक्ष्याम इममाश्रमम् ॥ १९ ॥ बहुमूलफलं चित्रम-विदूरादितो वनम् । अश्वस्याश्रममेवाहं श्रयिष्ये सगणः पुनः ॥ २० ॥ खरस्त्वय्यपि चायुक्तं पुरा तात प्रवर्त्तते । सहास्माभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्त्तते ॥ २१ ॥ सकलत्रस्य सन्देहो नित्ययुक्तस्य राघव । समर्थस्यापि हि सतो वासो दुःखमिहाद्य ते ॥ २२ ॥ इत्युक्तवन्तं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम् । न शशाकोत्तरैर्वाक्यै-रवरोद्धुं समुत्सुकम् ॥ २३ ॥ अभिनन्द्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम् । स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥ २४ ॥ रामः संसाध्य ऋषिगणमनुगमनात् देशात्तस्मात् कुलपति-मभिवाद्य ऋषिम् । सम्यक् प्रीतैस्तैरनुगत उपदिष्टार्थः पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपसम्पेदे ॥ २५ ॥ आश्रमम्-ऋषिविरहितं प्रभुः क्षणमपि न जहौ स राघवः । राघवं हि सततमनुगतास्तापसा-श्चार्षचरिते धृतगुणाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे षोडशोपरिशततमः सर्गः ।

—•—

राघवस्त्वपयातेषु सर्वेष्वनुविचिन्तयन् । न तत्रारोचयद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १ ॥ इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः । सा च मे स्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः । २ ॥ स्कन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ तस्मादन्यत्र गच्छामि इति सञ्चिन्त्य राघवः । प्रातिष्ठत सवैदेह्या लक्ष्मणेन च सङ्गतः ॥ ४ ॥ सोऽत्रेराश्रममासाद्य तं ववन्दे महायशाः । तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवत् प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥ स्वयमातिथ्यमादिश्य सर्वमस्य सुसत्कृतम् । सौमित्रिञ्च महाभागं सीताञ्च समसान्त्वयत् ॥ ६ ॥ पत्नीञ्च तमनुप्राप्तां वृद्धामामन्त्र्य सत्कृताम् । सान्त्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७ ॥ अनसूयां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् । प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः ॥ ८ ॥ रामाय चाचचक्षे तां तापसीं धर्मचारिणीम् । दशवर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरम् ॥ ९ ॥ यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता । उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलङ्कृता ॥ १० ॥ दशवर्षसहस्राणि यया तप्तं महत्तपः । अनसूयाव्रतैस्तात प्रत्यूहाश्च निवर्तिताः ॥ ११ ॥ देवकार्यनिमित्तञ्च यया सन्त्वरमाणया । दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ ॥ १२ ॥ तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्यां तपस्विनीम् । अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा ॥ १३ ॥ एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः । सीतामालोक्य धर्मज्ञामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ राजपुत्रि श्रुतन्त्वेतन्मुनेरस्य समीरितम् । श्रेयोर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम् ॥ १५ ॥ अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता । तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम् ॥ १६ ॥ सीता त्वेतद्वचः श्रुत्वा राघवस्य यशस्विनी । तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १७ ॥ शिथिलां वलितां वृद्धां जरापाण्डुरमूर्धजाम् ।

सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते कदलीमिव ॥ २८ ॥ तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रताम् । अभ्यवादयदव्यग्रा स्वं नाम समुदाहरत् ॥ १९ ॥ अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तां दमान्विताम् । बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ २० ॥ ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम् । सान्त्वयन्त्यब्रवीद्वृद्धा दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे ॥ २१ ॥ त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते मानवृद्धिं च मानिनि । अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि ॥ २२ ॥ नगरस्थो वनस्थो वा शुभो वा यदि वाशुभः । यासां स्त्रीणां प्रियो भर्त्ता तासां लोका महोदयाः ॥ २३ ॥ दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः । स्त्रीणामार्य्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ २४ ॥ नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं विमृशन्त्यहम् । सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपःकृतमिवाव्ययम् ॥ २५ ॥ नत्वेवमवगच्छन्ति गुणदोषमसत् स्त्रियः । कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरन्ति याः ॥ २६ ॥ प्राप्नुवन्त्ययशश्चैव धर्मभ्रंशञ्च मैथिलि । अकार्य्यवशमापन्ना स्त्रियो याः खलु तद्विधाः ॥ २७ ॥ त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः । स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यन्ति यथा पुण्यकृतस्तथा ॥ २८ ॥ तदेवमेनन्त्वमनुव्रता सती पतिप्रधाना समयानुवर्त्तिनी । भव स्वभर्तुः सहधर्मचारिणी यशश्च धर्मञ्च ततः समाप्स्यसि ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ।

—•—

सा त्वेवमुक्ता वैदेही त्वनसूयानसूयया । प्रतिपूज्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ नैतदाश्चर्य्यमार्य्यायां यन्मां

त्वमनुभाषसे । विदितन्तु ममाप्येतद्यथा नार्य्याः पतिर्गुरुः ॥ २॥
यद्यप्येष भवेद्भर्त्ता अनार्य्यो वृत्तिवर्जितः । अद्वैधमत्र वर्त्तव्यं
तथाप्येष मया भवेत् ॥ ३ ॥ किं पुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो
जितेन्द्रियः । स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत् पितृवत् प्रियः ॥४॥
यां वृत्तिं वर्त्तते रामः कौशल्यायां महाबलः । तामेव नृपना-
रीणामन्यासामपि वर्त्तते ॥ ५ ॥ सकृद्दृष्टास्वपि स्त्रीषु नृपेण
नृपवत्सलः । मातृवद्वर्त्तते वीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित् ॥ ६ ॥
आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम् । समाहितं हि मे
श्वश्र्वा हृदये यत् स्थितं मम ॥ ७ ॥ पाणिप्रदानकाले च यत्
पुरा त्वग्निसन्निधौ । अनुशिष्टं जनन्या मे वाक्यं तदपि मे
धृतम् ॥ ८ ॥ न विस्मृतन्तु मे सर्वं वाक्यैः स्वैर्धर्मचारिणि ।
पतिशुश्रूषणान्नार्य्यास्तपो नान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥ सावित्री पति-
शुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते । तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशु-
श्रूषया दिवम् ॥ १० ॥ वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि
देवता । रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्त्तमपि दृश्यते ॥ ११ ॥
एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः । देवलोके महीयन्ते
पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२ ॥ ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सी-
तया वचः । शिरस्याघ्राय चोवाच मैथिलीं हर्षयन्त्युत ॥ १३ ॥
नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे । तत् संश्रित्य बलं
सीते छन्दये त्वां शुचिव्रते ॥ १४ ॥ उपपन्नञ्च युक्तञ्च वचनं तव
मैथिलि । प्रीता चास्म्युच्यतां सीते करवाणि प्रियञ्च किम् ॥१५॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मन्दविस्मया । कृतमित्यब्रवीत्
सीता तपोबलसमन्विताम् ॥ १६ ॥ सा त्वेवमुक्ता धर्मज्ञा तया
प्रीततराभवत् । सफलञ्च प्रहर्षन्ते हन्त सीते करोम्यहम् ॥१७॥
इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च । अङ्गरागञ्च
वैदेहि महार्हमनुलेपनम् ॥ १८ ॥ मया दत्तमिदं सीते

तव गात्राणि शोभयेत् । अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति ॥ १९ ॥ अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे । शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥ २० ॥ सा वस्त्रमङ्गरागञ्च भूषणानि स्रजस्तथा । मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्य च तत् सीता प्रीतिदानं यशस्विनी । श्लिष्टाञ्जलिपुटा धीरा समुपास्त तपोधनाम् ॥ २२ ॥ तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता । वचनं प्रष्टुमारेभे कथां काञ्चिदनु प्रियाम् ॥ २३ ॥ स्वयम्वरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना । राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥ तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि । यथाभूतञ्च कार्त्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ एवमुक्ता तु सा सीता तापसीं धर्मचारिणीम् । श्रूयतामिति चोक्त्वा वै कथयामास तां कथाम् ॥ २६ ॥ मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् । क्षत्रधर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् ॥ २७ ॥ तस्य लाङ्गलहस्तस्य कृषतः क्षेत्रमण्डलम् । अहं किलोत्थिता भित्त्वा जगतीं नृपतेः सुता ॥ २८ ॥ स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः । पांशुकुण्ठितसर्वाङ्गीं विस्मितो जनकोऽभवत् ॥ २९ ॥ अनपत्येन च स्नेहादङ्कमारोप्य च स्वयम् । ममेयं तनयेत्युक्त्वा स्नेहो मयि निपातितः ॥ ३० ॥ अन्तरिक्षे च वागुक्ता प्रतिमामानुषी किल । एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव ॥ ३१ ॥ ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः । अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः ॥ ३२ ॥ दत्ता चास्मीष्टवद्देव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणे । तया सम्भाविता चास्मि स्निग्धया मातृसौहृदात् ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता । चिन्तामभ्यगमद्दीनो वित्तनाशादिवाधनः ॥ ३४ ॥ सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात् । प्रधर्षणमवा-

प्रीति शक्रेणापि समो भुवि ॥ ३५ ॥ तां धर्षयामदूरस्थां
संहृत्यात्मनि पार्थिवः। चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाप्लवो
यथा ॥ ३६ ॥ अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छत् स चि-
न्तयन्। सदृशञ्चाभिरूपञ्च महीपालः पतिं मम ॥ ३७ ॥ तस्य
बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य सन्ततम्। स्वयम्बरन्तनयायाः
करिष्यामीति धर्मतः ॥ ३८ ॥ महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन
महात्मना। दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ३९ ॥
असञ्चाल्य मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात्। तन्न शक्ता नमयितुं
स्वप्नेष्वपि नराधिपाः ॥ ४० ॥ तद्धनुः प्राप्य मे पिता व्याहृतं
सत्यवादिना। समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामन्त्र्य पार्थिवान् ॥४१॥
इदञ्च धनुरुद्यम्य सज्यं यः कुरुते नरः। तस्य मे दुहिता
भार्य्या भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥ तच्च दृष्ट्वा धनुः श्रेष्ठं
गौरवाद्गिरिसन्निभम्। अभिवाद्य नृपा जग्मुरशक्तास्तस्य तो-
लने। ४३ ॥ सुदीर्घस्य तु कालस्य राघवोऽयं महाद्युतिः।
विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ॥ ४४ ॥ लक्ष्मणेन सह
भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः। विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा
सुपूजितः ॥ ४५ ॥ प्रोवाच पितरं तत्र राघवौ रामलक्ष्मणौ।
सुतौ दशरथस्येतौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ॥ ४६ ॥ इत्युक्तस्तेन
विप्रेण तद्धनुः समुपानयत्। तद्धनुर्दर्शयामास राजपुत्राय दे-
विकम् ॥ ४७ ॥ निमेषान्तरमात्रेण तदानम्य महाबलः।
ज्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्य्यवान् ॥ ४८ ॥ तेनापू-
रयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः। तस्य शब्दोऽभवद्भीमः
पतितस्याशनेर्यथा ॥ ४९ ॥ ततोऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभि-
सन्धिना। उद्यता दातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥
दीयमानां न तु तदा प्रतिजग्राह राघवः। अविज्ञाय पितु-
श्छन्दमयोध्याधिपतेः प्रभोः ॥ ५१ ॥ ततः श्वशुरमामन्त्र्य वृद्धं

दशरथं नृपम् । मम पित्रा त्वहं दत्ता रामाय विदितात्मने ॥५२॥ मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला शुभदर्शना । भार्य्यार्थे लक्ष्मणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयम् ॥ ५३ ॥ एवं दत्तास्मि रामाय तदा तस्मिन् स्वयम्वरे । अनुरक्तास्मि धर्मेण पतिं वीर्य्यवतां वरम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ।

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम् । पर्य्यष्वजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिलीम् ॥ १ ॥ व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया । यथा स्वयम्वरं वृत्तं तत् सर्वञ्च श्रुतं मया ॥ २ ॥ रमेयं कथया ते तु दृढं मधुरभाषिणि । रविरस्तंगतः श्रीमान् उपोह्य रजनीं शुभाम् ॥ ३ ॥ दिवसं परिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणाम् । सन्ध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ॥ ४ ॥ एते चाप्यभिषेकार्द्रा मुनयः कलशोद्यताः । सहिता उपवर्त्तन्ते सलिलाप्लुतवल्कलाः ॥ ५ ॥ ऋषीणामग्निहोत्रेषु हुते च विधिपूर्वकम् । कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ॥ ६ ॥ अल्पपर्णा हि तरवो घनीभूताः समन्ततः । विप्रकृष्टेन्द्रिये देशे न प्रकाशन्ति वै दिशः ॥७॥ रजनीचरसत्वानि प्रचरन्ति समन्ततः । तपोवनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेरते ॥ ८ ॥ सम्प्रवृत्ता निशा सीते नक्षत्रसमलंकृता । ज्योत्स्नाप्रावरणश्चन्द्रो दृश्यते ऽभ्युदितोऽम्बरे ॥ ९ ॥ गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव । कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहमपि तोषिता ॥ १० ॥ अलं कुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम

मैथिलि । प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्यालङ्कारशोभिनि ॥ ११ ॥
सा तदा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा । प्रणम्य शिरसा
पादौ रामं त्वभिमुखी ययौ ॥ १२ ॥ तथानुभूषितां सीतां
ददर्श वदतांवरः । राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष
च ॥ १३ ॥ न्यवेदयत्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली । प्रीति-
दानं तपस्विन्या वसनाभरणस्रजाम् ॥ १४ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो
लक्ष्मणश्च महारथः । मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदु-
र्लभाम् ॥ १५ ॥ ततः स शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननाम् ।
अर्चितस्तापसैः सर्वैरुवास रघुनन्दनः ॥ १६ ॥ तस्यां रात्र्यां
व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान् । आपृच्छेतां नरव्याघ्रौ
तापसान् वनगोचरान् ॥ १७ ॥ तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्म-
चारिणः । वनस्य तस्य सञ्चारं राक्षसैः समभिप्लुतम् ॥ १८ ॥
रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव । वसन्त्यस्मिन् महा-
रण्ये व्यालाश्च रुधिराशनाः ॥ १९ ॥ उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा
तापसं धर्मचारिणम् । अदन्त्यस्मिन् महारण्ये तान्निवारय
राघव ॥ २० ॥ एषः पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने ।
अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमम् ॥ २१ ॥ इतीरितः
प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परन्तपः । वनं सभार्यः
प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ।

अयोध्याकाण्डं समाप्तम् ।